1994

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА МИСАО

ISSN 0354-5989 UDK 32 година XXV vol. 59. број 1/2018.

9 770354 598003

01
2018
ISSN 0354-5989 UDK 32 СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО година XXIII vol. 59.

01

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА МИСАО

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ И СОЦИЈАЛНА ПРАВДА
Душан Павловић, Зоран Стојиљковић, Сузана Михајловић Бабић

ПРАВО И ПОЛИТИКА
Весна Кнежевић Предић, Зоран Радивојевић, Борис Кривокапић, Љубомир Стајић, Ненад Радивојевић, Тијана Перић Дилигенски, Предраг Терзић, Жељко Никач, Ванда Божић

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ
Радослав Гаћиновић, Огњен Прибићевић, Мирјана Радојичић, Бојан Продовић, Биљана Продовић Милојковић, Даница Чигоја Пипер, Миљојко Базић, Војислав Тодоровић, Саша Марковић, Маринко Лолић

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ
Душан Достанић, Биљана Витковић

ISSN 0354-5989 UDK 32 година XXV vol. 59. број 1/2018.

50 ГОДИНА ИНСТИТУТА 1968 - 2018

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

UDK 32

DOI: 10.22182/spm.5912018

Година XXV vol. 59

Број 1/2018.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail:ipsbgd@eunet.rs
E-mail:redakcija@spmbeograd.rs
www.ipsbgd.edu.rs
www.spmbeograd.rs

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 1/2018. XXV vol. 59

Главни и одговорни уредник
Живојин Ђурић

Заменик главног и одговорног уредника и уредник енглеског издања
Ђорђе Стојановић

Извршни уредници
Дејана Вукасовић (за енглеско издање)
Миша Стојадиновић

Редакција часописа
Милан Јовановић, Дејан Ђурђевић, Милош Кнежевић, Живојин Ђурић,
Дејана Вукасовић, Јасна Милошевић Ђорђевић, Ђуро Бодрожић,
Ђорђе Стојановић, Миша Стојадиновић

Секретари часописа
Драган Траиловић,
Слађана Младеновић, Младен Лишанин

Савет часописа
Зоран Аврамовић, Сретен Сокић, Милован Митровић, Радослав Гаћиновић,
Миломир Степић, Драган Симеуновић, Милан Брдар, Зоран Стојиљковић,
Драгана Митровић, Љубиша Деспотовић

Чланови савета из иностранства
Mamoru Sadakata, Simon James Critchley, Anastasia Mitrofanova,
Виталий Шаров, Iver B. Neumann, Goran Kovacic, Ewa Bujwid-Kurek

Пословни секретар
Смиљана Пауновић

E-mail:smiljana.paunovic@ipsbgd.edu.rs

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО

Радови СПМ/SPT налазе се и доступни су у електронским базама научних часописа C.E.E.O.L. (Central and Eastern European Online Library) и ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences).

Прелом и штампа - Birograf comp, Земун

Тираж: 70 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештампавати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени.

ISSN 0354-5989 УДК 32 год. 25 vol. 59 № 1/2018.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

САДРЖАЈ

***Тема броја*:**

НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ И СОЦИЈАЛНА ПРАВДА

Душан Павловић
НЕОЛИБЕРАЛНА ЗАБЛУДА 26 ГОДИНА КАСНИЈЕ:
НЕСАВРШЕНОСТ ТРЖИШТА И УЛОГА ДРЖАВЕ
У ТРАНЗИЦИЈИ У ИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ
ПОСЛЕ 1989. ГОДИНЕ 9-40

Зоран Стојиљковић
ТРАКТАТ О СОЦИЈАЛНОЈ ПРАВДИ И ПРАВИЧНОСТИ 41-58

Сузана Михајловић Бабић
ПОЛИТИКЕ АКТИВАЦИЈЕ У ФУНКЦИЈИ
НЕОЛИБЕРАЛИЗАЦИЈЕ СОЦИЈАЛНИХ ПРАВА
У ЕВРОПИ НАКОН ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ 59-73

ПРАВО И ПОЛИТИКА

Весна Кнежевић Предић, Зоран Радивојевић
УГОВОРНА СПОСОБНОСТ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ:
ШЕСТ ДЕЦЕНИЈА ПОСЛЕ..... 75-91

Борис Кривокапић
ЕТНИЧКЕ МАЊИНЕ И ДОМОРОДАЧКИ НАРОДИ –
СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ 93-111

Љубомир Стајић, Ненад Радивојевић
БЕЗБЕДНОСНО-ПРАВНИ АСПЕКТИ
НАСИЉА У ПОРОДИЦИ 113-128

Тијана Перић Дилигенски, Предраг Терзић
СУКОБ ИНТЕРЕСА ЈАВНИХ ФУНКЦИОНЕРА –
КОМПАРАТИВНА DE LEGE LATA АНАЛИЗА 129-146

Жељко Никач, Ванда Божић
ПРАВНИ И ИНСТИТУЦИОНАЛНИ МЕХАНИЗМИ
ЕКСТЕРНЕ КОНТРОЛЕ РАДА ПОЛИЦИЈЕ 147-168

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Радослав Гаћиновић
ПОЛИТИКА БЕЗБЕДНОСТИ МАЛИХ ДРЖАВА..... 169-183

Огњен Прибићевић
УЈЕДИЊЕНО КРАЉЕВСТВО ИЗМЕЂУ ШКОТСКОГ
И ЕВРОПСКОГ РЕФЕРЕНДУМА 185-212

Мирјана Радојичић
ПРАВДА И МОЋ: ПОУКЕ МЕЂУНАРОДНОГ
КРИВИЧНОГ ТРИБУНАЛА ЗА БИВШУ ЈУГОСЛАВИЈУ ... 213-224

Бојан Продовић, Биљана Продовић Милојковић
ХОФСТЕДОВ МОДЕЛ НАЦИОНАЛНИХ ДИМЕНЗИЈА 225-244

Даница Чигоја Пипер
МЕДИЈСКО УОКВИРИВАЊЕ СТАБИЛОКРАТИЈЕ
НА ИНТЕРНЕТ ПОРТАЛИМА У СРБИЈИ..... 245-264

Миљојко Базић, Војислав Тодоровић
МЕДИЈИ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА СТАВОВЕ
ОМЛАДИНЕ СРБИЈЕ О КУЛТУРНОМ НАСЛЕЂУ
НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 265-278

Саша Марковић
У ПОТРАЗИ ЗА ПОЛИТИЧКИМ ИДЕЈАМА
ТИХОМИРА ОСТОЈИЋА 279-292

Маринко Лолић
АСПЕКТИ ПАЦИФИЗМА У РАДОВИМА
КСЕНИЈЕ АТАНАСИЈЕВИЋ..... 293-320

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Душан Достанић
УПУТСТВО ЗА КОНЗЕРВАТИВЦЕ..... 321-332

Биљана Витковић
МЕЂУНАРОДНО ПОРЕСКО ПРАВО
И МЕЂУНАРОДНА ПОЛИТИКА 333-338

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

This Issue's Theme:

NEOLIBERALISM AND SOCIAL JUSTICE

Dusan Pavlovic
NEOLIBERAL FALLACY 26 YEARS ON:
MARKET FAILURES AND THE ROLE OF THE STATE
IN THE EASTERN EUROPE TRANSITION AFTER 1989 9-40

Zoran Stojiljkovic
TREATISE ON SOCIAL JUSTICE AND EQUITY 41-58

Suzana Mihajlovic Babic
ACTIVATION POLICIES IN FUNCTION OF
NEOLIBERALISATION OF SOCIAL RIGHTS
IN EUROPE AFTER THE ECONOMIC CRISIS 59-73

LAW AND POLITICS

Vesna Knezevic Predic, Zoran Radivojevic
TREATY-MAKING POWER OF THE
EUROPEAN UNION: SIX DECADES LATER 75-91

Boris Krivokapic
ETHNIC MINORITIES AND INDIGENOUS PEOPLES –
SIMILARITIES AND DIFFERENCES 93-111

Ljubomir Stajic, Nenad Radivojevic
SECURITY AND LEGAL ASPECTS OF
DOMESTIC VIOLENCE 113-128

Tijana Peric Diligenski, Predrag Terzic
CONFLICT OF INTEREST OF PUBLIC
OFFICIALS – DE LEGE LATA 129-146

Zeljko Nikac, Vanda Bozic
LEGAL AND INSTITUTIONAL MECHANISMS
OF EXTERNAL CONTROL OF POLICE..... 147-168

ESSAYS AND STUDIES

Radoslav Gacinovic
THE POLITICS OF SECURITY OF SMALL STATES 169-183

Ognjen Pribicevic
UNITED KINGDOM BETWEEN SCOTISH AND
EUROPEAN REFERENDUM 185-212

Mirjana Radojicic
JUSTICE AND POWER – LESSONS OF THE
INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR
THE FORMER YUGOSLAVIA..... 213-224

Bojan Prodovic, Biljana Prodovic Milojkovic
HOFSTED'S MODEL OF NATIONAL DIMENSIONS 225-244

Danica Cigoja Piper
MEDIA FRAMING OF STABILITOCRACY IN
NEW MEDIA IN SERBIA 245-264

Miljojko Bazic, Vojislav Todorovic
MEDIA AND THEIR IMPACT ON SERBIAN
YOUTH ATTITUDES ON CULTURAL HERITAGE
IN KOSOVO AND METOHIJA 265-278

Sasa Markovic
QUESTING AFTER POLITICAL IDEAS OF
THOMIR OSTOJIĆ..... 279-292

Marinko Lolic
THE ASPECTS OF PACIFISM IN THE WORKS OF
KSENIJA ATANASIJEVIĆ 293-320

REVIEWS

Dusan Dostanic
INSTRUCTIONS ON HOW TO BE A CONSERVATIVE 321-332

Biljana Vitkovic
INTERNATIONAL TAX LAW AND
INTERNATIONAL POLITICS 333-338

Тема броја

НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ И СОЦИЈАЛНА ПРАВДА

УДК 330.831(4-11)
DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.1
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2018.
год. 25. vol. 59
стр. 9-40

Душан Павловић
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

НЕОЛИБЕРАЛНА ЗАБЛУДА 26 ГОДИНА КАСНИЈЕ: НЕСАВРШЕНОСТ ТРЖИШТА И УЛОГА ДРЖАВЕ У ТРАНЗИЦИЈИ У ИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ ПОСЛЕ 1989. ГОДИНЕ

Сажетак

Да ли је и под којим условима неолиберална економска политика примењива у Централној и Источној Европи после слома комунизма 1989. године? У првом делу износи се дефиниција неолиберализма као економског система у коме доминира приватна својина, лична иницијатива, тржишна алокација ресурса и минимална држава. Ова дефиниција изведена је из привредних модела САД и Велике Британије током осамдесетих година 20. века. Потом се разматра теза о несавршености тржишта и државно решење за проблем информационе асиметрије, одн. проблем принципала и агента. Будући да сама ствара политичке фелере и неефикасну алокацију ресурса, државна интервенција може се оправдати једино ако је сама утемељена у институционалном решењу за проблем принципала и агента.

Кључне речи: неолиберализам, тржишни фелери, политички фелери, модел принципала и агента, економија понуде

1. УВОД

Критика неолиберализма у Србији и свету не јењава. После раних глобалних критика,[1] појављује се све већи број књига у којима се неолиберализам идентификује као главни узрок сиромаштва

1) Наоми Клајн, *Доктрина шока. Процват капитализма катастрофе*, Самиздат Б92, Београд, 2009; Дејвид Харви, *Кратка историја неолиберализма*, Mediterran Publishing, Нови Сад, 2012.

и лоше економске ситуације у свим земљама које имају економске проблеме.[2] У критику се укључио и део домаћих аутора.[3] После светске финансијске кризе чини се да је неолиберализам стекао статус über-узрока за сваки друштвени проблем. Један број учесника у дискусији, како леве, тако и десне идеолошке оријентације, при томе не осећа потребу да дефинише овај појам (или га дефинише дефиниционим декретом), а један део с правом тврди да он у српском контексту и нема никакву сазнајну вредност, већ је постао средство етикетирања.[4]

Није увек било тако. Критика је кренула из Латинске Америке у којој неолибералне реформе (углавном) нису успеле, али су створиле низ друштвених проблема.[5] Неолиберална економска политика коју су спроводиле латиноамеричке владе током седамдесетих и осамдесетих година изложио је грађане „економској, социјалној и политичкој искључености" и несигурности.[6] Као одговор на то, грађани су у привредама као што су Аргентина, Боливија, Еквадор или Венецуела почели да траже заштиту у левим идеологијама и државној интервенцији, што је довело до јачања левих влада у Латинској Америци током деведесетих и касније.[7] Расправа о неолиберализму у контексту Латинске Америке има смисла јер се неолиберална политика могла уочити како на нивоу владиних програма, тако и на нивоу друштвених, економских и политичких последица.

За разлику од тога, у контексту Централне и Источне Европе после 1989. године, неолибералну економску политику, или њен контексту-прилагођени еквивалент под називом Вашингтон-

2) Једна од каснијих критика види корене неолиберализма у фашизму, тврдећи како неолиберализам, као и фашизам, „гуши јавну расправу". Henry A. Giroux, *Against the Terror of Neoliberalism: Politics Beyond the Age of Greed*, Routledge, London, 2008.

3) Владимир Миленковић, *Неолиберална бајка. Критика неолибералне идеологије*, Досије Студио, Београд, 2014; Јован Б. Душанић, *Неолиберализам*, Catena Mundi, Београд, 2015); Млађен Ковачевић, „Узроци дубоке кризе у Србији", у зборнику: *Политичке институције, политички актери и економске перформансе: случај Србије*, (приредио: Александар Прњат), Алфа универзитет, Београд, 2013; Зоран Видојевић, *Демократија на заласку*, Службени гласник, Београд, 2010. Часопис Економске идеје и пракса посветио је цео двоброј 16-17. научном скупу о неолиберализму која се одржао 20.03.2015. на Економском факултету у Београду. На порталу Пешчаника се већ неколико година међу публицистима, новинарима и друштвеним научницима води расправа о неолиберализму.

4) Славиша Тасић, „Шта је неолиберализам?", 13.03.2012., Internet, http://trzisnoresenje.blogspot.rs/2012/03/sta-je-neoliberalizam.html; 05/01/2018.

5) John Burdick, Philip Oxhorn, Kenneth Roberts, *Beyond Neoliberalism in Latin America? Societies and Politics at the Crossroads*, London, Palgrave MacMillan, 2009; Eric Hershberg, Fred Rosen (eds.), *Latin America After Neoliberalism: Turning the Tide in the 21st Century?* New York, The New Press, 2007.

6) Silva Eduardo, *Challenging Neoliberalism in Latin America*, Cambridge University Press, New York, 2009, стр. 4-26.

7) Исто.

ски консензус, могуће је наћи тек у траговима.[8] Осим либерализације спољне трговине која је била условљена евро-интеграцијама (одељак 3), не само да су источноевропске владе ретко водиле такву политику, већ се објашњење за економске проблеме у региону може тражити на сасвим другој страни.

Да бисмо научно објаснили лошу привредну ситуацију у неким пост-комунистичким привредама, неопходно је да се држимо научних конвенција. Научно објаснити неки догађај (или низ догађаја) значи навести неки ранији догађај као узрок ствари коју желимо да објаснимо.[9] Ако претходни догађај није могуће уочити, он не може да послужи као објашњење. Осим тога, неки догађаји могу имати више узрока.[10] Ово може да се схвати на два начина. Неки догађаји могу да се објасне једино ако се у обзир узмемо више узорка, који делују у исто време. Рецимо, за објашњење високе стопе развода у Кини у 1982. години може се навести неколико узрока који делују паралелно – различит друштвени статус, време уласка у брак, период заједничког живота пре брака, окружење које подржава брак итд.[11] Неки догађаји, пак, имају више потенцијалних узрока, али се могу објаснити само једним. Рецимо, за узроке саобраћајних несрећа могу се начелно узети догађаји као што су неприлагођена брзина, умор, вожња у алкохолисаном стању или квар на возилу. Да ли одавде знамо шта је узрок сваке појединачне несреће? У Србији је, на пример, неприлагођена брзина узрок саобраћајне несреће у 53% случајева у 2015. години.[12] Ипак, ако испитујемо само једну појединачну саобраћајну несрећу, веома често је могуће идентификовати само један узрок. Али, све док детаљно не истражимо несрећан случај који желимо да објаснимо, не можемо унапред знати који.

Ово су научни стандарди којих желим да се придржавам у овом тексту. Оно што се не може уочити као претходни догађај,

8) Venelin Ganev, "The 'Triumph of Neoliberalism' Reconsidered: Critical Remarks on Ideas-Centered Analyses of Political and Economic Change in Post-Communism", *East European Politics and Societies*, Vol. 19, no. 3, 2005, стр. 343-378; Venelin Ganev*, Praying on the State. The Transformation of Bulgaria After 1989*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2007.

9) Dorothy Emmet, *The Effectiveness of Causes*, Macmillan, London and New York, 1984, стр. 17-27; Donald Davidson, *Essays on Actions and Events*, Oxford University Press, Oxford, 1980; Jon Elster, *Explaining Social Behavior*. *More Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Revised Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, стр. 3-4. (Постоји превод Елстерове књиге на српски језик под називом *Како објаснити друштвено понашање*, Службени гласник, Београд, 2014.)

10) Gary King, Robert O. Keohane, Sidney Verba, *Designing Social Inquiry. Scientfic Inference In Qualitative Research*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1994, стр. 87-88.

11) Zhao Zixiang, Lü Xinlian, Guo Zhanhua, "The Multiplicity of Causes of Divorce", *Chinese Sociology & Anthropology*, 17:3, 1985, стр. 90.

12) OECD, *Road Safety Annual Report 2017*, OECD, International Transport Forum, IRTAD, стр. 455.

не може бити узрок неког потоњег догађаја. Иако неолибералне реформе спадају у групу потенцијалних узрока лоше привредне ситуације, не доносим закључак пре него што истражим контекст у сваком појединачном случају.

Пре него што започнем расправу, желим посебно да нагласим да се овај текст бави неолибералном економском политиком, не и применом концепта неолиберализма у сфери политичких институција. Наиме, један број друштвених научника почео је појам неолиберализма да примењује на политичку организацију, изједначавајући неолиберализам са ауторитарним поретком и урушавањем демократије. Позивајући се на пример Чилеа, који је седамдесетих година у име неолибералне економске политике, наметнуо ауторитарни систем, ова група аутора појам неолиберализма изједначава са концептом неолибералног управљања (*neoliberal governmentality*),[13] који је изведен из радова Мишела Фукоа.[14] Овај концепт – који је по мом уверењу „најодговорнији" за конфузију која је у последњих пар деценија настала у друштвеним наукама – у овом раду остављам по страни, јер по њему произилази не само да држава има право интервенције у ауторитарном окружењу да би спровела неолибералну економску политику, већ и то да држава може да демонтира демократске институције да би спровела такву политику.[15] Како ће се видети из овог текста, мени не само да у овом тексту није циљ да доказујем да је у Источној Европи дошло до слабљења демократије и пораста ауторитаризма (иако се слажем да јесте, поготово после светске финансијске кризе из 2008. год.), већ да покажем првенствено да сама економска политика која се водила у Источној Европи после пада Берлинског зида није била неолиберална (без обзира на то о каквом се типу политичког режима ради).

Текст је организован на следећи начин. Најпре показујем када је влада СР Југославије и Србије водила неолибералну економску политику после 2000. године и какве резултате је она

13) Wendy Brown, "Neo-liberalism and the end of liberal democracy" in: *Edgework. Critical essays on knowledge and politics* (ed. Wendy Brown), Princeton University Press, Princeton, 2005, стр. 37–60; Wendy Brown, *Undoing the demos. Neoliberalism's stealth revolution.* MIT, Cambridge, 2015; Ian Bruff, "The rise of authoritarian neoliberalism". *Rethinking Marxism* 26, no. 1, 2014, стр. 113–129.

14) Мишел Фуко, *Рађање биополитике. Предавања на Колеж де франсу 1978-9*. Светови, Нови Сад, 2005.

15) Да би се видело колику конфузију стварају овакви дефиниционе декрети, довољно је поредити ово гледиште са дефиницијом Виљема Дејвиса који неолиберализам дефинише као проширење принципа конкуренције из тржишне на државну сферу, одн. покушај да се учинак јавне администрације утврђује по принципима тржишне конкуренције. William Davis, *The Limits of Neoliberalism. Authority, Sovereignity, and the Logic of Competition*, SAGE Pubications, London, 2014, стр. 21.

дала (одељак 3). Паралелно са овим циљем, желим да покажем да ли је примена такве политике уопште могућа. Та дискусија, међутим, није неопходна само да би се показало да таква политика није вођена, већ и да би се показало шта је главни (иако не и једини) узрок лоше економске ситуације у Србији данас. По мом схватању, то је државна интервенција која није утемељена у моделу принципала и агента (одељак 4). Текст завршавам научним извођењем закључка о каузалном ефекту неолиберални реформи у Источној Европи после 1989. год. (одељак 5) и неким емпиријским примерима којима поткрепљујем тезу о државном интервенционизму као главном проблему у пост-комунистичкој Србији (одељак 6).

2. АЛОКАЦИЈА РЕСУРСА: ТРЖИШТЕ ИЛИ ДРЖАВА?

У једном од својих претходних текстова о неолиберализму[16] тврдио сам да је државна интервенција у Србији главни узрок спорог привредног раста и нефункционисања јавних служби, које би требало да раде у интересу свих грађана. Дискусија из тог текста отвара једно општије питање: ако је држава главни узрок проблема у Србији, да ли из тога треба да закључимо да је држава нужно проблем, а тржиште нужно решење? Милтон Фридман је тврдио да „владино решење за проблем ствара исто онолику штету као и проблем који жели да реши".[17] Ово изражава основну идеју неолибералне економске политике по којој тржиште може да реши све, а држава увек представља проблем.

Замислите се у положају председника државе или владе који треба да одговори на следећих неколико питања. Шта у једној привреди треба да се производи? Колико тога да се производи? Који факултет млади треба да уписују? Како помоћи људима који немају основна средства за живот? Колико свако треба да плаћа за здравствену, полицијску или војну заштиту? Ко треба да одлучује о овим питањима? Треба ли то да буде држава кроз политичко одлучивање или сваки грађанин о томе треба да одлучује приватно, кроз учешће на тржишту? Како би одговори на ова питања изгледали у неолибералној перспективи, а како у перспективи државног интервенционизма?

16) Душан Павловић, „Неолиберализам, јавне финансије и тржиште радне снаге у Србији", *Годишњак ФПН*, бр. 19, 2018.

17) Milton Friedman, *An Economist's Protest*, Thomas Horton & Daughters, Sun Lakes, 2nd edition, 1975.

Неолиберални политичари верују да најбоље одговоре на сва ова питања даје тржиште, тј. слободна размена роба и услуга међу тржишним актерима. Учесници у размени сами одређују колико ће производити, сами одлучују да ли ће основати универзитете и плаћати школарину, сами сакупљају социјалну помоћ и дају је сиромашнима, сами граде болнице и купују здравствено осигурање,[18] сами купују заштитничке услуге приватних полицијских и војних организација.[19] Свака одлука мора да се донесе у приватној режији кроз тржишни однос. Државни одговор на ова питања се сматра инфериорним. Порез ствара сметњу слободном привређивању, јер ствара чист губитак.[20] Грађани не би требало да имају обавезу плаћања пореза, јер им тај новац треба за тржишне трансакције којима купују образовање, здравствену, социјалну, полицијску и војну заштиту итд. По *hardcore* неолибералном гледишту, апсолутно све функције савремене државе благостања могуће је обезбедити на тржишту, укључујући полицију, војску, па чак и правни поредак.[21]

Овакав став, међутим, данас не прихвата већина неолиберала. Највећи број тржишних економиста обично прихвата концепт минималне државе по коме је оправдано прикупљати порез зарад финансирања правног и безбедносног поретка који гарантује извршење уговора и заштиту приватне својине.[22] Многи политички неолиберали, као Маргарет Тачер или Роналд Реган, иду даље од минималног концепта, задржавајући мање-више систем у коме се велики део услуга обезбеђује нетржишно. За такве политичаре питање није да ли све треба да се обезбеди тржишно, него до које мере тржиште треба да учествује у обезбеђивању роба и услуга.

Овакве закључке изводим из емпиријских примера у којима су владе водиле неолибералну економску политику (САД и Велике Британије из осамдесетих година, којим се детаљније бавим у

18) Ово значи да могу и да га не купе, што се често и дешава млађим људима који верују да у животу могу да прођу и без здравственог осигурања. Теоријска расправа о томе зашто здравствено осигурање мора да буде обавезно може се наћи у: Харви Розен, Тед Гауер, *Јавне финансије*, Економски факултет, Београд, превод 8. издања, 2009, стр. 196-246; Jonathan Gruber, *Public Finance and Public Policy,* Worth Publishers, London, 2009, 3rd edition, стр. 419-488.

19) Robert Nozik, *Anarchy, State, and Utopia*, Basil Blackwell, Oxford, 1974.

20) Чист губитак (*deadweight loss*) јесте економска категорија која нам показује да је добит коју добија држава од опорезивања добара и услуга мања од штете коју трпе тржишни учесници који плаћају порез. Грегори Манкју, *Принципи економије*, Економски факултет, Београд, превод 3. издања, 2006, стр. 163.

21) David D. Friedman, *The Machinery of Freedom,* Open Court Publishing Company, Chicago, 1973; Иван Јанковић: „Либертаријанска утопија", Internet, http://trzisnoresenje.blogspot.rs/2013/01/libertarijanska-utopija.html, 23/08/2016.

22) Славиша Тасић, *Шта је капитализам? И зашто нам је потребан*, Хеликс, Смедерево, 2017.

одељку 3.) До закључка да је минимална државна интервенција саставни део неолибералне политике можемо да дођемо чак и када бисмо гледали само теорију. Оштрим критичарима неолиберализма мање је познато да су постојали чак и неки тржишни економисти који су веровали у развијем систем социјалне заштите, који треба да обезбеди држава. Милтон Фридман, за кога неокомунисти верују да је родоначелник неолиберализма, веровао је да сви сиромашни људи треба да добијају социјалну помоћ од државе у виду негативног пореза на доходак (*negative income tax*).[23] Идеја је да се одреди висина прихода, рецимо, *x*. Ко год зарађује мање од *x*, квалификован је да добија социјалну помоћ. Рецимо, ако особа нема никакав приход, од државе добија *x*. Ако зарађује, рецимо, *x*–150, држава му надокнађује 150, све док не дође до *x*. Када самостално почне да зарађује *x*, губи право на социјалну помоћ.[24]

Алокација ресурса у неолибералној политици препуштена је тржишту и спонтаној интеракцији тржишних учесника. Економско знање о томе где треба улагати је децентрализовано. Не постоји појединац или група стручњака који знају шта треба производити. До тог знања се долази спонтано, кроз процес покушаја и погрешака (*trial and errors*) у којима тек на крају сазнајемо шта је исплативо и профитабилно, а шта не. Саставни део тог знања јесу и информације о томе где не треба улагати, које се добијају на основу података о неуспелим инвестицијама.[25]

Државна интервенција обрће овај став наглавачке. Она претпоставља да неко већ зна шта треба производити, те да ресурсе треба да алоцира држава и преусмери их онима који ће ово спровести у дело. Другим речима, појединци који раде у државној администрацији боље од учесника на тржишту знају колико чега треба произвести и по којој цени.[26] Економско знање је централизовано и налази се у некој бирократској канцеларији. У радикалнијим верзијама оваквог приступа, држава је имала посебне агенције за привредно планирање (које су одређивале колико која фабрика треба да произведе), за одређивање цена (по којима тај производ

23) Милтон Фридман, Росе Фридман, *Слобода избора*, Globalbooks, Нови Сад, 1996; Милтон Фридман, *Капитализам и слобода*, Службени гласник, Београд, 2012.

24) Мало формалнија анализа Фридмановог негативног пореза на доходак може се наћи у Николас Бар, *Економија државе благостања*, Универзитет Сингидунум, ФЕФА, Београд, превод 5. издања, 2013, стр. 293-305.

25) Насим Николас Талеб је због тога предложио да се уведе награда за најнеуспешнијег привредника године. Он још боље од оних који су успели шаље информацију где се исплати улагати. Nassim Nicholas Taleb, *Antifragile. How to Live in a World We Don't Understand*, Allen Lane, Penguin Books, London, 2013, стр. 79-80.

26) Љубомир Маџар, *Сутон социјалистичких привреда*, Економика и Институт економских наука, Београд, 1990, стр. 66-84.

касније треба да се прода), и за повезивање продаваца и купаца. У Совјетском Савезу постојало је неколико оваквих агенција (Госплан, Госнаб, Госбанка), које су при крају комунистичког режима упошљавале више од милион људи.[27]

Када о економским питањима одлучује држава, механизам алокације ресурса изгледа овако: држава опорезује грађане, и онда од тог новца финансира производњу у предузећима у којима претходно постави управу која доноси одлуке о томе колико чега да се производи. Порезом се такође финансирају војска и полиција, оснивање универзитета, одређује социјална помоћ сиромашнима и немоћнима, граде болнице и плаћа здравствено осигурање за болесне… Држава мора да има огроман бирократски апарат који руководи свим овим функцијама, што значи да висина пореза мора да буде већа за онолико колико је неопходно да би се он финансирао.

У социјалистичким државама то је управо био случај – држава се бавила свим овим питањима, и то не само кроз одређивање цена свих ових роба и услуга,[28] већ и кроз управљање. Рецимо, држава је постављала управнике предузећа, који су потом у сарадњи са партијом одређивали колико ће свако предузеће произвести и продати. Све ово је доводило до огромних неусклађености на тржишту. Нека предузећа су производила више него што је на тржишту било тражено. Пошто нису имали коме да продају сву ту робу, гомилале су се залихе.[29] Истовремено, друга предузећа су производила мање од тражене количине, што је стварало несташицу. Проблем није био у томе што није било производа, већ што је тражња, услед ниских цена које је одређивала држава, била превелика. Купци су неумерено куповали производе којих није било довољно.[30] Осим тога, држава се мешала у разне друге врсте одлучивања. Она је одређивала колико студената је могло да се упише на који факултет; ко може, а ко не може да студира; ко може да добија социјалну помоћ и под којим условима итд. Све ове одлуке су политичке по својој природи. У Србији су, 27 година после слома социјализма, на неким појединачним тржиштима оваква решења остала непромењена. У тим тржиштима држава и даље игра

27) Marie Lavigne, *The Economics of Transition. From Socialist Economy to Market Economy*, Palgrave, Hampshire and New York, 1999, стр. 5-6.

28) Љубомир Маџар, *Сутон социјалистичких привреда*, нав. дело, стр. 79.

29) Thomas Sowell, *Basic Economics. A Common Sense Guide to the Economy*, Basic Books, New York, 3rd edition, 2007, стр. 28-29.

30) János Kornai, *Economics of Shortage*, North Holland Press, Amsterdam, 1980; János Kornai, *The Socialist System. The Political Economy of Comunism*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1992; János Kornai, "What *Economics of Shortage* and *The Socialist System* have to say to the Hungarian Readers Today. An Introductory Study to the First Two Volumes of the Life's Work Series", *Acta Oeconomica*, Vol. 62 (3), 2012, стр. 365–384.

пресудну улогу алоцирајући ресурсе на основу политичког и бирократског резона. (Неким примерима за ову тезу ћу се вратити у одељку 6.)

Из до сада реченог већ би требало да дођемо до првих интуитивних закључака о улози државе у привредном систему у Србији, региону и Централној и Источној Европи, за који се често тврди да је после 1989. године кренуо путем неолиберализма. Привредни систем у коме се већина одлука доноси политички, не може да буде неолибералан систем, јер је савремена неолиберална економска политика усмерена на смањење улоге државе у привреди. Насупрот томе, када видите да се већина одлука о алокацији ресурса одређује тржишно, тада се извесно ради о неолибералној економској политици и неолибералном економском поретку.[31] Ово су разумели и неки од најрадикалнијих критичара неолиберализма, који су га дефинисали као поредак у коме „човекова добробит може бити најбоље унапређена допуштањем слободе предузетништва и јачањем приватне својине, слободног тржишта и слободне трговине", под условом да се истовремено „државна интервенција на тржиштима држи на минималном нивоу".[32] Ово је дефиниција неолибералне економске политике коју употребљавам у овом тексту. У наредном одељку показујем како таква економска политика изгледа у пракси.

3. ЕКОНОМИЈА ПОНУДЕ: НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ У ПРАКСИ

Како изгледа неолиберализам у пракси? Узмимо за пример економску политику коју је водила влада Маргарет Тачер у Великој Британији у периоду 1979-1990, тј. државна администрација председника Роналда Регана у САД у периоду 1981-1989. године. Ове политике, које се с правом могу назвати неолибералне, не само да нису подразумевале укидање државе, већ су политичари највећи део економских реформи спровели кроз државни апарат, употребљавајући државна средства и јавну политику. Ове политике су с времена на време (углавном неуспешно) копиране у другим земљама, поготово у Латинској Америци током 1970-их и 1980-их година, и делимично у Источној Европи после пада Берлинског зида 1989. године.[33]

31) У свом претходном истраживању сам дефинисао под којим условима је могуће говорити о неолибералној економској политици на тржишту рада. Душан Павловић, „Неолиберализам, јавне финансије и тржиште радне снаге у Србији", нав. дело.

32) Дејвид Харви, *Кратка историја неолиберализма*, нав. дело, стр. 14-15.

33) Venelin Ganev, "The 'Triumph of Neoliberalism' Reconsidered: Critical Remarks on Ideas-

Маргарет Тачер је са неолибералним програмом три пута победила на општим парламентарним изборима у Великој Британији (1979, 1983. и 1987. године). Њена економска политика била је усмерена на смањење утицаја државе на привреду и самосталног функционисање тржишта. Основни економски циљеви били су смањење инфлације, смањење јавне потрошње, смањење пореске стопе на доходак,[34] смањење јавне администрације, приватизација читавог низа јавних и државних предузећа којима су се плаћала пореска смањења.[35] Ово су типични елементи неолибералне економске политике, који показују да она може бити успешна. На почетку Тачеркине владе економски индикатори били су лоши, али су средином осамдесетих почели да се побољшавају.[36] Приватизована предузећа почела су да раде боље, па отуда није чудило да је, чак и у околностима слободних медија и јаких синдиката (који су све време били у сукобу са владом), Тачерова још два пута успела да добије изборе у Великој Британији. Нижи порези представљају централну тачку неолибералне економске политике. Није могуће говорити о неолибералној економској политици ако заговарате порезе, који су високи као, рецимо, у Србији.[37] Пад популарности Маргарет Тачер почео је управо када је 1987. године најавила увођење новог пореза (*poll tax*), који је довео до њеног силаска с власти 1990. године.[38]

Смањење пореза је саставни део неолибералне економске политике, односно тзв. економије понуде.[39] У две речи, економија понуде (*supply-side economics*) подразумева да ће смањењем трошкова пословања, привреда успети да произведе квалитетне производе и услуге који ће брже наћи свој пут до купаца. Ниска цена се обезбеђује ниским порезима (што су порези нижи, цена може да буде нижа), а ниски порези (заједно са осталим структурним променама) утичу на раст продуктивности.[40]

Centered Analyses of Political and Economic Change in Post-Communism", нав. дело, стр. 343-378; Venelin Ganev, *Praying on the State. The Transformation of Bulgaria after 1989*, нав. дело.

34) Основна стопа је смањена са 33% на 30%, док је највиша стопа смањена са 83% на 60%.

35) Earl A. Retain, *The Thatcher Revolution. Margaret Thatcher, John Mayor, Tony Blair, and the Transformation of Modern Britain 1979-2001*, Rowman & Littlefield Publishers Inc, Lanham, стр. 29-30; 56-60.

36) Исто, стр. 56-60.

37) Душан Павловић, *Машина за расипање пара. Пет месеци у министарству привреде*, Дан Граф, Београд, 2016, 2. издање, стр. 169-189.

38) Earl A. Retain, *The Thatcher Revolution. Margaret Thatcher, John Mayor, Tony Blair, and the Transformation of Modern Britain 1979-2001*, нав. дело, стр. 87-89.

39) Bruce R. Bartlett, *Reganomics. Supply-Side Economics in Action*, Arlington House Publishers, Westport, Connecticut, 1981; Bruce R. Bartlett, Timothy Roth, *The Supply Side Solution*, Palgrave Macmillan, London, 1983.

40) Славиша Тасић, *Светска економска криза. Дилеме и решења*, Службени гласник, Београд, 2013, стр. 26, 57.

Овакву неолибералну економску политику водила је америчка државна администрација Роналда Регана у периоду 1981-1989. године. Скуп идеја је био толико утицајан да је добио квазинаучни назив реганомика.[41] Главна идеја ослањала се на теорију и праксу са почетка 20. века, када се у САД-у водила *policy* расправа о висини пореских стопа. Стопе су расле после Првог светског рата, да би у једном тренутку постале контрапродуктивне: иако су стопе биле све веће, гранични приход је почео да опада. Тадашњи амерички секретар финансија Ендрју Мелон издао је 1924. године књигу у којој је тврдио да неразумно високи порези не могу да се наплате, те да ће капитал почети да се повлачи из привреде.[42] Реганова администрација прихватила је овакву пореску политику, те смањила пореске стопе на доходак и мали бизнис (1981. и 1986. године). Оваква политика се није водила у Србији после 2000. године.[43] Напротив, од 2001. године, пореске стопе се непрекидно увећавају. У периоду 2012-2016. Влада Србије је подигла све могуће порезе и акцизе.[44] Прва назнака неолибералне пореске политике појављује се тек 1. јануара 2018. године, када је неопорезиви део зараде подигнут са 11.790 на 15.000 динара.[45]

Смањење пореских стопа је есенција неолибералне економске политике која, заједно са либерализацијом трговинског режима, *ceteris parisbus*, повећава конкуренцију једне привреде. Ово друго је посебно важно за мале привреде, као што је српска, када учествују на међународном тржишту. Слободна трговина је добра за мале земље зато што, у међународним оквирима, оне узимају цене као дате.[46] Баш као и на унутрашњем тржишту савршене конкуренције на коме сви учесници узимају цену као дату и могу да продају све што произведу,[47] на међународном тржишту на коме нема ограничења, произвођачи из мале привреде могу да продају сву робу по датим ценама. Извоз малих привреда зависи од тога да ли имају шта да понуде, а не од тога колика је тражња.[48]

41) Bruce R. Bartlett, *Reganomics. Supply-Side Economics in Action*, нав. дело; William A. Niskanen: *Reaganomics. An Insider's Account of the Policies and the People,* Oxford University Press, New York & Oxford, 1988.

42) Andrew Mellon, *Taxation: The People's Business,* Macmillan, New York, 1924, стр. 13-17.

43) Душан Павловић, *Машина за расипање пара. Пет месеци у министарству привреде*, нав. дело, глава 7.

44) Исто, одељак 50.

45) Ово се не односи на доприносе на здравствено и пензионо осигурање, који се и даље плаћају на целу зараду.

46) У микроекономском жаргону, такве земље називамо *price-takers*.

47) Бранко Васиљевић, *Лекције из савремене политичке економије*, Завет, Београд, 6. допуњено издање, 2014, стр. 115.

48) Vladimir Gligorov, *Delaying Integration. The impact of EU eastern enlargement on individual CEECs not acceding or acceding only later*, WIIW Research Reports, no. 267, July 2000.

Пошто главни проблем за овакве привреде није на страни тражње, већ на страни понуде, стратегија малих привреда на међународном тржишту се разликује од стратегије великих привреда. Привреде као што су немачка или јапанска морају да траже купце, јер је количина извозних производа огромна, што утиче на цене. Једино ограничење за мале привреде јесте количина коју могу да произведу. За њих је, отуда, важно да снизе трошкове пословања да би предузетници могли да повећају понуду.[49] Ако успеју да снизе трошкове, све што произведу, моћи ће да продају по задатим ценама.[50] Смањење пореза (и осталих трошкова пословања) отуда може бити кључно за конкурентност мале привреде на међународном тржишту.

Овакав резон налази се као подлога либерализацији спољне трговине свуда у свету. Како је либерализација спољне трговине изгледала у пракси у Србији после 2000. године? Било је области где је у Србији неолиберална политика допрла до доносилаца државних одлука. То се десило баш у спољној трговини када је Савезна влада почела да укида царинске баријере. У 2000. години, српски извоз износио је свега 30% онога што је Србија извозила 1989. године.[51] Савезна влада је у спољној трговини кренула у истинску шок терапију. Већ у децембру 2000. године, девизни курс је стабилизован и уједначен, враћена је конвертибилност динара и уклоњена су разна административна ограничења за трговину. Просечна царинска стопа је драстично смањена (иако не потпуно елиминисана). Либерализација се наставила са смањењем царинских стопа кроз Акциони план Србије и Црне Горе 2003. год. у оквиру процеса придруживања Европској Унији.[52] Разуме се, Европска унија је узвратила истом мером, тако да смо сада могли слободно да извозимо наше производе у земље-чланице ЕУ. Након проблематичног почетка,[53]

49) Владимир Глигоров, „Мале привреде", *Пешчаник*, 13.01.2014, Internet, http://pescanik.net/male-privrede/, 04/01/2018.

50) Пример Србије на балканском тржишту потврђује ову тезу. Српски извоз на ЕУ тржишту је готово дуплиран у периоду 2008-2016, док је практично стагнирао у региону. Ово се десило, јер у односу на БиХ, Македонију или Црну Гору, српска привреда није мала, тако да извоз зависи од тражње у тим земљама. Тражња се није повећавала, јер је потрошња у тим земљама стагнирала или се чак смањивала (као удео у БДП-у). Потрошња на ЕУ тржиштима је углавном стагнирала у овом периоду, али је реч о великом тржишту у односу на српско, па је извоз, не само из Србије, у ЕУ порастао. Реч је о понуди која је, у односу на тржиште, мала, чиме се потврђује теза о малим привредама као актерима који узимају цену као дату (*price takers*) на великом тржишту, по којој мала привреда не може да утиче на цене и отуда може продати штагод понуди.

51) Светска банка, *Програм за економски раст и запошљавање*, Извештај бр. 29258 – YU, Светска банка, Вашингтон, 2004, стр. 31.

52) Исто, стр. 32.

53) Борис Беговић, Милица Ћилас, „Међународни односи", у: *Четири године транзиције у*

побољшање у спољно-трговинској размени постало је уочљиво већ 2004. године.[54]

Према критичарима неолибералне трговинске политике, и исход оваквих мера је колапс домаће привреде, који резултира мањом конкурентношћу. Критичари глобализације и неолиберализма спољно-трговинску либерализацију виде само као део једног ширег сценарија, који је наводно утемељен у тајним документима и споразумима које западне земље, заједно са ММФ-ом и Светском банком, намећу земљама у развоју и транзицији кроз типизирани програм реформи.[55] По том сценарију, најпре следи програм убрзане приватизације у коме сиромашне земље распродају предузећа која представљају природне монополе (електропривреду, нафтну индустрију, водопривреду, железницу, рударске компаније), затим следи повећање каматних стопа, након чега земља остаје без девизних резерви. Потом наступа драматична либерализација цена хране, енергената, инфраструктурних услуга, комуналија, коју прати смањење плата и пензија, да би на крају све завршило са либерализацијом спољне трговине која уништи домаћу привреду и присили потрошаче да купују робу из иностранства.[56]

Ово се у Србији једноставно није десило. Баш обрнуто. Либерализација спољне трговине дала је у истом периоду благородне резултате по српски привредни развој. Погледајмо најпре податке релевантне за тврдњу да ће држава након либерализације спољне трговине изгубити девизне резерве. На графикону 1. дат је упоредни преглед кретања референтне каматне стопе и девизних резерви Народне банке Србије у периоду 2000-2017. Могуће је уочити тренд који потпуно негира тезу да су неолиберале реформе упропастиле српску привреду после 2000. године.

Референтна каматна стопа (десна скала, сива крива) конзистентно је падала од 2000. године,[57] док су у исто време девизне резерве расле (лева скала, испрекидана црна линија). Укупно стање, седамнаест година након што су у Србији спроведене „катастрофалне неолиберале реформе", побија тезу о њиховој штетности – каматне стопе су пале, а девизне резерве се увећале у односу на 2000. годину, последњу годину без „неолибералних реформи".

Србији (приредио: Борис Беговић), ЦЛДС, Београд, 2005, стр. 363-407.

54) Светска банка, *Програм за економски раст и запошљавање*, нав. дело, стр. 37.

55) Млађен Ковачевић, „Узроци дубоке кризе у Србији", нав. дело, стр. 97.

56) Исто, стр. 98-99.

57) Скала заправо до 2005. године приказује вредности есконтне стопе, а тек од 2006. године вредности референтне каматне стопе, која је тек тада уведена.

Графикон 1: Девизне резерве и есконтна и референтна каматна стопа Народне банке Србије у периоду 2000-2017.

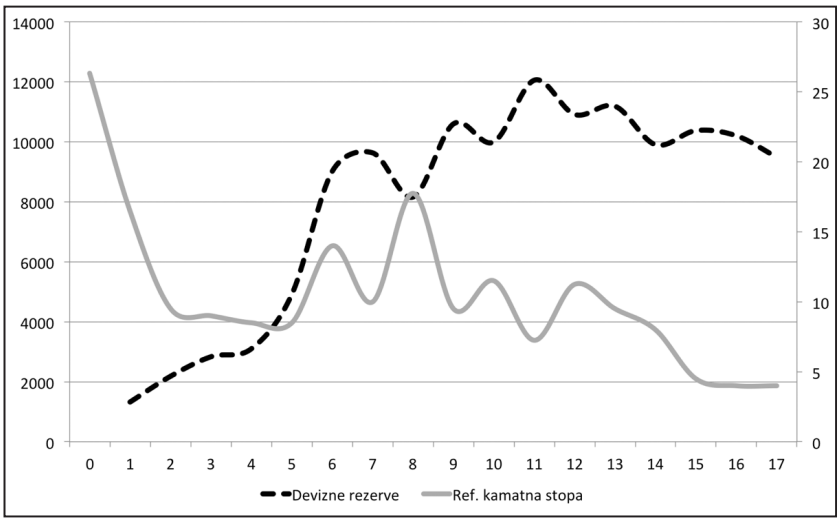

Извор: *Статистички билтен Народне банке Србије*, децембар 2017, Internet, https://www.nbs.rs/static/nbs_site/gen/latinica/90/statisticki/sb_12_17.pdf, 15/02/2018.

После 2000. године многе цене су либерализоване јер једноставно нису одражавале реалне трошкове. Након тога цене јесу порасле,[58] али су убрзо почеле да расту и зараде, што је у ублажило негативне последице раста цена. Од раста цена много је интересантније шта се дешавало са спољнотрговинском разменом. Једна од најомиљенијих теза критичара глобализма и неолибералних реформи јесте да ће либерализација спољне трговине (снижавање или укидање царина и разних других ограничења за увоз иностране робе) уништити домаћу привреду, што доводи до пада извоза домаће робе. На графикону 2. приказано је шта се у Србији десило 17 година након либерализације спољне трговине.

Пуна линија показује кретање увоза страних роба у Србију, док испрекидана показује кретање српског извоза у периоду 2001-2016. године. Да су критичари неолиберализма били у праву, пуна линија (увоз) била би још стрмија, а испрекидана линија (извоз) кретала би се надоле. Другим речима, да је либерализација спољне трговине заиста довела до колапса српске привреде, домаћи потро-

58) Либерализација и нагли раст цена је, иначе, уобичајена појава за сваку посткомунистичку привреду након почетка увођења реформи. Anders Åslund, *How Capitalism Was Build. The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, the Caucasus, and Central Asia*. Cambridge University Press, Cambridge, 2nd edition, 2007; Marie Lavigne, *The Economics of Transition. From Socialist Economy to Market Economy*, нав. дело, стр. 113-119.

шачи би морали још више да купују стране производе (увоз би растао још више), а домаћи произвођачи практично не би имали шта да извезу (извоз би опао). Ово се, међутим, није десило. Са извозом се десило управо обрнуто – иако су многе царине укинуте или смањене, извоз је почео да расте. Тренд раста (ако изузмемо 2009. годину, када је финансијска криза погодила и Србију) траје и данас. И не само то. Ако упоредите апсолутну вредност извоза из 2016. године са вредношћу за 2001. годину, када су на снази још увек биле различите врсте царина на увоз, можете лако да уочите како је данашњи апсолутни ниво извоза, шеснаест година после уклањања царина, 6,5 пута већи него када је на снази био протекционистички режим.

Графикон 2: Извоз и увоз Србије у периоду 2001-2016.

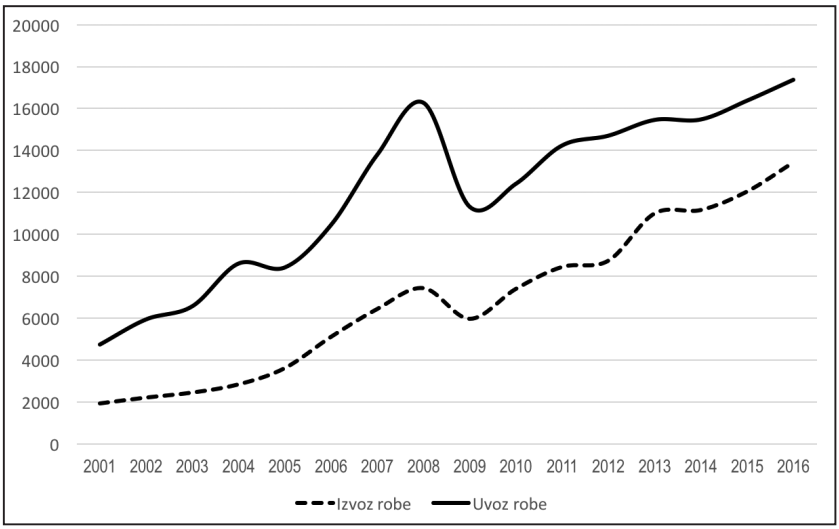

Извор: Министарство финансија Републике Србије, Макроекономски и фискални подаци од 06.02.2018, Internet, http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=13560, 15/02/2018.

Графикон 2 нам такође показује да либерализација спољне трговине није довела до смањења спољнотрговинског дефицита – увоз и даље доминира над извозом,[59] али би то можда могло да се припише чињеници да реформе у тој области нису довољно радикално спроведене. То је управо један од закључака првих анализа либерализације спољне трговине. Поред јаког динара, који је неповољан за извоз, „друга велика препрека расту извоза и реструктурирању изван директне сфере трговине и пореске политике јесте слаб учинак сектора предузећа, који је резултат комбинације

59) Иако је довела до смањења дефицита на текућем рачуну.

одложених реформи и превазиђених производних капацитета".[60] У неким другим областима, међутим, либерализација је дала још боље резултате. Постепена интеграција српског пољопривредног тржишта са регионалним и европским тржиштем довела је 2009. године до суфицита у извозу пољопривредних производа.[61] Ово се могло очекивати, јер се догодило у већини посткомунистичких пољопривреда које су одмах после 1990. почеле да се интегришу у европско тржиште пре него што су постале чланице ЕУ.[62]

Како видимо, политика слободне трговине имала је позитиван ефекат на српску привреду, док се трговински протекционизам показао инфериорним.[63] Теоријски гледано, протекционизам, који се огледа у наметању увозних царина и квота за увоз, подиже цену увозних производа,[64] што на домаћем тржишту ствара негативну селекцију у привреди и гарантује опстанак неквалитетних предузећа. Привреда која није изложена притиску конкуренције почиње да заостаје за светом. Њени производи су све лошији, и она не може да се такмичи на светском тржишту. Протекционизам сам по себи представља екстракцију, односно ренту која омогућава мање способним привредницима, који имају везу у влади, да уз заштиту државе опстану на тржишту. Највећу штету од овакве екстракције имају како способни привредници, тако и потрошачи, који су принуђени да купују инфериорне домаће производе.[65]

4. КАКО ЈЕ НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ СТЕКАО ЛОШУ РЕПУТАЦИЈУ У ИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ?

Неолиберализам је на зао глас у Централној и Источној Европи изашао још почетком деведесетих година, паралелно са почетком процеса транзиције у посткомунистичким привредама. Први критички текст о неолиберализму у контексту транзиције на-

60) Светска банка, *Програм за економски раст и запошљавање*, нав. дело, стр. 44.

61) Горан Живков и др., *Ефекти либерализације царина на пољопривреду Републике Србије*, USAID, Београд, 2010, стр. 21-22.

62) Исто, стр. 37-41.

63) Ово се, узгред буди речено, десило и у свим осталим посткомунистичким привредама које су либерализовале спољну трговину после слома комунизма. Marie Lavigne, *The Economics of Transition. From Socialist Economy to Market Economy*, нав. дело, стр. 203-263; Рецентнији подаци и анализа либерализације у Источној Европи може се наћи у: Владимир Глигоров, „Инфлација, финансије и неолиберализам 3", *Пешчаник*, 24.04.2008, Internet, http://pescanik.net/inflacija-finansije-i-neoliberalizam-iii/, 05/01/2018.

64) Paul Krugman, Robin Wells, *Macroeconomics,* Worth Publishers, New York, 1st edition, 2006, стр. 450-452.

65) Постоје два изузетка када се, и по тржишном резону, за неку земљу протекционизам исплати. David Friedman, *Hidden Order. The Economics of Everyday Life*, HarperBusiness, New York, 1996, стр. 281-297.

писао је један од мојих омиљених политичких економиста – Адам Пшеворски. Његов текст „Неолиберална заблуда"[66] имао је велики утицај на читав низ друштвењака који су током деведесетих година почели да се баве „неуспелим" реформама у Источној Европи.[67] Нажалост, велики број накнадних критичара неолиберализма, који нису упућени у политичко-економску литературу, није следио основну идеју коју је Пшеворски изнео у овом тексту, како у погледу дијагнозе проблема, тако и у погледу његовог решења.

Критику неолибералне идеологије Пшеворски је изнео у оквиру претпоставке о тржишним фелерима (јавна добра, асиметрија информација, екстерналије), коју данас прихвата већина економиста и која се детаљно обрађује у сваком озбиљнијем уџбенику из основа економије или јавних финансија (без обзира на идеолошку оријентацију аутора[68]). Суштина текста Адама Пшеворског јесте у примени модела принципала и агента на процес транзиције. Претпоставка о савршености тржишта није оправдана, тврди он, јер почива на лабавој премиси да су тржишни актери савршено информисани о свим могућностима и приликама за прављење профита на тржишту. Рецимо, ако је однос тржишних цена јабука и кајсија 2:1, што значи да за 1 кајсију могу да добијем 2 јабуке, онда је тржиште савршено (Парето-ефикасно) само када сви потрошачи у сваком тренутку могу да знају колики је опортунитетни трошак сваке кајсије (у овом случају он износи 2 јабуке).

Међутим, оваква савршена информисаност није могућа на сваком тржишту. Нека будућа тржишта као, рецимо, тржиште на којима купујемо осигурање од ризика, несавршена су.[69] Пошто не постоје сва тржишта, цене више не преносе информацију опортунитетног трошка, а то значи да немају сви учесници на тржишту исту количину информација за рационално доношење одлука. Овај фелер се преноси и на остала тржишта – тржиште радне снаге, тржиште капитала и још неких роба – одакле следује да још има простора за Парето-побољшање тржишних односа.[70]

66) Adam Przeworski, "The Neoliberal Fallacy", *Journal of Democracy*, Vol. 3, No. 3, 1992, стр. 45-59.

67) Venelin Ganev, "The 'Triumph of Neoliberalism' Reconsidered: Critical Remarks on Ideas-Centered Analyses of Political and Economic Change in Post-Communism", нав. дело, стр. 343-378.

68) Рецимо, делови о тржишним фелерима налазе се подједнако у уџбеницима Грегори Манкјуа и Пола Кругмана, који се налазе на супротним половима економског идеолошког спектра. За разлику од тога, делови о фискалној политици се не налазе у Манкјуовом уџбенику, док Кругман, као и сваки кејнзијанац, велики део свог уџбеника посвећује фискалној политици. Paul Krugman, Robin Wells, *Macroeconomics*, нав. дело; Грегори Манкју, *Принципи економије*, нав. дело, 2006.

69) Kenneth Arrow, "The Role of Securities in the Optimal Allocation of Risk-Bearing", *Review of Economic Studies*, no. 31, 1964, стр. 91-96.

70) Adam Przeworski, "The Neoliberal Fallacy", нав. дело, стр. 48; Adam Przeworski, *States and Markets. A Primer in Political Economy,* Cambridge University Press, Cambridge, 2003;

Слично је у другим тржишним односима у којима долази до размене између тржишних учесника који имају различите информације. Односи између учесника као што су лекар-пацијент, власник аутомобила-механичар, послодавац-радник, банка-клијент, родитељи-школа итд, начелно су неефикасни, јер у сваком од ових односа неко има више, а неко мање информација, што значи да је неко принципал, а неко агент. Пошто агент увек зна више од принципала како о самом себи, тако и о послу који обавља за принципала, он има подстицај да злоупотреби свој положај а своју услугу наплати изнад тржишне цене. У оваквим случајевима тржишни учесници нису у стању да прецизно израчунају опортунитетни трошак добара и услуга које купују на тржишту. Послодавац у таквим случајевима мора да нагађа о квалитету радника, болесник о процени ризика болести коју му је дао лекар, возач о процени квара коју му је дао механичар, родитељи о томе како школа учи њихову децу итд. Ако учесници морају да нагађају, њихове одлуке нису Парето-ефикасне.

Ако одавде прихватите да тржишна алокација није увек савршена,[71] те да инсистирање искључиво на тржишној алокацији води до неефикасних исхода, решење може да се потражи у државној интервенцији, односно државној регулативи која не само да може да побољша тржишне односе, већ и да обезбеди нека добра која тржиште не може. Али чим се спонтаним тржишним односима наметну политичке институције и политичко одлучивање, алокација ресурса мора да се промени. Хоће ли нужно бити ефикаснија од тржишне?

Државна регулатива отвара питање контроле институција које стварају другачију (нетржишну) алокацију ресурса. Да ли је нова (политичка) алокација ефикаснија? Политички односи пате од истог проблема принципала и агента. И у политици наилазимо на читав низ повереничких односа као нпр. регулаторне агенције-тржишни учесници, симпатизери странака-чланови странака, политичари-бирократе, бирократија-регулисани сектори, министри-помоћници министара, гласачи-политичари итд.[72] У сваком од ових односа једна страна зна више од друге стране, што, као и у тржишним односима, отвара простор за неефикасност у распола-

Детаљнија критика тржишних фелера који произилазе из информационе асиметрије може се наћи у: Joseph E. Stiglitz, *Whither Socialism?* The MIT Press, Cambridge, 1994.

71) Постоје теорије које доказују да је уз помоћ тржишних механизама могуће превазићи информациону асиметрију. Најпознатија теорија је *mechanism design* за коју су Хурвиц, Мишкин и Мајерсон 2007. године добили Нобелову награду за економију.

72) Sara Connolly, Alistar Munro, *Economics of the Public Sectors*, Pearson Education Ltd. Essex, 1999.

гању јавним ресурсима. Типично, принципалима недостају две врсте информација о агентима: шта агенти тачно раде у њихово име (ово отвара простор за морални хазард) и да ли су довољно квалификовани за посао који треба да обављају (ово отвара простор за негативну селекцију). Следствено, да би држава била ефикаснија од тржишта у отклањању последица тржишних фелера, она сама мора да има институционални дизајн који ће отклонити негативне ефекте политичких фелера. Ако држава нема институционални механизам кроз који може да реши овај проблем, политичко решење заиста може да буде горе од тржишног.

Политичка решења укључују читав низ агенција, секретаријата, комисија и јавних предузећа која имају задатак да нетржишно обезбеде јавна добра и реше проблем асиметрије информација. Поред тога, постоји још читав низ добара и услуга која не спадају у јавна добра у идеалном смислу те речи, али их производе предузећа која, због високих фиксних трошкова производње, стављају и доводе конкурентна предузећа у неповољан положај, па се у тим областима типично не толерише конкуренција. Таква предузећа називамо природним монополима. Њих обично налазимо у области телекомуникација, железнице, водовода итд.[73] Да би све ове институције могле да исправе тржишне фелере, држава мора да се умеша у привредну активност и помоћу пореза, акциза и доприноса извуче финансијска средства за њихово финансирање. Сада долази кључни моменат: ако институционални механизам омогућава ефикасну употребу тих средстава, државна интервенција јесте оправдана. Ако се, пак, ресурси потрошe на неке друге активности, које не могу да се подведу под исправљање тржишних фелера, штета ће бити већа од користи. У том случају, тржишно решење ће, ма колико било неефикасно, бити супериорније у односу на политичка решења.

О теоријским начинима на које је у политици могуће решити проблем принципала и агента више се може наћи на другим местима.[74] Овде желим да укажем на то како је Србија реаговала на ове проблеме после пада Берлинског зида 1989. године. Србија има читав низ институција којима обезбеђује јавна добра, као и систем јавних предузећа, која обезбеђују друге врсте добара. Због својих специфичности, Република Србија обезбеђује велики број услуга које се у другим земљама обезбеђују тржишно (пензије, здравство,

73) Природни монопол је стање на тржишту на коме је најнижи просечан трошак за производњу производа X могуће постићи само када је целокупна производња X у рукама једног предузећа. Ако у тој грани има више од једног предузећа, просечан трошак производа X расте.

74) Timothy Besley, *Principled Agents? The Poltical Economy of Good Government,* Oxford University Press, Oxford, 2006.

социјална заштита, образовање, уметност, култура, наука итд). У свим овим областима Србија нуди нетржишно, тј. политичко решење, чиме се аутоматски квалификује за силазак са наводне топ листе земаља у којима су после 1989. године „спроведене неолибералне реформе". Да су у Србији неолибералне реформе икада спроведене, сва ова добра и услуге куповала би се и продавала на тржишту. То што се она обезбеђују политички, међутим, не значи да са њиховим обезбеђивањем у Србији не постоји никакав проблем. Квалитет ових услуга опада, али не зато што се оне обезбеђују тржишно, већ зато што не постоји одговарајући модел принципала и агента, односно механизам надзора над јавним финансијама којима се та добра финансирају.[75] У случају Србије, политичка решења су подједнако лоша као и тржишна решења.

Ово је суштина проблема принципала и агента о коме је Адам Пшеворски писао 1992. год. у контексту Источне Европе. Ако тржиште и неолибералну политику има смисла критиковати, онда би, по мом схватању, то имало смисла само из ове перспективе. Нажалост, читав низ неолибералних критика је након појаве текста Адама Пшеворског у потпуности занемарио или игнорисао проблем принципала и агента. У томе су предњачиле две најпопуларније критике неолиберализма Кратка историја неолиберализма Дејвида Харвија (2005) и Доктрина шока Наоми Кембел (2007). Ове две књиге само су утемељиле заблуду о разорној моћи неолиберализма, ширећи пропаганду против неолиберализма на цео свет, а не само на Источну Европу.

5. ДА ЛИ КРИТИЧАРИ НЕОЛИБЕРАЛИЗМА ПОШТУЈУ НАУЧНЕ МЕТОДЕ?

Критика неолиберализма је погрешна када не поштује неке основне постулате научног доказивања и занемарује исходе који могу имати више различитих узрока (одељак 1). Подсетимо се примера саобраћајне несреће. Не можемо унапред знати да ли је узрок неке појединачне несреће неприлагођена брзина, вожња у алкохолисаном стању, умор возача или квар на возилу. Иако начелно знамо да све од наведеног може да буде узрок, не доносимо закључке пре него што испитамо конкретни случај.

75) Душан Павловић, „Неолиберализам, јавне финансије и тржиште радне снаге у Србији", нав. дело; Dušan Pavlović, Miloš Bešić, "The Budget Dilemma and Public Spending: Evidence from Ten Postcommunist Countries", *Serbian Political Thought*, no. 2/2014, Vol. 10, стр. 133-157; Dušan Pavlović, Ivan Stanojević, "The Budgetary Process: An Analysis of Legislative Measures in Serbia and Croatia", *Serbian Political Thought*, no. 1/2014, Vol. 9, стр. 5-17.

Изгледа да се оваквог резоновања не придржавамо када размишљамо о спорој економској трансформацији и спором привредном расту у Србији или неким другим посткомунистичким привредама после 1989. год. На почетку транзиције тврдило се како је у првих неколико година неопходно да у привреди наступи рецесија и пад потрошње.[76] Рецесија настаје као последица чињенице да многи привредни субјекти морају да се „откаче" са државног буџета, који је у социјализму служио за покретање производње и потрошње.[77]

Ово, међутим, није урађено свуда на исти начин. Замислите две групе посткомунистичких привреда А и Б. У групи А налазе се привреде у којима је влада одлучно решила да одвоји друштвена предузећа од државног буџета. У тим земљама је уведена политика строгих буџетских ограничења (*hard budget constraints*[78]), а спољна трговина је либерализована. То значи да предузећа више нису могла да рачунају на буџетску помоћ сваки пут када направе губитке, те да су морала да се носе са спољном конкуренцијом. Приватизација у овим земљама је извршена тако што су купци друштвених предузећа наставили с производњом под новим условима. Као последица, најпре је дошло до пада производње и потрошње.[79] Након неколико година прилагођавања новонасталој ситуацији, привреда се опоравила и уследио је привредни раст.[80]

У групи Б је урађено другачије.[81] Владе у овим земљама одлучиле су да наставе са субвенционисањем великог броја друштвених фирми и задрже протекционистички режим у спољној трговини, али је, упркос томе, због опште кризе у коју је запао соција-

76) Ово је могуће изразити графиконом под сликовитим називом „долина транзиције". Adam Przeworski, *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America,* Cambridge University Press, New York, 1991, стр. 138; Joel Hellman, "Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions, *World Politics*, 50, 1998, стр. 203. Најрецентнији подаци из 26 посткомунистичке привреде потврђују идеју овог графикона. Погледати: Oleh Havrylyshyn, Xiaofan Meng, Marian L. Tupy, "25 Years of Reforms in Ex-Communist Countries Fast and Extensive Reforms Led to Higher Growth and More Political Freedom", no. 795, CATO Institute, Washington, 2016.

77) Olivier Blanchard, *The Economics of Post-Communist Transition*, Oxford University Press, Oxford, 1997, стр. 25-51; Marie Lavigne, *The Economics of Transition. From Socialist Economy to Market Economy*, нав. дело, стр. 150-161.

78) János Kornai, Eric Maskin, Gérard Roland, "Understanding the Soft Budget Constraints", *Journal of Economic Literature*, Vol. 41, No. 4, 2003, стр. 1095-1136.

79) Oleh Havrylyshyn, *Divergent Paths in Post-Communist Transformation: Capitalism for All or Capitalism for the Few?*, Palgrave MacMillan, Houndmills, UK, 2006, стр. 26-28.

80) Oleh Havrylyshyn, Xiaofan Meng, Marian L. Tupy, "25 Years of Reforms in Ex-Communist Countries Fast and Extensive Reforms Led to Higher Growth and More Political Freedom", нав. дело.

81) Догађаји у групи Б, заправо, имају исти ефекат као противчињенични експеримент, којим се утврђује каузални ефекат реформи на прпвредни раст у пост-комунистиком периоду. Gary King, Robert O. Keohane, Sidney Verba, *Designing Social Inquiry. Scientfic*

лизам, укупан ниво подршке морао да се смањи, јер државни буџет више није имао средстава да финансијски подржава привреду. Осим тога, приватизација је извршена кроз корупцију, и намештене продаје, а највећи део највреднијих друштвених предузећа купили су људи који су имали политичке везе у влади или агенцији за приватизацију. Ресурсе које су затекли у овим предузећима искористили су за лично богаћење, монополски статус на тржишту или различите видове привилегија и ренти (међу којима је најважнија буџетска подршка у случају пословних губитака). Као последица тога, сва предузећа у групи Б испрва су производила мање, па је и у групи Б неминовно дошло до пада друштвеног производа и пада потрошње. Али због наставка политике субвенционисања и начина на који је обављена приватизација, предузећа се нису нити трансформисала, нити прилагодила тржишту на коме влада конкуренција. Након неког времена, привреде у групи Б нису почеле да производе више него што су производиле пре почетка транзиције. До привредног опоравка није дошло.

Како видимо, иако је у обе групе дошло до рецесије и пада потрошње, узроци таквог стања били су различити. То се још боље види после неколико деценија. Земље које су од почетка примениле политику строгих буџетских ограничења, најпре су прошле кроз рецесију, али су већ после неколико година почеле да се опорављају. Земље које су се и даље придржавале принципа комунистичке економије (мека буџетска ограничења, намештене приватизације, протекционизам у спољној трговини итд), такође су прошле кроз рецесију, али се никада нису опоравиле. На табели 1. види се класификација посткомунистичких земаља у зависности од тога какве су реформе спроводиле после 1989. године. У групу економски најнапреднијих земаља бившег комунистичког блока (колоне 1 и 2) спадају привреде у којима су владе континуирано спроводиле привредне реформе засноване на чврстим буџетским ограничењима, либерализацији спољне трговине, приватизацији итд. (Ове реформе се у колоквијалном жаргону, који је прихваћен у транзиционој литератури називају *big bang* реформе или шок терапија.[82]) За разлику од њих, земље које су кренуле па стале, спроводиле постепене или ограничене реформе данас се свакако не би могле назвати економски напредним земљама (колоне 3-5).

Inference In Qualitative Research, нав. дело, 1994.

82) Oleh Havrylyshyn, *Divergent Paths in Post-Communist Transformation: Capitalism for All or Capitalism for the Few?*, нав. дело, стр. 6-26; Anders Åslund, *How Capitalism Was Build. The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, the Caucasus, and Central Asia*, нав. дело, стр. 36-64.

Табела 3: Исходи економских реформи у посткомунистичким привредама 25 година после почетка транзиције

Континуирани Биг-банг	Напредан старт/ Уравнотежен напредак	Прекинуте радикалне реформе	Постепене реформе	Ограничене реформе
Естонија	Хрватска	Русија	Азербејџан	Белорусија
Летонија	Мађарска	Албанија	Јерменија	Узбекистан
Литванија	Словенија	Бугарска	Грузија	Туркменистан
Чешка		Македонија	Украјина	
Пољска		Казахстан	Таџикистан	
Словачка			Румунија	

Извор: Oleh Havrylyshyn, Xiaofan Meng, Marian L. Tupy, "25 Years of Reforms in Ex-Communist Countries Fast and Extensive Reforms Led to Higher Growth and More Political Freedom", нав. дело, стр. 7.

После 1990. године рецесија је наступила у великом броју земаља. Како у Пољској и Естонији, тако и у Бугарској и Румунији. Али разлози рецесије нису били свуда идентични. У Пољској и Естонији, рецесија је била последица шок терапије. У Бугарској и Румунији рецесија је била последица одсуства реформи. Закључити како је у Бугарској и Румунији примењена шок терапија само зато што су те две земље током деведесетих година „искусиле рецесију нечувених размера",[83] исто је као када бисте рекли да су се особе А и Б удавиле у реци услед снажног вртлога, занемарујући при том чињеницу да у случају особе Б уопште није било вртлога у тренутку дављења, те да особа Б није умела да плива.

У посткомунистичком контексту одговор на ово питање може да се добије једино детаљнијим разматрањем појединачних случајева. Рецимо, примена шок терапије у Естонији, Пољској и Русији после 1990. године јесте оно што разликује ове три привреде од других, које је нису примениле.[84] Али и међу њима има разлике. У Русији су економске реформе заустављене.[85] У Пољској су настављене и после смене влада (тј. повратка бивших комуниста на власт),[86] док су у Естонији, после несигурног старта, *big-bang*

83) Kazimierz P. Poznanski, "The Crisis of Transition as a State Crisis", in: *Postcommunist Transformation and the Social Sciences. Cross-Displinary Approaches*, (eds. Frank Bönker *et al*.), Rowman and Littlefield Publishers, 2002, стр. 55-76.

84) Peter Murrell, "What Is Shock Therapy? What Did It Do in Poland and Russia?" *Post-Soviet Affairs* 9, 1993, стр. 111-40.

85) Anders Åslund, *Russia's Capitalist Revolutions. How Market Reform Succeeded and Democracy Failed*, Peterson Institute for International Economics, Washington DC, 2007.

86) Hartmut Lehmann, *The Polish Growth Miracle: Outcome of Persistent Reform Efforts*, IZA Policy Paper, Bonn, 2012.

реформе започете тек 1992. године, после периода оклевања од три године.[87] Насупрот томе, у Бугарској и Румунији, у којима је такође дошло до рецесије почетком деведесетих година, једноставно није било никакве шок терапије у економској политици,[88] те такав концепт реформи није ни могао да буде узрок економског заостајања ове две земље за осталим транзиционим земљама.

Земље које су одлагале реформе платиле су високу цену. Исто као и земље које су неколико пута кретале па стале. Украјина је, рецимо, у последњих 27 година неколико пута почињала из почетка, али је сваки пут одлагала тржишну либерализацију и увођење чврстих буџетских ограничења. Истовремено, приватизација коју је спровела била је слична оној која је спроведена у Србији – до најатрактивнијих друштвених предузећа дошли су људи који нису хтели да наставе с производњом у тржишним условима, већ су искористили продају имовине зарад личног богаћења или покушаја да добију привилегован положај на тржишту. Многи су у томе успели.[89] То је довело до појаве тзв. олигарха, тј. људи који су из привилегованог тржишног положаја уништили конкуренцију, а себи обезбедили велико богатство.[90] Коначно, то је касније створило коруптивну климу у земљи која данас, заједно са снагом олигарха, представља главну препреку економским реформама. Украјина је, узгред буди речено, одличан пример како научник треба да размишља о каузалном ефекту неолибералних реформи на привредни развој. Она је, као и многе друге посткомунистичке земље доживела рецесију после распада Совјетског савеза 1991. године. Али оклевање с реформама било је пресудно. Иако је за време Кравчука и Кучме (1991-2004) било покушаја да се спроведе шок терапија,[91] од тога се у многим аспектима одустало, па је за време другог Кучминог мандата, дошло до устоличења олигарха. Направљен је систем екстрактивних институција. Након тога, ни „наранџаста револуција" из 2004. године више није могла да промени ствари.[92]

87) Mart Laar, *Little Country That Could*, Centre for Research Into Post-Communist Economies, Talinn, 2002.

88) За Бугарску погледати: Venelin Ganev, *Praying on the State. The Transformation of Bulgaria After 1989*, нав. дело, 2007; за Румунију погледати: Daniela L. Constantin, Zizi Goschin, Aniela R. Danciu, "The Romanian Economy from Transition to Crisis. Retrospects and Prospects", *World Journal of Social Sciences*, Vol. 1. No. 3, 2011, стр. 155-171.

89) Oleh Havrylyshyn, *The Political Economy of Independent Ukraine. Slow Starts, False Starts, and a Last Chance?* Palgrave Macmillan, London, 2017, стр. ix.

90) Oleh Havrylyshyn, *Divergent Paths in Post-Communist Transformation: Capitalism for All or Capitalism for the Few?*, нав. дело, стр. 177-202.

91) Oleh Havrylyshyn, *The Political Economy of Independent Ukraine. Slow Starts, False Starts, and a Last Chance?*, нав. дело, стр. 61-108.

92) Исто, стр. 92.

Одлагање реформи не мора бити једини узрок слабе привреде. Размотрите пример Србије, Хрватске и Босне током деведесетих година. Ни у њима током деведесетих није било никакве шок терапије или неолибералних реформи, а ипак је дошло до привредне рецесије. Разлоге, очигледно, треба тражити на сасвим другој страни – оружаном сукобу који се водио на просторима бивше Југославије у периоду 1991-1999. Рат, одлагање реформи, баш као и шок-терапија, могу подједнако да доведу једну привреду до рецесије. Али научно је неодговорно, пре него што се анализира контекст, као узроке за привредну рецесију идентификовати уникатне факторе као што су „штетне неолибералне реформе", шок терапија или Вашингтонски консензус.

Земље које су одуговлачиле са реформама, или су кренуле па стале, завршиле су на крају у лошијој позицији, јер су се у периоду одуговлачења створиле нове екстрактивне институције и појавили актери којима се исплатило да коче реформе и одржавају лоше економско стање.[93] Сад су те нове институције (раширена корупција, страначко запошљавање, екстрактивне институције заједно са олигарсима и тајкунима) фактори који су главни узроци слабог привредног учинка. Цела ствар, међутим, нема никакве везе са неолиберализмом.

6. НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ И МАШИНА ЗА РАСИПАЊЕ ПАРА

Пошто је отклоњено доста нејасноћа око значења речи неолиберализам, као и његовог утицаја на српски привредни развој после 2000. године, можемо да сагледамо из новог угла да ли су главни узроци спорог привредног развоја у Србији политичког или економског (тржишног) карактера. Примере износим у виду реторичких питања.

• Године 2013. откривено је да је Фонд за развој забележио губитак од 1 милијарде евра.[94] Та сума представља износ кредита које привредни субјекти неће моћи да му врате. Да ли је Фонд за развој економска или политичка институција? Да ли се одлуке о томе ко ће добити кредит доносе по тржишном или политичком резону?

• Исте године откривено је да Агенција за страна улагања и промоцију извоза (СИЕПА) није контролисала како се извршавају

93) Joel Hellman, "Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions", *нав. дело*; World Bank, *Transition. The First Ten Years: Analysis and Lessons for Eastern Europe and the former Soviet Union*, World Bank, Washington DC, 2002.

94) Душан Павловић, *Машина за расипање пара. Пет месеци у министарству привреде*, нав. дело, стр. 104-112.

уговори о субвенцијама које је почела да потписује после 2006. године. Према једној студији министарства привреде из 2017. године, СИЕПА је у периоду 2006-2016. поделила око ½ милијарде евра субвенција.[95] Ниво губитка је отуда немогуће прецизно израчунати. Али је установљено да је један део субвенција отишао за политичке, односно непроизводне активности.[96] Да ли је СИЕПА била економска или политичка институција? Да ли се одлуке о томе ко ће добити субвенцију доносе по тржишном или политичком резону?

• Исте године установљено је да је Агенција за осигурање и финансирање извоза (АОФИ), забележила губитак у износу од 30 милиона €. Ова државна агенција делила је субвенције предузећима која праве телевизијски програм у иностранству, правдајући то унапређењем извоза. Да ли је АОФИ економска или политичка институција? Да ли се одлуке о томе ко ће добити кредит доносе по тржишном или политичком резону?

• Током 2013. године, Агенција за приватизацију организовала је продају „Вршачких винограда" и „Прве петолетке" по значајно нижим ценама од њихове тржишне вредности. На срећу, Министарство привреде је успело да заустави овакву приватизацију, чиме је спречило губитак. Ова два предузећа се и дан-данас (јануар 2018) налазе у друштвеном власништву. Да ли су ове одлуке о продаји биле тржишне или политичке? Да су се сва предузећа која су се налазила под надлежношћу Агенције за приватизацију продавала по тржишном резону, многа од њих би и данас радила, а буџет Републике Србије бележио би вишеструко веће приходе из којих би могло да се издашније финансирају здравство, школство, и многе друге услуге које се данас у Србији налазе у критичном стању.

• Постоји читав низ државних, друштвених или приватних предузећа (тзв. предузећа у реструктурирању) која су стални корисници државних кредита и субвенција увек са истим оправдањем да им треба „само још један кредит" да се финансијски опораве и стану на своје ноге. Ова предузећа непрекидно од владе или државних агенција добијају нове субвенције, неповратне кредите или отписе дугова,[97] међу којима су најважнији отписи пореских дугова.[98] Да

95) Милорад Филиповић, Мирољуб Николић, „Развојна политика Србије у 2017. години – Предлози за промену постојеће политике подстицаја". (Необјављени текст, 2017.)

96) Душан Павловић, *Машина за расипање пара. Пет месеци у министарству привреде*, нав. дело, стр. 112-124.

97) Исто, стр. 75-100.

98) Рецимо, на дан 30.06.2016. порески дуг „Заставе оружја", „Крушика", „Наменске", „Слободе" и „ФАП-а" износио је око 18 милијарди динара. Када је пореска управа наредни пут обавила списак пореских дужника у фебруару 2018. год, дуг је овим „друштвеним" предузећима био конвертован у државни капитал.

ли им то помаже да покрену производњу и узлете? Да ли та предузећа данас раде боље или горе него 2002. године, када су ушла у процес реструктурирања? Ко је одобрио све те субвенције и по ком резону? Тржишном или политичком?

• У марту 2014. године, министар финансија саопштио је да у јавном сектору у Србији запослено преко 700.000 људи, што представља око 10% укупног становништва Србије. У овом тренутку не знамо да ли је то превише, премало или таман. Ипак, на основу онога што сам лично видео у Министарству привреде и Агенцији за приватизацију,[99] изгледало ми је да се у те две институције налази око 15% страначки запосленог вишка од оног што је неопходно да би ефикасно функционисало. Ово је посебно било изражено у Агенцији за приватизацију, која се буквално претворила у безбедну кућу за страначке кадрове. Оваква политика запошљавања у јавном сектору представља огромно оптерећење за буџет из којег се сервисирају многе друге финансијске обавезе у Републици. Да ли су сви ови људи запослени по тржишном или политичком резону?

Како сам рекао на почетку овог одељка, сва ова питања су реторичка. Она служе да би се појачала главна теза овог текста да неолиберална економска политика не подразумева политичку алокацију ресурса. Сваљивање одговорности за лошу економску ситуацију на политику Вашингтонског консензуса, као и захтев да се одустане од неолибералне економске политике заобилази ефекат политичких фелера у јавном сектору на привредни развој. Критика неолиберализма би се отуда у српском контексту могла безбедно назвати пуцњем у празно. Чак и када бисмо покушали да је напустимо, питање је како бисмо то успели да изведено. Јер „у Вашингтонском консензусу се много инсистира на приватизацији […], али се колико је познато још увек нико није изјаснио против приватизације. Јавни сектор још практично није ни начет приватизацијом, а кнежеви по нахијама добро ограђени вертикалном поделом власти љубоморно чувају те забране, дајући у њима ухлебљење својим партијским активистима. Могло би још много тога да се набраја, али и ово је довољно да се закључи да Србија има онолико везе са критеријумима уграђеним у Вашингтонски консензус колико и Саудијска Арабија са либералним начелима заштите људских права и афирмисања економских и других слобода. Инсистира се на резолутном напуштању Вашингтонског консензуса; оно што није прихваћено не може, међутим, ни да буде напуштено”.[100]

99) Душан Павловић, *Машина за расипање пара. Пет месеци у министарству привреде*, нав. дело, стр. 149-153.

100) Љубомир Маџар, *Антилиберализам у 22 слике*, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 138-139.

ЛИТЕРАТУРА

Бар Николас, *Економија државе благостања*, Универзитет Сингидунум, ФЕФА, Београд, превод 5. издања, 2013.

Беговић Борис, Ђилас Милица, „Међународни односи", у зборнику: *Четири године транзиције у Србији*, (приредио: Борис Беговић), ЦЛДС, Београд, 2005.

Васиљевић Бранко, *Лекције из савремене политичке економије*, Завет, Београд, 6. допуњено издање, 2014.

Видојевић Зоран, *Демократија на заласку*, Службени гласник, Београд, 2010.

Глигоров Владимир, „Инфлација, финансије и неолиберализам 3", *Пешчаник*, 24.04.2008, Internet, http://pescanik.net/inflacija-finansije-i-neoliberalizam-iii/, 05/01/2018.

Глигоров Владимир, „Мале привреде", *Пешчаник*, 13.01.2014, Internet, http://pescanik.net/male-privrede/, 04/01/2018.

Душанић Јован Б., *Неолиберализам*, Catena Mundi, Београд, 2015.

Елстер Јон, *Како објаснити друштвено понашање*, Службени гласник, Београд, 2014.

Живков Горан и др., *Ефекти либерализације царина на пољопривреду Републике Србије*, USAID, Београд, 2010.

Јанковић Иван, „Либертаријанска утопија", Internet, http://trzisnoresenje.blogspot.rs/2013/01/libertarijanska-utopija.html, 23/08/2016.

Клајн Наоми, *Доктрина шока. Процват капитализма катастрофе*, Самиздат Б92, Београд, 2009.

Ковачевић Млађен, „Узроци дубоке кризе у Србији", у зборнику: *Политичке институције, политички актери и економске перформансе: случај Србије*, (приредио: Александар Прњат), Алфа универзитет, Београд, 2013.

Манкју Грегори, *Принципи економије*, Економски факултет, Београд, превод 3. издања, 2006.

Мацар Љубомир, *Сутон социјалистичких привреда*, Економика и Институт економских наука, Београд, 1990.

Мацар Љубомир, *Антилиберализам у 22 слике*, Службени гласник, Београд, 2012.

Миленковић Владимир, *Неолиберална бајка. Критика неолибералне идеологије*, Досије Студио, Београд, 2014.

Министарство финансија Републике Србије, Макроекономски и фискални подаци од 06.02.2018, Internet, http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=13560, 15/02/2018.

Павловић Душан, *Списи из политичке економије*, Чигоја штампа, Београд, 2010.

Павловић Душан, *Машина за расипање пара. Пет месеци у министарству привреде*, Дан Граф, Београд, 2. издање, 2016.

Павловић Душан, „Неолиберализам, јавне финансије и тржиште радне снаге у Србији", *Годишњак ФПН*, бр. 19, Факултет политичких наука, Београд, 2018.

Розен Харви, Геуер Тед, *Јавне финансије*, Економски факултет, Београд, 8. издање, 2009.

Светска банка, *Програм за економски раст и запошљавање*, Извештај бр. 29258 – YU, Светска банка, Вашингтон, 2004.

Статистички билтен Народне банке Србије, децембар 2017, Internet, https://www.nbs.rs/static/nbs_site/gen/latinica/90/statisticki/sb_12_17.pdf, 15/02/2018.

Тасић Славиша, „Шта је неолиберализам?", 13.03.2012., Internet, http://trzisnoresenje.blogspot.rs/2012/03/sta-je-neoliberalizam.html, 05/01/2018.

Тасић Славиша, *Светска економска криза. Дилеме и решења*, Службени гласник, Београд, 2013.

Тасић Славиша, *Шта је капитализам? И зашто нам је потребан*, Хеликс, Смедерево, 2017.

Филиповић Милорад, Николић Мирољуб, „Развојна политика Србије у 2017. години – Предлози за промену постојеће политике подстицаја". Необјављени текст, 2017.

Фридман Милтон, Росе Фридман, *Слобода избора*, Gloobalbooks, Нови Сад, 1996.

Фридман Милтон, *Капитализам и слобода*, Службени гласник, Београд, 2012.

Фуко Мишел, *Рађање биополитике. Предавања на Колеж де франсу 1978-9*. Светови, Нови Сад, 2005.

Харви Дејвид, *Кратка историја неолиберализма*, Mediterran Publishing, Нови Сад, 2012.

Arrow Kenneth, „The Role of Securities in the Optimal Allocation of Risk-Bearing", *Review of Economic Studies*, no. 31, 1964, стр. 91-96.

Åslund Anders, *How Capitalism Was Build. The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, the Caucasus, and Central Asia*. Cambridge University Press, Cambridge, 2nd edition, 2007.

Åslund Anders, *Russia's Capitalist Revolutions. How Market Reform Succeeded and Democracy Failed*, Peterson Institute for International Economics, Washington DC, 2007.

Bartlett Bruce R., *Reaganomics. Supply-Side Economics in Action*. Arlington House Publishers, Westport, Connecticut, 1981.

Bartlett Bruce R., Roth Timothy, *The Supply Side Solution*, Palgrave Macmillan, London, 1983.

Besley Timothy, *Principled Agents? The Poltical Economy of Good Government,* Oxford University Press, Oxford, 2006.

Blanchard Olivier, *The Economics of Post-Communist Transition*, Oxford University Press, Oxford, 1997.

Brown Wendy, "Neo-liberalism and the end of liberal democracy" in: *Edgework. Critical essays on knowledge and politics* (ed. Wendy Brown), Princeton University Press, Princeton, 2005, стр. 37–60.

Brown Wendy, *Undoing the demos. Neoliberalism's stealth revolution*, MIT, Cambridge, 2015.

Bruff Ian, "The rise of authoritarian neoliberalism", *Rethinking Marxism* 26,

no. 1, стр. 113–129.

Burdick John, Oxhorn Philip, Roberts Kenneth, *Beyond Neoliberalism in Latin America?: Societies and Politics at the Crossroads*, Palgrave MacMillan, London, 2009.

Connolly Sara, Munro Alistar, *Economics of the Public Sectors*, Pearson Education ltd, Essex, 1999.

Constantin Daniela L., Goschin Zizi, Danciu Aniela R., "The Romanian Economy from Transition to Crisis. Retrospects and Prospects", *World Journal of Social Sciences,* Vol. 1, No. 3, 2011, стр. 155-171.

Davidson Donald, *Essays on Actions and Events*, Oxford University Press, Oxford, 1980.

David William, *The Limits of Neoliberalism. Authority, Sovereignity, and the Logic of Competition*, SAGE Pubications, London, 2014.

Eduardo Silva, *Challenging Neoliberalism in Latin America,* New York, Cambridge University Press, 2009.

Elster Jon, *Explaining Social Behavior*. *More Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Revised Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.

Emmet Dorothy, *The Effectiveness of Causes*, Macmillan, London and New York, 1984.

Friedman David D., *The Machinery of Freedom,* Open Court Publishing Company, Chicago, 1973.

Friedman David, *Hidden Order. The Economics of Everyday Life,* HarperBusiness, New York, 1996.

Friedman Milton, *An Economist's Protest*, Thomas Horton & Daughters, Sun Lakes, 2nd edition, 1975.

Ganev Venelin, "The 'Triumph of Neoliberalism' Reconsidered: Critical Remarks on Ideas-Centered Analyses of Political and Economic Change in Post-Communism", *East European Politics and Societies*, Vol. 19, no. 3, 2005, стр. 343-378.

Ganev Venelin, *Praying on the State. The Transformation of Bulgaria after 1989*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2007.

Giroux Henry A., *Against the Terror of Neoliberalism: Politics Beyond the Age of Greed*, Routledge, London, 2008.

Gligorov Vladimir, *Delaying Integration. The impact of EU eastern enlargement on individual CEECs not acceding or acceding only later*, WIIW Research Reports, no. 267, WIIW, Wien, 2000.

Gruber Jonathan, *Public Finance and Public Policy,* Worth Publishers, London, 3rd edition, 2009.

Havrylyshyn Oleh, *Divergent Paths in Post-Communist Transformation: Capitalism for All or Capitalism for the Few?* Palgrave MacMillan, Houndmills, UK, 2006.

Havrylyshyn Oleh, Xiaofan Meng, Marian L. Tupy, "25 Years of Reforms in Ex-Communist Countries Fast and Extensive Reforms Led to Higher Growth and More Political Freedom", no. 795, CATO Institute, Washington, 2016.

Havrylyshyn Oleh, *The Political Economy of Independent Ukraine. Slow*

Starts, False Starts, and a Last Chance? Palgrave Macmillan, London, 2017.

Hellman Joel, "Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions", *World Politics*, no. 50, issue 2, 1998, стр. 203-234.

Hershberg Eric, Rosen Fred (eds.), *Latin America After Neoliberalism: Turning the Tide in the 21st Century?* The New Press, New York, 2007.

King Gary, Keohane Robert O., Verba Sidney, *Designing Social Inquiry. Scientfic Inference In Qualitative Research*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1994.

Kornai János, *Economics of Shortage*, North Holland Press, Amserdam, 1980.

Kornai János, *The Socialist System. The Political Economy of Comunism*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1992.

Kornai János, Eric Maskin, Gérard Roland, "Understanding the Soft Budget Constraints", *Journal of Economic Literature*, Vol. 41, No. 4, 2003, стр. 1095-1136.

Kornai János, "What *Economics of Shortage* and *The Socialist System* have to say to the Hungarian Readers Today. An Introductory Study to the First Two Volumes of the Life's Work Series", *Acta Oeconomica*, Vol. 62 (3), 2012, стр. 365–384

Krugman Paul, Wells Robin, *Macroeconomics,* Worth Publishers, New York, 1st edition, 2006.

Laar Mart, *Little Country That Could*, Centre for Research Into Post-Communist Economies, Talinn, 2002.

Lavigne Marie, *The Economics of Transition. From Socialist Economy to Market Economy*. Palgrave, Hampshire and New York, 1999.

Lehmann Hartmut, *The Polish Growth Miracle: Outcome of Persistent Reform Efforts*, IZA Policy Paper, Bonn, 2012.

Mellon Andrew, *Taxation: The People's Business,* Macmillan, New York, 1924.

Murrell Peter, "What Is Shock Therapy? What Did It Do in Poland and Russia?", *Post-Soviet Affairs*, no. 9, 1993, стр. 111-140.

Niskanen William A., *Reaganomics. An Insider's Account of the Policies and the People,* Oxford University Press, New York, Oxford, 1988.

Nozik Robert, *Anarchy, State, and Utopia*, Basil Blackwell, Oxford, 1974.

OECD, *Road Safety Annual Report 2017*, OECD, International Transport Forum, IRTAD.

Pavlović Dušan, Bešić Miloš, "The Budget Dilemma and Public Spending: Evidence from Ten Postcommunist Countries", *Serbian Political Thought*, no. 2/2014, Vol. 10, стр. 133-157.

Pavlović Dušan, Stanojević Ivan, "The Budgetary Process: An Analysis of Legislative Measures in Serbia and Croatia", *Serbian Political Thought*, no. 1/2014, Vol. 9, стр. 5-17.

Poznanski Kazimierz P., "The Crisis of Transition as a State Crisis", in: *Postcommunist Transformation and the Social Sciences. Cross-Displinary Approaches*, (eds. Frank Bönker *et al*.), Rowman and Littlefield Publishers, Lanham, 2002, стр. 55-76.

Przeworski Adam, "The Neoliberal Fallacy", *Journal of Democracy*, Vol 3, no. 3, 1992, стр. 45-59.

Przeworski Adam, *Democracy and the Markets. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America,* Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Przeworski Adam, *States and Markets. A Primer in Political Economy,* Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Retain, Earl A., *The Thatcher Revolution. Margaret Thatcher, John Mayor, Tony Blair, and the Transformation of Modern Britain 1979-2001*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc. Lanham, 2002.

Sowell Thomas, *Basic Economics. A Common Sense Guide to the Economy*, Basic Books, New York, 3rd edition, 2007.

Stiglitz Joseph E., *Whither Socialism?* The MIT Press, Cambridge, 1994.

Taleb Nasim Nikolas, *Antifragile. How to Live in a World We Don't Understand*, Allen Lane, Penguin Books, London, 2013.

World Bank, *Transition. The First Ten Years: Analysis and Lessons for Eastern Europe and the former Soviet Union*, World Bank, Washington DC, 2002.

Zixiang Zhao, Lü Xinlian, Guo Zhanhua, „The Multiplicity of Causes of Divorce", *Chinese Sociology & Anthropology*, no. 17:3, 1985.

Dusan Pavlovic

NEOLIBERAL FALLACY 26 YEARS ON: MARKET FAILURES AND THE ROLE OF THE STATE IN THE EASTERN EUROPE TRANSITION AFTER 1989

Resume

Is the neoliberal economic policy applicable in East and Central Europe after the breakdown of communism in 1989? The first part of the article defines neoliberalism as a system of market allocation of resources, the domination of private property, personal initiative for exchange, and the minimal state. This definition is derived from the two cases of neoliberal reforms in the US and the UK in the 1980s. The second part discusses market imperfections by considering the government solution for the principal-agent problem created by information asymmerty. Since the state intevention itself suffers from political failures resulting in inefficient allocation, it can be justified only if it offers an institutional design that solves the principal-agent problem and political failures.

Keywords: neoliberalism; market failures; political failures; principal-agent model; supply-side economics

* Овај рад је примљен 01. фебруара 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.

УДК 340.114+172.1
DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.2
Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 1/2018.
год. 25. vol. 59
стр. 41-58

Зоран Стојиљковић
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

ТРАКТАТ О СОЦИЈАЛНОЈ ПРАВДИ И ПРАВИЧНОСТИ*

Сажетак

Разумевање и тумачења социјалне правде су предмет спорења управо зато што су импрегнирана, или још пре контаминирана, различитим интересним очекивањима и идеолошким значењима и учитавањима. У фокусу овога рада је питање одрживости различитих стратегија редуковања неједнакости унутар различитих поимања демократског и социјално кохезивног друштва. Рад је структуиран тако да његов први део покушава да пружи увид у различита разумевања социјалне правде и настојања њеног институционалног дизајнирања и примене. У другом делу се даје преглед актуелних покушаја заустављања раста неједнакости. Теза коју заступам је став да истовремена раширена постдемократска редукција демократије, поред увећања економских неједнакости води и ерозији правне и политичке једнакости. Последично, већ опако неједнак свет завршава уместо у утопији праведног друштва у њеној дистопијској карикатури.

Кључне речи: социјална правда, расподела, једнакост, социјална кохезија, порези, универзални доходак

1. УВОД

Наш либерални мислилац Владимир Јовановић своме сину, великом нашем правнику и политичком социологу, дао је име Слободан а ћерки Правда. Са слободом и Слободанима смо имали различита искуства, али се правда ни као име ни као пракса у Србији једноставно нису „запатили“.

Правду, као уосталом и слободу, једнакост, достојанство, мо-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179076, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

жемо одредити као највише људске вредности и циљеве. Они припадају роду *apeiron*, односно бескрајних и безобалних појмова које је тешко дефинисати, а још теже разграничити.

Уредити друштвени живот у складу са начелима правде, једнакости и слободе истовремено је вечити и недосегнути идеал. Уосталом, највеће револуције које памти историја извршене су зарад борбе за слободније и праведније друштво. Основна тешкоћа у дефинисању концепта социјалне правде крије се у томе што ће људи, у зависности од свог друштвеног положаја, различито гледати на то шта су правда и праведно друштво. Историја политичких и социјалних теорија је зато умногоме историја спорења око разумевања правде.

По Платону, рецимо, правда је дати свакоме оно што му припада и обезбедити му да ради онај посао за који је способан. Према томе, суштина правде је у знању шта ко треба да ради према својој способности.[1] Праведно друштво је дакле меритократија (владавина заслужних или способних), а не плутократија (владавина богатих) или какиократија (владавина најгорих, олоша), али ни партократија, па ни демократија.

За Аристотела, правда није само најзначајнија врлина, она обухвата у себи све врлине. Њена основна, општа садржина је поштовање закона и поступање према ближњима као себи једнакима из којих он истина, у сагласју са тадашњим духом времена, искључује робове, странце, па и децу и жене. Аристотел посебну, конкретну правду дели на две врсте: дистрибутивну и корективну. Дистрибутивна правда почива на принципу дељења. Њена суштина се огледа у геометријској сразмери. То значи да ће сваки појединац добити од заједничког добра сразмерно својим заслугама. Онај ко заслужи више, више ће и добити. Другу, посебну правду Аристотел назива корективном или изједначујућом правдом. Корективна правда почива на принципу аритметичке сразмере. То заправо значи да ће сви добити подједнако. Међутим, проблем се јавља када правду треба поделити међу неједнаким људима. Тада Аристотел препоручује начело сразмере. По мишљењу Аристотела, праведно је пропорционално, а неправедно оно што се огрешује о пропорцију.[2]

Римљани су преузели Аристотелов принцип дистрибутивне правде. Треба свакоме дати оно што му припада по заслугама. Они су право и правду инструментализовали до те мере да су све претворили у формуле. Једна од њих је: *Instituto est honeste vivere,*

1) Платон, *Држава*, Дерета, Београд, 1983, стр. 11–28.

2) Аристотел, *Политика*, БИГЗ, Београд, 1984.

neminem ledere suum quiqe tribuere (Правда је часно живети, никоме не шкодити, свакоме своје дати).

Начело правде и праведности је неспорно, међутим оно што је проблем јесте на који начин утврдити једнакост мере којом се праведно мери. Мерење вредности је увек субјективно. Због тога ће свака страна која даје нешто своје, по правилу, сматрати да је неправедно закинута и да није добила „своју правицу" – оно што јој по праву припада.

Даља дилема је да ли у различитим „подручјима правде" у којима важе специфична мерна правила у погледу рада, знања, части, признања, приступа служби или божанској милости треба, унутар онога што би се дало назвати сложена једнакост, успостављати тиранију јединствених „простих" правила једнакости.[3] Питање је, рецимо, да ли је, поред једнакости пред богом и законом и додатно у политичким правима, потребно и правично прихватати и материјалну једнакост и у којој мери. Волцеров позитивни одговор креће се у границама децентрализованог демократског социјализма – ограниченог тржишта, снажне државе благостања и радничке контроле компанија. Аргумент је да борба против здружености богатства и власти најистанчанији је савремени израз самоуважавања.[4] Но ако би се данас правна и политичка једнакост и дале универзално прихватити, то ни из далека није случај са социјалном правдом и правичношћу.

2. КЉУЧНЕ ДИЛЕМЕ И КОНТРОВЕРЗЕ ОКО РАЗУМЕВАЊА СОЦИЈАЛНЕ ПРАВДЕ

Истовремено, социјална правда се опире сваком прецизном дефинисању. Поједностављено, расправа о социјалној правди покрива поље значења и спорова који се воде око тога колико широко треба прихватити једнакост међу људима, је ли она уопште потребна, односно колико је она уопште правична и развојно одржива.

Сиромаштво, рецимо, свакако не доприноси једнаким правима и друштвеним шансама. Такође би се могао прихватити и став да неравноправност права и положаја мањинских група и идентитета може водити у њихову политичку и економску маргинализацију. На другој страни, не води ли, без обзира на најбоље намере, потпуна материјална једнакост на пут до пакла, гушења труда, талената и вештина (слободи и да не говоримо)? Своди ли се онда социјална

3) Мајкл Волцер, *Подручја правде, Одбрана плурализма и једнакости*, Филип Вишњић, Београд, 2000, стр. 38-47.

4) Исто, стр. 416, 407.

правичност на индивидуално њено разумевање и акте милосрђа и солидарности или треба и нормативно уредити правила и принципе прерасподеле којима се редукују тржишне неправде?

Примера ради, за либертаријанце, социјална правда је у слободном друштву ако не већ „пут у ропство“[5] онда бар „логичка бесмислица“[6] јер подразумева тоталитарно уређивање правила и мере које се намећу слободним појединцима. Ширење правде и једнакости на поље економије које за комунитарне егалитаристе тек омогућује правну и политичку једнакост, за либертаријанце је пут у кажњавање талената и принудну једнакост у сиромаштву.

Наш Радомир Лукић, поред правне и економске разликује и моралну и верску димензију правде. Под појмом морална правда он подразумева ону ситуацију где је праведно дати другом више него што добија. На тај начин морална правда заправо подразумева давање милостиње. Верска правда, према мишљењу академика Лукића, подразумева чин давања другоме без икакве накнаде. Уједно, тако се и без наметнуте државне прерасподеле бар делимице компензују неправичне животне околности које стоје, по правилу, у корену неједнакости.[7]

Ко је онда коначно у праву – либертаријанци који би да штите *sacro egoismo* свакога од нас од тираније већине или комунитарци који би у име друштва да нас заштите од похлепе и страсти за влашћу моћника? Не ради ли се ту заправо о амбивалентном и неретко напетом односу између слободе и једнакости унутар различито разумеване демократије? Питање је и да ли ја, рецимо, као цивилни републиканист, залажући се за један сет вредности попут социјалне правде и солидарности, ограничавам безобално разумевање демократије некога вођеног само сопственом скепсом и правом на потпуну аутономију, односно само својим калкулацијама и рационалним избором.[8] Најзад, ако и желимо да држава интервенише, залажемо ли се ми на пољу економије за једнакост могућности и шанси или и за трајније уједначавање прилика, па и радикално левичарску једнакост исхода?

Кључни искорак из апорија социјалне (не)правичности нуди велики амерички филозоф, у простору полемика комунитараца и либерала рекло би се комунитаризовани либерал, Џон Ролс и њего-

5) Фридрих Хајек, *Поредак слободе*, Нови Сад, Global Book, 1998.

6) Иван Јанковић, „Шта је то социјална правда?“, Internet, http://katalaksija.com/2007/05/31/sta-je-to-socijalna-pravda/, 23/03/2018.

7) Радомир Лукић, *О правди и правичности*, Дом културе Студентски град, Београд, 1995.

8) Давор Родин, „Либерализам и комунитаризам: двије корекције суврмене демократије“, *Политичка мисао*, бр. 32(1)/1995, стр. 24–26.

ва концепција правде као правичности.[9] До ње Ролс долази мисаоним експериментом у коме у почетној позицији, прекривени велом незнања, не знајући модерним вокабуларом рекло би се да ли су просјаци или олигарси, људи трагају за принципима правичности. Наравно читава конструкција од које полазимо је бег из могуће позиције губитника у којој се свако, и то по различитим основама и социјалним детерминацијама, потенцијално може наћи.

Његов аргумент, подложан критикама пре свега са становишта обухватности могућих ситуација и околности, оригинално формулисан у магнум опусу Теорија правде је да праведно друштво треба да задовољи два принципа.[10] Прво, да гарантује једнака основна права за све. Друго, да осигура да социоекономска неједнакост ради у максималну корист оних на дну лествице (принцип разлике) и да постоји правична једнакост могућности у конкуренцији за послове и функције. Ролсова два принципа, узета заједно, чине, по моме суду, репер за мерење правичности. Закључак је да неједнакост дакле мора бити резултат једнаких могућности и корисна свима. Тако се концепт праведног мири са концептом развојног друштва.

Слично полазиште бране данас Франциско Фереира или Бранко Милановић[11] када, по аналогији са добрим и лошим холестеролом, говоре о лошој, стагнатној и друштвено цементирајућој и доброј, развојно стимулативној и индивидуално подстичућој (умереној) неједнакости.

У просперитетној, другој половини 20. века постигнут је око социјално праведног друштва лабав и широк преклапајући политички консензус"[12] који су склопиле социјалдемократе/социал-либерали, демохришћани и, имајући у виду и одрживост развоја и међугенерацијску солидарност, Зелени. (Ослабљени) плод овог консензуса је концепт социјалне кохезије и, данас, европски стуб социјалних права.

Настојање да се дифузан и сложен појам социјалне правде садржајно прецизира и операционализује довео је до формирања индекса социјалне правде који обухвата следеће димензије: спречавање сиромаштва, једнакост у образовању, доступност тржишта рада, социјалну кохезију, недискриминацију и здравље.[13]

9) John Rols, *A Theory of Justice,* Harvard University Press, Harvard, 1999.

10) Исто.

11) Бранко Милановић, *Богаташи и сиромаси: кратка и необична историја глобалне неједнакости*, Службени гласник, Београд, 2012.

12) John Rols, *A Theory of Justice*, нав. дело.

13) Марина Благојевић Хјусон, „Социјална правда и развој – кокошка или јаје?", *Политика*, 9.2.2017.

2.1. Актуелни контекст

Стара је истина да ниједно друштво није имуно на неједнакост, али се ради о томе да се мора тежити смањењу и ублажавању социјалних и економских разлика. Пикети тврди да проблеми због неједнакости настају када ова постане тако екстремна да више није корисна за раст.[14] Оне су данас поново постале енормне и прете да пониште сваку идеју о кохезивном друштву – друштву у коме смо повезани духом солидарности и припадања и дељења заједничких вредности. Звучи готово невероватно али данас најбогатијих 1% поседује више од свих 99% заједно. Последично, у време огромне неједнакости у богатству и приходима, људи широм света губе веру у демократију – у власт народа, из народа и за народ. Они убрзано постају свесни да је глобална економија намештена тако да награђује оне на врху, а на рачун свих осталих, и то их чини гневнима.

2.2. Шта су основни принципи праведне расподеле?

Опредељење за исто достојанство и исте могућности за живот, као и активну друштвену и политичку партиципацију захтевају праведну расподелу друштвених ресурса. Поједностављено, постоје четири различита принципа праведне, социјалне расподеле: једнакост, праведна накнада према учинку, праведно задовољење потреба и принцип једнаких шанси.

1. Када говоримо о начелу једнакости оно се, пре свега односи на правну и политичку једнакост, односно на начело да сви у једнакој мери морају да имају прилику за самоодређење и учешће у политици. Међутим, у стварности правна једнакост и даље не значи равноправност. Управо у сфери професије и рада и даље постоје старе неједнакости. И даље је неспојивост породице и посла углавном проблем са којим се суочавају мајке. Нажалост, жене зарађују мање од мушкараца, жене лакше губе и радна места и чешће су угрожене сиромаштвом.

Када се говори о принципу једнакости и равноправности, у савременим друштвима, чини се да више него икада пажњу треба посветити генерацијској равноправности. Концепт генерацијске равноправности се односи на захтев да данас појединци не живе на рачун будућих генерација. Консолидација јавних буџета не сме да доведе до тога да будућа генерација добије у наслеђе пропалу ин-

14) Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century,* Harvard University Press, Harvard, 2014, стр. 383.

фраструктуру и задужен јавни буџет. Школски пример недостатака генерацијске равноправности јесте урушавање животне средине.

2. Праведна накнада према учинку, односно принцип заслуге захтева да се једнаки учинци третирају једнако. Типичан пример за ову максиму правде јесте поново актуелан захтев: једнака плата за једнак рад. Тржиште награђује, међутим, само постигнути резултат и тиме остаје равнодушно за напор, труд и мотивисаност. Са друге стране, велики број учинака посебно оних остварених у породици, врши се без накнаде и пошто ове послове у највећој размери обављају жене из тога проистиче истовремено и двоструки дефицит правде.

3. Трећи принцип социјалне правде ,,задовољења према потребама“ Маркс је изложио износећи став: ,,свако према својим способностима, свакоме према његовим потребама“. Он је сматрао да ће се овај принцип остварити у оквиру неке више фазе комунистичког друштва и да ће појам правде на тај начин постати сувишан. Но унутар процеса тржишног креирања потреба егоизам и нарцис-оријентација могу произвести различите, често и нереалне потребе и жеље. Зашто не бих имао најновији тип аутомобила, кућу у елитном кварту, летњиковац на обали језера или сопствени авиончић? Шта са тим ако поседујем више од већине држава? Алтернатива овом становишту јесте да ће појединци који задовоље реалне жеље живети достојанствено. Међутим, додатни проблем у анализи праведног и достојанственог живота односи се управо на питање о којим робама и добрима је реч, као и да ли то било ко треба да прописује. Као кључни проблем успоставља се проблем културе солидарности која ограничава похлепу.

4. Једнакост шанси: Код овог принципа реч је о прерасподели животних прилика и шанси. Заправо, овде је реч је о једнакости почетних услова. Када је појединцима обезбеђена ова врста једнакости, онда је и неједнакост која потом може да следи праведна. Неједнакост у шансама и почетним животним приликама може бити директна последица разлике урођених способности, али и различитих могућности родитеља, традицијом формираних родно специфичних подела улога или различитих видова образовања.[15] Модерне теорије о принципу једнаких шанси стога упућују на једнакост животних прилика. Ове теорије заступају став да правда не захтева само једнократну интервенцију државе, већ су неопходне сталне, дуготрајне интервенције, како би се правда успоставила, али и успешно одржавала.

15) Александер Петринг, *Социјална држава и социјалдемократија*, ФЕС, Београд, 2012, стр. 14-38.

2.3. У каквом су односу социјална правда и демократија?

Сви људи морају да уживају једнако достојанство и заслужују једнако поштовање. Једнакост, слобода, достојанство и поштовање су предуслов демократије. Основни предуслов да бисмо могли да говоримо о самопоштовању и осећању достојанства људи јесте да имају материјалну и егзистенцијалну сигурност.

2.3.1. Мит о култури и зависности

Социјална држава почива на принципу прерасподеле, давања од оних који имају ка онима који немају и који су егзистенцијално угрожени. Овај поступак неки сматрају неоправданим и неправедним. У том смислу, либертаријанци сматрају да кроз политику опорезивања држава заправо кажњава оне који су способни да створе богатство. Истовремено, држава код корисника социјалне помоћи ствара дух лењости и неодговорности, односно културу зависности од других.

Међутим, идеја о зависности од социјалне помоћи је контроверзна јер се зависност од социјалне помоћи сматра разлогом за стид и буди осећај изопштености. Од третмана издржаваних, неравноправних „грађана другог реда“ до става да су њима, за разлику од пореских платиша, „поклоњена“ једнака демократска права одлучивања само је један (полу)корак. Најзад, живот од социјалне помоћи није ни у најбогатијим друштвима лагодна опција па већина људи чине све како би се ње извукли.

2.3.2. Социјална изопштеност као главни непријатељ социјалне правде

Друштвена укљученост дефинише се као процес који омогућава да они који су у ризику од сиромаштва и друштвене искључености добију средства и могућности за пуно учешће у економском, друштвеном и културном животу и постизању друштвеног стандарда који се сматра нормалним у друштву.

Супротно, појединци и читаве друштвене групе могу бити економски изопштени, како у погледу производње, тако и у погледу потрошње. Када појединац једанпут изађе са тржишта рада, изузетно му је тешко да се на њега врати. Страх од незапослености и беде је данас један од најраширенијих страхова у Србији (и не само у њој).

Последично, активно политичко учешће може бити ван домашаја оних који немају довољно средстава, информација или могућности да се баве политиком. Лобирање, учествовање у демонстрацијама или политичким митинзима захтевају приступ информацијама. Што су дуже социјално искључени, то ће временом њихови проблеми да се умножавају, јер њихов глас нико не чује.

Наоко парадоксално из друштва су изопштени и богати – боље речено они су се из њега добровољно повукли. Богати могу да се у потпуности повуку из области образовања и здравствене заштите које финансира држава и да сами плаћају приватне услуге. Имућни појединци се све више изолују од осталог друштва у „елитне заједнице". Богати у томе налазе оправдање зашто трагају за бројним начинима и решењима за избегавање плаћања пореза и других обавеза према држави.

2.4. Социјална држава и механизми успостављања социјалне правде

Социјална држава има различите начине и механизме социјалних давања и заштите сиромашних и друштвено изопштених. У првом реду ту су новчана давања у виду накнада за незапослене, пензије или дечији додатак. Такође, социјална држава преко пореза и дажбина остварује приходе који, између осталог, служе за финансирање социјалних система.

Социјална давања се обезбеђују дакле кроз опорезивање. Већина левичара сматра да порези требају да буду довољно велики како би држава обезбедила већи прилив у национални буџет. Заговорници другачијег, (нео)либералног приступа међутим тврде да социјалну помоћ треба да примају само најугроженији. Они сматрају да је држава благостања скупа, неефикасна и превише бирократизована, па захтевају да се њене функције редукују. Ова разлика налази се у срцу дебата у вези са формом и обимом социјалне државе.

Једна од главних разлика између различитих модела државе благостања тиче се доступности бенефиција. У системима социјалне државе који нуде универзалне бенефиције, помоћ добијају сви којима је она потребна, без обзира на висину прихода или економски статус. Решење је да држава делује превентивно. Последично, захваљујући великом броју квалитетних социјалних услуга које су свима доступне много мањи број људи је зависан од социјалне помоћи државе.

2.5. Порези и Правда

„Порези су оно шта плаћамо зарад цивилизованог друштва“
Оливер Вендел Холмс

Порез је најкраће и најједноставније речено принудно плаћање без непосредне противуслуге. За друга плаћања, која се наплаћују зарад финансирања јавних услуга, то не важи. Таксе и доприноси се уплаћују за одређену сврху.

Порески систем треба да почива на принципу праведности. Међутим, спорно је питање шта је то праведно опорезивање. Концепт хоризонталне правде и линеарних пореза се односи на захтев да порески обвезници са истим дохоцима треба да плаћају исте пореске износе. Као друго, вертикална правда и прогресивно опорезивање су концепт по коме појединци који остварују веће приходе треба да плаћају виши износ пореза него они које остварују ниже приходе.

Други проблем је што често није могуће утврдити рационалну и тачну цену за ону услугу коју пружа држава, а то је случај са јавним добрима. Када говоримо о тзв. јавним добрима пре свега мислимо на земљу, ваздух, воду, али и правни поредак, обезбеђивање унутрашње и спољашње безбедности, социјална давања, школе, путеве и јавни превоз. Потпуно је, међутим, јасно да порески обвезници преко својих пореза заправо плаћају држави за противуслугу, за коришћење јавних добара, као и да та услуга може бити неквалитетна и скупа (неретко и једно и друго). Закључак да трошкови државе треба да буду пажљиво надгледани, а јавни сектор изложен конкуренцији, сам се по себи намеће.

Порески систем би требао да буде уређен тако да што мање нарушава економске односе и омета економски раст. Истраживања иначе говоре да се не може утврдити директна веза између економског раста и висине пореза. Постоје, рецимо, два разлога из којих некој држави може да се исплати да наплаћује низак порез на приходе капитала, на пример на добит предузећа. Најпре, на тај начин може да се обезбеди боља инвестициона клима, што има позитивне ефекте на економски раст. Други разлог је пореска утакмица. Захваљујући пореској политици ниског пореског оптерећења могуће је привући капитал из других земаља. Но, тиме се улази у ризик трке ка дну без краја у којој извесно добијају само најбогатији.

2.6. Порески систем у Србији: Робин Худ или Супер Хик?

Србија, сходно својој периферној позицији није само приморана да прилагоди свој порески систем интересима капитала, већ и да примени, уместо саге о Робину Худу бранитељу сиромашних, Суперхикову логику, по стрип јунаку који пљачка сиромашне да би плен дао богатима. Пратећи доктрину неолибералних економиста српска пореска политика се усмерава на сферу потрошње. Будући да сви морају да купују разна добра и услуге, без обзира на то да ли су сиромашни или богати, исправан начин да се пуни буџет – сматра се – јесте да се он ослони на потрошњу, тј. на ПДВ. Међутим, свима је очигледно да стандардна стопа од 20%, колико ПДВ износи у Србији, не утиче подједнако на квалитет живота човека који једва обезбеђује услове да преживи и човека који располаже милионима.

Ипак, пореска конкуренција намеће управо такво опорезивање, приморавајући државу да ослобађа пореских стега кретање капитала (односно богате). А на основу суперхиковске логике Србија додатни стимуланс капиталистима даје не само одсуством прогресивног опорезивања већ и субвенционисања радних места, продајом земљишта и објеката испод цене и слободним економским зонама (којима обезбеђује одређен степен аутономије приватног предузећа у односу на законодавство државе). Истовремено, број богатих грађана од којих може да се наплати порез занемарљив је у односу на велику већину сиромашних.

Сада око 20.000 људи, који остварују троструко већу зараду од просека плаћа годишњи порез, а држава по том основу добија око четири милијарде динара. Ако би се број оних који плаћају овај порез, као и пореска стопа, дуплирали (повећање са 10% на 20% и са 15% на 30%) држава би остварила додатне приходе од „тек“ око 100 милиона евра – четири пута мање од суме која је „отета” милионској армији пензионера и запосленима који примају више од 25.000 динара.

2.6.1. Проблем легалности имовине

Покушаји увођења пореза на богатство и луксузну потрошњу неретко се завршавају његовим сељењем из земље или избегавањем пореза. Разлози су слични интереси власти и богаташа, као и чињеница да у свету постоји десетак и више држава „пореских рајева“ где се сели капитал, а богатство се не опорезује.

Једна од многобројних опасности када је реч о угрожавању социјалне политике прерасподеле јесте и избегавање плаћања пореза. Џон Мајнард Кејнз га је назвао „јединим интелектуалним постигнућем које се уопште исплати“.[16] Људи су одувек били креативни када је требало избећи плаћање пореза. Поред избегавања плаћања пореза, постоји и утаја пореза која је незаконито избегавање плаћања пореза. Какав ће ефекат имати примена унакрсне провере података о имовини и додатног опорезивања богатих у Србији, ако и када до њих дође, тешко је проценити.

3. ИМА ЛИ ОДРЖИВЕ АЛТЕРНАТИВЕ? КА ОБНОВИ ЈЕДНАКОСТИ И ПРАВИЧНОСТИ

Паралелно са растом неједнакости, расту и множе се и идеје о повратку у нормалност, осигурању пристојног живота за све, а и о повратку умереној (не)једнакости. Овде ћу само крајње сумарно изложити четири таква приступа.

Три од њих – (1) концепти и иницијативе официјелних актера, попут *Decent Job Initiative* Међународне организације рада или *flex-security* програма, (2) као и различити модели Универзалног базичног дохотка (УБД), па и (3) предлози повратка на прогресивно опорезивање остају у оквиру „организованог капитализма“, односно тржишно-социјалне економије. Тек концепти развијени на бази Ролсове идеје радикалног реформизма и социјализације власништва поседују посткапиталистички потенцијал.[17]

3.1. Официјелни актери и (ограничене) стратегије промена

Чак и Светска банка и Међународни монетарни фонд промовишу инклузију и достојанствени рад у својим документима. Добар пример је „Пристојан рад“ (*Decent Job Initiative*) Међународне организације рада која је изазвала много похвала, анализа и уношења у јавне документе многих држава, али је донела само козметичке промене.

Дански *flex-security* програм концепт мирења флексибилизације радних односа уз сигурност – обилне надокнаде и трансфере државе онима који губе посао или га имају нередовно, има једно суштинско ограничење: „програм није добар када су временске прилике лоше“, дакле, када прекарни радници постају многобројни, а буџети чак и богатих држава се покажу ограничени.[18]

16) Џон Мајнард Кејнз, *Економске последице мира*, Mediterran Publishing, Нови Сад, 2015.

17) John Rols, *A Theory of Justice*, нав. дело.

18) Adranik Tangian, *Not for bad weather: Macro-analysis of flexicurity with regard to the crisis*, Hans-Böckler-Stiftung, 2012.

У Спасавању капитализма Рајх се залаже за неку врсту портфолија или тржишне корпе промена чији је циљ „предистрибуција" тржишних прихода, а не њихова редистрибуција.[19] Те промене би биле засноване на стандардним либералним идејама, као што су повећање минималне зараде, измена закона о раду усмереног против синдиката и промена уговорног права која би радницима дала овлашћење да предузму кораке против послодаваца, а дужницима да бране своје интересе од кредитора.

3.2. Контроверзе око универзалног базичног дохотка

Све ширу подршку, и то са различитих страна политичког спектра, добија идеја да буде установљен универзални базични доходак (УБД). По моме суду иза ове идеје стоји уверење да ће становништво на планети и даље расти све до неких 11 милијарди крајем века и да једноставно, уз паралелни улазак у дигиталну еру, неће бити могуће обезбедити (плаћени) посао свима. При томе, УБД би заменио друге социјалне трансфере (социјална помоћ, дечји додаци, осигурање од незапослености, основне пензије). Идеално, УБД би могао бити адекватан за друштвено прихватљив животни стандард и без додатних трансфера из плаћеног рада. Дакле, донео би основну сигурност и што је радикална новина, омогућује да се рад/посао напусти као једини извор социјалне сигурности.

Најрадикалнија варијанта подразумева да сваки грађанин стиче право на финансијску подршку која му обезбеђује основну егзистенцију, а варијација је безброј.[20] Како главни идеолог УБД-а, белгијски филозоф и економиста Филип Ван Паријс сматра да право на базични доходак има и сурфер.[21] Дакле, уопште није важно да ли ради или се замајава, да ли има неке приходе или не. Своје идеје Паријс је формулисао још 1995. у књизи "*Real Freedom for All*" (Стварна слобода за свакога).[22] Ствар, како с правом сматра Милутин

19) Паул Кругман, „Спасавање капитализма", приказ књиге Роберта Б. Рајха (*Robert B. Reich*) *Saving capitalism: For the many, not for few* / *Спасавање капитализма: за већину, не за мањину*, Knopf, 2015, Internet, https://pescanik.net/spasavanje-kapitalizma/, 06/12/2015.

20) Финска је најозбиљније и најдаље отишла. Она је експериментално одабрала 2000 особа којима је додељен УБД (560 евра месечно) на две године и од резултата праћења њиховог опхођења зависиће будућност пројекта. Експеримената, па чак и програма има по разним земљама, углавном богатим. Швајцарска је, међутим на референдуму 2016. одбацила идеју безусловног основног дохотка и то са 76,9 одсто гласова против. Истина њихов плафон солидарности постављен је веома високо на 2.500 франака месечно (2.900 евра) за одрасле и још по 625 (737 евра) за свако дете (Милутин Митровић, „Замка поклоњених доходака", Internet, https://pescanik.net/zamka-poklonjenih-dohodaka/, 24/01/2018).

21) Исто.

22) Исто.

Митровић, више није неоснована, јер има политичку подршку и деснице и левице у развијеним земљама.[23]

Истовремено, постоје и бројне дилеме и контроверзе везане за причу о универзалном и базичном дохотку. Пре свега отвара се питање ко би имао права на овај доходак, односно да ли је он уопште универзалан? Да ли би га добијали само држављани или сви грађани, укључив и оне са одобреним трајним боравком – имигранти, пре свега?

Није ли то и неки облик поновног успостављања „климатизираног" Римског царства у коме се плебсу нуди хлеба и игара при чему се он онда ништа и не пита. Митровићу то много личи на проширење америчке праксе са боновима за исхрану (*food bonds*) – платимо им да нам не сметају, па нека се безопасно буне. Богати би коначно могли мирно да управљају светом каналишући светско богатство у још мањи број руку. Најзад, и најважније, то би опасно покидало везу са радом као основом људског (само)достојанства. У сваком случају, како то истиче Митровић, радикална трансформација социјалног система, била би највећи финансијски хазардерски потез нашег времена.[24]

3.3. Прогресивно опорезивање и социјална заштита

Прогресивни порез би зауставио или бар успорио раст неједнакости која данас расте по стопи која се на дуги рок не може одржати. Чиста и перфектна конкуренција ту девијацију не може отклонити.[25]

Када је о редистрибутивним стратегијама реч, примера ради, својевремени раскид с политиком прогресивног опорезивања у Великој Британији препознатљиво је „постигнуће" по којем се и данас памти епоха тачеризма. Нови лабуристи из епохе Тонија Блера такву одлуку никада нису довели у питање.

Идеја о повратку на фискалну политику прогресивнијег опорезивања чини важан део плана Ентони Аткинсона.[26] Велико смањивање пореских стопа за највише доходовне разреде допринело је наглом расту неједнакости, а да притом није остварена адекватна корист за друштво у целини.[27]

23) Исто.

24) Исто.

25) Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, нав. дело, стр. 517.

26) Томас Пикети, „Ка друштву веће једнакости", приказ књиге Ентони Б. Аткинсона (Anthony B. Atkinson) *Inequality: What Can Be Done? / Неједнакост: Шта да се ради?*, Harvard University Press, 2015, Internet, https://pescanik.net/ka-drustvu-vece-jednakosti/, 11/06/2015.

27) Исто.

Аткинсон предлаже више верзија сценарија реформе и закључује да би то омогућило повратак на политику универзалне социјалне заштите која би била свима доступна, насупрот условљеном пружању помоћи која изолује најсиромашније. Аткинсон јасно упућује на те проблеме и говори о формирању „светске пореске управе“ и могућем повећању међународне помоћи на један одсто бруто друштвеног производа.[28]

Важан теоријски допринос примени опорезивања у решавању проблема концентрације богатства дао је, као што смо то већ констатовали, Томас Пикети у свом делу „Капитал у XXI-ом веку“. Насупрот неолибералној догми о потреби снижавања пореза и одустајања од прогресивног опорезивања, Пикети се залаже за повећање пореза и прогресивно опорезивање, али не само текућих доходака, него и акумулираног богатства. Он предлаже да се уведе порез од 1% за домаћинства која имају имовину у вредности од 1 до 5 милиона долара, а 2% на имовину већу од 5 милиона. На имовину преко милијарду долара она би могла да буде и 10%.[29]

Поуздати се претерано у редистрибуцију је, међутим, наиван оптимизам. Добростојећи су склони да мисле да су зарадили свој (неопорезовани) приход – да је то њихов новац. Чак и друштва са снажним осећајем за друштвену правду, имала би проблема да остваре било шта путем *post festum* прерасподеле. Још горе од тога, зависност од механизама прерасподеле, опорезивања и трансфера, отвара врата за конзервативце да повуку црту између радничке класе која је једва изнад границе сиромаштва и тоталне сиротиње, што подрива осећај солидарности неопходан за одржавање праведног друштва.

3.4. Ролсова визија и радикални реформизам

Ролс у својим позним списима није сматрао да капитализам може остварити његову теорију правде. У праведном друштву, политичка економија мора бити организована са циљем било *заједничког* било *широко расподељеног* богатства и капитала. Прва опција одговара ономе што Ролс назива „либерални социјализам“: у којем је већи део капитала у колективном власништву.[30] Друга опција са широком расподелом богатства и капитала одговара „систему демократски регулисаног власништва“: политичко-економском систему усмереном ка расподели богатства и капитала што је могуће шире међу грађанима.[31]

28) Исто.

29) Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, нав. дело, стр. 253.

30) John Rols, *A Theory of Justice*, нав. дело.

31) Boston Review, „С ону страну државе благостања“, Internet, https://pescanik.net/s-onu-stranu-drzave-blagostanja-3/, 04/11/2012.

Како би се Ролсова уопштена визија да друштвена правда захтева праведнију пре-пореску предрасподелу продуктивног богатства, а не само прерасподелу прихода могла превести у прогресивни политички програм? Бројни аутори су развили неке идеје које обећавају.

Прво, сва деца би могла одмах по рођењу добити повереници фонд. Примера ради, држава у САД би могла да обезбеди свим младима супстанцијални улог од 80.000$ са којима би започели своје одрасле животе, као што су предложили Брус Екерман и Ејми Алкот.[32]

На другој страни, бројни аутори су се фокусирали на развијање облика производног капитала са широким власништвом, било од стране радника, локалних организација и самоуправа или других хибридних облика власништва попут кооператива, задруга и других облика социјалног предузетништва. При томе се неретко предлажу промене власничке структуре производног капитала кроз, рецимо, ефективно подруштвљавање власништва над акцијама корпорација, које сваком грађанину даје трајни удео у власништву над корпорацијама.

4. НА ПУТУ КА ПОЖЕЉНОМ ЕПИЛОГУ

Данас је више него икада раније потребно да се сви они који верују у демократију и прогресивну владавину, уједине. Берни Сандерс истиче да морамо развити интернационални покрет који ће се супротставити похлепи и идеологији милијардерске класе и повести нас у свет економске, социјалне и еколошке правде. На другој страни, у ситуацији овако изражених неједнакости, расту ауторитаризам и десничарски популизам који експлоатише и појачава озлојеђеност оних на које је систем заборавио и распламсава етничку и расну мржњу.

Насупрот томе, мора доћи до радикализације синдиката, као и политичких партија левице које, уз помоћ нових социјалних покрета, морају настојати да добију подршку и прекаријата и покушају да их укључе у своје структуре. Унутар ових партија и покрета се, имајући у виду социјални профил њихових активиста и присталица, често заговара теза да од радикализације средње класе зависе промене и да ова, пре свега, „креативни прекаријат“, постаје кључни социјални актер.[33]

32) Исто.

33) Зоран Стојиљковић, „Популизам и мањкава демократија – случај Србија“, *Политикон*, 8/2014, стр. 208.

Нови међународни прогресивни покрет треба да се посвети елиминисању структуралне неједнакости између и унутар држава. Он мора подржати националне и интернационалне политике усмерене на подизање животног стандарда сиротиње и људи из средње класе – почев од пуне запослености и минималне наднице, па све до универзално доступног високог образовања, здравства и уговора о фер трговини. Поврх тога, мора се обуздати моћ корпорација и спречити еколошка катастрофа као последица климатских промена.[34]

Средства за елиминисање беде и стварање приступачног и еколошки одрживог глобалног енергетског система су ту пред нама, али су још чврсто у рукама корпоративне елите и њених политичких извођача радова. На крају, свест да постоји алтернатива и да неолиберално сивило не мора бити наша судбина је почетак његовог краја.

ЛИТЕРАТУРА

Аристотел, *Политика*, БИГЗ, Београд, 1984.

Благојевић Хјусон Марина, „Социјална правда и развој – кокошка или јаје?“, *Политика*, 9.2.2017.

Волцер Мајкл, *Подручја правде, Одбрана плурализма и једнакости*, Филип Вишњић, Београд, 2000.

Јанковић Иван, „Шта је то социјална правда?“, Internet, http://katalaksija.com/2007/05/31/sta-je-to-socijalna-pravda/, 23/03/2018.

Кејнз Џон Мајнард, *Економске последице мира*, Mediterran Publishing, Нови Сад, 2015.

Кругман Паул, „Спасавање капитализма“, приказ књиге Роберта Б. Рајха (*Robert B. Reich*) *Saving capitalism: For the many, not for few* / *Спасавање капитализма: за већину, не за мањину*, Knopf, 2015, Internet, https://pescanik.net/spasavanje-kapitalizma/, 06/12/2015.

Лукић Радомир, *О правди и правичности*, Дом културе Студентски град, Београд, 1995.

Милановић Бранко, *Богаташи и сиромаси: кратка и необична историја глобалне неједнакости*, Службени гласник, Београд, 2012.

Митровић Милутин, „Замка поклоњених доходака“, Internet, https://pescanik.net/zamka-poklonjenih-dohodaka/, 24/01/2018.

Петринг Александер, *Социјална држава и социјалдемократија*, ФЕС, Београд, 2012.

Пикети Томас, „Ка друштву веће једнакости“, приказ књиге Ентони Б. Аткинсона (Anthony B. Atkinson) *Inequality: What Can Be Done?*

34) Bernie Sanders, „Plan“, Internet, https://pescanik.net/plan/, 26/01/2018.

/ Неједнакост: Шта да се ради?, Harvard University Press, 2015, Internet, https://pescanik.net/ka-drustvu-vece-jednakosti/, 11/06/2015.

Платон, *Држава*, Дерета, Београд, 1983.

Родин Давор, „Либерализам и комунитаризам: двије корекције савремене демократије“, *Политичка мисао*, бр. 32(1)/1995, стр. 19-31.

Стојиљковић Зоран, „Популизам и мањкава демократија – случај Србија“, *Политикон*, 8/2014, *стр. 7-21*.

Хајек Фридрих, *Поредак слободе*, Нови Сад, Global Book, 1998.

Boston Review, „С ону страну државе благостања“, Internet, https://pescanik.net/s-onu-stranu-drzave-blagostanja-3/, 04/11/2012.

Piketty Thomas, *Capital in the Twenty-First Century*, Harvard University Press, Harvard, 2014.

Rols John, *A Theory of Justice,* Harvard University Press, Harvard, 1999.

Sanders Bernie, „Plan“, Internet, https://pescanik.net/plan/, 26/01/2018.

Tangian Adranik, *Not for bad weather: Macro-analysis of flexicurity with regard to the crisis*, Hans-Böckler-Stiftung, 2012.

Zoran Stojiljkovic

TREATISE ON SOCIAL JUSTICE AND EQUITY

Resume

Different understandings and interpretions of social justice are the subject of controversy precisely because they are impregnated, or we could even say contaminated, by various interest expectations and ideological meanings and readings. This paper focuses on the issue of sustainability of various strategies for reducing inequalities within the different concepts of a democratic and socially cohesive society. The first part of the paper aims to give an insight into the different understandings of social justice and the efforts to institutionally design and implement justice. The second part gives an overview of the current attempts to stop the growth of inequality. I argue that the widespread post-democratic reduction of democracy, in addition to increased economic inequalities, leads to the erosion of legal and political equality. Consequently, the already vicious, unequal world transforms in the dystopian caricature of a just society rather than in its utopia.

Keywords: social justice, distribution, equality, social cohesion, taxes, universal income

* Овај рад је примљен 01. фебруара 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.

УДК 304.5
DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.3
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2018.
год. 25. vol. 59
стр. 59-73

Сузана Михајловић Бабић
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

ПОЛИТИКЕ АКТИВАЦИЈЕ У ФУНКЦИЈИ НЕОЛИБЕРАЛИЗАЦИЈЕ СОЦИЈАЛНИХ ПРАВА У ЕВРОПИ НАКОН ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ

Сажетак

Економска криза која је захватила простор Европе 2008. године довела је, између осталог, и до пораста стопе незапослености и стопе сиромаштва у европским државама. С обзиром на утврђену међуповезаност незапослености са појавом сиромаштва, препорука Европске уније односила се на повећање запослености у државама чланицама. Предмет овог рада су програми активације на тржишту рада у европским државама од почетка економске кризе, док су циљеви одређени као дескрипција садржине националних програма активације на тржишту рада и класификација програма активације у односу на карактеристике програма и повезаност ових програма са програмима подршке минималном приходу. Рад је заснован на идеационом и институционалном приступу у истраживању, уз примену компаративне методе, студије случаја и анализе садржаја докумената. Резултати указују на постепено усклађивање политика активације на тржишту рада у државама Европе у правцу неолибералног модела активације, као и јачање условљености учешћем у овим активационим мерама за приступ програмима подршке сиромашној популацији.

Кључне речи: политике активације, економска криза, програми подршке минималном приходу

1. УВОД

Постоје различита становишта у којој мери и на који начин државе одговарају на кризу, узимајући у обзир факторе као што

су економске и социјалне размере економске кризе, начин разрешавања претходних криза и њихов утицај на социјалну државу. Упркос схватању да је рестриктивна политика превладала након последње велике економске кризе 2008. године,[1] истраживања указују и на то да су се социјални трошкови повећали,[2] док сасвим треће становиште говори о балансу између експанзије и сужавања социјалне државе у обезбеђивању социјалних ризика након кризе.[3] Дискусија о приступима у решавању економске кризе из 2008. године водила се о две полазне стратегије на којима су засновани потенцијални одговори држава на кризу. Са једне стране, аутори су наглашавали стратегију повратка на обрасце решавања кризе из претходних периода, уз инсистирање на правним, институционалним и другим околностима у којима се одређене државе налазе, узимајући у обзир ефективност раније предузетих стратегија.[4] Са друге стране, малобројни аутори су заговарали идеју нових стратегија одговора на кризу, полазећи од претпоставки да се значајнија реформа догодила у одређеним сегментима социјалне државе као што је област тржишта рада[5] или као назнака примене новог концепта социјалног улагања у постојеће политике.

Предмет овог рада су програми активације на тржишту рада које су предузеле европске државе у циљу одговора на економску кризу од 2008. године, док је основно истраживачко питање у раду: какве су карактеристике ових програма активације и какав утицај имају на програме подршке сиромашној популацији? Циљеви рада су: дескрипција садржаја и одређивање карактера политика активације у Европи након економске кризе; анализа усклађивања политика активације на европском простору у правцу неолибералног *workfare* модела; анализа утицаја постојећих политика активације на редизајнирање програма подршке минималном приходу у Европи. Политике активације, као и њихов однос са програмима подрш-

1) Bent Grieve, "Editorial overview: Introduction and conclusion", *Social policy & Administration*, 45 (4), стр. 333–337.

2) Klaus Armingeon, "The politics of fiscal responses to the economic crisis of 2008–2009", *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 25 (4), стр. 543–565.

3) Nikola Borosch *et.al.*, "Trends of recent welfare state reforms across Europe" in: *Challenges to European welfare systems*, (eds. Klaus Schubert, Paloma de Villota, Johanna Kuhlmann), Springer International Publishing, Cham, 2016, стр. 769–792; Kevin Farnsworth, Zoe Irving, *Social policy in challenging times – Economic crisis and welfare system*, Policy Press, Bristol, 2011.

4) Heejung Chung, Stefan Thewissen, "Falling back on all habits? A comparison of the social and unemployment crisis reactive policy strategies in Germany, the UK and Sweden", *Social policy & Administration*, 45 (4), стр. 354–370; Kevin Farnsworth, Zoe Irving, *Social policy in challenging times – Economic crisis and welfare system*, нав. дело.

5) Philippe Pochet, Christophe Degryse, "The Programmed Dismantling of the European Social Model", *Intereconomics*, 47 (4), стр. 212–217.

ке минималном приходу, обрађују се анализом садржаја докумената, уз примену компаративне методе и студије случаја. Након уводног дела, у раду су приказане основне поставке различитих модела политика активације, потом су компаративно анализиране политике активације у државама у Европи које припадају различитим моделима државе благостања, са посебним фокусом на Уједињено Краљевство, Немачку и Данску.

2. ТЕОРИЈСКЕ ПОСТАВКЕ ОСНОВНИХ ТРАДИЦИЈА ПОЛИТИКА АКТИВАЦИЈЕ

Након велике нафтне кризе седамдесетих година 20. века државе у Европи предузимају различите стратегије како би унапредиле економске перформансе. Правац реформи од краја 20. века био је такав да се социјална права више не стичу по основу држављанства и статуса, већ их је појединац могао остварити учешћем на тржишту рада уз преузимање више одговорности за сопствени положај, при чему се држава јавља само као посредник и иницијатор на тржишту рада.[6]

Табела 1. Промена циљева и узора државе благостања у сфери политике тржишта рада

	Заштитничка држава благостања	Активна држава благостања
Циљеви	- пуна запосленост (издржавалаца хранитеља) - нормални радни однос и сигурност запослења	- погодност запошљавања „за све“ - флексибилно прилагођавање запослених тржишту рада
Спровођење	- управљање потражњом - пасивна политика тржишта рада са циљем компензације престанка зарада - активна политика тржишта рада како би се изједначило структурно непоклапање	- управљање понудом - смањење трансферних давања (подстицај на рад) - квалификација и услуге активирања појединаца
Имплицитне премисе за политику породице	- модел мушкарца хранитеља - фамилијаризација (брак са домаћицом)	- модел у коме двоје зарађују - дефамилијаризација (јавне услуге збрињавања и неге)

Извор: Irene Dingeldey, 2003, стр. 97–101
према: Дренка Вуковић, *Социјална сигурност*,
Факултет политичких наука, Београд, 2009, стр. 61.

Државе су започеле развој политике тржишта рада која се у мањој мери ослања на трансферна давања искљученима са тржишта

6) Irene Dingeldey, *Aktivierender Wohlfahrtsstaat und sozialpolitische Steuerung,* Das Parlament, Berlin, 2006.

рада, а више на програме и мере за активно тражење посла. Опредељеност ка већем ангажману државе за регулисање овог подсистема државе благостања имала је за резултат различите иницијативе у пракси од „с једне стране, строго дисциплинаторних, санкционишућих и чак присилних мера са јаким фокусом на рад (*Workfare* у строгом смислу), до, са друге стране, покушаја социјалне инклузије, нпр. путем мера квалификације и уз помоћ подстицаја (*Empowerment*)“.[7]

Традиција активирања на тржиште рада у Уједињеном Краљевству везује се за *workfare* стратегију активирања. Овај начин активирања који се приписује државама које припадају либералном моделу држава благостања подразумева кључну улогу тржишта у обезбеђивању благостања, те је улога државе само „унапређење иницијатива појединаца да се запосле, пружањем информација о слободним радним местима, али и краткорочним улагањем у програме преквалификација, доквалификација и обуке уопштено“.[8] У Уједињеном Краљевству се ова идеја операционализовала кроз увођење програма за разноврсне категорије незапослених лица почевши од 1996. године. У средишту ове традиције активирања налази се став да се „социјална права учине зависним, између осталог, од спремности за сарадњу“,[9] док је најзначајнија одлика ових програма претпоставка *work first* (прво рад), што значи да (субвенционисана) запосленост има приоритет над свим другим мерама активирања“.[10] С обзиром на то да активне мере на тржишту рада обухватају разноврсне мере за подршку запошљавању у пракси (Табела 2), аутори сматрају да су у пракси активирања у Уједињеном Краљевству заступљене претежно оне мере које су везане за смањивање износа и трајања накнада за незапослене. Аутори класификују активне политике на тржишту рада на „либералну активацију“ којој приписују постојање санкција и условљавање накнада, док као њену супротност истичу „универзалистичку активацију“ коју карактерише улагање у људски капитал.[11] У идеалтипском значењу за либерални модел, санкције и условљавање накнада подразумевају опредељеност за подстицајне мере које имају јаку оријентацију ка укључивању у тржиште рада, док немају утицаја на инвестирање у људски капитал.[12]

7) Michael Sauer, „Теоријски увод у политику тржишта рада“, у зборнику: *Тржиште рада и политика запослености* (приредили: Дренка Вуковић, Михаил Арандаренко), Факултет политичких наука, Београд, 2008, стр. 42.

8) Дренка Вуковић, *Социјална сигурност*, нав. дело, стр. 68.

9) Irene Dingeldey, *Aktivierender Wohlfahrtsstaat und sozialpolitische Steuerung,* нав. дело, стр. 2.

10) Michael Sauer, „Теоријски увод у политику тржишта рада“, нав. дело, стр. 42.

11) Jean-Claude Barbier, Wolfgang Ludwig-Mayerhofer, “Introduction: The Many Worlds of Activation”, *European Societies,* 6 (4), стр. 423–436.

12) Bonoli Giuliano, “The Political Economy of Active Labor-Market Policy”, *Politics&Society*,

Табела 2. Четири идеална типа активних мера на тржишту рада

Тип	Циљ	Инструмент
Подстицајне мере	Ојачавање позитивних и негативних подстицаја за запошљавање корисника социјалних давања	- пореске олакшице - временско ограничење накнада - редуковање накнада - условљавање накнада - санкције
Помоћ приликом запошљавања	Отклањање препрека за запошљавање и помоћ у поновном укључивању на тржиште рада	- услуге запошљавања - субвенционисање запошљавања - саветовање - програми тражења посла
Упошљавање	Одржавање упослености незапослених: ограничити губитак људског капитала током периода незапослености	- запошљавање у јавном сектору - програми обуке
Улагање у људски капитал	Унапређење вештина незапослених како би се унапредиле шансе за проналазак запослења	- основно образовање - програми професионалне обуке

Извор: Giuliano Bonoli, *The political economy of active labor-market policy*, Working Papers on the Reconciliation of Work and Welfare in Europe RECWOWE Publication, Dissemination and Dialogue Centre, Edinburgh, 2010, стр. 11.

Као представник „универзалистичког концепта активације“ традиција активирања у Скандинавији везана је за већи ангажман државе у политикама тржишта рада, при чему „држава има одлучујућу улогу у стратегији активирања као агент који генерише запослење“.[13] У пракси, спровођење ове стратегије активирања започело је деведесетих година прошлог века у Данској у форми концепта „флексигурности“. Основни чинилац ове стратегије је повећање социјалних издатака за отварање радних места која ће одговарати квалификацијама оних који су у потрази за послом и која ће обезбедити оптималан ниво социјалне сигурности учешћем на тржишту рада. Социјалним издацима се финансирају програми професионалне обуке са циљем унапређења вештина за особе ван тржишта рада које нису могле да се запосле са постојећим вештинама и знањима. Овај систем унапређења квалификација заступљен је у Нордијским државама и, за разлику од традиције активирања у либералним државама, комбинује снажну оријентисаност ка укључивању у тржиште рада са снажном оријентацијом улагања у људски капитал.[14]

38 (4), стр. 441–442.

13) Begona Eransus Perez, *Activation Policies and Basic Income Schemes. From Welfare to Workfare? Or Work for Welfare? The Experience of Soutern European Countries*, Universidad Publica de Navarra: Department of Social work, Navarra, 2003, стр. 5.

14) Bonoli Giuliano, “The Political Economy of Active Labor-Market Policy”, нав. дело, стр:

3. ПОЛИТИКЕ АКТИВАЦИЈЕ У ЕВРОПИ НАКОН ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ

3.1. Реформски правци у политичкој, економској и социјалној сфери након економске кризе

Последице економске кризе су се, између осталог, испољиле и у расту сиромаштва и незапослености широм Европе, чиме је повећан притисак на државе да реагују на ове социјалне ризике, као иницијални одговор на кризу. Обезбеђивање исплате гарантованих социјалних права за случај поменутих социјалних ризика значајно је подигло удео издвајања за социјалну сигурност у БДП-у свих држава, док је пракса реструктурирања социјалних права варирала у зависности од социјалног модела коме су државе припадале.[15] „Осим што тржишни механизми у периодима кризе и стагнације не гарантују запослење, они још мање пружају заштиту током периода незапослености“,[16] стога су државе предузеле реформе за смањивање стопе незапослености и трошкова проистеклих из њеног пораста (Табела 3).

У државама које припадају либералном моделу држава благостања, Ирској и Уједињеном Краљевству, у посткризном периоду постоји наставак традиције либералног конзервативизма у политици. Водеће партије у Ирској, *Fine Gael* и *Fianna Fáil* су партије десног центра, при чему је прва на власти од 2010. године настављајући политику друге партије која је била заступљена од 1997. до 2011. године. У Уједињеном Краљевству од 2010. године долази до преоријентације од Лабуристичке партије која припада левом центру на политичком идеолошком спектру на партије десног центра, те су од тада на власти Конзервативна партија и Либералне демократе. Стога, предузете мере у економској и социјалној сфери имале су за циљ задржавање трошкова и штедњу. Почевши од 2010. године у Уједињеном Краљевству предузете су мере у правцу смањења износа пореза на потрошњу, уз реформу система пензионог осигурања. У социјалној сфери забележена је редукција износа накнада из програма подршке породици, као и пооштравање услова за остваривање новчаних накнада из система социјалне сигурности уопште. Аутори наглашавају да су реак-

441–442.

15) Сузана Михајловић Бабић, „Трендови редистрибуције благостања у европским државама благостања“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2017, стр. 141–156.

16) Наталија Перишић, *Социјална сигурност – појмови и програми*, Факултет политичких наука, Београд, 2016, стр. 85.

тивне мере биле усмерене ка охрабривању активације на тржишту рада и да се заправо мере нису измениле од класичне *laissez-faire* стратегије.[17] У области тржишта рада, упркос томе што је стопа незапослености континуирано испод просека европских држава, смањују се издвајања за накнаде и услуге које су повезане са незапосленошћу.

Табела 3. Незапосленост и издвајања за социјалне бенефиције за незапосленост

Држава / индикатор	Незапосленост (% активне популације)			Издвајање за накнаде и услуге повезане са незапосленошћу (евра по становнику)		
	2008.	2011.	2014.	2008.	2011.	2014.
Уједињено Краљевство	5,6	8,1	6,1	170,50	197,14	137,96
Ирска	6,4	14,7	11,3	692,29	1.296,87	1.066,72
Немачка	7,4	5,8	5	443,30	418,47	369,12
Аустрија	4,1	4,6	5,6	479,09	522,55	575,31
Шведска	6,2	7,8	7,9	328,32	435,86	444,20
Данска	3,4	7,6	6,6	457,02	831,13	736,40
Европска унија	7	9,7	10,2	326,20	399,55	365,38

Извор: Eurostat, *Database*, Internet, http://ec.europa.eu/eurostat/data/database, (online data codes: une_rt_a; spr_exp_fun; lfsa_urgan; cpc_pslm), 12/10/2017. (модификовано)

На подручју Централне Европе такође долази до преоријентације на странке десног центра у периоду економске кризе, те водећа парламентарна странка у Аустрији од 2013. године постаје Аустријска народна странка уместо раније Социјалдемократске партије Аустрије. Заговорници либералног конзервативизма чине коалицију у власти у Немачкој посредством Хришћанско-демократске уније и Конзервативних либерала од 2009. до 2013. године. Од 2013. године уз Хришћанско-демократску унију у власти су Хришћанско-социјална унија Баварске и Социјалдемократска партија до парламентарних избора 2017. године. У социјалној сфери Немачка од 2010. године смањује износе новчаних накнада намењених породицама са децом, субвенције за обавезно здравствено осигурање и бенефиције за ста-

17) Daniel Clegg, "Labour market policy in the crisis: the UK in comparative perspective", *Journal of Poverty and Social Justice*, 18 (1), стр. 5–17; Heejung Chung, Stefan Thewissen, "Falling back on all habits? A comparison of the social and unemployment crisis reactive policy strategies in Germany, the UK and Sweden", нав. дело, стр. 354–370; Peter Taylor-Gooby, *The Double Crisis of the Welfare State and What to Do About It*, Palgrave Macmillan, Houndmills, 2013.

новање, док се повећавају издвајања за отварање нових радних места и иницијативе за активацију незапослених, као и привлачење висококвалификованих иностраних радника.[18] Од почетка кризе Немачка спроводи стратегије које су превасходно усмерене ка очувању постојећих радних места и запошљавању нових кадрова, те се наводе две најзначајније: трипартитни споразум о краткотрајној незапослености и очувању позиције квалификованих радника, као и постепена транзиција у превремену пензију за запослене изнад 55 година.[19]

Данска је под владом десног центра до 2011. године у току кризе донела иницијативе за запошљавање нарочито рањивих категорија на тржишту рада, смањила трајање накнаде за незапослене и одржала државна трошења на истом нивоу, да би након 2011. године и доласком партија левице на власт повећала порезе за она домаћинства са вишим приходима, али и донела низ реформских пакета који су се односили на измену система социјалног осигурања и социјалне заштите у правцу што веће активације на тржиште рада.[20] Од 2015. године реформе се спроводе под владом десног центра коју чине Народна партија Данске, Конзервативна народна партија и Либерални савез. Са друге стране, ублажавање привремене незапослености у доба кризе је био један од стратешких приоритета[21] центристичке владе у Шведској све до победе Социјалдемократске партије 2014. године, уз смањење пореза и доприноса за послодавце и запослене са релаксирањем услова за остварење бенефиција за незапослене.[22]

3.2. Садржина и реформа политика активације и њихов утицај на програме помоћи сиромашнима

У оквиру горенаведених ширих реформи у европским државама, значајне промене су забележене у реформи и спровођењу политика активације у Европи од 2008. године. Од деведесетих

18) Kees Van Kersbergen *et.al*, "The Great Recession and Welfare State Reform: Is Retrenchment Really the Only Game Left in Town?", *Social policy & Administration*, John Wiley & Sons, New York, 48 (7), стр. 898.

19) Heejung Chung, Stefan Thewissen, "Falling back on all habits? A comparison of the social and unemployment crisis reactive policy strategies in Germany, the UK and Sweden", нав. дело, стр. 361.

20) Исто, стр. 900.

21) Swedish Prime Minister's Office, *The Swedish Programme for Growth and Employment 2008–2010*, Prime Minister's Office, Stockholm, 2008, стр. I.

22) Heejung Chung, Stefan Thewissen, "Falling back on all habits? A comparison of the social and unemployment crisis reactive policy strategies in Germany, the UK and Sweden", нав. дело, стр. 363-365.

година 20. века до почетка економске кризе 2008. године забележени су трендови пораста мера подршке за запошљавање у Данској, Немачкој и Уједињеном Краљевству, док заступљеност мера тренинга и обуке незапослених међу поменутим државама бележи велике разлике, али не бележи значајне варијације у току посматраног периода.[23]

У Уједињеном Краљевству су накнаде и услуге из система социјалне сигурности подељене у односу на то да ли је особа радно ангажована на тржишту рада и у ком обиму. За популацију испод одређеног нивоа радног ангажовања и за оне који су потпуно искључени са тржишта рада активација на тржиште рада спроводи се посредством коришћења две врсте накнада: накнаде за тражиоце посла (*Job seeker's allowance – JSA*) и накнаде за запошљавање и подршку (*Employment and support allowance – ESA*). У Уједињеном Краљевству начињене су значајне измене од 2008. године у овим програмима: промена индексације новчаних бенефиција за незапослене и активирање самохраних родитеља као услов за бенефиције од 2010. године; новчана бенефиција из програма *ESA* је умањена, уз ограничење да млади не могу да обнове захтев након истека годину дана од 2012. године; повећање услова и санкција за програм *JSA* и мере за спречавање злоупотребе права на бенефиције од 2012. године.[24] Условљеност за остваривање накнада и услуга из *JSA* и *ESA* програма огледа се у учешћу у активационим састанцима при служби за запошљавање (ниска условљеност) преко активног тражења посла (средња условљеност) до прихватања понуђеног запослења (висока условљеност). Уколико се процени да корисник програма не испуњава ове захтеве из споразума са агенцијом за запошљавање (*Jobcentre Plus*), санкције зависе од нивоа непридржавања и варирају од губитка права на бенефиције из *ESA* програма од једне до четири недеље, док права на бенефиције из *JSA* програма корисницима могу бити ускраћена од четири недеље до три године.[25] Ове реформе су оцењене као приморавање незапослених да се ангажују у несигурним пословима који су слабо плаћени.[26]

23) Bonoli Giuliano, "The Political Economy of Active Labor-Market Policy", нав. дело, стр. 442.

24) Kees Van Kersbergen *et.al*, "The Great Recession and Welfare State Reform: Is Retrenchment Really the Only Game Left in Town?", нав. дело, стр. 883–904.

25) Jonathan Bradshaw, Fran Bennett, *ESPN ThematicReport on minimum income schemes – United Kingdom*, European Commission, Brussels, 2016, стр. 11–12.

26) Hartley Dean, "The ethical deficit of the United Kingdom's proposed universal credit: pimping the precariat?", *The Political Quarterly*, 83 (2), стр. 353–359; Loïc Wacquant, *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*, Duke University Press, Durham, 2009.

Табела 4. Међуповезаност програма активације са програмима подршке минималном приходу

Држава/ карактеристике програма	Назив програма активације на тржиште рада	Учешће у активационим мерама као услов за новчане накнаде из програма активације	Учешће у активационим мерама као услов за приступ програмима помоћи сиромашнима
Уједињено Краљевство	Накнада за тражиоце посла (*Job seeker's allowance*) Накнада за запошљавање и подршку (*Employment and support allowance*)	Да, условљеност на више нивоа са различитим степеном санкције	Да, програм *JSA* управо чини саставни део шеме програма подршке минималном приходу
Немачка	Подршка основном приходу за тражиоце посла (*Basic income support for job seekers*)	Да, условљеност бројем прекршаја са различитим степеном санкције	Да, програм управо чини једну од категоријалних шема из програма подршке минималном приходу
Данска	Социјална помоћ	Да, условљеност бројем прекршаја са различитом врстом санкције	Да, програм социјалне помоћи садржи активационе мере

Извор: Jonathan Bradshaw, Fran Bennett, *ESPN Thematic Report on minimum income schemes – United Kingdom*, нав. дело; Walter Hanesch, *ESPN Thematic Report on minimum income schemes – Germany*, European Commission, Brussels, 2016; Jon Kvist, *ESPN Thematic Report on minimum income schemes – Denmark*, European Commission, Brussels, 2016. (модификовано)

Шема подршке минималном приходу у Немачкој заснована је на категоријалним шемама усмереним према различитим категоријама популације, од којих је „подршка основном приходу за тражиоце посла" основни програм за незапослене који су способни за рад. Овај програм садржи новчану накнаду, активационе мере, накнаду за трошкове становања и грејања за чије је финансирање задужена савезна влада, док део трошкова за становање и грејање обезбеђују и општине уз надлежност за спровођење мера социјалне интеграције.[27] Изменама из *Hartz IV* реформи из 2005. године постављен је нови систем којим се реформише право на социјалну помоћ и оно припада лицима неспособним за рад и изнад старосне границе од 65 година, док се подршка незапосленима способним за рад мења у правцу недопринсних програма са јаким фокусом на активацију. Овај пакет накнада и услуга има за циљеве да обез-

27) Walter Hanesch, *ESPN Thematic Report on minimum income schemes – Germany*, European Commission, нав. дело.

беди примаоцу минималан ниво социјалне сигурности и подршку у налажењу запослења.[28] Веза између ова два циља потврђена је, слично као у Уједињеном Краљевству, „интеграционим уговором" који се потписује између корисника програма и локалног завода за запошљавање и који представља основ за санкцију уколико корисник не испуни обавезе из уговора. Санкције се разликују у односу на постојање рецидива у прекршају обавеза и уколико је корисник млађи од 25 година, те санкције могу да варирају од умањења износа бенефиције од 30% до 60% за први и други прекршај обавеза до укидања бенефиције уколико се прекршај понови у наредних годину дана, док за млађе кориснике први прекршај подразумева преоријентацију на бенефиције у натури.[29] Резултати истраживања о активним мерама на тржишту рада указују да праксе не унапређују шансе за налажење регуларног запослења, да је умањење буџета између 2010. и 2013. године за активационе мере довело до смањења броја стручњака при заводима за запошљавање који су се бавили специфичним категоријама на тржишту рада и последично до примарног потенцирања на активацији оних са најмањим баријерама на тржишту рада.[30]

Реформе осигурања за незапослене и програма подршке сиромашнима које је предузела Немачка још пре отпочињања кризе актуелне су и у Данској, поготово након 2015. године. Незапослени који нису претходно уплаћивали доприносе за осигурање за случај останка без посла имају приступ програму социјалне помоћи који је у директној вези са активационим мерама. Одмах по пријему захтева за остваривање права на социјалну помоћ локални завод за запошљавање врши процену спремности корисника за запошљавање. На основу ове процене корисници се упућују на активно тромесечно тражење посла или на програме који унапређују њихову запошљивост. Уколико корисник не пронађе посао у року од три месеца у обавези је да учествује у активностима у локалној заједници.[31] Ова пракса ангажовања у неплаћеном раду ради остваривања права на бенефицију представља новину у скандинавским државама јер законодавство у Шведској управо прописује супротно – општинама је забрањено да захтевају од корисника ангажовање у локалној заједници за које не добијају накнаду.[32] Санкције у

28) Werner Eichhorst *et.al*, *Activation Policies in Germany: From Status Protection to Basic Income Support*, Institute for the Study of Labor, Bonn, 2006.

29) Исто, стр. 25–26.

30) Walter Hanesch, *ESPN Thematic Report on minimum income schemes – Germany*, нав. дело, стр. 18–19.

31) Jon Kvist, *ESPN Thematic Report on minimum income schemes – Denmark*, нав. дело, стр. 13.

32) Kenneth Nelson, Johan Fritzell, *ESPN ThematicReport on minimum income schemes –*

данском систему подразумевају укидање социјалне помоћи од три дана до три месеца, у зависности од тога да ли корисник први или други пут одбије да учествује у активационим активностима или одбије понуђено запослење. Најновије измене из 2016. године тичу се захтева да се корисници ангажују минимално 225 сати годишње, док је санкција за особе у браку губитак права на социјалну помоћ једног од партнера, а за самачка домаћинства ће износ помоћи бити умањен.[33]

4. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У државама Европе након економске кризе долази до ширења конзервативних и либералних становишта у формулисању мера у економској и социјалној сфери. Политички консензус о штедњи и стимулацији запошљавања довео је до редукције износа накнада, одлагања индексације или укидања одређених накнада за незапослене, као и накнада и услуга из области социјалне заштите.

Уједињено Краљевство као представник либералног модела политика активације заснива остваривање права на принципу „услуга и санкција", док ову политику преузимају и друге државе. У Немачкој је највећи изазов био како помирити накнаде које се заснивају на претходној уплати доприноса, што је основна карактеристика система социјалне сигурности у тој држави, са новим принципима условљености и санкција које се везују за највећи део мера у оквиру активне политике на тржишту рада.[34] Сукоб између институционалних претпоставки система социјалне сигурности у Немачкој и потребе за активацијом разрешен је реформом програма за незапослене. Ови програми се сада заснивају на финансирању из пореза и повезани су са програмима подршке минималном приходу, као и програми у Данској.

Ове реформе су учврстиле став да се социјална сигурност може остварити искључиво на тржишту, док држава има улогу да омогући оптимално функционисање тржишта рада. Упркос томе што је економска криза управо довела до појаве незапослености и сиромаштва, незапослени су принуђени да кроз установљен систем активације прихвате обавезе које из њега проистичу. Исходи активирања често нису укључивање на тржиште рада услед одсуства потражње за радном снагом и недовољног улагања у уна-

Sweden, European Commission, Brussels, 2016.

33) Jon Kvist, *ESPN Thematic Report on minimum income schemes – Denmark*, нав. дело, стр. 11–13.

34) Jochen Clasen, "Motives, Means and Opportunities: Reforming Unemployment Compensation in the 1990s", *West European Politics*, 23 (2), стр. 89–112.

прећење људског капитала, док се за оне који се ипак укључе у тржиште рада не гарантује квалитет запослења што може довести до искључивања из свих осталих сфера друштва. Једнострана примена концепта социјалног укључивања искључиво на тржиште рада кроз условљавајуће активне политике запошљавања може довести до исхода до којих је довела примена политика активације након претходне економске кризе седамдесетих година прошлог века – настанка, односно пораста социјалног искључивања.

ЛИТЕРАТУРА

Вуковић Дренка, *Системи социјалне сигурности*, Факултет политичких наука, Београд, 2009.

Михајловић Бабић Сузана, „Трендови редистрибуције благостања у европским државама благостања“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2017, стр. 141–156.

Перишић Наталија, *Социјална сигурност – појмови и програми*, Факултет политичких наука, Београд, 2016.

Armingeon Klaus, “The politics of fiscal responses to the economic crisis of 2008–2009”, *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 25 (4), стр. 543–565.

Barbier Jean-Claude, Ludwig-Mayerhofer Wolfgang, “Introduction: The Many Worlds of Activation”, *European Societies,* 6 (4), стр. 423–436.

Bonoli Giuliano, “The Political Economy of Active Labor-Market Policy”, *Politics&Society*, 38 (4), стр. 435–457.

Bonoli Giuliano, *The political economy of active labor-market policy*, Working Papers on the Reconciliation of Work and Welfare in Europe RECWOWE Publication, Dissemination and Dialogue Centre, Edinburgh, 2010.

Borosch Nikola *et.al.*, “Trends of recent welfare state reforms across Europe” in: *Challenges to European welfare systems* (eds. Klaus Schubert, Paloma de Villota, Johanna Kuhlmann), Springer International Publishing, Cham, 2016, стр. 769–792.

Bradshaw Jonathan, Bennett Fran, *ESPN ThematicReport on minimum income schemes – United Kingdom*, European Commission, Brussels, 2016.

Chung Heejung, Thewissen Stefan, “Falling back on all habits? A comparison of the social and unemployment crisis reactive policy strategies in Germany, the UK and Sweden”, *Social policy & Administration*, 45 (4), стр. 354–370.

Clasen Jochen, “Motives, Means and Opportunities: Reforming Unemployment Compensation in the 1990s”, *West European Politics*, 23 (2), 2000, стр. 89–112.

Clegg Daniel, “Labour market policy in the crisis: the UK in comparative perspective”, *Journal of Poverty and Social Justice*, 18 (1), стр. 5–17.

Dean Hartley, "The ethical deficit of the United Kingdom's proposed universal credit: pimping the precariat?", *The Political Quarterly*, 83 (2), стр. 353–359.

Dingeldey Irene, *Aktivierender Wohlfahrtsstaat und sozialpolitische Steuerung,* Das Parlament, Berlin, 2006.

Eichhorst Werner *et.al*, *Activation Policies in Germany: From Status Protection to Basic Income Support*, Institute for the Study of Labor, Bonn, 2006.

Eransus Perez Begona, *Activation Policies and Basic Income Schemes. From Welfare to Workfare? Or Work for Welfare? The Experience of Soutern European Countries,* Universidad Publica de Navarra: Department of Social work, Navarra, 2003.

Eurostat, *Database*, Internet, http://ec.europa.eu/eurostat/data/database, 12/10/2017.

Farnsworth Kevin, Irving Zoe, *Social policy in challenging times – Economic crisis and welfare system*, Policy Press, Bristol, 2011.

Grieve Bent, "Editorial overview: Introduction and conclusion", *Social policy & Administration*, 45 (4), стр. 333–337.

Hanesch Walter, *ESPN Thematic Report on minimum income schemes – Germany*, European Commission, Brussels, 2016.

Kvist Jon, *ESPN Thematic Report on minimum income schemes – Denmark*, European Commission, Brussels, 2016.

Nelson Kenneth, Fritzell Johan, *ESPN Thematic Report on minimum income schemes – Sweden*, European Commission, Brussels, 2016.

Pochet Philippe, Degryse Christophe, "The Programmed Dismantling of the European Social Model", *Intereconomics*, 47 (4), стр. 212–217.

Sauer Michael, „Теоријски увод у политику тржишта рада", у зборнику: *Тржиште рада и политика запослености* (приредили: Дренка Вуковић, Михаил Арандаренко), Факултет политичких наука, Београд, 2008, стр. 33–57.

Swedish Prime Minister's Office, *The Swedish Programme for Growth and Employment 2008–2010*, Prime Minister's Office, Stockholm, 2008.

Taylor-Gooby Peter, *The Double Crisis of the Welfare State and What to Do About It*, Palgrave Macmillan, Houndmills, 2013.

Van Kersbergen Kees *et.al*, "The Great Recession and Welfare State Reform: Is Retrenchment Really the Only Game Left in Town?", *Social policy & Administration*, John Wiley & Sons, New York, 48 (7), стр. 883–904.

Wacquant Loïc, *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*, Duke University Press, Durham, 2009.

Suzana Mihajlovic Babic

ACTIVATION POLICIES IN FUNCTION OF NEOLIBERALISATION OF SOCIAL RIGHTS IN EUROPE AFTER THE ECONOMIC CRISIS

Resume

Since the 1990s there has been an increase in the share of active labour market policies comparing to passive social security benefits in the case of unemployment. This trend has been recorded across all European states that have restructured social rights in various ways, but this restructuring have had in common linkage between the right to unemployment benefits with minimum income support programs in the recent years.

The tradition of activation policy from the United Kingdom implied strong focus on inclusion effectiveness in the labour market, using activation measures such as reducing of unemployment benefits and increase of benefits conditionality, as well as job counseling. After the economic crisis in 2008, the same political response was observed, with program reforms conducted in order to link unemployment benefits to compulsory participation in activation measures and to make them part of the minimum income support scheme. In Germany, employment subsidies, job creation and practices were recorded, along with the abovementioned active measures. The beginning of the economic crisis in 2008 brings unclear differentiation between contributory and non-contributory social rights in Germany, therefore these programs for unemployed are now non-contributory programs financed from taxes, while classical social assistance is granted only to people who are incapable of work. Benefits from programs are conditioned by participation in activation measures and contain various sanctions in case of violation. The same is recorded in Denmark, whose system was reformed towards division of rights for unemployed who have paid their contributions and those who did not. Those who are not insured have access to social assistance that is directly related to activation measures, with a different sanction for non-compliance - reduction or cancellation of monetary compensation.

States responded to the crisis in accordance with institutional assumptions that ensured continuity in their policies, while on the other side, incoherences included change from traditional to neoliberal response patterns in labour market policies in all observed countries.

Keywords: activation policies, economic crisis, minimum income support programs

* Овај рад је примљен 29. јануара 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.

Право и политикА

УДК 341.24(4-672EU)

DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.4

Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 1/2018.
год. 25. vol. 59
стр. 75-91

Весна Кнежевић-Предић
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

Зоран Радивојевић
Правни факултет, Универзитет у Нишу

УГОВОРНА СПОСОБНОСТ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ: ШЕСТ ДЕЦЕНИЈА ПОСЛЕ*

Сажетак

Захваљујући новим решењима садржаним у Лисабонском уговору, која се највећим делом своде на кодификацију постојеће уговорне и судске праксе, ЕУ је шест деценија после настанка изградила солидан правни оквир уговорног регулисања својих односа са „спољним светом". У овом раду су издвојене и посебно анализиране само његове одредбе које уређују правни основ уговорног капацитета ЕУ и правну природу овлашћења Уније да закључује уговоре. Кад је реч о основу, успостављено је јасно разликовање између директних или примарних овлашћења за закључење уговора која су прописана оснивачким уговорима и индиректних или секундарних овлашћења која произилазе из неке од оснивачким уговорима предвиђених правних чињеница. У погледу правне природе уговорне способности изричито су предвиђена само искључива овлашћења ЕУ у материји закључења уговора, док се подељена овлашћења са државама чланицама или тзв. мека овлашћења Уније да координира, подржава и допуњује уговорну активност држава посебно не наво-

* Рад представља резултат истраживања на пројекту Универзитета у Београду – Факултета политичких наука „Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту" (евиденциони бр. 179076), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

де, али се ипак могу извести тумачењем различитих делова оснивачког уговора. Изван предмета регулисања Лисабонског уговора остали су мешовити споразуми и уговори ЕУ са недржавним територијалним субјектима, упркос чињеници да су они данас постали нормална појава у уговорној пракси ове организације.

Кључне речи: уговорна способност, ЕУ, Лисабонски уговор, директна и индиректна овлашћења, искључива и подељена овлашћења, мешовити споразуми, недржавни ентитети

1. УВОД

Право држава да закључују међународне уговоре уобичајено се сматра једним од најбитнијих атрибута њихове суверености и независности. За разлику од држава, уговорна способност међународних организација није заснована на суверенитету, пошто је сам тај појам супротан природи организација. Њихово право да закључују међународне уговоре је изведеног карактера и конституише се сагласношћу воља држава чланица која је изражена у форми оснивачког уговора.[1] Међународне организације, дакле, располажу ограниченим уговорним капацитетом који је одређен њиховим конститутивним актом.

Иако су основане као међународне организације са наддржавним обележјима, раније Европске заједнице (даље: ЕЗ) и садашња Европска унија (даље: ЕУ) нису изузетак у том погледу.[2] Њихов уговорни капацитет, такође, настаје *ex consenso* и своди се на уговорно признање те способности од стране држава чланица. Међутим, творци оснивачких аката су право да закључују уговоре са другим субјектима међународног права регулисале суштински различито за сваку од заједница и касније ЕУ. Тако је уговор о Европској заједници за атомску енергију (даље: ЕВРОАТОМ) садржао општу одредбу којом је Заједници поверено да „у границама својих овлашћења и надлежности" ступа у обавезе путем закључивања међународних споразума и уговора са трећим државама, међународним организацијама или држављанима трећих држава.[3] Насупрот томе, општу клаузулу о уговорној способности није било могуће наћи у уговору о оснивању Европске економске заједнице (даље: ЕЕЗ). Римски уговор је изричито овластио ЕЕЗ да закључује

1) Зоран Радивојевић, *Уговори међународних организација у савременом међународном јавном праву*, СКЦ, Ниш, 1996, стр. 132.

2) Claude Blumann, Louis Dubouis, *Droit institutionel de l'Union européenne*, LexisNexsis SA. Paris, 2010, стр.170.

3) Чл. 101, став 1 Уговора о ЕВРОАТОМ-у.

само два типа уговора: трговинске споразуме и споразуме о придруживању.[4] Њима се могу придодати одредбе о сарадњи ЕЕЗ са другим међународним организацијама[5] које, иако ништа не кажу о праву на закључење уговора, садрже нешто што се може сматрати врло блиским давању изричитог овлашћења.[6]

Одсуство општег овлашћења допринело је да на почетку државе чланице прихвате тумачење по коме је уговорни капацитет ЕЕЗ ограничен само на изричито наведене случајеве. Међутим, конституисање ЕЕЗ као ефективне организације кроз формирање царинске уније и установљавање основних елемената заједничке пољопривредне политике и политике конкуренције, врло брзо је отворило питање одрживости тако уско схваћеног домашаја уговорног капацитета. Већ 60-тих година прошлог века појавило се становиште по коме овлашћење за закључивање међународних уговора може проистицати и из других одредаба комунитарног права. Другим речима, право ЕЕЗ да закључује уговоре са трећим субјектима међународног права, осим изричито, може бити и имплицирано (имплицитно) и из неких других одредаба оснивачког уговора. Заступници овог становишта сматрали су нелогичним да се ЕЕЗ повери овлашћење да својим актима на обавезујући начин уређује одређену материју на унутрашњем плану, а да јој се ускрати право да ту исту материју регулише у односима са трећим субјектима путем међународних уговора.

Због везивања овлашћења ЕЕЗ да закључује уговоре са трећим субјектима (тзв. спољна надлежност) за овлашћења да доноси обавезујуће унутрашње акте (унутрашња надлежност) ово схватање биће названо теоријом паралелизма, а у крајњој линији инаугурисаће га Суд правде. Почевши од случаја *ERTA* (*European Road Transport Agreement*),[7] преко случајева *Kramer* (*North-East Atlantic Fisheries Convention*)[8] и *Inland Waterway Vessels*,[9] Суд је заузео став да ЕЕЗ, осим изричитих овлашћења да закључи међународни споразум, поседује то овлашћење и онда када њене институције имају овлашћење да делују како би постигле задате циљеве. Концепт имплицираних овлашћења, који је у овој фази неодвојиво везан са концептом искључивих овлашћења ЕЕЗ да закључује

4) Чл. 111, став 2, чл. 113 и чл. 238 Уговора о ЕЕЗ.

5) Чл. 229-231 Уговора о ЕЕЗ.

6) Trevor Hartley, *Osnovi prava Evropske zajednice* (prevod). COLPI i Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1998, стр.151.

7) 22/70, *Commission v Council*, ECLI:EU:C:1971:32.

8) 3-4 и 6/76, *Cornelis Kramer and Others*, ECLI:EU:C:1976:114.

9) Opinion 1/76, *Draft Agreement establishing European Laying-up Fund for Inland Waterway Vessels*, ECLI:EU:C:1977:63.

међународне уговоре, доживеће свој врхунац почетком девете деценије прошлог века, да би Суд потом почео да рестриктивније гледа на границе права ЕЗ да закључује уговоре.[10]

Мастрихтски уговор, којим је основана ЕУ, није овој организацији доделио уговорну способност. Право да закључују међународне уговоре са другим субјектима међународног права и даље су задржале само ЕЗ.[11] Тек са Уговором из Амстердама ЕУ стиче изричито овлашћење да закључује уговоре у области заједничке спољне политике и политике безбедности (даље: ЗСППБ) и полицијске и правосудне сарадње у кривичним стварима. У тим одредбама,[12] које су делимично измењене Уговором из Нице, истина не помиње се ЕУ као уговорна страна, већ се говори о поступку преговарања и закључивања међународних уговора у овим областима чији су главни носиоци Савет, његово председништво и Комисија.

Лисабонски уговор доноси значајне промене у погледу начина регулисања уговорне способности ЕУ. Пре свега, укидањем ЕЗ као једини ентитет који поседује уговорну способност инаугурисана је ЕУ, изузимајући ЕВРОАТОМ који задржава своју самосталност. На тој основи уведен је читав низ других, за примарно право ЕУ, потпуно нових решења.[13] У овом раду су издвојене и посебно анализиране одредбе оснивачких уговора – Уговора о ЕУ (даље: УЕУ) и Уговора о функционисању ЕУ (даље: УФЕУ) – које уређују правни основ уговорног капацитета ЕУ и правну природу овлашћења Уније да закључује уговоре.

2. ПРАВНИ ОСНОВ УГОВОРНОГ КАПАЦИТЕТА ЕУ

У Лисабонски уговор унета је потпуно нова одредба о правном основу и домашају уговорног капацитета којим су синтетизовани текстови ранијих оснивачких уговора, постојећа уговорна пракса ЕЗ и ЕУ и добро утемељена јуриспруденција Суда правде. Према том члану „Унија може закључити споразум са једном или

10) Marise Cremona, "External relations and external competence of the European Union: the emergence of an integrated policy", in: *The Evolution of EU Law* (eds. Paul Craig, Grainne de Burca), OUP, Oxford, 2011, стр. 221.

11) Зоран Радивојевић, „Уговорна способност Европске уније", *Правни живот*, Удружење правника Србије, Београд, бр. 12/1998, стр. 589.

12) Чл. 24 и чл. 38 Уговора о ЕУ.

13) Посебно значајну новину у уговорној материји представља чл. 218 УФЕУ којим је уведен јединствени поступак за закључивање готово свих међународних уговора ЕУ. За још нека нова решења видети: Зоран Радивојевић, Небојша Раичевић, „Санкционисање држава чланица ЕУ због неизвршења пресуда Суда правде и необавештавања о спровођењу директива", *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2017, стр. 243-261.

више трећих држава или међународних организација када је то предвиђено уговорима или када је закључење уговора неопходно да би се, у оквирима политика Уније, постигао један од циљева предвиђених уговором или је закључивање уговора предвиђено правно обавезујућим актом Уније или постоји вероватноћа да ће утицати на заједничка правила или изменити њихов домашај".[14]

Овом одредбом успостављено је јасно разликовање између овлашћења која су изричито прописана оснивачким уговорима и директно извиру из њих (директна или примарна овлашћења) и овлашћења која потичу из неке од оснивачким уговорима предвиђених правних чињеница (индиректна или секундарна овлашћења). Тиме се по први пут у конститутивним актима прихвата становиште да уговорна способност ЕУ није ограничена на експлицитна овлашћења, већ може бити установљена и другим релевантним правилима права ЕУ.

Директна или примарна овлашћења која непосредно следе из оснивачког уговора појављују се у два вида. Прво, оснивачки уговори садрже нешто општије клаузуле о овлашћењу ЕУ за закључивање међународних споразума које покривају шире области деловања ЕУ. Реч је, заправо, о области ЗСППБ у којој Унија може закључивати уговоре са једном или више држава или међународних организација,[15] као и о заједничкој трговинској политици код које је обим уговорне способности ЕУ проширен тако да су њоме обухваћени и трговински споразуми који се односе на пружање културних и аудиовизуелних услуга, као и услуга у областима образовања, социјалне и здравствене заштите.[16]

Оснивачки уговори садрже и низ конкретних овлашћења чији је домашај у материјалном смислу далеко уже конципиран. Тако је ЕУ добила право да приступи Европској конвенцији о заштити људских права и основних слобода што ће се остварити закључивањем посебног споразума без утицаја на надлежности Уније утврђене оснивачким уговором.[17] Поред тога, ЕУ је изричито овлашћена да закључује међународне уговоре са трећим субјектима у областима које спадају у њено спољно деловање, као што су, рецимо, сарадња за развој и хуманитарна помоћ,[18] економска, финансијска и техничка сарадња,[19] суседска сарадња[20] и придруживање трећих држава

14) Чл. 216, став 1 УФЕУ.
15) Чл. 37 УЕУ.
16) Чл. 207 УФЕУ.
17) Чл. 6 УЕУ.
18) Чл. 209 и чл. 214 УФЕУ.
19) Чл. 212-213 УФЕУ.
20) Чл. 8 УЕУ.

или међународних организација.[21] Овлашћење да закључује међународне уговоре ЕУ добила је и у тзв. „унутрашњим" политикама које, међутим, могу имати и „спољне" ефекте.[22] Овде спадају споразуми о реадмисији у оквиру политике имиграције,[23] споразуми у домену монетарне политике,[24] као и бројни споразуми који се односе на сарадњу са трећим државама и међународним организацијама у погледу политике истраживања и технолошког развоја,[25] заштите животне средине,[26] образовања и спорта,[27] стручног оспособљавања, културе и јавног здравља.[28]

Код индиректних или секундарних овлашћења Лисабонски уговор, следећи праксу Суда правде, разликује три случаја. У првом од њих, овлашћење ЕУ да закључи међународни уговор проистиче из чињенице да је његово склапање неопходно да би се постигао неки циљ политика ЕУ који је иначе предвиђен оснивачким уговорима. Овде је ЕУ овлашћена да усвоји унутрашњу меру, било да је то интерно овлашћење експлицитно или имплицитно, али сама мера није довољна да би се циљ остварио. За његово постизање неопходно је да се на јединствени начин уреде односи и са државама нечланицама или међународним организацијама. Суд правде је дуго веома либерално тумачио ове захтеве, пре свега тако што је следио теорију паралелизма: овлашћење институција да усвоје унутрашњу меру имплицирало је и овлашћење да се закључи међународни уговор, док се услову неопходности његовог закључивања није придавала посебна пажња.[29]

До значајног заокрета у јуриспруденцији долази, међутим, 2002. године када је Суд био суочен са серијом поступака које је пред њим покренула Комисија против држава чланица које су закључиле или биле у преговорима да закључе билатералне уговоре о ваздушном саобраћају са САД. Суд је тим поводом нагласак ставио на неопходност закључења уговора за постизање циља и нашао да то заправо значи да се „унутрашња овлашћења могу ефикасно извршити само истовремено са спољашњим овлашћењем и да је стога

21) Чл. 217 УФЕУ.

22) Guy Isaac, Marc Blanquet, *Droit général de l'Union européenne*, Sirey, Paris, 2012, стр. 249-255.

23) Чл. 79, став 3 УФЕУ.

24) Чл. 219 УФЕУ.

25) Чл. 186 УФЕУ.

26) Чл. 191, став 4 УФЕУ.

27) Чл. 165, став 3 УФЕУ.

28) Чл. 166, став 3; чл. 167, став 3; чл. 168, став 3.

29) Opinion 1/76, *Draft Agreement establishing European Laying-up Fund for Inland Waterway Vessels*, ECLI:EU:C:1977:63; Opinion 2/91, *Convention No. 170 of the International Labour Organization concerning Safety in the Use of Chemicals at Work*, ECLI:EU:C:1993:106.

закључивање споразума неопходно како би се постигао циљ Уговора, циљ који се не може постићи доношењем аутономних правила".[30]

Лисабонски уговор кодификовао је, такође, становиште Суда по коме извор овлашћења ЕУ да закључује међународне уговоре може бити секундарна легислатива. На тај начин су институције ЕУ добиле могућност да својим актима изричито овласте Унију да преговара и закључи међународни уговор са трећим субјектима. Такво овлашћење мора бити садржано у обавезујућем акту, што искључује могућност поверавања овлашћења на закључење међународног уговора путем тзв. меког права (*soft law*). Уз то, акт о поверавању овлашћења мора бити пуноважан што значи да има ваљан правни основ и да је донет по предвиђеној процедури и у прописаној форми.

У том циљу раније ЕЕЗ и ЕЗ су често прибегавале тзв. клаузули флексибилности по којој је једногласном одлуком, на предлог Комисије и по консултовању Парламента, Савет могао да изричито овласти организацију да закључи одређени међународни уговор.[31] Суд правде је и овим поводом сматрао потребним да своје првобитно широко схватање замени много рестриктивнијим. По његовом мишљењу, клаузула флексибилности „не може да послужи као основ за ширење домашаја овлашћења Заједнице изван општег оквира који су створиле одредбе Уговора у целини… или за измену уговора".[32]

Задржавајући клаузулу флексибилности, Лисабонски уговор покушава да устроји њену примену. У поређењу са ранијим решењем, укинут је негативан услов за њено коришћење, односно захтев да у оснивачком уговору нема друге одредбе којом је предвиђено неопходно овлашћење за закључење уговора. Овом клаузулом сада су покривени како случајеви у којима постоји изричито унутрашње овлашћење, тако и они у којима таквог овлашћења нема.[33] Овакво решење заснива се на ширем облику теорије паралелизма који је у својој пракси изградио Суд правде.

Док се за прва два случаја може рећи да представљају специфичан израз доктрине корисног ефекта (*l'effet utile*), која има за циљ да обезбеди максимално дејство права ЕУ, трећи случај одражава теорију предострожности (*preemption*). Индиректна или секундарна овлашћења овде почивају на чињеници да је ЕУ већ искористила своје „унутрашње" овлашћење да донесе правни акт или

30) C-476/98, *Commission v Germany ("Open Skies")*, ECLI:EU:C:2002:631, &83.

31) Чл. 308 УЕЗ.

32) Opinion 2/94, *Accesion by the Community to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, ECLI:EU:C:1996:140, &30.

33) Чл. 352, став 1 УФЕУ. Видети и Декларације бр. 41 придодату Лисабонском уговору која искључује могућност активирања клаузуле у одређеним случајевима.

„спољно" овлашћење да закључи међународни уговор, тако да би нови споразум могао утицати на ранији инструмент. Према томе, постојање одређене мере искључује право држава да било индивидуално или колективно закључују уговоре са трећим субјектима који би погађали меру ЕУ. Ослањајући се на своје првобитно становиште,[34] Суд је накнадно утврдио да се спољна и унутрашња мера не морају нужно подударати у целини. По њему, довољно је да „нека област буде већ покривена мерама ЕУ у великој мери".[35] Суд ће томе касније придодати став да се у обзир не морају узети само мере које су већ ефективно усвојене, већ и „предвидиви развој у будућности".[36]

3. ПРАВНА ПРИРОДА ОВЛАШЋЕЊА ЕУ ДА ЗАКЉУЧУЈЕ УГОВОРЕ

За разлику од проблема домашаја и правног основа уговорне способности, питање правне природе овлашћења Уније да закључује уговоре везано је за одређивање карактера овог овлашћења. Овде је заправо потребно утврдити да ли је надлежност ЕУ у материји закључења међународних уговора искључива или подељена са државама чланицама. У првом случају уговорна способност држава чланица је искључена, тако да би њима било забрањено да у одређеној области закључују уговоре. Насупрот томе, у другом случају и чланице и ЕУ надлежне су да склапају уговоре, с тим што би оне своју надлежност могле да врше само у мери у којој је сама Унија не користи.

Све до Лисабонског уговора оснивачки уговори нису се бавили питањем правне природе овлашћења ЕЗ, односно ЕУ за закључивање међународних споразума. Као и у низу других случајева, пракса деловања организација изнедрила је ово питање и истовремено понудила одговор на њега. Реч је поново о јуриспруденцији Суда у којој се већ седамдесетих година прошлог века искристалисало становиште да овлашћење ЕЗ за закључивање уговора искључује слободу држава чланица да било индивидуално или колективно одређену материју подвргну уговорном регулисању са трећим субјектима.[37]

34) 22/70, *Commission v Council*, ECLI:EU:C:1971:32.

35) Opinion 2/91, *Convention No. 170 of the International Labour Organization concerning Safety in the Use of Chemicals at Work*, ECLI:EU:C:1993:106 &25-26.

36) Opinion 1/03, *Competence of the Community to conclude the new Lugano Convention on jurisdiction and the recognition and enforcement judgments in civil and commercial matters*, ECLI:EU:C:2006:81: &126.

37) 22/70, *Commission v Council*, ECLI:EU:C:1971:32.

Показало се, међутим, да је дуална подела на искључива овлашћења ЕЗ наспрам искључивих овлашћења држава чланица превише поједностављена да би могла да изрази реалност у сфери уговорног регулисања. Из тих разлога се упоредо са њима појављује концепт конкурентних овлашћења. Суд ће, наиме, констатовати да државе чланице задржавају овлашћење да закључе међународни уговор са трећим субјектом уколико ЕЗ није донела комунитарну меру, али то њихово овлашћење траје само док комунитарна мера не буде донета.[38]

Концепт конкурентних овлашћења нужно је утицао и на профилисање концепта искључивих овлашћења ЕУ или, тачније речено, његово ограничавање. Овлашћења држава да закључују међународне уговоре искључена су само онда када би закључивање међународног уговора угрозило циљеве ЕУ, а не само зато што ЕУ поседује интерно овлашћење или је већ деловала у одређеној области. Исто тако, не може се претпоставити да би свака уговорна активност држава чланица нужно угрозила циљеве ЕУ, већ се мора размотрити предмет регулисања и природа мере.

Остајући на трагу јуриспруденције Суда правде, Лисабонски уговор донео је значајне новине у материји регулисања правне природе овлашћења ЕУ. Овај уговор разликује искључива овлашћења која само ЕУ дају право да доноси обавезујуће акте, док државе чланице то могу чинити једино по изричитом овлашћењу ЕУ или када то захтева имплементација обавезујућих мера.[39] Творци Лисабонског уговора отишли су и корак даље, идентификујући области искључивих овлашћења ЕУ.[40]

Кад је реч о искључивим овлашћењима у материји закључења уговора, они су се определили да кодификују постојећу праксу Суда правде. Према изричитој одредби Лисабонског уговора, Унија је искључиво овлашћена да закључује међународне уговоре у случају: када је закључивање уговора предвиђено неким законодавним актом ЕУ; када је закључивање уговора неопходно како би ЕУ могла да врши своја унутрашња овлашћења; или када закључење уговора погађа заједничка правила или мења њихово подручје примене.[41]

Наведени тест искључиве надлежности ЕУ у основи следи раније поменути тест индиректних или секундарних овлашћења, али је у односу на њега строжији у два случаја. Најпре, овде није

38) 3-4 и 6/76, *Cornelis Kramer and Others*, ECLI:EU:C:1976:114: &40-43.

39) Чл. 2, став 1 УФЕУ.

40) Чл. 3, став 1.

41) Чл. 3, став 2.

довољно да овлашћење институција да закључе уговор буде предвиђено правно обавезујућим актом, већ је потребно да акт који садржи овлашћење буде законодавног карактера, тј. да буде донет у редовном или посебном законодавном поступку. На овај начин област ЗСППБ, у којој не постоји могућност усвајања законодавних аката,[42] остала је изван домашаја искључивих овлашћења ЕУ да закључује уговоре.

С друге стране, ситуација у којој је закључење уговора неопходно да би Унија могла да врши своју унутрашњу надлежност може да постоји онда када то није могуће без претходног или истовременог закључења међународног уговора. Искључиво овлашћење, дакле, настаће само ако је за вршење интерног овлашћења неопходно да се пре или у исто време закључи и међународни уговор.[43] Коначно, трећи случај у коме ЕУ ужива искључиво овлашћење да закључи међународни уговор потпуно је истоветан са ситуацијом када њено секундарно овлашћење произилази из тога што постоји вероватноћа да ће закључени уговор утицати на примену заједничких правила или изменити подручје њихове примене[44]

Када је реч о осталим типовима овлашћења, творци Лисабонског уговора нису следили ову методологију. Тако се у одредби о подељеним овлашћењима[45] право ЕУ на закључење уговора уопште не помиње. Међутим, тумачењем овог и других делова оснивачког уговора могле би се извести неке ситуације у којима је надлежност Уније у материји закључења уговора подељена са државама чланицама. Уколико, рецимо, акт којим је поверено овлашћење за закључење уговора није законодавног карактера, ЕУ ће то овлашћење делити са државама чланицама.[46] Надаље, Лисабонски уговор у ред области у којима ЕУ ужива подељена овлашћења наводи заштиту животне средине, као и економску, финансијску и техничку сарадњу са трећим државама и међународним организацијама.[47] Модалитети сарадње могу бити предмет споразума закљученог између ње и заинтересованих трећих субјеката. Том приликом овлашћења ЕУ не смеју задирати у овлашћења држава чланица да учествују у преговорима и закључују међународне уговоре.[48]

Ни код тзв. меких овлашћења ЕУ, односно овлашћења да координира, подржава или допуњује активности држава чланица, ре-

42) Чл. 31, став 1 УЕУ.

43) 3-4 и 6/76, *Cornelis Kramer and Others*, ECLI:EU:C:1976:114: &40-43.

44) Чл. 216, став 1 УФЕУ.

45) Чл. 4 УФЕУ.

46) Trevor Hartley, *The Foundations of European Union Law*, OUP, Oxford, 2014, стр.186.

47) Чл. 4 УФЕУ.

48) Чл. 191, став 4 и чл. 212, став 3 УФЕУ.

левантна одредба[49] посебно не издваја овлашћења за закључивање уговора. Међутим, пажљиво читање одредаба УФЕУ које уређују материјално право ЕУ омогућава да се идентификује и издвоји ова категорија овлашћења. Такав тип овлашћења, осим у областима које релевантна одредба Лисабонског уговора изричито наводи, може се наћи и у оквиру сарадње за развој и хуманитарне помоћи,[50] сарадње са трећим државама у области азила, споразумима о реадмисији и случајевима нових овлашћења, као што су, рецимо, енергија и туризам.[51] Па ипак, овлашћења држава чланица остају примарна јер вршење овлашћења Уније да спроводи активности и управља заједничком политиком не спречава државе чланице да остварују своја овлашћења. Подсетимо, на крају, да Лисабонски уговор посебно издваја област ЗСППБ и овлашћења ЕУ у њој третира као неку врсту *sui generis* овлашћења.[52]

Према слову оснивачких уговора ЕУ закључује међународне споразуме са државама нечланицама и међународним организацијама.[53] Ова формулација, иако несумњиво тачна, преуска је да би изразила богатство и разноврсност уговорних односа које ЕУ успоставља. Из разлога које је тешко докучити, творци Лисабонског уговора пропустили су да кодификују два битна облика међународних споразума у којима се ЕУ појављује као страна уговорница: мешовите споразуме и споразуме закључене са недржавним ентитетима.

Када ужива искључиво овлашћење да закључи међународни уговора ЕУ сама води преговоре и закључује конкретни уговор.[54] Током претходних деценија Унија је закључила самостално велики број међународних уговора са трећим државама и међународним организацијама. Међутим, уколико уговор који жели да закључи са трећим субјектом излази из оквира њених искључивих овлашћења, ЕУ се може појавити заједно са свим или само неким својим чланицама као једна страна уговорница насупрот држави нечланици или међународној организацији као другој уговорној страни. Таква врста уговора назива се мешовитим споразумима.

Занимљиво је да Уговор о ЕЗ није предвидео закључивање овог типа споразума за разлику од Уговора о ЕВРОАТОМ-у који изричито помиње уговоре и споразуме „чије су стране уговорнице,

49) Чл. 6 УФЕУ.

50) Alan Dashwood, Michael Dougan, Barry Rodger, Eleanor Spaventa, Derrick Wyatt, *Wyatt and Dashwood's European Union Law*, Hart Publishing, Oxford and Portland, 2011, стр. 931.

51) Чл. 78, став 2; чл. 79, став 3; чл. 194; чл. 195 УФЕУ.

52) Чл. 40 УЕУ.

53) Чл. 216 УФЕУ.

54) Чл. 218.

уз Заједницу, једна или више држава чланица".[55] Што се, пак, ЕЗ тиче, одсуство изричитог овлашћења да закључи овај тип споразума њој није представљало препреку да само неколико година после ступања на снагу Римског уговора закључи први такав уговор.[56]

Са своје стране, Суд правде је првобитно упозорио да „опасност од мешовитих споразума (и њихова привлачност за државе чланице) лежи у њиховој тенденцији да пренагласе учешће држава чланица као традиционалних међународноправних субјеката на рачун Заједнице".[57] Ипак, мешовити споразуми су временом постали саставни део праксе уговорног регулисања односа са трећим субјектима, посебно када је реч о уговорима који *ratione materiae* једним делом спадају у надлежност ЕУ, а другим у надлежност држава чланица. Они се, такође, често користе уколико њихов предмет регулисања делимично или у целости спада у области подељених (конкурентних) овлашћења.[58] Тој категорији припадају, на пример, уговори који уређују учешће ЕУ у другим међународним организацијама, бројни споразуми о реадмисији, споразуми о стабилизацији и придруживању или споразуми о приступању Унији.[59]

Разлози за такву њихову „популарност" су вишеструки.[60] На првом месту ваља истаћи да се насупрот ЕУ као друга страна уговорница најчешће појављује држава нечланица која ужива изворну уговорну способност, за разлику од Уније и држава чланица. Заједничко иступање комплетира њихов уговорни капацитет у јединствену целину која представља пандан капацитету државе нечланице. За ову трећу државу подела надлежности између ЕУ и њених чланица је *res inter alios acta*. Као што је својевремено рекао Суд правде „није потребно утврдити ни одредити, што се тиче других страна уговорница, поделу надлежности између Заједнице и држава чланица, посебно што се то може променити током

55) Чл. 102 Уговора о ЕУРАТОМ-у.

56) Agreement establishing an association between European Economic Community and Greece, OJ, EEC, 1963, C 26/294.

57) Opinion 1/76, *Draft Agreement establishing European Laying-up Fund for Inland Waterway Vessels*, ECLI:EU:C:1977:63: & 6-8. Више о томе видети: Mustafa Karayigit, "Why and to What Extent a Common Interpretative Position for Mixed Agreements?", *European Foreign Affairs Review*, Kluwer Law Online, Wolters Kluwer United States inc., No. 4/2006, стр. 445-469.

58) Весна Кнежевић-Предић, Зоран Радивојевић, *Како настаје и делује право Европске уније*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 90.

59) Marc Maresceau, "A Tipology of Mixed Bilateral Agreements", in: *Mixed Agreements Revisited: The EU and its Member States in the World* (eds. Christophe Hillion, Panos Koutrakos), Hart Publishing, Oxford and Portland, 2010, стр. 11-29.

60) Christiaan Timmermans, "Opening Remarks – Evolution of Mixity since the Leiden 1982 Conference", in: *Mixed Agreements Revisited: The EU and its Member States in the World* (eds. Christophe Hillion, Panos Koutrakos), Hart Publishing, Oxford and Portland, 2010, стр. 1-8.

времена. Довољно је саопштити другим странама уговорницама да нека материја покреће питање поделе овлашћења унутар Заједнице, подразумевајући да је тачна природа ове поделе унутрашња ствар у коју треће стране нема потребе да се уплићу".[61]

Други могући разлог „привлачности" мешовитих споразума јесте латентна неизвесност која прати крајњи домашај уговорног капацитета ЕУ. Мешовити споразуми пружају другој страни неку врсту додатне правне сигурности, а саме државе чланице делују као „гаранти" да ће преузете обавезе бити извршене у доброј вери. Томе треба додати да се мешовити споразуми могу посматрати и као средство којим државе чланице пролонгирају и обезбеђују своју „видљивост" на међународној сцени и врше додатну контролу слободе преговарања и уговарања ЕУ.

Иако је прибегавање мешовитим споразумима вишедеценијски тренд, у уговорној пракси ЕУ има и примера који му се опиру или чак директно супротстављају. Један од најновијих и за нас свакако најинтересантнији пример свакако представља споразум о стабилизацији и придруживању између ЕУ и Косова.[62] Преговоре за његово закључење водила је Комисија, док је о политичком дијалогу и заједничкој спољној политици преговарао Високи представник за спољне послове и политику безбедности. У име ЕУ споразум су потписали Високи представник и Комесар за суседску политику и преговоре о проширењу, а у име Косова председник владе и министар за европске интеграције.[63]

Споразум о стабилизацији и придруживању са Косовом је добар пример за другу одлику уговорне праксе ЕУ која није нашла своје место у кодификацији извршеној Лисабонским уговором. Реч је, наиме, о закључењу уговора са ентитетом који не представља државу или међународну организацију, а при томе није ни прекоморска држава или територија у смислу УФЕУ. Истини за вољу, ово није први уговор те врсте, будући да је својевремено ЕЗ закључила споразум о сарадњи и узајамној административној помоћи у царинским питањима са Хонконгом.[64] То је био први обавезујући споразум о царинској сарадњи после преузимања суверенитета над

61) Opinion 1/78, *Draft Convention of the International Atomic Energy Agency on the Physical Protection of Nuclear Materials, Facilities and Transports*, ECLI:EU:C:1979:224:& 35.

62) Stabilisation and Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community, of the one part, and Kosovo, of the other part, OJ EU, 2016, L 71, стр. 3-321.

63) Владимир Медовић, „Споразум о стабилизацији и придруживању између Европске уније и Косова", *Ревија за европско право*, Удружење за европско право, Крагујевац, бр. 1/2016, стр. 5-66.

64) Agreement on Cooperation and Mutual Administrative Assistence in Custom Matters, OJ EC, 1999, L 151/21.

њим од стране НР Кине, а као уговорна страна појављује се само ЕУ, што је и разумљиво с обзиром да предмет уговарања спада у област искључиве надлежности Уније.

4. ЗАКЉУЧАК

Током протеклих шест деценија ЕЗ, а потом и ЕУ, израсле су у веома важног актера на међународној сцени. Такав свој положај оне су градиле великим делом, ако не и превасходно, захваљујући пракси закључивања међународних уговора са трећим субјектима. Само летимичан увид у базу података о досада закљученим међународним споразумима ЕУ показује импресивну листу правно обавезујућих правних докумената чији је предмет регулисања давно изашао из оквира трговинске политике. Имајући то у виду може се са сигурношћу закључити да је уговорна пракса ЕЗ, а потом и ЕУ, ишла далеко испред решења предвиђених примарним правом, односно одредаба садржаних у оснивачким уговорима.

Творци Лисабонског уговора учинили су значајан напор да се тај раскорак између фактичког стања и правне регулативе смањи и то на начин који представља једну од битних и сада већ традиционалних одлика поступка измене и допуне оснивачких уговора. Они су се, наиме, определили да кодификују постојећу и добро утемељену праксу у овој области, у првом реду јуриспруденцију Суда правде. Том приликом, као што је то чинио и сам Суд, одвојено и посебно је регулисано питање постојања овлашћења за закључивање међународних уговора од питања правне природе тог овлашћења. Поред тога, преузет је и кроз институт индиректних или секундарних овлашћења кодификован концепт имплицитних овлашћења. На исти начин уређено је питање класификације овлашћења ЕУ у уговорној материји према критеријуму њихове правне природе. Сва ова решења несумњиво јачају правну сигурност у погледу домашаја и природе *jus contrahendi* ЕУ и са становишта трећих субјеката чине је пожељним и поузданим партнером у процесу уговорног регулисања међусобних односа.

Исте последице имало би и озакоњење мешовитих споразума и уговора са недржавним територијалним субјектима да се и за њих нашло места о оснивачким уговорима. Разлоге који су навели творце Лисабонског уговора да их не укључе у примарно право, упркос чињеници да су они данас постали сасвим нормална појава у уговорној пракси, за сада није могуће утврдити. Преостаје само закључак да је ЕУ, шест деценија после свог настанка, успела да

изгради солидан, иако не и потпун, правни оквир уговорног регулисања својих односа са „спољним светом".

ЛИТЕРАТУРА

Кнежевић-Предић Весна, Радивојевић Зоран, *Како настаје и делује право Европске уније*, Службени гласник, Београд, 2009.

Медовић Владимир, „Споразум о стабилизацији и придруживању између Европске уније и Косова", *Ревија за европско право*, Удружење за европско право, Крагујевац, бр. 1/2016, стр. 5-66.

Радивојевић Зоран, *Уговори међународних организација у савременом међународном јавном праву*, СКЦ, Ниш, 1996.

Радивојевић Зоран, „Уговорна способност Европске уније", *Правни живот*, Удружење правника Србије, Београд, бр. 12/1998, стр. 589-603.

Радивојевић Зоран, Раичевић Небојша, „Санкционисање држава чланица ЕУ због неизвршења пресуда Суда правде и необавештавања о спровођењу директива", *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2017, стр. 243-261.

Blumann Claude, Dubouis Louis, *Droit institutionel de l'Union européenne*, LexisNexsis SA. Paris, 2010.

Cremona Marise, "External relations and external competence of the European Union: the emergence of an integrated policy", in: *The Evolution of EU Law* (eds. Paul Craig, Grainne de Burca), OUP, Oxford, 2011, стр. 217-268.

Dashwood Alan, Dougan Michael, Rodger Barry, Spaventa Eleanor, Wyatt Derrick, *Wyatt and Dashwood's European Union Law*, Hart Publishing, Oxford and Portland, 2011.

Hartley Trevor, *The Foundations of European Union Law*, OUP, Oxford, 2014.

Hartley Trevor, *Osnovi prava Evropske zajednice* (prevod). COLPI i Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1998.

Isaac Guy, Blanquet Marc, *Droit général de l'Union européenne*, Sirey, Paris, 2012.

Karayigit Mustafa, "Why and to What Extent a Common Interpretative Position for Mixed Agreements?", *European Foreign Affairs Review*, Kluwer Law Online, Wolters Kluwer United States inc., No. 4/2006, стр. 445-469.

Maresceau Marc, "A Tipology of Mixed Bilateral Agreements", in: *Mixed Agreements Revisited: The EU and its Member States in the World* (eds. Christophe Hillion, Panos Koutrakos), Hart Publishing, Oxford and Portland, 2010, стр. 11-29.

Timmermans Christiaan, "Opening Remarks – Evolution of Mixity since the Leiden 1982 Conference", in: *Mixed Agreements Revisited: The EU and its Member States in the World* (eds. Christophe Hillion, Panos Koutrakos), Hart Publishing, Oxford and Portland, 2010, стр. 1-8.

ПРОПИСИ И ПРАКСА

Agreement establishing an association between European Economic Community and Greece, OJ, EEC, 1963, C 26/294.

Agreement on Cooperation and Mutual Administrative Assistence in Custom Matters, OJ EC, 1999, L 151/21.

22/70, *Commission v Council*, ECLI:EU:C:1971:32.

3-4 и 6/76, *Cornelis Kramer and Others*, ECLI:EU:C:1976:114.

C-476/98, *Commission v Germany ("Open Skies")*, ECLI:EU:C:2002:631.

Opinion 1/76, *Draft Agreement establishing European Laying-up Fund for Inland Waterway Vessels*, ECLI:EU:C:1977:63.

Opinion 1/78, *Draft Convention of the International Atomic Energy Agency on the Physical Protection of Nuclear Materials, Facilities and Transports* , ECLI:EU:C:1979:224.

Opinion 2/91, *Convention No. 170 of the International Labour Organization concerning Safety in the Use of Chemicals at Work*, ECLI:EU:C:1993:106.

Opinion 2/94, *Accesion by the Community to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, ECLI:EU:C:1996:140.

Opinion 1/03, *Competence of the Community to conclude the new Lugano Convention on jurisdiction and the recognition and enforcement judgments in civil and commercial matters*, ECLI:EU:C:2006:81.

Stabilisation and Associtation Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community, of the one part, and Kosovo, of the other part, OJ EU, 2016, L 71.

Vesna Knezevic-Predic, Zoran Radivojevic

TREATY-MAKING POWER OF THE EUROPEAN UNION: SIX DECADES LATER

Resume

Owing to the new solutions contained in the Lisbon Treaty, which mostly comprise the codification of the existing treaty and case-law practice, six decades after its creation the EU has built a solid legal framework for regulating its treaty relations with the "outside world". In this paper, the authors analyze only the relevant provisions regulating the legal ground of the EU treaty-making power and the legal nature of its competence to conclude treaties. Considering the legal ground, a clear distinction has been made between direct or primary powers to conclude agreements explicitly regulated by the founding treaties, on the one hand, and the indirect or secondary powers arising from the legal facts envisaged in the founding treaties. As for the legal nature, provisions explicitly envisage only the exclusive powers of the EU to conclude agreements, without specifying the shared or so-called "soft" powers of the Union to coordinate, support and complement the treaty activities of the Member States but the latter can still be inferred by interpreting various parts of the founding treaties. Mixed agreements and EU treaties with non-state territorial entities remain outside the scope of the subject matter of the Lisbon Treaty, despite the fact that they have become a normal phenomenon in the contemporary treaty practice of this organization.

Keywords: treaty-making power, EU, Lisbon Treaty, direct and indirect powers, exclusive and shared powers, mixed agreements, non-state entities

* Овај рад је примљен 31. јануара 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.

УДК 341.234+342.724
DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.5
Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 1/2018.
год. 25. vol. 59
стр. 93-111

Борис Кривокапић
Пословни и правни факултет Универзитета
„Унион – Никола Тесла“, Београд
Правни факултет Самарског националног универзитета
„С. П. Корољов“, Самара

ЕТНИЧКЕ МАЊИНЕ И ДОМОРОДАЧКИ НАРОДИ – СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ

Сажетак

Положај етничких мањина и домородачких народа могао би се описати као мањински. Обе категорије имају одређене етничке, културолошке и друге особености и жељу да их очувају, и једни и други су стварно или потенцијално угрожени у смислу да им прети насилна или макар природна асимилација; итд. Па ипак, с правом истичући да су староседеоци којима су дошљаци отели земљу и наметнули им своју друштвену организацију и културу, домородачки народи успели су да се њихов правни и стварни положај разматра и решава одвојено. У првом делу чланка указано је на одређене сличности које постоје између етничких мањина и староседелачких народа. Други део рада бави се фактичким односно стварним разликама између етничких мањина и домородачких народа, а онда и разликама у њиховом правном положају. Закључак је да су и поред многих сличности у питању различите категорије, које с правом очекују и заслужују различити третман и посебну међународноправну и другу заштиту.

Кључне речи: етничке мањине, националне мањине, домородачки народи, људска права, међународно право

1. УВОД

У складу са савременим погледима али и решењима међународног права, припадници група које се од осталог (већинског) становништва разликују по пореклу, језику, обичајима итд. имају право на афирмативну акцију одн. подстицајне мере или преференцијални третман. Другим речима, на одређена посебна права која треба да обезбеде не само правну, већ и стварну равноправност

ових група и њихових припадника са осталим становништвом. У многим случајевима значај ових права и мера је такав да би без њиховог постојања и остварења у питање могао бити доведен и сам опстанак односне групе. Она би, чак и ако не постоји политика насилне асимилације, лако могла да нестане, утопивши се у већинско становништво.

Положај у којем се налазе такве групе обично се назива мањинским. То је отуда што је прво идентификован у погледу верских односно етничких (националних) мањина. Он се тако назива и онда када односна група представља бројчану већину, али такву која је у недоминантном положају, а посебно ону која је обесправљена и изложена дискриминацији.[1]

Разлози због којих се неко налази у мањинском положају одн. елементи по којима се разликује од осталог (већинског) становништва могу бити различити. Овде су од првенственог интереса они који се огледају у поседовању етничких, верских, језичких и сличних особености.

Према том критеријуму лако се може запазити да постоје две велике категорије – етничке (националне) мањине[2] и домородачки народи.[3] Њихов стварни и правни положај је у много чему сличан, а опет довољно је различит. То оправдава њихово различито идентификовање и називање и различито правно регулисање њиховог положаја.

1) Пример је некадашња ситуација у Јужној Африци где је бела мањина угњетавала огромну црну већину.

2) Назив националне мањине не одговара у потпуности ономе што треба да означи. Строго узев, национална је мањина која је део неке нације, што значи да народ којем припада има своју националну државу. Међутим, постоје и заједнице које се по етничким карактеристикама разликују од већинског становништва, али немају матичну државу – Роми, Горанци, Власи, Цинцари, Курди итд. Стога, да би једним именом биле обухваћене обе поменуте ситуације, користи се термин етничке мањине.

3) Gerard Clarke, "From ethnocide to ethnodevelopment? Ethnic minorities and indigenous peoples in Southeast Asia", *Third World Quarterly,* Routledge, 3/2001, стр. 413-436; Robyn Eversole, John-Andrew Mcneish, Alberto D. Cimadamore (eds.), *Indigenous peoples and poverty – an international perspective,* Zed Books, London/New York, 2005; Michael R. Dove, "Indigenous People and Environmental Politics", *Annual Review of Anthropology,* Annual Reviews, Palo Alto, California, vol. 35, 2006, стр. 191-208; Борис Кривокапић, „Домородачки народи и основни елементи њихове међународноправне заштите", у зборнику: *Уставне и међународноправне гаранције људских права* (приредио: Зоран Радивојевић), Правни факултет у Нишу, Ниш 2008, стр. 19-44; *State of the World's Indigenous Peoples,* United Nations, New York, 2009, Internet, www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/SOWIP/en/SOWIP_web.pdf, 01/07/2017; Gillette Hall, Harry Patrinos (eds.), *Indigenous Peoples, Poverty and Development,* Cambridge University Press, 2012; *Indigenous Peoples and the United Nations Human Rights System,* Fact Sheet No. 9/Rev.2, United Nations, New York, 2013, Internet, www.ohchr.org/Documents/Publications/fs9Rev.2.pdf, 01/07/2017;

2. СЛИЧНОСТИ

1. Домаћи држављани. – Углавном се тражи да су и када је реч о припадницима етничких (националних) мањина и о припадницима домородачких народа у питању лица која имају држављанство односне државе у којој живе.

Начелно, тај захтев не би требало да представља услов, јер има много разлога да се односна заштита призна овим категоријама лица већ због тога што су у довољно репрезентативном броју стално настањена на територији дате државе, што, поред осталог, значи да доприносе њеном свеколиком животу и развоју, учествују у њеном финансирању (јер плаћају порезе и друге дажбине) итд. Ипак, за сада државе инсистирају да морају бити у питању лица која су њихови држављани.

2. Етничке, културолошке и друге особености. – Главна сличност је у томе што се у оба случаја ради о групама и њиховим припадницима који поседују одређене особености у односу на остало (већинско) становништво, као што су другачије порекло, језик, култура, вера итд. и показују намеру да те особености задрже односно да опстану као такви.[4] Другим речима уз објективни (одређене особености) треба да постоји и субјективни елемент (воља да се поменуте особености очувају).

3. Неповољан третман. – И етничке мањине, и домородачки народи су стварно или потенцијално изложени дискриминацији, омаловажавању, природној, а понекад и насилној асимилацији, другом неповољном третману, а у неким случајевима и разним облицима непријатељства, па чак и насиља. То су и разлози због којих је овим људским групама неопходно обезбедити посебну заштиту, признајући им одређена посебна права путем мера тзв. афирмативне акције (преференцијалног третмана).

4. Проблем евентуалне сецесије. – Премда имају извесна колективна права, па и право на одређени степен самоопредељења, националне мањине и њихови припадници немају право на сецесију, тј. на одвајање територије на којој живе и њено припајање другој држави или формирање сопствене државе. Много је разлога

Katrine Broch Hansen, Käthe Jepsen, Pamela Leiva Jacquelin (eds.), *The Indigenous World 2017,* International Working Group for Indigenous Affairs, Copenhagen 2017, Internet, www.iwgia.org/iwgia_files_publications_files/0760_THE_INDIGENOUS_ORLD_2017_eb.pdf, 01/07/2017; Милан Пауновић, Борис Кривокапић, Ивана Крстић, *Међународна људска права*, Правни факултет у Београду, Београд, 2017, стр. 301-308.

4) О проблему дефиниције етничких (националних) мањина: Борис Кривокапић, *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004, стр. 203-236.

за то, а такво решење део је постојећег међународног права које штити територијални интегритет држава.[5]

Са друге стране, мада су се многи домородачки народи ослободили колонијалне и друге туђинске власти, један број њих из разних разлога у томе није успео. Најчешће је то због тога што живе у осамостаљеним бившим колонијама у којима је током времена обезбеђена пуна стварна и бројчана доминација досељеника или су настањени на подручјима која су одавно делови територија држава које из разних разлога (међу њима и стратешких) нису спремне да их се одрекну. У оба случаја домородачки народи део су односних држава и, реално гледајући, мале су шансе да се, кад већ до сада нису, осамостале, успоставе сопствену државу и слично. Стога њихов положај је у том погледу сличан положају етничких (националних) мањина.

3. РАЗЛИКЕ

Према изложеном, суштински ситуација у којој се налазе припадници етничких мањина и домородачких народа је слична. Па ипак, постоје и важне разлике.

3.1. Стварне (фактичке) разлике

1. Бројност и територијална распоређеност. – Постоје разлике и у укупном броју, и у тенденцији повећања одн. смањења тог броја и у територијалној распоређености.

Уз ограду да о томе постоје врло различите анализе и статистике,[6] овде је довољно да се истакне само неколико запажања. Прво, етничких мањина је веома много – сматра се да само у Европи живи око 75-100 милиона припадника неке од националних мањина, с тим да њихов удео у укупном становништву континента достиже 10,5-14%.[7] Друго, скоро да нема земље у свету која нема етничке мањине, а неке имају и по неколико десетина таквих колективитета. Треће, број припадника етничких мањина и у свакој конкретној др-

5) Борис Кривокапић, „Мањинска права: индивидуална и/или колективна права“, *Национални интерес,* Институт за политичке студије, Београд, 1/2006, стр. 165-184.

6) Више: Борис Кривокапић, Заштита мањина*: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН,* нав. дело*,* 27-42.

7) Christopher Pan, “Stato di realizzazione di un diritto Europeo delle minoranze nazionali”, *Razprave in gradivo* 29-30/1994-1995, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, стр. 275; Thomas Benedikter (ed.), *Europe's Ethnic Mosaic,* EURAC, Bozen 2008, стр. 17; *Ethnic groups in Europe,* Wikipedia, Internet, https://en.wikipedia.org/wiki/Ethnic_groups_in_Europe, 12/03/2018.

жави и у свету као целини стално расте услед појаве нових држава (тиме и нових граница), националног освешћивања итд.

Када је реч о домородачким народима, углавном се сматра[8] да их у свету има око 4.000-5.000, с тим да, према разним подацима, живе у некој од 72 до више од 90 држава. Њихова укупна бројност процењује се на 300-370 милиона, што значи око 5% светске популације. Они представљају око 5.000 култура и говоре на скоро 7.000 језика.[9] Процене се, међутим, веома разликују, па тако по једној домородачки народи броје и до 500 милиона и живе на око 20% светског копна.[10]

Опште узев, број домородачких народа и њихових припадника се због лошег третмана, лоших услова живота и асимилације смањује. У савременим условима не настају нови домородачки народи, само се већ постојећи могу заштити и очувати.

Укратко: 1) знатно је више припадника етничких мањина него припадника домородачког народа; 2) скоро да нема државе која нема на својој територији макар једну етничку мањину, док домородачки народи живе на територијама само око 1/3 земаља света; 3) мали је број држава које немају сопствену етничку мањину у некој другој земљи – тога код домородачких народа нема; 4) број етничких мањина и њихових припадника углавном расте, насупрот броју домородачких народа и њихових припадника народа, који у принципу углавном опадају.

2. Аутохтоност. – Домородачки народи не зову се тако случајно. Они су аутохтони, староседеоци на датој територији. Њихова зла судбина била је та да су у неком тренутку дошли други, технички напреднији, боље наоружани и агресивнији народи и потиснули их. Ти други упали су у њихов дом и запосели га. Довољан пример је судбина америчких Индијанаца.

8) Нема поузданих података, већ су у питању процене које се повремено веома разликују. За проблеме у вези са статистиком у погледу домородачких народа види: Richard Madden et. al., "Statistics on indigenous peoples: International effort needed", *Statistical Journal of the IAOS,* International Association for Official Statistics, Amsterdam, vol. 32, 2016, стр. 37-41.

9) *State of the World's Indigenous Peoples,* нав. дело, стр. 1; *State of the World's Indigenous Peoples – Education,* 3rd Volume, United Nations, New York 2017, стр. 3, Internet, www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/SOWIP/en/SOWIP_web.pdf, 12/03/2018; *International Day of the World's Indigenous Peoples 9 August,* United Nations, Internet, http://www.un.org/en/events/indigenousday/, 12/03/2018; *Who are Indigenous Peoples?,* United Nations Permenent Forum on Indigenous Issues, https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/5session_factsheet1.pdf, Internet, 12/03/2018; *List of Indigenous peoples,* Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_indigenous_peoples, Internet, 12/03/2018; *Коренные народы*, Википедия, Internet, https://ru.wikipedia.org/wiki/Коренные_народы, 12/03/2018.

10) *Study Guide: The Rights of Indigenous Peoples*, University of Minnesota Human Rights Center 2003, Internet, http://hrlibrary.umn.edu/edumat/studyguides/indigenous.html, 12/03/2018.

Код етничких мањина ствари најчешће стоје другачије. Те мањине су или резултат прекрајања државних граница (честа појава у пракси) или су последица досељења одређених етничких група на територију већ настањену односним већинским народом. У првом случају, ради се о томе да промена граница (обично као резултат неког рата) доводи до промене држављанства лица настањених на територији која је потпала под власт новог суверена, што, поред осталог, значи да они који су били део већинског народа (оног, чијој националној држави је до тада припадала територија) преко ноћи доспевају у мањински положај. У другом случају, етничке мањине су досељеници који нису потиснули староседелачко становништво.

Са друге стране, у теорији и пракси неких држава, издвајају се као посебна категорија тзв. аутохтоне, староседелачке мањине, па се као такве разликују од нових, аутохтоних. Поједине државе (Немачка Аустрија, Мађарска, Словенија итд.) иду тако далеко да не признају тзв. нове (алохтоне) већ само аутохтоне мањине, с тим да саме одређују ко у њих спада.[11] Јасно је да у управо тзв. старе (аутохтоне) мањине имају највише сличности са домородачким народима. Па ипак, чак и оне се од њих јасно разликују по најмање два елемента.

Пре свега, њихово староседелаштво се најчешће може пратити до неког момента у прошлости тј. оне су се населиле ту где су одавно, али се време настањивања може релативно прецизно утврдити, с тим да је то обично било пре само неколицину векова. Напротив, староседелачки народи живе на својим просторима од памтивека.

Са друге стране, припадници аутохтоних мањина доселили су се на односно подручје онда када је на њему већ живела друга заједница, обично она која данас представља већински народ. За разлику од тога, домородачки народи (Аборицини, Маори, Индијанци, Сами итд.) су све до доласка досељеника били једини господари простора које су настањивали.

3. Сталност статуса. – Националне мањине су условно речено промењива категорија. Довољно је да се промени државна граница, па да неко ко је био припадник већинског народа постане мањинац. Важи, разуме се, и обрнуто, ако се територија на којој живи етничка мањина припоји њеној матичној држави, односна лица постају део већинског народа и губе мањински положај.

11) Boris Krivokapić, "The Problem of Distinction and Different Treatment of "Old" (Autochthonous) and "New" (Allochthonous) Minorities", *Polish Yearbook of International Law,* Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, vol. XXVI, 2002-2003, стр. 85-98.

Битно је запазити да се ту не ради само о промени назива или начелног друштвеног статуса („већина“ или „мањина“) већ о другачијем правном положају. Он је у прошлости обично био на штету припадника мањина, а у савременим друштвима подразумева јамчење и обезбеђење посебних права и заштите.

Напротив, домородачки народи су стална категорија. Један народ је или домородачки на датој територији или није. То не зависи од тога под чијим суверенитетом је односна територија (да ли је дошло до промене суверена).[12]

4. Степен изложености неповољном третману и насиљу. – Од домородачких народа је скоро без изузетка силом или макар преваром отета земља. Многи од њих били су изложени и непосредном суровом односу, укључујући масакре, сабијање у резервате и друго насиље. У тим процесима неки од тих народа доведени су на ивицу изумирања или су се изгубили као такви, стопивши се у најбољем случају са досељеницима и прихвативши њихову веру, језик и обичаје. Чак и данас многи припадници домородачких народа живе у већој или мањој изолацији, било зато што су тако сами одабрали, било стога што им је таква судбина наметнута.

Са друге стране, премда су етничке мањине у историји често биле изложене прогонима и насилној асимилацији, многе од њих уживале су релативно добар положај. Ово посебно када су имале исту вероисповест као већинско становништво, када су припадале народу који има моћну националну државу која се брине о сународницима у иностранству и слично.

Чак и данас припадници домородачких народа често су изложени неповољнијем односу, него што је то случај са припадницима етничких мањина. То је због тога што се припадници домородачких народа најчешће већ по изгледу разликују од осталих становника (дошљака), што се другачије облаче, имају битно другачије обичаје, начин живота итд. Ови моменти доводе до тога да понекад макар део осталог (већинског) становништва испољава неки облик више или мање отвореног расизма у смислу да припаднике ових народа доживљава и третира као нижа бића. На тој основи они се онда излажу порузи, дискриминацији, изопштењу, па чак и индивидуалном, а у екстремним случајевима и колективном насиљу.

Премда се и припадници етничких мањина понекад суочавају са неповољним третманом, опште узев однос према њима је бољи. Они се доживљавају као другачији, али у принципу једнако

12) Овде, као и у читавом тексту, имамо у виду домородачке народе који су доспели у мањински тј. недоминантан положај, а не оне који живе у својим националним државама.

вредни људи; припадник етничке мањине има много боље изгледе да добије пристојан посао, него онај који припада домородачком народу; итд.

Уосталом, и поред понекад врло лошег односа према њима, па и забележених случајева геноцида,[13] етничке мањине нису у новијој историји биле жртве систематског уништења. Са друге стране, многи домородачки народи су скоро истребљени или подвргнути таквим условима живота који су доводили до ужасне патње и велике смртности.[14] Чак и тамо где су без примене великог насиља асимиловани, припадници домородачких народа су углавном остали грађани другог реда који живе на маргинама друштвених токова, а које одликују сиромаштво,[15] висока стопа неписмености, незапослености, алкохолизма, криминала, смртности итд.[16]

5. Начин живота. – За многе домородачке народе карактеристичан је особен начин живота, често везан за природу и обављање традиционалних послова и занимања, као што су лов; риболов; сакупљање шумских плодова; гајење ирваса; производња амајлија, тотема, традиционалних лекова, оружја (нпр. бумеранга), музичких инструмената (нпр. бубњева) итд. Код припадника етничких мањина то је мање изражено.

Ова разлика има за последицу да су припадници домородачких народа веома везани за земљу на којој живе и да је код њих много више него код других изражена потреба да се то подручје

13) Геноцид Турака над Јерменима и Грцима (1914–1923); геноцид над Јеврејима, Словенима и Ромима од стране Немаца пре и за време Другог светског рата; геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима у тзв. Независној Држави Хрватској (1941–1945) итд.

14) Поред осталог, нечовечна колонијална управа над Конгом које је 1885–1908. било приватни колонијални посед белгијског краља Леополда II, обележена је страшним злочинима према домородачком народу (егзекуције, сакаћења, мучење итд.) с тим да је од ропског рада, насиља и болести изазваних ужасним условима живота, страдало више од 10 милиона људи. Таквих примера има још.

15) Премда су само 5% светског становништва, припадници домородачких народа чине 15% сиромашних и чак једну трећину од око 900 милиона изузетно сиромашних. Partick Keuleers, "Celebrating the world's indigenus peoples, declaring their rights", UNDP, 8 Aug 2015, Internet, http://www.undp.org/content/undp/en/home/blog/2015/8/8/Celebrating-the-worlds-indigenous-peoples-declaring-their-rights.html, 12/03/2018; *Indigenous Peoples,* World Bank, Internet, http://www.worldbank.org/en/topic/indigenouspeoples, 12.03.2018; *International Day of the World's Indigenous Peoples 2017,* UNESCO, Internet, http://www.unesco.org/new/en/indigenous-peoples-day, 12/03/2018.

16) Примера ради, у САД припадник домородачког становништва (*Native American*) има у односу на општи просек, 600 пута веће изгледе да се зарази туберкулозом и 62% већи ризик да ће извршити самоубиство; у Аустралији и Непалу припадници домородачких народа живе 20 година краће од осталих, а само нешто мања разлика у дужини живота бележи се у неким другим земљама; у неким деловима Еквадора припадници домородачког становништва имају 30 пута веће изгледе да добију рак грла, него што је то просек у друштву; широм света више од половине одраслог домородачког становништва болује од дијабетеса типа 2. *State of the World's Indigenous Peoples – Press Release,* United Nations, 14 January 2010, стр. 1, Internet, http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/SOWIP/press%20package/sowip-press-package-en.pdf, 12/03/2018.

не дира, не мења, не загађује, да не долазе непозвани, да се ту не подижу градови, фабрике, бране, електроцентрале, војне базе итд.

6. Немање сопствене државе. – Већ је указано да и поред тога што се изрази „етничка“ и „национална“ мањина често користе као синоними, међу њима постоји разлика. Националне су оне етничке мањине које припадају народу који има сопствену националну државу.

Чак и када је земља у којој живе (чије држављанство имају) заиста благонаклона руке према њима, за припаднике националних мањина велика је предност то што имају своју матичну (националну) државу. Она брине о њима, помаже им (издваја средства и обезбеђује посебне програме за њихово посебно или допунско образовање, учење и неговање матерњег језика, очување и развој мањинске културе итд.) и када је то потребно, штити их – дипломатском акцијом код владе државе чији су држављани, акцијама на ширем међународном плану итд.[17] У крајњој линији, припадници националне мањине могу да се иселе у своју матичну државу и да се тамо осећају као међу својима, као део већине.

Са друге стране, један број етничких мањина нема своју националну (матичну) државу. Њу немају ни припадници домородачких народа. То има за последицу да је положај и једних и других у принципу мање повољан него припадника националних мањина у ужем смислу. Лишени матичне државе која се брине о њима и штити их, припадници ових етничких мањина и домородачких народа принуђени су да се за остваривање својих права ослањају сами на себе, међусобно повезују и решења траже у заједничком иступању на међународном плану.

7. Начин интернационализације заштите. – Унапређење заштите етничких мањина углавном се одвија тако што оне анимирају власти државе у којој живе, али и државе која им је матична, да предузму кораке за усвајање релевантних прописа и међународних споразума, унапређење механизама заштите итд. Премда се у пракси мањине повезују ради заједничког наступа у оквиру једне државе (разне етничке мањине у једној држави) или на ширем плану (повезивање мањина из разних држава које имају исту матичну државу) државе су те које предузимају конкретне кораке за унапређење и доследно остварење заштите етничких мањина – и у оквиру својих граница, и у другим државама, и у ширим међународним оквирима.

Напротив, интернационализација питања положаја и заштите домородачких народа у највећој мери је заслуга њих самих. Они

17) Брига, помоћ и заштита матичне државе, не умањују ни на који начин обавезе државе чије држављанство имају припадници националне мањине.

су на разне начине повезани и усклађено делују у заштити својих права, премда су то махом различити народи, који живе у разним државама, а оно што их спаја су управо њихови начелни заједнички проблеми и интереси. Стога се говори о интернационализацији домородачког покрета, односно о његовој експлозицији и у локалним, и у регионалним, и у светским оквирима.

На светском нивоу домородачки народи били су повезани и деловали нарочито кроз Светски савет домородачких народа, невладину организацију основану 1975, са седиштем у Канади. До 1996, када је угашен због унутрашњих несугласица, Савет је представљао око 60 милиона припадника домородачких народа. Бројне су и врло активне разне организације домородачких народа које делују на регионалном плану, било да повезују припаднике одређеног домородачког народа у разним државама (нпр. Савет Самија, Поларни савет Инуита и сл.) било да окупљају и представљају различите домородачке народе одређене регије (нпр. Радна група домородачких народа Јужне Африке, Пакт азијских домородачких народа итд.).

3.2. Разлике у правном положају

И поред несумњивих сличности које међу њима постоје, фактичке разлике између етничких мањина и домородачких народа довеле су до тога да је њихов правни положај регулисан разним међународним документима и да се донекле разликује.

1. Дефиниција. – У неком општем смислу, ако се пође од тога да се и једни и други налазе у тзв. мањинском односно неповољном положају, могло би се трагати за некаквом дефиницијом која би обухватила и етничке мањине и домородачке народе.

Међутим, домородачки народи себе не доживљавају као мањину. Они с поносом истичу да су управо они били домородачки, доминантни, већински, на односној територији, пре него што им је силом наметнут другачији положај. Стога се не може формулисати јединствена дефиниција, јер она не би могла да истакне кључне разлике између етничких мањина и домородачких народа, већ би ове друге утопила у оне прве.

Постоји и други проблем. Испоставља се да нема званичне међународне дефиниције етничких мањина, а посебно је нема на универзалном плану, док напротив, такве дефиниције су усвојене у погледу домородачких народа.

Ближе гледајући, многи аутори су самоиницијативно или по налогу међународних организација нудили разне дефиниције ет-

ничких мањина. Одређене, макар посредне дефиниције, могу се наћи и у неким саветодавним мишљењима Сталног суда међународне правде, актима Поткомисије за спречавање дискриминације и заштиту мањина, предлозима аката неких регионалних међународних организација и др. Ипак, ниједна од њих није ни општеприхваћена, ни правно обавезујућа.[18]

Чак ни данас ниједан вишестрани међународних споразум нити други универзални или регионални документ не даје дефиницију етничких мањина. Ње нема ни у Декларацији УН о правима припадника националних или етничких, верских и језичких мањина (1992), ни у Оквирној конвенцији за заштиту националних мањина (1995). У таквој ситуацији државе се осећају слободним да чак и када начелно прихватају обавезе о заштити ових мањина, саме одређују ко спада у те колективитете, а тиме и ко има право на предвиђену мањинску заштиту.

Напротив, домородачки народи су дефинисани на међународном плану. Тачније, премда ни ту нема општеприхваћеног решења, постоји неколико дефиниција ових народа садржаних у вишестраним споразумима и другим међународним актима.

Најпознатија је она из чл. 1. Конвенције Међународне организације рада бр. 169. о домородачким и племенским народима и независним земљама (1989). Правећи разлику између племенских и домородачких народа, она племенске народе дефинише као народе у независним земљама који се по својим социјалним, културним и економским условима разликују од других делова националне заједнице (друштва) и чији је статус у потпуности или делимично регулисан њиховим властитим обичајима и традицијама или посебним законским прописима. За разлику од тога, домородачки народи одређени су као народи у независним земљама који потичу од становника који су дато подручје насељавали у доба освајања или колонизације, или формирања садашњих државних граница и који су, без обзира на законски статус, задржали неке или све своје социјалне, економске, културне и политичке институције. У оба случаја, самоидентификација односних група, као староседелачких или племенских народа, сматра се темељним критеријумом за њихово одређивање као таквих.

18) Најпознатија је дефиниција специјалног известиоца Поткомисије за спречавање дискриминације и заштиту мањина, Ф. Капотортија према којој се израз мањина односи на: „групу становништва државе, која је у недоминантном положају, а чији чланови – држављани те државе – имају етничке, верске или језичке карактеристике другачије од остатка становништва и исказују, макар и имплицитно, осећај солидарности који је усмерен на очување своје културе, традиције, вере и језика“. Francesco Capotorti, *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religiuos and Linguistic Minorities*, United Nations, New York 1991, стр. 96, par. 568.

2. Карактеристични елементи. – Везано за ова питања, премда је заиста тешко дати дефиницију која би била примењива на све ситуације и прихватљива за све, ипак је вероватно могуће издвојити макар основне елементе по којима се етничке мањине односно домородачки народи разликују од неки сличних група. Они се делом преклапају, али се зато и довољно јасно разликују.

Битни елементи одређења етничких (националних) мањина своде се на захтев да се ради о: (1) групи домаћих држављана, која је (2) довољно бројна, али (3) представља бројчану мањину и (4) налази се у недоминантном положају, а уз то (5) поседује одређене етничке, националне, језичке, верске и сличне особености и (6) исказује, макар и имплицитно, међусобну солидарност и вољу да своје особености очува.

Када је реч о домородачким народима, могло би се приметити да су то друштвене групе које: (1) чине домаћи држављани, (2) староседелачке (аутохтоне) су на одређеном подручју или бар имају са њим дуг историјски континуитет и везу; (3) подвргнуте су током историје страној доминацији путем колонизације или анексије тако да немају сопствену националну државу, већ живе у истој држави са другим етничким односно културним групама чија култура у тој држави је доминантна; (4) имају извесне етничке, културне, језичке, организационе и друге особености и у том смислу остају у одређеној мери издвојене од окружавајуће их и доминантне културе националне државе; (5) свесне су свог посебног идентитета и вољне да га очувају; (6) саме себе идентификују као староседелачке, а такав статус признају им и друге групе.

3. Међународноправна уређеност. – Низ међународних споразума садржи одредбе које имају општи значај, али су посебно важне за припаднике етничких мањина јер забрањују све облике дискриминације, па и према етничкој припадности, вери, језику итд. Међутим, на светском (универзалном нивоу) нема посебне конвенције о правима етничких (националних) мањина и њихових припадника.

Највише што је до сада постигнуто је одредба из чл. 27. Међународног пакта о грађанским и политичким правима (1966) која је, уосталом, недовољна. Ово зато што права лица која припадају етничким, верским и језичким мањинама одређује на негативан начин („не могу бити лишени“) и своди само на културни живот, исповедање своје вере и употребу свог језика.[19]

19) Она гласи: „У државама где постоје етничке, верске или језичке мањине, лица која припадају тим мањинама не могу бити лишена права да имају у заједници с другим члановима своје групе, свој сопствени културни живот, да исповедају своју сопствену вероисповест и обављају верске дужности, или да употребљавају свој сопствени језик“.

У светским оквирима постоји и Декларација УН о правима припадника националних или етничких, верских и језичких мањина (1992). Међутим, она није правно обавезујући документ, а питање је и колико је као таква непосредно примењива.[20]

Много више постигнуто је на регионалном плану, у првом реду у Европи. Мисли се на под окриљем Савета Европе усвојену Оквирну конвенцију за заштиту националних мањина (1995) чији је значај и у њеним решењима којима се јамче основна права односних мањина, и у простој чињеници да уласком у њено чланство државе признају постојање националних мањина и потребу њихове заштите. У пракси, у чланству Конвенције је огромна већина држава Европе.[21]

Одговарајући значај имају и неки други европски инструменти, чак и када нису непосредно усмерени на заштиту етничких мањина, као нпр. Европска повеља о регионалним или мањинским језицима (1992) или немају правну обавезност, већ представљају тзв. меко право, као што су разни документи усвојени у оквиру ОЕБС.[22]

Важни су и билатерални споразуми држава, којима оне прихватају узајамна права и обавезе у овој материји. Њихов број је у сталном порасту, а решења су све садржајнија.

У случају међународноправне заштите домородачких народа све је другачије. На светском нивоу постоје две конвенције које су посвећене њиховој заштити. Обе су освојене у оквиру Међународне организације рада (МОР). То су: Конвенција МОР бр. 107 о домородачком и племенском становништву (1957) и Конвенција МОР бр. 169 о домородачким и племенским народима у независним земљама (1989). За државе које их ратификују то су правно обавезујући акти. Са друге стране, обе конвенције имају релативно мали број чланица (заједно 39) а уз то међу чланицама нема великих сила.[23] Такође, ту су мање важни билатерални споразуми, што

20) Више о Декларацији: Борис Кривокапић, *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, нав. дело, стр. 425-432.

21) У њеном чланству је 39 држава, 4 државе су је потписале, али не и ратификовале, а још 4 чланице Савета Европе је нису ни потписале. Council of Europe, *States partiues to the Convention*, Internet, www.coe.int/en/web/minorities/etats-partie, 01/07/2017.

22) Борис Кривокапић, *Заштита мањина у регионалним оквирима и путем билатералних споразума*, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004, стр. 27-117.

23) Конвенција из 1957. има 17, а она из 1989. има 22 чланице. International Labour Organization, *Ratifications of C107 – Indigenous and Tribal Populations Convention, 1957 (No. 107),„* Internet, www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:11300:0::NO::P11300_INSTRUMENT_ID:312252, 01/07/2017; и International Labour Organization, *Ratifications of C169 – Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989 (No. 169),* Internet, www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:11300:0::NO:11300:P11300_INSTRUMENT_ID:312314,

је последица чињенице да домородачки народи немају неку другу, матичну државу.

На одвојене приступе заштити етничких мањина и домородачких народа указује и чињеница да у оквиру УН постоје две декларације Генералне скупштине, свака посвећена једној од две поменуте категорије. То су већ поменута Декларација УН о правима припадника националних или етничких, верских и језичких мањина (1992) и Декларација УН о домородачком становништву (2007).[24]

4. Правни положај (права и обавезе). – Смисао заштите етничких мањина и домородачких народа јесте да им се обезбеде посебна права и заштита, неопходни за њихов нормалан живот, па и опстанак.

Уз нека права која су суштински иста, као нпр. право на слободно декларисање и изражавање своје припадности, на неговање своје културе, на употребу матерњег језика итд., постоје и права која су карактеристична за једну или другу категорију.

Тако нпр. за припаднике националних мањина од великог значаја је право на несметани контакт са матичном државом, њеним установама и организацијама и са сународницима у иностранству – како у матичној, тако и у трећим државама. Премда вид тог права може бити важан и за припаднике домородачких народа (контакт са делом свог народа у другој држави, када односни домородачки народ живи у две или више држава) ово право има за њих мањи значај, јер домородачки народи немају матичну државу ван државе чији су држављани, а најчешће немају ни сународнике у другим земљама. За њих су важнији повезивање са другим домородачким народима широм планете и заједнички наступ у заштити и унапређењу својих права.

Са друге стране, домородачким народима посебно су важна нека специфична права која нису од толиког интереса за етничке мањине. Ту спадају: право на помоћ ради уклањања друштвеног и економског јаза између њих и других припадника друштва; право да се у кривичним стварима и код изрицања казни узимају у обзир обичаји ових народа; право да се њихови традиционални занати и делатности признају као важни чиниоци одржања њихових култура и њиховог економског самопоуздања и развоја; право признавања власништва и поседа над земљом коју традиционално настањују као и уживања службености на просторима које не насељавају, али

01/07/2017.

24) Милан Пауновић, Борис Кривокапић, Ивана Крстић, *Међународна људска права*, нав. дело, стр. 306-307; Keri E. Iyall Smith, "Notes From the Field: 'Breathing Life into the Declaration on the Rights of Indigenous Peoples", *Societies Without Borders,* Sociologists Without Borders, Madrid, 1/2011, стр. 102-115.

традиционално користе; право на управљање природним ресурсима; право да се без свог пристанка не смеју пресељавати са земље коју користе; итд. Нека њихова права дефинисана су као обавезе државе – државе су дужне да предузимају мере за заштиту и очување животне средине на територијама на којима живе домородачки народи, да спречавају и кажњавају неовлашћене упаде на те територије или коришћење земље ових народа итд.

5. Међународни органи и тела за заштиту. – Уз општа, надлежна за заштиту људских права као таквих, на међународном плану постоје посебна тела која се непосредно или посредно баве заштитом етничких мањина односно домородачких народа.

Међународни механизми за заштиту етничких мањина највише су развијени у Европи. Ипак, не рачунајући тзв. уговорна тела која се баве надзором над поштовањем релевантних регионалних споразума, ни ту нема посебних органа и тела специјализованих за заштиту етничких (националних) мањина.[25] Премда у оквиру УН постоји Специјални известилац за питања мањина, посебни механизми, специјализовани за заштиту етничких мањина за сада нису довољно развијени на универзалном (светском) нивоу. Уместо тога, та заштита одвија се преко општих органа, тела и канала – Савета за људска права, Високог комесара УН за људска права, уговорних тела итд.

Слика је нешто другачија када је реч о домородачким народима. Поред осталог, у периоду 1982-2006. у оквиру УН постојала је Радна група за домородачко становништво која је била помоћни орган Поткомисије за унапређење и заштиту људских права;[26] од 2000. при Економском и социјалном савету као саветодавни орган функционише Стални форум УН за питања домородаца, а од 2001. постоји и Специјални известилац за стање људских права и основних слобода домородачких народа. Није без значаја ни чињеница да је Генерална скупштина 1985. основала Добровољни фонд УН за домородачко становништво, који пружа финансијску помоћ представницима староседелачких заједница и њихових организација. Неће се погрешити ако се примети да су од свих недржавних актера управо домородачки народи добили највећи степен међународног признања, подршке и заштите.

25) Такав није ни Високи комесар за националне мањине који постоји у оквиру ОЕБС. Његов задатак није да надзире начин на који чланице ОЕБС извршавају међународне обавезе у вези са положајем мањина, већ да благовременим реаговањем спречи да конкретне мањинске ситуације прерасту у сукоб и утичу на мир, стабилност или односе између држава чланица.

26) Када је 2006. формиран нови орган, Савет за људска права, Поткомисија је престала да постоји, а уместо ње је при Савету образован Саветодавни комитет.

6. Други моменти. – Није неинтересантно поменути и то да је у оквиру УН утврђен посебан Дан светских домородачких народа, који се сваке године обележава 9. августа. Таквог дана етничких мањина нема.

Такође, Генерална скупштина УН је резолуцијама 48/163 и 59/174 прогласила Међународну деценију домородачких народа света (1994-2004) и Другу међународну деценију домородачких народа света (2005-2014). Ни тога није било у погледу етничких (националних) мањина.

* * *

Премда су УН једно време домородачке народе третирали као само подврсту етничких мањина, од тога се, захваљујући понајпре напорима самих тих народа, касније одустало. Данас се проблеми положаја и заштите етничких (националних) мањина и домородачких народа и поред одређених додирних тачака, схватају и третирају као различите појаве. Такав приступ је исправан и са моралног, и са друштвеног и са међународноправног становишта.

ЛИТЕРАТУРА

Коренные народы, Википедия, Internet, https://ru.wikipedia.org/wiki/Коренные_народы, 12/03/2018.

Кривокапић Борис, *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004.

Кривокапић Борис, *Заштита мањина у регионалним оквирима и путем билатералних споразума*, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004.

Кривокапић Борис, „Мањинска права: индивидуална и/или колективна права“, *Национални интерес,* Институт за политичке студије, Београд, 1/2006, стр. 165-184.

Кривокапић Борис, „Домородачки народи и основни елементи њихове међународноправне заштите“, у зборнику: *Уставне и међународноправне гаранције људских права* (приредио: Зоран Радивојевић), Правни факултет у Нишу, Ниш, 2008, стр. 19-44.

Пауновић Милан, Кривокапић Борис, Крстић Ивана, *Међународна људска права*, Правни факултет у Београду, Београд, 2017.

Benedikter Thomas (ed.), *Europe's Ethnic Mosaic,* EURAC, Bozen, 2008.

Broch Hansen Katrine, Jepsen Käthe, Leiva Jacquelin Pamela (eds.), *The Indigenous World 2017,* International Working Group for Indigenous Affairs, Copenhagen 2017, Internet, www.iwgia.org/iwgia_files_

publications_files/0760_THE_INDIGENOUS_ORLD_2017_eb.pdf, 01/07/2017.

Capotorti Francesco, *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, United Nation, New York, 1991.

Clarke Gerard, "From ethnocide to ethnodevelopment? Ethnic minorities and indigenous peoples in Southeast Asia", *Third World Quarterly,* Routledge, 3/2001, стр. 413-436.

Council of Europe, *States partiues to the Convention*, Internet, www.coe.int/en/web/minorities/etats-partie, 01/07/2017.

Dove Michael R., "Indigenous People and Environmental Politics", *Annual Review of Anthropology,* Annual Reviews, Palo Alto, California, vol. 35, 2006, стр. 191-208.

Ethnic groups in Europe, Wikipedia, Internet, https://en.wikipedia.org/wiki/Ethnic_groups_in_Europe, 12/03/2018.

Eversole Robyn, Mcneish John-Andrew, Cimadamore Alberto D. (eds.), *Indigenous peoples and poverty – an international perspective,* Zed Books, London/New York, 2005.

Hall Gillette, Patrinos Harry (eds.), *Indigenous Peoples, Poverty and Development,* Cambridge University Press, 2012.

Indigenous Peoples, World Bank, Internet, http://www.worldbank.org/en/topic/indigenouspeoples, 12/03/2018.

Indigenous Peoples and the United Nations Human Rights System, Fact Sheet No. 9/Rev.2, United Nations, New York, 2013, Internet, www.ohchr.org/Documents/Publications/fs9Rev.2.pdf, 01/07/2017.

International Day of the World's Indigenous Peoples 2017, UNESCO, Internet, http://www.unesco.org/new/en/indigenous-peoples-day, 12/03/2018.

International Day of the World's Indigenous Peoples 9 August, United Nations, Internet, http://www.un.org/en/events/indigenousday/, 12/03/2018.

International Labour Organization, *Ratifications of C107 – Indigenous and Tribal Populations Convention, 1957 (No. 107)*, Internet, www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:11300:0::NO::P11300_INSTRUMENT_ID:312252, 01/07/2017.

International Labour Organization, *Ratifications of C169 – Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989 (No. 169),* Internet, www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:11300:0::NO:11300:P11300_INSTRUMENT_ID:312314, 01/07/2017.

Iyall Smith Keri E., "Notes From the Field: 'Breathing Life into the Declaration on the Rights of Indigenous Peoples", *Societies Without Borders,* Sociologists Without Borders, Madrid, 1/2011, стр. 102-115.

Keuleers Partick, "Celebrating the world's indigenus peoples, declaring their rights", UNDP, 8 Aug 2015, Internet, http://www.undp.org/content/undp/en/home/blog/2015/8/8/Celebrating-the-worlds-indigenous-peoples-declaring-their-rights.html, 12/03/2018.

Krivokapić Boris, "The Problem of Distinction and Different Treatment

of "Old" (Autochthonous) and "New" (Allochthonous) Minorities", *Polish Yearbook of International Law,* Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, vol. XXVI, 2002-2003, стр. 85-98.

List of Indigenous peoples, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_indigenous_peoples, Internet, 12/03/2018.

Madden Richard et. al., "Statistics on indigenous peoples: International effort needed", *Statistical Journal of the IAOS,* International Association for Official Statistics, Amsterdam, vol. 32, 2016, стр. 37-41.

Pan Christopher, "Stato di realizzazione di un diritto Europeo delle minoranze nazionali", *Razprave in gradivo,* Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 29-30/1994-1995.

State of the World's Indigenous Peoples, United Nations, New York, 2009, Internet, www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/SOWIP/en/SOWIP_web.pdf, 01/07/2017.

State of the World's Indigenous Peoples – Press Release, United Nations, 14 January 2010, стр. 1, Internet, http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/SOWIP/press%20package/sowip-press-package-en.pdf, 12/03/2018.

State of the World's Indigenous Peoples – Education, 3rd Volume, United Nations, New York 2017, 3, Internet, www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/SOWIP/en/SOWIP_web.pdf, 12/03/2018.

Study Guide: The Rights of Indigenous Peoples, University of Minnesota Human Rights Center 2003, Internet, http://hrlibrary.umn.edu/edumat/studyguides/indigenous.html, 12/03/2018.

Who are Indigenous Peoples?, United Nations Permenent Forum on Indigenous Issues, Internet, https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/5session_factsheet1.pdf, 12/03/2018.

Boris Krivokapic

ETHNIC MINORITIES AND INDIGENOUS PEOPLES – SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Resume

The status of ethnic (national) minorities and indigenous peoples could, generally speaking, be described as minority position. Both categories have certain ethnic, cultural, linguistic, historical and other peculiarities and the desire to preserve them, both of them are actually or potentially endangered in the sense that they are facing threat of forceful or at least natural assimilation; etc.

Nevertheless, correctly pointing out that they are the aborigine people from whom the newcomers took away the land and imposed on them their own social organization and culture, the indigenous peoples succeeded in their efforts to ensure their legal and actual position being considered separately.

The first part of the article points to certain similarities that exist between ethnic minorities and indigenous peoples, such as: being domestic citizens; possession of ethnic, cultural and other characteristics and the will to preserve them; unfavorable treatment; the secession problem.

The second part deals first deals with factual or actual differences between ethnic minorities and indigenous peoples (number, autochthonousness, permanence of status, degree of exposure to unfavorable treatment and violence, lifestyle, lack of one's own state) and after that turns attention to differences in their legal position (definition, regulation of status by international law, rights and obligations, international bodies for protection, other issues).

The conclusion is that besides many similarities, different categories are in question, which are rightfully expected and deserve somewhat different treatment and international legal and other protection.

Keywords: Ethnic Minorities, National Minorities, Indigenous Peoples, Human Rights, International Law

* Овај рад је примљен 02. јула 2017. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.

УДК 343.54/.55+343.85
DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.6
Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 1/2018.
год. 25. vol. 59
стр. 113-128

Љубомир Стајић
Правни факултет, Универзитет у Новом Саду

Ненад Радивојевић
Правни факултет, Универзитет у Новом Саду

БЕЗБЕДНОСНО-ПРАВНИ АСПЕКТИ НАСИЉА У ПОРОДИЦИ

Сажетак

Данашње време у безбедносном смислу карактерише деструкција широких размера и интензитета у скоро свим деловима друштва. Породица, дефинисана као основна ћелија сваког друштва често је угрожена и догађањима унутар ње где се одигравају, дуго скривана иживљавања насилника над слабијим, потчињеним члановима породице. Црне хронике су све чешће попуњене насловима о страшној судбини жртава насиља у породици. Насиље у породици, поготово његов безбедносни аспект по жртве, друштво и сам систем безбедности нису довољно истражени. Углавном се истраживао кривични, криминолошки, социолошки и правни аспект, док је безбедносни био запостављен због „тамне бројке“ криминалитета. Прва асоцијација код обичних грађана када се каже насиље у породици јесте ударање, премлаћивање, убиство, наношење било каквог физичког бола. О другим врстама насиља (сексуалном, психичком, економском и духовном) мање се говорило. Сви они појединачно али и синергијски имају широк дијапазон утицаја на појединца, друштво, државу па и међународну заједницу.

У овом раду презентован је безбедносни аспект насиља у породици како по личност, друштво тако и сам систем безбедности. Такође, дат је приказ међународних и националних позитивноправних извора који уређују борбу против насиља у породици. Република Србија као потписница бројних међународних конвенција из ове области, преузела је на себе обавезу доношења националних правних аката којима ће уредити заштиту од насиља у породици, а последњи међу њима је и Закон о спречавању насиља у породици који је почео да се примењује 1. јуна 2017. године.

Кључне речи: безбедност, насиље у породици, заштита, превенција, систем безбедности

1. УВОД

Насиље је појава стара колико и живи свет. Историја човечанства праћена је насиљем. Насиље је све време мењало своје облике, интензитет и средства за извршење само није мењало свој циљ. Циљ насиља је увек исти.[1] Насилник користи разна физичка, психичка, морална, културна и верска средства да се супротна страна повинује захтевима насилника. Насиље чине појединци, разне групе, организације, народи, државе па и групе држава. Насиље чине и све професије и има га свуда, свакодневно, у разноврсним облицима, са различитим последицама, јавно и прикривено, откривено и оно у сивој зони и тако даље. О насиљу се увек говорило и често писало. Најстарији историјски писани документи доказују да се о насиљу расправљало још у старом Египту, али и свим старим цивилизацијама попут Грчке, Рима или Кине. Иако се насиље у свим расправама везује за човека и његове друштвене односе, истине ради, мора се рећи да насиље није иманентно само човеку. И животиње такође чине насиље па се не може рећи да је то специфична друштвена појава, већ је прецизније рећи да је то природна појава чији узроци нису у потпуности истражени што у крајњем доводи до проблема у супротстављању насиљу.

За насиље се може рећи да је појава која је за разлику од других друштвених појава претрпела најмање промена. Највише промена у насиљу десило се у средствима за извршење насиља која су сада суптилнија, софистицираније, опаснија, ефикаснија, већег интензитета, већи број субјеката зна да примењује насилничка средства и методе и слично. Та чињеница само усложњава личну, друштвену, државну и међународну борбу против свих облика насиља и њихових носилаца.

Чињеница да је насиље стални пратилац свих друштвених односа и кретања и да једино није мењало свој циљ указује да се не може очекивати да се проценат насиља и насилничког понашања смањи (или нестане) па једино што при томе остаје јесте да се насиље као појава „држи“ у прихватљивим границама као и друге негативне појаве попут саобраћајних несрећа, еколошких акцидената, нарушавања здравља и сл.

Насиље најчешће подразумева незакониту употребу силе да би се изнудило одређено понашање људи противно њиховој вољи.[2] Насиље се директно (у безбедносној науци) везује за појам угрожавања,

1) Види: Љубомир Стајић, *Основи система безбедности – са основама истраживања безбедносних појава*, Правни факултет у Новом Саду, Нови Сад, 2015, стр. 81-83.

2) Радослав Гаћиновић, „Дефинисање насиља“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, број 4/2008, стр. 150.

и то тако да је насиље увек средство нечијег угрожавања. Ако угрожавање дефинишемо као „оне појаве и понашања настале деловањем човека (појединачно или групно), природе или техничких система у дужем периоду које су значајнијег обима, при чему настају или могу настати штетне последице по интегритет човека, његову слободу, имовину и здравље као и по интегритет и субјективитет државе и њених институција, вредности које она штити, као и вредности међународне заједнице“[3], видимо да је насиље као вид агресивног понашања увек у његовом средишту само када говоримо о угрожавању које чини човек. Научне истине ради, треба рећи да свако насиље иако по својој суштини деструктивно нема увек негативан предзнак. Рецимо насиље које су чинили робови при свом ослобађању иако деструктивно оно је друштвено оправдано. Исто тако, свако супротстављање насилнику силом има исто тумачење. У том смислу послужиће и реченица бившег председника САД Барака Обаме који је рекао: „Хитлера никад не бисмо победили пацифизмом“. Из наведеног проистиче тачност тврдње да „једно насиље увек рађа друго насиље“. Када је у питању тема о насиљу у породици о којој се пише у овом раду, мора се рећи да проблематика насиља у породици као одговора на нечије насиље није довољно (скоро никако) истражена.

2. БЕЗБЕДНОСНИ АСПЕКТИ НАСИЉА У ПОРОДИЦИ

Као први, вероватно и безбедносно најинтересантнији безбедносни аспект насиља у породици навели бисмо ефекат мултипликације насиља. Једно насиље рађа друго и једна социопатолошка појава појачава и рађа друге, као и што једна штетна последица производи друге.

Други безбедносни аспект назвали бисмо дугорочни мултипликацијски штетни утицај. Наиме, код деце изложене дуготрајном физичком и психичком насиљу уочен је нижи ниво интелигенције, проблеми у понашању, лоше образовање и пријемчивост за регрутовање у разне криминалне групе и деструктивне секте.[4] Ова ситуација се на безбедност друштва одражава вишеструко. Као прво губи се проценат ваљаних чланова друштва који му доприносе својом делатношћу. Друго, повећава се број оних у криминалним срединама са опасним намерама, често психички нестабил-

3) Љубомир Стајић, *Основи система безбедности – са основама истраживања безбедносних појава*, нав. дело, стр. 50.

4) Дарко Димовски, Јелена Станојевић, „Улога државе у пружању помоћи жртвама насиља у породици“, у зборнику том 2: *Насиље у Србији – узроци, облици, последице и друштвене реакције*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2014, стр. 102.

них, склоних екстремном насиљу и према другима не само према породици и треће, насилници као такви у својим породицама настављају да се насилнички понашају и „производе“ нове будуће насилнике ланчаном реакцијом и геометријском прогресијом.

Трећи безбедносни аспект насиља у породици се огледа у нарушавању јавног реда и мира и улози полиције, јавног тужилаштва, судова и центара за социјални рад. Повећање издвајања за социјалну заштиту (изградња сигурних кућа, повећање броја центара за социјалну заштиту, повећање броја социјалних радника, психотерапеута, издвајање за привремено издвајање из средине где се злостављање одвија, допринос невладином сектору, лечење и друго) битно смањују буџетска издвајања за друге државне органе па и органе безбедности (полицију, војску и друге) што се, даље, одражава на њихову припремљеност и опремљеност.

Посебан аспект у безбедносном смислу је ако је насиље последица организованог деловања (криминалних група или секти), наговарања (од стране оца, мајке, брата) и ако је то насиље подстрекавано и уједно прикривано од истих. Мултипликација и синергијско деловање је очигледно и опасније по безбедност друштва него у појединачним случајевима. Шта више, ни збир појединачних случајева није толико безбедносно опасно као раније наведено синергијско деловање у угрожавању жртве и друштва у целини.

Безбедносни аспект огледа се и кроз нову улогу полиције, тужилаштва и судова у спречавању насиља у породици. Последица по систем безбедности је и ново устројство организације и обуке полиције, јавних тужилаца и судија у супротстављању насиљу у породици. Наиме, до недавно, систем безбедности није препознавао потребу за посебном организационом јединицом и обуком припадника полиције у смислу препознавања и реаговања на проблем. Приметни су трендови формирања посебних савета, група и тимова за сарадњу чији је првенствени задатак размена информација и благовремено реаговање у почетним фазама насиља.

Безбедносно је значајно и то што се као последица дугогодишњег систематског насиља повећавају други облици насиља који се не би десили да насиља није било. Рецимо, није истражен проценат убистава који су последица одговора на систематично насиље у укупном броју убистава у Републици Србији. Такође, није истражено колико је насиље у породици генератор и узрок других социопатолошких појава (пијанства, наркоманије и др.) која се генеришу као бег од насиља или последица насиља у породици и обрнуто. Углавном је разматрана ситуација када неке социопатолошке појаве утичу на насиље иако има доста и обрнутих примера.

Безбедносни аспект се огледа и кроз обавезу примене универзалних међународних правних аката који се односе на заштиту жена и деце од насиља, на промену домаћих правних прописа, а потом и на нове субјекте (државне и недржавне) и њихово деловање у складу са новим стандардима и обавезама.

Безбедносно значајно је и то што је неистражено насиље у породици припадника система силе (полиција, војска, службе безбедности, тужилаштво, суд). Ако се узме податак да у том систему ради више од 100.000 људи по теорији великих бројева насиље у породици се сигурно дешава, али је прикривено из више разлога (срамота, насилник има везе, има оружје, зна како да прикрије насиље и сл.).

3. НАСИЉЕ У ПОРОДИЦИ КАО БЕЗБЕДНОСНИ ПРОБЛЕМ

У ранијим наводима видели смо да је свако насиље велики цивилизацијски проблем, а насиље у породици је посебно велики проблем због свог личног, породичног, друштвеног, безбедносног, психолошког али и економског значаја и последица. Као и неке друге појаве, насиље у породици постаје видљиво као друштвени проблем тек од скора, а на нашим просторима тек од периода транзиције, што ће рећи у последњих 20 – 30 година. Последица тог ,,препознавања“ је друштвена реакција у више различитих области:

1) права и правосудног система;
2) безбедности и безбедносног система;
3) система социјалне заштите и социјалне помоћи;
4) образовног система;
5) система друштвеног обавештавања;
6) здравственог система и другим.

Свако насиље, па и насиље у породици осим виктимолошког одаје негативну, али и јасну слику о стању у друштву, његовом најширем и најзначајнијем делу – основи, а то је породица. Деструктивни утицај тог насиља има разарајуће последице на породицу, као основну ћелију сваког друштва и тиме превазилази оквире породице и постаје проблем друштва, јер свако друштво без породице престаје да постоји. Рекло би се да тај деструктивни утицај насиља у породици по последицама можемо изједначити са деструктивним утицајем на породицу који остварују секте, као и многе друге социопатолошке појаве као што су наркоманија, алкохолизам и слично.

Насиље у породици је сасвим сигурно, појава која обележава данашњи свет и позната је свима. Испољава се у различитим облицима и различитим интензитетом, а постаје видљиво и изазива позорност тек кад се случајеви насиља нађу у црним хроникама средстава јавног информисања. Нажалост, тренд насиља у породици прати тренд сваколиког насиља које се дешава у школи, на утакмицама, као криминални догађаји, као насиље екстремиста и слично. Из наведеног се види да је насиље у породици једнако велики проблем за друштво као било које друго насиље. Што се тиче наше земље, са сигурношћу се може рећи да је насиље у породици познато и дешава се и у најмањим местима и руралним срединама, а не само у великим градовима.

„Насиље у породици једна је од оних социопатолошких појава коју је наше друштво деценијама маргинализовало и игнорисало. Патријархална схватања о односу полова и родитељству представљају један од основних разлога због којих насиље у породици није дуго сматрано озбиљним обликом насиља, већ уобичајеним и социјално прихватљивим понашањем. Упркос томе што је током двадесет година друштвене кризе у Србији насиље у породици попримило драматичан обим и динамику чему су посебно допринели вишегодишња економска криза, опште осиромашење становништва, енормно повећање броја незапослених особа, долазак великог броја избеглица и друго.“[5] Незадовољство сопственим животним или радним условима често утиче да појединци чине нерационалне, па чак и очајничке поступке у жељи да побољшају свој стандард. Таквим понашањем једни постају жртве, док други постају насилници.[6]

Осим наведеног да насиље у породици представља један од најтежих облика насиља уопште, оно се јавља и као насиље које крши међународне и националне норме људских права и слобода и то: права на живот, права на слободу и безбедност, право на физички, психички и сексуални интегритет и друго.[7]

Према дефиницији насиље у породици представља злоупотребу моћи (поверења, одговорности и ауторитета) и вршење контроле над члановима породице, који имају мање моћи или располажу мањим ресурсима. У већини друштава (нарочито у тради-

5) Слободанка Константиновић Вилић, Невена Петрушић, *Кривично дело насиља у породици – актуелна правосудна пракса у Београду и Нишу*, Аутономни женски центар, Београд, 2007, стр. 11.

6) Милица Бошковић, Бранкица Јанковић, „Друштвене околности насиља – могућност примене концепта ‘помирљиве криминологије’“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, број 2/2013, стр. 120.

7) Слободанка Константиновић Вилић, Невена Петрушић, *Кривично дело насиља у породици – актуелна правосудна пракса у Београду и Нишу*, нав. дело, стр. 8.

ционалним и патријархалним заједницама), мушкарци имају знатно више моћи – не само физичке, већ и економске и друштвене.[8] Због тога су најчешће жртве насиља у породици: жене, деца, стара, болесна или лица са инвалидитетом (особе које зависе од других чланова породице). С обзиром да је реч о насиљу које траје дуже време и које у различитим фазама и ситуацијама мења своје облике, сваки инцидент/догађај би требало сагледавати у контексту претходног насиља, као и оног којим се прети (а када жртве претњу доживљавају као реалну опасност), а не као појединачни, изоловани акт (иако је сваки, па чак и само један акт насиља, кажњив).

На основу досадашњих истраживања о насиљу у породици, а у контексту цитиране дефиниције, несумњиво је утврђено да:

1) Насиље у породици представља модел понашања, а не изоловани инцидент.
2) Пораст насиља у друштву директно је повезан са порастом насиља у породици.
3) Особа може бити изложена насиљу у породици током целог свог живота, од најранијег детињства до дубоке старости.
4) Најчешће жртве насиља у породици су: жене, деца, старе, болесне и особе са инвалидитетом.
5) Насиље у породици обухвата разноврсне радње и понашања, које један члан породице предузима, односно испољава према другом како би успоставио моћ и контролу и/или задовољио неке своје потребе на штету другог члана.

Последице изложености насиљу су бројне и битно утичу на ментално здравље оних који су му непосредно изложени, али и оних који га посматрају. „Количина“ насиља доживљена у детињству доприноси развоју и прибегавању насиља у одраслој животној доби.[9]

Имајући у виду бројност облика насиља у породици следствено томе јавља се и број тзв. „окидача“ који иницирају насиље. Као неке од њих наводимо: алкохолизам повезан са карактером личности, патолошка љубомора и страх од губитка „вољене особе“, психичке болести, посттрауматски синдром, одговор на неки облик трпељивог насиља, пријављивање насилника које

8) Данијела Спасић, Жељко Никач, Појмовни оквир, *Родна равноправност и родно засновано насиље – приручник*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2012, стр. 24.

9) Richard J. Galles, *Intimate Violence in Families*, Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publication, 1993, стр. 24. Наведено према: Слободанка Константиновић Вилић, Невена Петрушић, *Кривично дело насиља у породици – актуелна правосудна пракса у Београду и Нишу*, нав. дело, стр. 8.

није изазвало адекватну реакцију друштва, стално неподношљиво приговарање, нагомилан бес због лошег живота, васпитање да је насиље оправдано, неодговарајућа реакција полиције и других државних органа, бумеранг ефекат (освета ближњих), уверење да је то једини излаз за жртву, кршење неких облика забране од стране родитеља или старатеља (пушења, пића, излазака, дружења са лицима из криминалне средине), разне врсте афектних стања, снижен праг толеранције, синдром злостављене жене и други.

Насупрот бројним „окидачима“ који некада делују појединачно, а некада и удружено поставља се питање шта то жртву спутава да правилно реагује већ на почетно насиље док озбиљније последице по њену безбедност још нису наступиле. Анализе случајева насиља у породици указују да је то због: традиционалног васпитања, економске зависности, удаљености од родбине (немам где); веровања да је то само ексцес који ће проћи; веровање у обећање насилника да ће се поправити; стид; љубав; кривица; религијска уверења; непознавање закона о заштити жртава; економска зависност; притисак других чланова породице са стране насилника; трпљење због деце; ригидна социјализација (жена и деца морају да трпе и ћуте); веровање да је њена породица неће примити назад; нико јој не верује да је њен муж „толики насилник“ да је сексуално злоставља (ругање); одсуство самопоштовања; страх за живот; недовољна вера у полицију и државне органе (нарочито у малим срединама); страх да ће то изазвати штету (зло) деци и другим члановима породице; константне озбиљне претње; претходна виктимизација (била сам силована); аутодеструкција (сама сам крива и треба да испаштам); болест; осећај безизлазности и беспомоћности и други.

Са друге стране, анализа штампе и ставова јавности о насилницима, узроцима и последицама у породици показују многе погрешне утиске и ставове међу којима су најзначајнији следећи:

1. То је савремени проблем;
2. Да насиља у породици данас има много више него раније;
3. Да насиље чине само луди, пијани и екстремно насилни мушкарци мада званични подаци говоре да је међу насилницима има 15% жена и још већи проценат младих (деца и омладинци);
4. Да насиље чине необразоване особе на селу као последице традиционалног васпитања;
5. Да је насиље искључиво последица културног наслеђа, па су насилници само на Балкану док их на северу Европе нема;

6. Да су жртве насиља једино жене и да се проблем решава изградњом сигурних кућа;
7. Да се насиље код нас сузбија борбом против последица, а не против узрока;
8. Да је проблем насиља у породици могуће решити деловањем полиције и социјалних служби;
9. Да ће усвојени законски прописи, пројекти и стратегије решити проблем самим чином доношења;
10. Да је насиље злоупотреба моћи јачег у односу на слабијег и да тамо где су моћи једнаке (физичка, економска, друштвена) нема ни насиља;
11. Да слабији пол никада не користи физичко насиље;
12. Да се насилници веома различито понашају у истим ситуацијама. Један ће за вербалну увреду убити у афекту, други ће узвратити истом мером, трећи ће силовати, четврти узвратити економским мерама или мерама забране и слично.

На крају овог дела треба рећи да и поред повећане бриге друштва, енормног повећања средстава за збрињавање жртава, доношења бројних прописа и стратегија, разних обука за помоћ жртвама итд. нису сви проблеми решени односно постоје дилеме и контроверзе око спровођења истих.

На првом месту то је питања мерила како би се према истим случајевима исто поступало. Рецимо, код економског насиља као једног од облика насиља које подразумева ускраћивање или строго контролисање приступа заједничком новцу, спречавање запошљавања и слично, не постоје мерила шта је то ускраћивање, а шта нормална економска штедња или неиспуњавање нереалних жеља за куповином мање потребних или непотребних ствари.

Други проблем је рецимо мешање насиља у породици са другим облицима криминалног насиља (изолација са отмицом, робовски однос са присилним радом) и сл.

Трећи проблем је проблем интензитета и времена трајања нечега што се може касније окарактерисати као насиље у породици. Наиме, нема породице где неко неког није исмевао, омаловажавао, гурао, или пак нешто забрањивао. По слову теорије то су облици насиља у породици. Међутим, поставља се питање колико се од тога сматра „нормалним“, а од када и у којим условима прераста у нечије угрожавање. Слична ситуација је код психичког (менталног и емотивног насиља) или духовног насиља (где се не зна шта је мерило, интензитет и време „наметања религијских уверења“).

Четврти проблем је то што се критеријуми да је насиље извршено разликују од жртве до жртве и од државног органа до државног органа. Па тако нека жртва или породица за исти чин сматра да није било насиља и не пријављује то, а друга обрнуто. Или у другом случају тужилаштво одустаје од гоњења, јер жртва сматра да није била угрожена и „опрашта насилнику".

4. ПРАВНИ АСПЕКТИ НАСИЉА У ПОРОДИЦИ

Насиље у породици је препознат и као међународни проблем. Као такав, регулисан је како националним тако и међународним правом. Историјски посматрано, све до краја шездесетих година 20. века, насиље у породици није изазивало толику пажњу од стране друштва. Насиље у породице је сматрано као приватна ствар коју треба да реше сами чланови породице. До преокрета долази тек седамдесетих година 20. века и то захваљујући жртвама насиља у породици и лобирању за увођење ефикасних механизама заштите. Међу првим међународним документима који третирају борбу против насиља у породици посебно се издвајају: Конвенција УН о елиминацији свих облика дискриминације жена од 1979. године, Декларација о елиминацији насиља према женама од 1993. године, Пекиншка декларација и Платформа за акцију од 1995. године, Декларација о политици супротстављања насиљу према женама у демократској Европи од 1993. године и Препорука Савета Европе 1582, Насиље над женама у породици од 2002. године. Још два значајна међународна инструмента у борби против насиља у породици које је Република Србија ратификовала јесу и Конвенција Уједињених нација о правима детета из 1989. године[10] и Конвенција Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици,[11] донета у Истамбулу 11. маја 2011. године (познатија као Истамбулска конвенција).[12]

10) Закон о ратификацији Конвенције Уједињених нација о правима детета, *Службени лист СФРЈ – Међународни уговори*, бр. 15/90 и *Службени лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 4/96 и 2/97.

11) Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици, *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 12/2013.

12) Слободанка Константиновић Вилић, Невена Петрушић, *Кривично дело насиља у породици – актуелна правосудна пракса у Београду и Нишу*, нав. дело, стр. 9-10. О најважнијим међународним документима које су донеле Уједињене нације и Савет Европе који се односе на насиље у породици и заштиту жена и деце погледај више у: *Насиље над женама – препрека развоју, Међународни документи*, Аутономни женски центар, Београд, 2005; Тијана Шурлан, „Заштита жена од насиља", у зборнику том 2: *Насиље у Србији – узроци, облици, последице и друштвене реакције*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2014, стр. 132-143 и Ана Човић, „Насиље над децом – појав-

Наш правни систем је у значајној мери усклађен са међународним и европским правним стандардима. Борба против насиље у породици је тренутно уређена: Кривичним закоником,[13] Породичним законом,[14] Законом о равноправности полова[15] Закоником о кривичном поступку,[16] Законом о прекршајима,[17] Законом о јавном реду и миру,[18] Законом о полицији[19] и Законом о спречавању насиља у породици.[20] Процес успостављања институционалних механизама за борбу против насиља започет је доношењем Закона о изменама и допунама Кривичног закона Републике Србије 2002. године.[21] Насиље у породици је инкриминисано као посебно кривично дело и на тај начин је по први пут установљена репресивна, кривичноправна заштита од насиља у породици.

Следећи корак у законском успостављању механизама за заштиту од насиља у породици представља доношење Породичног закона,[22] који је почео да се примењује 1. јула 2005. године. Породични закон је у систем грађанско правне заштите увео институт Заштите од насиља у породици. Овим законом, заокружен је систем заштите од насиља тако што је законодавац изричито забранио насиље у породици и члановима породице признао право на заштиту од насиља у породици, регулисао превентивне, породичноправне мере заштите и услове под којима се оне одређују и предвидео и уредио посебан поступак по чијим се правилима поступа у парници која се води ради заштите од насиља у породици.

До доношења Закона о спречавању насиља у породици (ЗСНП) 2016. године, у пракси је примећено да је код насиља у породици у значајној мери изостајала заштита жртве у тренутку када се насиље пријављује. Уколико учиниоцу кривичног дела насиља у породици из члана 194. Кривичног законика није одређен притвор, жртва уопште није била заштићена. Алтернатива је пронађена у

ни облици и мере заштите“, у зборнику том 2: *Насиље у Србији – узроци, облици, последице и друштвене реакције*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2014, стр. 368-383.

13) Кривични законик, *Службени гласник РС*, бр. 85/05, 88/05-испр., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14 и 94/16.

14) Породични закон, *Службени гласник РС*, бр. 18/05, 72/11 – др. закон и 6/15.

15) Закон о равноправности полова, *Службени гласник РС*, бр. 104/09.

16) Законик о кривичном поступку, *Службени гласник РС*, бр. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 и 55/14.

17) Закон о прекршајима, *Службени гласник РС*, бр. 65/13, 13/16 и 98/16 – одлука УС.

18) Закон о јавном реду и миру, *Службени гласник РС*, бр. 6/16.

19) Закон о полицији, *Службени гласник РС*, бр. 6/16.

20) Закон о спречавању насиља у породици, *Службени гласник РС*, бр. 94/16.

21) Закон о изменама и допунама Кривичног закона Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 10/02. Закон је почео да се примењује 9. марта 2002. године.

22) Породични закон, *Службени гласник РС*, бр. 18/05, 72/11 – др. закон и 6/15.

склањању у Сигурну кућу, што је значило да жртва, често са децом, мора да напусти кућу у којој живи. Судски поступци у већини случајева су трајали знатно дуже него што је законом предвиђено, изостајала је координисана сарадња међу државним органима и институцијама, није било уређене евиденције, што је све доводило до тога да је жртва у свим фазама поступка практично остајала без заштите. Оно што се кроз праксу показало као проблематично јесте и неуједначеност поступања како код појединих органа тако и у оквиру истог органа на различитим територијама. То је проблем који се може решити само у виду дуготрајног процеса едукације запослених и правилног вођства институција (менаџментом), као и успостављањем тела за координацију како унутар полиције и судова, рецимо, тако и у оквиру више различитих органа. Наравно, едукација, тимски рад и јавност рада су основ процеса уједначавања третмана жртава насиља у породици пред овим институцијама. Ово су само неки од проблема које је ЗСНП требало да реши. ЗСНП представља својеврстан lex specialis јер на један свеобухватан и системски начин уређује скуп мера које имају за циљ да спрече насиље у породици чим се оно појави, као и да се пружи хитна и ефикасна заштита и подршка жртвама кроз координисан рад надлежних државних органа (полиције, јавног тужилаштва и судова) и центара за социјални рад. Најзначајнија новина коју овај закон доноси јесте могућност изрицања хитних мера,[23] доношењем наређења од стране надлежног полицијског службеника и то одмах после процене ризика,[24] која се одвија у што краћем року, у случају да се установи непосредна опасност од насиља у породици. Могућност изрицања хитних мера од стране полицијског службеника је уједно и једна од највећих контроверзи овог закона. Наиме, врло је занимљива законска терминологија у виду „могућег учиниоца" насиља у породици, посебно због тога што је могуће његово привремено удаљење из стана. Ово је нарочито значајно имајући у виду могућност злоупотребе ових законских одредби од стране „жртве", чији статус је као што смо раније видели некада и тешко утврдити.

23) Хитне мере у складу са чланом 17, ставом 2 ЗСНП су: мере привременог удаљења учиниоца из стана и мере привремене забране учиниоцу да контактира жртву насиља и прилази јој.

24) У складу са чланом 16, ставом 2 ЗСНП, надлежни полицијски службеник при процени ризика нарочито води рачуна о томе: да ли је могући учинилац раније или непосредно пре процене ризика учинио насиље у породици и да ли је спреман да га понови, да ли је претио убиством или самоубиством, поседује ли оружје, да ли је ментално болестан или злоупотребљава психоактивне супстанце, да ли постоји сукоб око старатељства над дететом или око начина одржавања личних односа детета и родитеља и родитеља који је могући учинилац, да ли је могућем учиниоцу изречена хитна мера или одређена мера заштите од насиља у породици, да ли жртва доживљава страх и како она процењује ризик од насиља.

Међутим, с обзиром да је ЗСНП почео да се примењује тек од 1. јуна 2017. године, пракса и време пред нама ће показати да ли ће се остварити очекивани ефекти.

5. ЗАКЉУЧАК

Насиље у породици, ако је масовно заступљено, траје дуго и екстремно је, оставља озбиљне и трајне последице по личну безбедност жртве, читаве породице, али и друштва у целини. Безбедносни статус жртве и породице угрожен је кроз одузимање живота, нарушавање здравља, психичког, социјалног, економског и духовног функционисања. Жртва је у сталној опасности да доживљава озбиљне повреде, психичке трауме, културну и духовну деградацију, нарушавање социјалног и личног интегритета, економско осиромашење и друго. Насиље у породици је одавно изашло из оквира саме породице и постало је како друштвени тако и међународни проблем о чему говоре бројни домаћи прописи и међународне конвенције. Тежина проблема, притисак јавности и обавезе проистекле из законских решења дефинисали су нову и значајнију улогу државних органа и установа али и невладиног сектора у сузбијању овог безбедносног проблема и личној заштити безбедности жртава. У том процесу државни органи, пре свих, полиција, тужилаштво, суд и органи социјалне заштите имају најважнију улогу како по слову закона тако и по својој друштвеној улози сузбијања насиља уопште. Поред њих, ту су још и омбудсман, повереник за равноправност, скупштински одбори, НВО, медији и други који сваки са своје стране има одговорност у сузбијању насиља у породици.

Нови појавни облици насиља у породици, њихов интензитет, обим и трајање захтевају прилагођавање правних прописа, метода и средстава рада државних органа уз формирање нових субјеката у тој борби, њихову обуку и менаџмент по новим принципима и овлашћењима по којима превенција добија највећи значај.

Сваки од наведених субјеката посматрао је насиље у породици са свог становишта – права, економије, психологије, културе и др. Очигледно је да се ту ради о сепаратном погледу и тумачењу о чему говори и несагласје о дефиницији насиља у породици где свако са становишта своје науке ставља нагласак у дефиницији.

Безбедносна наука је мултидисциплинарна наука, чији се резултати односе на најважније функције личности, група и читавог друштва. У том смислу поглед на проблем насиља у породици са аспекта безбедносне науке има посебан значај по принципу све-

обухватности и утицаја на читаво друштво. Без последица директних и индиректних нису остали ни субјекти безбедности (полиција, тужилаштво, судови и други) који су морали да се организују по новим правилима, да примењују нове прописе, да се обучавају за нове приступе и улоге, да више времена рада одвоје за овај проблем (што смањује ефикасност у сузбијању других безбедносних проблема), траже више финансијских средстава и морају да одвоје више људи да решавају бројне случајеве насиља у породици. Томе у прилог говоре и решења предвиђена Законом о спречавању насиља у породици.

Циљ безбедносних субјеката је у првом случају смањење броја и учесталости нових случајева. У другом случају циљ је смањење штетних директних и индиректних последица по жртву и друштво. Као трећи циљ било би спречавање утицаја других облика насиља на насиље у породици и обрнуто. Све наведено може имати и има битан утицај на све нивое безбедности једног друштва.

ЛИТЕРАТУРА

Бошковић Милица, Јанковић Бранкица, „Друштвене околности насиља – могућност примене концепта ‘помирљиве криминологије’“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, број 2/2013, стр. 119-133.

Гаћиновић Радослав, „Дефинисање насиља“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, број 4/2008, стр. 147-164.

Димовски Дарко, Станојевић Јелена, „Улога државе у пружању помоћи жртвама насиља у породици“, у зборнику том 2: *Насиље у Србији – узроци, облици, последице и друштвене реакције*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2014, стр. 102-112.

Закон о изменама и допунама Кривичног закона Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 10/02.

Закон о јавном реду и миру, *Службени гласник РС*, бр. 6/16.

Законик о кривичном поступку, *Службени гласник РС*, бр. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 и 55/14.

Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици, *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 12/13.

Закон о полицији, *Службени гласник РС*, бр. 6/16.

Закон о прекршајима, *Службени гласник РС*, бр. 65/13, 13/16 и 98/16 – одлука УС.

Закон о равноправности полова, *Службени гласник РС*, бр. 104/09.

Закон о ратификацији Конвенције Уједињених нација о правима детета,

Службени лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 15/90 и *Службени лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 4/96 и 2/97.

Закон о спречавању насиља у породици, *Службени гласник РС*, бр. 94/16.

Константиновић Вилић Слободанка, Петрушић Невена, *Кривично дело насиља у породици – актуелна правосудна пракса у Београду и Нишу*, Аутономни женски центар, Београд, 2007.

Кривични законик, *Службени гласник РС*, бр. 85/05, 88/05-испр., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14 и 94/16.

Насиље над женама – препрека развоју, Међународни документи, Аутономни женски центар, Београд, 2005.

Породични закон, *Службени гласник РС*, бр. 18/05, 72/11 – др. закон и 6/15.

Спасић Данијела, Никач Жељко, *Појмовни оквир, Родна равноправност и родно засновано насиље – приручник*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2012.

Стајић Љубомир, *Основи система безбедности – са основама истраживања безбедносних појава*, Правни факултет у Новом Саду, Нови Сад, 2015.

Човић Ана, „Насиље над децом – појавни облици и мере заштите“, у зборнику том 2: *Насиље у Србији – узроци, облици, последице и друштвене реакције*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2014, стр. 368-383.

Шурлан Тијана, „Заштита жена од насиља“, у зборнику том 2: *Насиље у Србији – узроци, облици, последице и друштвене реакције*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2014, стр. 132-143.

Ljubomir Stajic, Nenad Radivojevic

SECURITY AND LEGAL ASPECTS OF DOMESTIC VIOLENCE

Resume

The fact that violence is a constant companion of all social relations and movements and that it has not changed its goal only indicates that it can not be expected that the percentage of violence and violent behavior is reduced (or disappears). The only thing that remains is that violence as a phenomenon is “held” within acceptable limits as well as other negative phenomena such as traffic accidents, ecological accidents, health disorders and so on.

Domestic violence is quite certain a phenomenon that marks today’s world and is known to all. It is manifested in different forms and

different intensities, and becomes visible and causing attention only when cases of violence are found in black chronicles of media. Unfortunately, the trend of domestic violence is accompanied by a trend of everyday violence that occurs in school, at matches, as criminal events, as violence by extremists and the like. From the above it can be seen that domestic violence is equally a big problem for society as any other violence. As far as our country is concerned, we can say that domestic violence is known and occurs in the smallest places and rural areas, and not only in large cities.

This paper presents the security aspect of domestic violence as a person, society and the security system itself. It also provides an overview of international and national positive legal sources that regulate the fight against domestic violence. The Republic of Serbia, as a signatory of numerous international conventions in this field, has undertaken the obligation to adopt national legal acts regulating protection against domestic violence, and the last one is the Law on the Prevention of Domestic Violence that began to apply on 1 July 2017. Significant novelties regarding the protection of victims in the form of urgent measures, new competencies of the police, public prosecutors' offices, courts and centers for social work and their mutual cooperation provide hope that the protection of victims of domestic violence will be at a significantly higher level in the future.

The fight against violence is always a long-lasting process, which involves the implementation of several different preventive and repressive methods and resources in the security, legal, social, psychological, educational, cultural and religious spheres. In this fight, there are always several factors interactively connected, which act synergistically to achieve one goal.

Keywords: security, domestic violence, protection, prevention, security system

* Овај рад је примљен 07. децембра 2017. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.

УДК 343.35
DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.7
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2018.
год. 25. vol. 59
стр. 129-146

Тијана Перић Дилигенски
Институт за политичке студије, Београд

Предраг Терзић
Институт за политичке студије, Београд

СУКОБ ИНТЕРЕСА ЈАВНИХ ФУНКЦИОНЕРА – КОМПАРАТИВНА DE LEGE LATA АНАЛИЗА*

Сажетак

У раду је анализиран сукоб интереса јавних функционера као *par excellence* форма корупције у државама насталим на подручју некадашње Југославије. Применом упоредноправног метода коаутори су анализирали варијетете у нормативном и институционалном дизајнирању концепта сукоба интереса носилаца јавних овлашћења у позитивном антикорупцијском законодавству Србије, Хрватске, Словеније, Црне Горе, Македоније, Босне и Херцеговине. Налази рада потврђују да је превенирање сукоба интереса у државама обухваћеним узорком интернационализована категорија, изнуђена механизмима условљавања Европске уније.

Кључне речи: сукоб интереса, јавни функционери, повезана лица, пантофлажа, Србија, Хрватска, Словенија, Црна Гора, Македонија, Босна и Херцеговина

1. УВОДНА НАПОМЕНА

Преплитање јавног и приватног интереса је опште обележје носилаца јавних овлашћења у свим постјугословенским транзиционим контекстима. Ретки су политички егземплари честитости у вршењу јавних функција у политичким традицијама на овим просторима. Као куриозитет често се наводи Јован Илић, прослављени српски песник романтизма који је био секретар Светоандрејске скупштине а доцније и министар правде, који је, према предању на свом столу држао две бочице мастила, десну намењену за државни

* Овај рад је настао у оквиру пројекта Института за политичке студије „Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција“ (бр. 179009).

посао а леву за његове личне писаније.[1] Илићеве политичке колеге, што претече што следбеници, обилато су користили све чари политике које су им биле зајемчене законима. Јован Скерлић је у своје време скренуо пажњу на аномалије политичког система које су подстицале сукоб интереса јавних функционера, попут оних које омогућавају министрима да буду чланови управе банака које закључују уговоре о зајму са државом а истовремено онемогућавале чиновнике финансијске струке да буду чланови истих.[2]

Политички непотизам, као форма сукоба интереса носилаца највиших политичких овлашћења практикован је у социјалистичкој Југославији, о чему сведоче бројни примери.[3] Крила неформалним непотистичким праксама давало је одсуство регулисања ове материје, која је постала значајна тема на политичкој и правној агенди приступањем постјугословенских република Европској унији.[4] Ступањем на јавну функцију, функционери постају чувари јавног интереса који не смеју да подреде приватним жељама, амбицијама или интересима блиских лица попут чланова фамилије, пријатеља итд. Ова опасност има појачан интензитет у постјугословенском окружењу које има културолошке корене у менталитету клана, те се сматра нормалном појавом да се функционер кад ступи на дужност прво побрине за својту а у секундарном плану остаје опште добро и меритократија.

Носиоци јавних овлашћења у државама обухваћеним овом упоредноправном студијом практикују непотизам и кронизам, кроз запошљавање или погодовање при запошљавању чланова породице, пријатеља или припадника неке уже неформалне групе, који често немају квалификације за одређене послове. Аморални фамилијаризам у постјугословенским републикама је одраз партикуларизма као персоналне облигације засноване на лојалности члановима породице, који вуче корене из предкапиталистичког феудалног друштва. Још је Макс Вебер истицао да су лојалност и тржиште у међусобном несагласју и да је партикуларизам супрот-

1) Zvonimir Kulundžić, *Politika i korupcija u Kraljevskoj Jugoslaviji*, Stvarnost, Zagreb, 1968, стр. 40.

2) Види: Јован Скерлић, *Сабрана дела, књига седма*, Просвета, Београд, 1964, стр. 392.

3) Примери Петра и Ивана Стамболића, браће Поздерац, Густава и Димитра Влахова, Слободана и Борислава Милошевића. Често се као својеврстан изузетак наводи пример министарке Раде Трајковић која је поднела оставку на иницијативу партије чији је била члан због погодовања при запошљавању свог брата. Примери наведени према: Дејан А. Милић, „Непотизам – посебан облик сукоба интереса јавних функционера“, *Свеске за јавно право*, Фондација центар за јавно право, Сарајево, бр. 21/2015, стр. 29.

4) Детаљније види: Тијана Перић Дилигенски, „Антикоруптивни капацитети Републике Србије у светлу међународних интеграција“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр.1/2015, год. 22, vol. 47, стр. 109-119.

ност универзализму који рефлектује тржишне норме.[5] Листа непотистичких пракси на постјугословенском поднебљу је неисцрпна и у штампаним медијима готово на дневном нивоу обелодањују се примери који иако узбуркају јавност остају без институционалне реакције.[6]

2. УПОРЕДНОПРАВНА АНАЛИЗА СУКОБА ИНТЕРЕСА ЈАВНИХ ФУНКЦИОНЕРА

Организација за економску сарадњу и развој (ОЕЦД) је препознала опасност од сукоба интереса носилаца јавних овлашћења као универзалног феномена очишћеног од просторне и временске одреднице и понудила је дефиницију овог концепта као „сукоба између јавне дужности и приватног интереса јавног функционера тако да интерес функционера у приватном својству може непримерено да утиче на обављање његове/њене службене дужности и обавеза".[7] Следећи ову логику, законописци постјугословенских република су нормирали материју сукоба интереса на методолошки сличан начин уз извесне варијетете који ће детаљније бити анализирани у тексту који следи.

2.1. Србија

Да би се превенирале ове праксе које су неправичне и штетне, у постјугословенским републикама постепено је дошло до споља изнуђеног буђења нормативне свести да се уреди област сукоба интереса. Законом о спречавању сукоба интереса при вршењу јавних функција из 2004. године српски законодавац је први пут концептуализовао ову материју. По инерцији, законска решења

5) Seymor Martin Lipset, Gabriel Salman Lenz, "Corruption, Culture and Markets" in: *Culture Matters: How Values Shape Human Progress* (eds. Lawrence E. Harrison, Samuel P. Huntington), Basic Books, New York, 2000, стр. 119.

6) Еклатантан пример непотизма у Хрватској је случај брата некадашњег премијера Милановића који је добио кредит од Хрватске банке за обнову и развој тек кад му је брат постао први човек владе. У Црној Гори издвајамо примере генералног директора црногорског јавног сервиса и гувернера Централне банке који су запошљавали чланове својих породица. Интересантан је и случај словеначког представника у Европском парламенту који је као своје асистенте запослио своју кћерку и бившу свастику свог сина. У БиХ непотизам постоји на централном и ентитетским нивоима. Син председнице владе Републике Српске запослен је у јавном предузећу које је јединствено за оба ентитета. Македонија обилује примерима ситног непотизма (погодовање при запошљавању у позориштима) а непотизам у Србији је „вулгарни" према оцени појединих аутора. О примерима непотизма детаљније види: Дејан Милић, „Непотизам – посебан облик сукоба интереса јавних функционера", нав. дело, стр. 39-40.

7) *Recommendation of the Council on Guidelines for Managing Conflict of Interest in the Public Service*, Internet, http://www.oecd.org/governance/ethics/2957360.pdf, 15/01/2018.

нису одговарала стварности па је уследило ново конституционално и законско нормирање које је у границама могућег исправило недостатке уочене у правној пракси. Од 2006. године, забрана сукоба интереса је постала конституционална категорија која има снагу уставног начела, према коме „нико не може да врши државну или јавну функцију која је у сукобу са његовим другим функцијама, пословним и приватним интересима, а постојање сукоба интереса и одговорности при његовом решавању одређује се Уставом и законом.“[8] Ова уставна норма је била исходишна тачка за доношење Закона о Агенцији за борбу против корупције који је дерогирао претходни законски текст и поверио новооснованој независној институцији мандат у погледу сукоба интереса.

Закон о Агенцији за борбу против корупције операционализује сукоб интереса као „ситуацију у којој функционер има приватни интерес који утиче, може да утиче или изгледа као да утиче на поступање функционера у вршењу јавне функције односно службене дужности, на начин који угрожава јавни интерес“.[9] Поред основног концепта, законодавац дефинише појмове који су незаобилазни за разумевање сукоба интереса – функционер, јавна функција, приватни интерес и повезано лице. Појам функционера обухвата релативно широк круг лица (изабрана, постављена или лица која су именована у органе Републике Србије, аутономне покрајине, јединице локалне самоуправе и органе јавних предузећа и привредних друштава које је основала или чији је члан Република Србија, аутономна покрајина, јединица локалне самоуправе и сва лица које бира Народна скупштина).[10] Јавна функција је она функција која се обавља у горенаведеним органима и она подразумева овлашћења руковођења и одлучивања (доношење општих и појединачних аката).[11]

Круг повезаних лица обухвата таксативно наведена лица (супружнике или ванбрачне партнере функционера, крвне сроднике у правој и побочној линији закључно са другим степеном сродства, усвојитеље или усвојенике функционера) као и „свака друга правна или физичка лица која се према другим основама и околностима могу оправдано сматрати интересно повезаним са функционером“.[12] Под приватним интересом законодавац подразумева било какву корист или погодност за функционера или повезано лице. Законодавац је имао

8) Члан 6. Устава Републике Србије, *Сл. гласник РС,* бр. 98/2006.

9) Члан 2. став 6 Закона о Агенцији за борбу против корупције, *Сл. гласник РС,* бр. 97/2008, 53/2010, 66/2011 – одлука УС, 67/2013 – одлука УС, 112/2013 – аутентично тумачење и 8/2015 – одлука УС.

10) Исто, члан 2. став 1.

11) Исто, члан 2. став 3.

12) Исто, члан 2. став 4.

интенцију да нормирањем сукоба интереса функционерима забрани вршење друге јавне функције.[13] Но, како *nula regula sine exceptione,* непосредно изабрани функционери могу да врше више јавних функција у конституционално дефинисаним границама.[14] Агенција је овлашћена да на начин и у роковима одређеним законом даје одобрења изабраним, постављеним или именованим функционерима за обављање друге јавне функције, на основу њихових захтева будући да функционери подлежу обавези пријављивања сукоба интереса.

Функционерима је омогућено да врше функцију у политичкој странци и политичком субјекту али су обавезни да повуку демаркациону линију између ових делатности (забрана коришћења јавних ресурса и скупова за промоцију политичког ентитета ком припада, предочавање саговорницима и јавности да ли иступа као функционер или члан партије).[15] Законом је регулисано обављање другог посла или делатности у време ступања на јавну функцију кроз дефинисање процедуралних корака које треба да предузму функционери и Агенција у законом одређеним роковима.[16] Функционерима је забрањено да оснивају привредна друштва или јавне службе за време вршења јавне функције уз могућност чланства у струковним удружењима и органима удружења.[17] Функционери који имају управљачка права у привредним друштвима подлежу обавези да их пренесу на правна или физичка лица која нису повезана лица и која ће у своје име а за рачун функционера да их врше до престанка јавне функције. Чином преноса управљачких права, ова лица потпадају под категорију повезаних лица.[18]

Превентивна димензија сукоба интереса манифестује се у забрани пантофлаже, односно заснивања радног односа или пословне сарадње са правним лицем, предузетником или међународном организацијом која обавља делатности у вези са функцијом коју је вршио функционер, две године по престанку функције.[19] Законодавац није био радикалан у својим ставовима те је предвидео могућност ангажовања функционера у приватном или међународном сектору на основу добијене сагласности Агенције.[20]

13) О пракси Агенције у овој материји детаљније види: Милош Д. Хркаловић, „Одбор Агенције за борбу против корупције и одлучивање по жалбама – пракса од 2011. до 2013“, *Администрација и јавне политике*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2015, год I, vol. 3, стр.77-93.

14) Члан 28. став 3 Закона.

15) Исто, члан 29.

16) Види: Исто, члан 31.

17) Види: Исто, чланови 33. и 34.

18) Исто, члан 35.

19) Исто, члан 38.

20) Исто.

2.2. Хрватска

За разлику од српског, хрватски уставотворац није се определио за уставно нормирање материје сукоба интереса, већ је нормирање ове области препустио законодавцу. Прво је донет Закон о спречавању сукоба интереса у обављању јавних дужности из 2003. године који је носио са собом многе мањкавости,[21] које су елиминисане доношењем Закона о спречавању сукоба интереса из 2011. године.[22] Сукоб интереса према слову Закона постоји када је приватни интерес функционера у супротности са јавним интересом у три ситуације: 1. када приватни интерес функционера утиче на његову непристрасност у обављању јавне дужности (стварни сукоб интереса као квалификовани облик); 2. када се основано може сматрати да приватни интерес функционера утиче на његову непристрасност у обављању јавне дужности и 3. када приватни интерес функционера може да утиче на његову непристрасност у обављању јавне дужности (потенцијални сукоб интереса као најблажа форма).[23] У закону је *numerus clausus* системом наведен круг јавних функционера а за чланове њихових породица одређује се ужи круг лица у односу на српски модел: брачни и ванбрачни партнери, сродници по крви у правој линији, браћа и сестре, усвојитељи и усвојеници, који се сматрају повезаним лицима.[24]

Законски текст у целини узев стоји на бранику јавног интереса ког сматра супериорним у односу на приватне интересе и аспирације функционера и лица повезаних са њима. У случају сумње о постојању сукоба интереса, функционери су обавезни да затраже мишљење Повјеренства за спречавање сукоба интереса у обнашању јавних дужности,[25] као сталног, независног и самосталног државног органа које поред контроле имовине и прихода функционера примарно решава о сукобу интереса са различитих аспеката (покреће поступак сукоба интереса и доноси одлуке о томе, израђује смернице и упутства функционерима у сврху превенирања сукоба интереса, спроводи едукацију функционера о овој материји, сарађује са надлежним органима овлашћеним за измене прописа у овој области и иницирање потребних измена као и остваривање сарадње са невла-

21) Критику законских решења види код: Josip Kregar, „Korupcija: neznanje nije opravdanje“ u zborniku: *Korupcija i povjerenje* (priredili: Josip Kregar, Duško Sekulić, Željka Šporer), Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb, 2010, стр. 18.

22) Zakon o sprječavanju sukoba interesa, *Narodne novine RH* 26/11, 12/12, 124/12, 126/12 – odluka US, 48/13, 57/15.

23) Исто, члан 2.

24) Исто, члан 4. ставови 2 и 5

25) Исто, члан 6.

диним и међународном организацијама у домену спречавања сукоба интереса).[26] Повјеренство је овлашћено да у случају повреде законских одредаба изриче три врсте санкција: опомену, обуставу исплате дела нето месечне зараде и јавно објављивање одлуке Повјеренства.[27]

Закон је јавним функционерима онемогућио чланство у управним телима и надзорним одборима привредних друштава, управним већима установа, надзорним одборима фондова као и забрану обављања послова управљања у привредним субјектима. Законодавац је предвидео изузетак од овог општег правила лимитирајући чланство функционера у највише два управна већа или надзорна одбора који су од посебног значаја за државу, јединицу локалне или регионалне самоуправе.[28] Законодавац је био начелног става да функционери не смеју да интересно погодују себи или другој особи, што је конкретизовано у обавези функционера који има 0,5% деоница или удела у капиталу привредног друштва да пренесе своја управљачка права на другу особу са којом није непотистички повезан или на посебно тело.[29] Постоји и повратна забрана за привредни субјект у ком функционер или члан његове породице поседује наведени удео да не може да ступи у пословни однос са органом јавне власти у којем функционер врши своју дужност нити сме да буде члан заједнице понуђача или подиспоручилаца у том пословном односу. Правни акти који су донети супротно овим забранама не производе правна дејства, односно ништави су.[30]

Забрана непотистичких пракси појачана је одредбом по којој је функционер обавезан да благовремено обавести Повјеренство о случају када орган у ком функционер обавља јавну функцију ступа у пословни однос са субјектом у којем члан породице функционера поседује најмање 0,5% удела у власништву.[31] Законодавац је предвидео и забрану пантофлаже, спречавајући функционера да у року од једне године након престанка функције не пређе у приватни сектор, односно не прихвати именовање, избор или закључење уговора којим ступа у радни однос код правног лица које је за време вршења дужности функционера било у пословном односу или је у тренутку именовања, избора или закључења уговора из свих околности конкретног случаја јасно произлази да намерава ступити у пословни однос са органом у којем је обављао дужност.[32]

26) Исто, члан 30.
27) Исто, члан 42.
28) Исто, члан 14.
29) Исто, члан 16. став 1.
30) Исто, члан 17.
31) Исто, члан 18.
32) Исто, члан 20.

2.3. Словенија

Законско нормирање сукоба интереса има најдужи историјат у Словенији, који је почео 1992. године када је донет Закон о неспојивости вршења јавне функције са плаћеном делатношћу. Законски текст је био редефинисан и дерогиран у годинама које су уследиле, због евроинтеграцијских критеријума. У предвечерје придруживања Европској унији (два дана након формалног добијања чланства), Словенија је донела закон који је на интегралан начин приступио антикорупцијском феномену. Финални облик сукоба интереса као потенцијалног коруптивног ризика дефинисан је Законом о интегритету и спречавању корупције[33] као „околности у којима приватни интерес службеног лица утиче или ствара привид да утиче на непристрасно и објективно извршавање његових јавних задатака".[34]

Закон је регулисао појам приватног интереса службеног лица као имовинску или неимовинску корист за њега, чланове његове породице (супружници, деца, усвојеници, родитељи, усвојитељи, браћа, сестре као и лица која са службеним лицем живе у заједничком домаћинству и ванбрачној заједници) и за друга физичка лица или правна лица са којима има или је имало личне, пословне или политичке контакте.[35] Идеја водиља законодавца била је позиционирање јавног интереса у први план на начин да се функционерима онемогући остваривање било каквог недозвољеног приватног интереса. Словеначки законодавац је имао интенцију да превенира сукоб интереса јавних функционера, фаворизујући њихову примарну правну ефикасност и апелујући на функционере да буду опрезни у погледу сваког стварног или потенцијалног сукоба интереса и да учине све да га предупреде.[36] У случају сумње о постојању сукоба интереса, функционери подлежу обавези да о томе писмено обавесте свог старешину или Комисију за спречавање корупције, који одлучују о предметној ствари у року од 15 дана.[37] Комисија за спречавање корупције је овлашћена да покрене поступак утврђивања стварног постојања сукоба интереса и у случају да утврди постојање намере о прикривању сукоба интереса, Комисија обавештава друге надлежне органе. Комисија има право да покрене наведени поступак у року од две године од дана обављања службених радњи.[38]

33) Zakon o integriteti in preprečevanju korupcije – uradno prečiščeno besedilo – *ZIntPK-UPB2* од 2.9.2011., Internet, http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO5523, 10/01/2018.

34) Исто, члан 4. став 12.

35) Исто, члан 4. ставови 4 и 13.

36) Исто, члан 37.

37) Исто, члан 38.

38) Исто, члан 39.

Важна помена је одредба о забрани пословања органа или организације јавног сектора који спроводе јавну набавку или спроводе поступак доделе концесија и других форми јавно-приватних партнерстава да остварују сарадњу са субјектима у којима функционер или члан његове породице учествују као носиоци пословодних функције, чланови пословодства, законски заступници или непосредно или преко других правних лица учествују са више од 5% удела у оснивачким правима, управљању или капиталу.[39]

На послетку, законодавац је превенирао потенцијалну пантофлажу, уводећи одредбу по којој у року од две године по престанку функције функционер не сме у односу са органом у ком је обављао своју функцију да наступа као представник пословног субјекта који с тим органом већ има или успоставља пословне контакте. Законодавац је додатно минимализовао *ex post* преплитање приватног и јавног интереса, забрањујући органу у коме је функционер обављао функцију да у року од годину дана од престанка функције послује са субјектом у коме бивши функционер непосредно или преко других правних лица учествује са више од 5% удела у оснивачким правима, управљању односно капиталу.[40]

2.4. Македонија

Сукобу интереса као коруптивном ризику у политичкој сфери посвећена је пажња и у Македонији, где је ова материја нормирана Законом о спречавању сукоба интереса.[41] *Ratio legis* нормирања било је спречавање злоупотребе јавних овлашћења службених лица и предупређивање ситуација у којима би приватни интереси однели превагу над јавним, о чему сведочи формулација законодавца да функционер при вршењу јавних овлашћења и дужности не сме да се руководи личним, породичним, верским, политичким нити етничким интересима и притисцима и обећањима надређених.[42] Поред ове начелне забране, законодавац ставља вето и на следећа понашања службених лица:[43] прибављање користи

39) Исто, члан 35.

40) Исто, члан 36. ставови 1 и 2.

41) Законот на спречување судир на интереси, *Службен весник на Република Македонија,* 70/2007, 128/2009 и 6/2012.

42) Види: Tijana Peric Diligenski, "The anti-corruption paradigm in Macedonia in light of the European Union Accession process" in *Macedonia, Social, Political and Ecomomic Issues* (eds. Vesna Stanković Pejnović, Mirjana Stanković), Nova Science Publishers Inc., New York, 2017, стр. 168.

43) Круг службених лица према интенцији законодавца изнетој у члану 3. ставу 2 обухвата: шефа државе, народне посланике, градоначелнике, амбасадоре и друга именована лица у иностранству, лица постављена и именована од стране Скупштине Републике Маке-

од вршења јавне функције, остваривање или стицање права од повреде принципа једнакости свих пред законом, злоупотребљавање права која произилазе из обављања јавних овлашћења, примање награда или друге користи за обављање послова који су у вези са јавним овлашћењима и дужностима, класичне форме активног и пасивног подмићивања (тражење или примање награде или друге користи за обављање послова који су у вези са јавним овлашћењима и дужностима, тражење или примање награде за гласање или негласање или утицање на доношење одлуке неког тела или лица у циљу остваривања личне користи или користи за лица повезана са њим, обећавање запослења, утицање на доношење одлука с циљем постизања приватног интереса или користи за њега или са њим повезана лица).[44]

Круг потенцијалних бенефицијара сукоба интереса („блиска лица“) је широко конципиран и обухвата лица која са службеним лицем живе у брачној и ванбрачној заједници, сродници по крви у правој линији као и побочни сродници закључно са четвртим степеном сродства, усвојитељи и усвојеници, тазбински сродници до другог степена као и свако друго лице које са службеним лицем има какав приватни интерес.[45] Да би се елиминисао продор приватног у јавно, македонски законодавац је забранио функционерима да буду чланови управног или надзорног одбора привредног друштва, јавног предузећа, агенције, фонда и свих других организационих облика у којима доминира државни капитал.[46] Изузетно, функционери имају право да буду нелукративни чланови управног или надзорног органа непрофитне организације, удружења грађана и фондације која обавља научне, спортске, хуманитарне и сродне активности (остварујући права на накнаду путних трошкова), о чему морају да обавесте Државну комисију за спречавање корупције.[47] Законом је предвиђена обавеза функционера који имају власничка права у привредним друштвима или установама да их пренесу на друго тело или лица које сами овласти (осим на блиска лица дефинисана законом).[48]

Македонски законодавац је био врло ригорозан кад је заузимао суд о потенцијалној пантофлажи, у погледу рокова и сфера

доније, Владе Републике Македоније, постављена и именована лица у државној управи и другим државним органима, правосуђу, јавним предузећима, установама, другим правним лицима државне управе и локалне самоуправе, одборници општинских већа, одборници Већа града Скопља, као и лица запослена преко агенције за привремено запошљавање са овлашћењима утврђеним законом.

44) Члан 5. Закона, supra note 40.

45) Члан 3. став 1 Закона.

46) Члан 18. Закона.

47) Члан 20. Закона.

48) Члан 9. Закона.

деловања бивших функционера, што је резултирало решењем да функционер у року од три године по престанку функције или запослења не може да буде запослен у предузећу у ком је вршио контролу нити може да успостави било какав уговорни однос за вршење јавних овлашћења и дужности. Законом је изричито забрањено да у року од три године функционер стиче акције по било ком основу у правном лицу у ком је радио или вршио надзор. Функционеру је онемогућено да у року од две године након престанка вршења јавних овлашћења да заступа физичка или правна лица у органу у ком је претходно радио, ако узима учешће у доношењу одлука у неком предмету.[49]

Закон предвиђа обавезу пријављивања о постојању или непостојању сукоба интереса (изјава о сукобу интереса) Државној комисији за спречавање корупције у року од 30 дана од преузимања вршења јавних овлашћења. У случају постојања сумње да је посреди ситуација која представља сукоб интереса, функционер подлеже законској обавези да о томе обавести Државну комисију за спречавање корупције. Надлежности овог антикорупцијског органа кад је посреди сукоб интереса своде се на класичне нормативне активности (доношење Националног програма и акционог плана за превенцију сукоба интереса, давање мишљења о предлозима закона који се односе на спречавање сукоба интереса), процедуралне (проверавање изјава о постојању или непостојању сукоба интереса, разматрање случајева сукоба јавног и приватног интереса који произилазе из овог и других закона, спровођење мера предвиђених овим законом), координишуће (сарадња са другим државним органима у спречавању појаве сукоба интереса), едукативне (информише јавност о случајевима сукоба интереса, спроводи едукативне активности).[50] У случају да утврди постојање сукоба интереса у поступку и роковима предвиђеним законом, Државна комисија има на располагању три врсте мера: јавну опомену, иницијативу за покретање дисциплинског поступка за утврђивање дисциплинског прекршаја и иницијативу за разрешење вршења јавних овлашћења или дужности.[51]

2.5. Црна Гора

Нормирање сукоба интереса има интересантну генезу и у Црној Гори. Пионирски кораци црногорског законодавца из 2004.

49) Члан 17. Закона.

50) Члан 21.

51) Члан 25.

године, када је донет Закон о конфликту интереса нису уродили плодом јер је законски текст оскудевао контролним механизмима који би ефикасно превенирали овај коруптивни ризик. Након четири године примене мањкавог закона, уследило је друго нормирање у виду Закона о спречавању сукоба интереса,[52] који је изменио физиономију Комисије за спречавање сукоба интереса, органа који има превентивну улогу јачања свести јавних функционера о предупређивању уплива приватног у јавни интерес. Надлежности Комисије биле су оријентисане на: вођење поступка и доношење одлука о повреди овог закона, давање мишљења о постојању сукоба интереса, утврђивање вредности поклона, давање мишљења на нацрте закона и других прописа који се односе на материју сукоба интереса, иницирање измена и допуна закона ради њиховог хармонизовања са европским тековинама и другим међународним стандардима у домену антикорупцијске иницијативе и транспарентности пословних трансакција, подношење захтева за покретање прекршајног поступка.[53] Због евроинтеграцијског процеса надлежности Комисије за спречавање сукоба интереса од 1.1.2016. године преузела је Агенција за антикорупцију као ново, независно и самостално антикорупцијско тело. Из наведених побуда, деценију након првог нормирања сукоба интереса, донет је Закон о спречавању корупције[54] који је усавршио концепт сукоба интереса у вршењу јавних функција, као ситуације у којој приватни интерес функционера утиче или може да утиче на његову непристрасност у вршењу јавне функције.

По узору на македонског, црногорски законодавац предвиђа обавезу за јавне функционере да дају изјаву о постојању сукоба интереса органу у ком врше јавну функцију, у случају да учествује у расправи и одлучивању у ствари у којој они или са њима повезана лица имају приватни интерес. Изјава се прослеђује Агенцији за антикорупцију која доноси мишљење о постојању сукоба интереса, које даље прослеђује функционеру и органу који доноси одлуку о изузећу функционера, уколико је утврђено да постоји сукоб интереса.[55] Као потенцијалне кориснике сукоба интереса („повезана лица“) законодавац је одредио сроднике функционера у правој линији и побочној линији до другог степена сродства, тазбинске сроднике до првог степена сродства, брачне и ванбрачне партнере, усвојиоце и усвојенике, чланове заједничког домаћинства и друга физичка и правна лица са којима је јавни функционер у пословном односу.[56]

52) Закон о спречавању сукоба интереса, *Сл. лист Црне Горе,* бр. 01/09, 41/11, 47/11.

53) Исто, члан 40.

54) Закон о спречавању корупције, *Сл. лист Црне Горе,* бр. 53/2014.

55) Исто, члан 8.

56) Исто, члан 6. став 4.

Закон је забранио функционерима низ руководећих активности у привредним друштвима (да буду председници, овлашћени заступници или чланови органа управљања, извршни директори, менаџери) и обавезу да пренесу управљачка права на друга физичка или правна лица, уз напомену да законодавац не износи изричиту забрану да то буду лица која спадају у законску категорију повезаних лица (*post festum* ће ова лица постати повезана).[57] Поред тога, јавни функционери не могу да врше јавне функције у јавним предузећима и јавним установама нити могу да закључују уговоре о пружању услуга и пословној сарадњи.[58] Законодавац је стао у заштиту јавног интереса при осмишљавању ограничења по престанку јавне функције, забранивши функционерима да у периоду од две године по престанку функције пред органом јавне власти у ком је вршио функцију: а) буду пуномоћници или представници приватних ентитета или међународне организације које су у пословном односу са тим органом власти; б) заснују радни однос или успоставе пословну сарадњу са наведеним субјектима који остварују корист на основу одлука органа власти у којем је функционер обављао функцију; в) заступају правна или физичка лица у предмету у ком су у својству јавног функционера учествовали у одлучивању; г) обављају послове управљања или ревизије у правном лицу у ком су најмање једну годину пре престанка јавне функције његове дужности биле сродне; д) ступе у уговорни однос или другу форму пословне сарадње; ђ) употребе поверљиве информације до којих су дошли у вршењу јавне функције у лукративне сврхе за себе или другог или наношењу штете другом (изузетак су информације које су иначе доступне јавности).[59] Законодавац је за повреду законских одредаба које се односе на сукоб интереса, предвидео новчане казне за прекршаје правног лица и одговорног лица у правном лицу или државном органу, органу државне управе, органу локалне управе или локалне самоуправе, за прекршаје функционера и лица којима је престала функција.[60]

2.6. Босна и Херцеговина

Комплексно државно уређење Босне и Херцеговине осликава се и у плурализму законодавстава о сукобу интереса, те постоји кровни закон на државном нивоу и низ закона на ентитет-

57) Исто, чланови 11. и 10.

58) Детаљније види: Исто, чланови 12. и 14.

59) Исто, члан 15.

60) Види: Исто, чланови 102-104.

ским нивоима (Закон о сукобу интереса у институцијама Босне и Херцеговине, Закон о спречавању сукоба интереса у органима власти Федерације БиХ и Закон о спречавању сукоба интереса у институцијама Брчко Дистрикта БиХ). До 2014. године, када су ступиле на снагу најновије законске измене на централном нивоу власти, Централна изборна комисија БиХ је била надлежна за примену прописа о сукобу интереса на државном нивоу, федералном и на нивоу Брчко дистрикта. Надлежности Централне изборне комисије пренете су на новоформирану Комисију за одлучивање о сукобу интереса, састављену од девет чланова (по три члана представничког дома и Дома народа Парламентарне скупштине БиХ, и директора и два заменика директора Агенције за превенцију корупције и координацију борбе против корупције БиХ, као чланови према положају).[61] На нивоу ентитета Републике Српске фигурирале су две регулаторне инстанце – Комисија за спречавање сукоба интереса у органима власти Републике Српске као првостепена и Комисија за жалбе као другостепена.

Законодавци на различитим нивоима власти у БиХ имали су намеру да на што јединственији начин нормирају сукоб интереса и у том науму су донекле успели. Закон о сукобу интереса у институцијама власти Федерације БиХ[62] је по својим решењима сродан закону на државном нивоу, за разлику од Закона о спречавању сукоба интереса у органима власти Републике Српске,[63] који је мање рестриктиван.

Креатори закона о сукобу интереса размимоилазе се у концептуализацији категорије изабраних представника. Кровни закон као изабране представнике наводи непосредно изабране чланове Председништва БиХ. Закон на федералном нивоу председника и потпредседника Федерације (које бира Парламент) наводи као носиоце извршних функција, док су у Републици Српској непосредно изабрани шеф државе и потпредседници носиоци извршних функција. Круг бенефицијара сукоба интереса је екстензивно постављен у кровном закону и обухвата сроднике (сроднике у правој линији, сроднике у побочној линији до трећег степена, тазбинске сроднике до другог степена и дете брачног друга) и блиске сроднике (брачни и ванбрачни партнер, дете, мајка, отац,

61) Види: Члан 17. Zakona o izmjenama i dopunama zakona o sukobu interesa u institucijama vlasti Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH*, br. 87/13, Internet, http://apik.ba/zakoni-i-drugi-akti/Zakoni/drugi-vazniji-zakoni/Zak_o_iz_i_dop_zak_o_suk_in_u_in_vl_BiH_87-13_bs.pdf, 08/01/2018.

62) Zakon o sukobu interesa u institucijama vlasti FbiH, *Službene novine FBiH*, br. 70/08.

63) Zakon o sprečavanju sukoba interesa u institucijama vlasti Republike Srpske, *Službeni glasnik RS*, 73/08.

усвојитељ и усвојеник изабраног функционера, носиоца извршне функције или саветника).[64]

Нормативни креатор Републике Српске је био либералнији у осмишљавању круга потенцијалних корисника сукоба интереса, подразумевајући под тим само чланове породице[65] (брачни или ванбрачни партнер, дете, усвојеник, усвојилац, дете брачног друга изабраног представника, носиоца извршне функције или саветника). Либерализам поменутог законописца рефлектује се и у одсуству забране јавним функционерима да буду чланови надзорних одбора управних организација, за разлику од централног државног законописца који је апострофирао инкомпатибилитет јавне функције са чланством у пословодном одбору или дирекцији као и обављање дужности директора агенције за приватизацију.[66]

Нормативни оквири о сукобу интереса у БиХ начелно забрањују функционерима да пружају личне услуге јавним и приватним предузећима која послују са владама на било ком нивоу. Најрадикалнију забрану у том погледу садржи Закон о сукобу интереса у институцијама Брчко дистрикта БиХ који спречава јавне функционере да закључују уговоре о пружању јавних услуга са било којим јавним предузећем и само са оним приватним предузећем која су закључила уговор или послују са Дистриктом уз два кумулативна услова од којих је један временски (у периоду док јавни функционери обављају своју дужност) други се односи на вредност уговора или посла који прелази вредност од 5.000 конвертибилних марака на годишњем нивоу.[67]

Законодавство Републике Српске у свом заштитнички настројеном маниру према јавним функционерима није их недвосмислено нити изричито спречило да закључују личне (консултантске) уговоре са владом и са јединицама локалне самоуправе иако им је забранило да закључују уговоре у пружању личних услуга са јавним предузећима и привредним друштвима који закључују уговоре са владом у износу до 30.000 конвертибилних марака на годишњем нивоу.[68]

64) Члан 3, ставови b и c, Zakon o sukobu interesa u insitucijama Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH* 16/02, 14/03, 12/04, 63/08.

65) Члан 4. став 1, тачка г, Zakon o sprečavanju sukoba interesa u institucijama vlasti Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, 73/08.

66) Види: TI BIH, *Sukob interesa: Vodič kroz pojmove i zakone u BiH*, стр. 39, Internet, https://ti-bih.org/wp-content/uploads/2011/05/Sukob-interesa-vodic-kroz-pojmove-i-zakone-u-BiH.pdf, 18/01/2018.

67) Члан 8. став 2, Zakona o sukobu interesa u insitucijama Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Brčko distrikta BiH* 43/08 i 47/08.

68) Члан 7., Zakon o sprečavanju sukoba interesa u institucijama vlasti Republike Srpske.

ЛИТЕРАТУРА

Милић Дејан А., „Непотизам – посебан облик сукоба интереса јавних функционера“, *Свеске за јавно право*, Фондација центар за јавно право, Сарајево, бр. 21/2015, стр. 23-43.

Перић Дилигенски Тијана, „Антикоруптивни капацитети Републике Србије у светлу међународних интеграција“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр.1/2015, год. 22, vol. 47, стр. 109-119.

Скерлић Јован, *Сабрана дела, књига седма*, Просвета, Београд, 1964.

Хркаловић Милош Д., „Одбор Агенције за борбу против корупције и одлучивање по жалбама – пракса од 2011. до 2013.“, *Администрација и јавне политике*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2015, год I vol. 3, стр. 77-93.

Kregar Josip, „Korupcija: neznanje nije opravdanje“ u zborniku: *Korupcija i povjerenje* (priredili: Josip Kregar, Duško Sekulić, Željka Šporer), Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb, 2010.

Kulundžić Zvonimir, *Politika i korupcija u Kraljevskoj Jugoslaviji*, Stvarnost, Zagreb, 1968.

Lipset Seymor Martin, Lenz Gabriel Salman,“Corruption, Culture and Markets“, in: *Culture Matters: How Values Shape Human Progress* (eds. Lawrence E. Harrison, Samuel P. Huntington), Basic Books, New York, 2000, стр. 112-125.

Peric Diligenski Tijana,“The anti-corruption paradigm in Macedonia in light of the European Union Accession process“ in: *Macedonia, Social, Political and Ecomomic Issues* (eds. Vesna Stanković Pejnović, Mirjana Stanković), Nova Science Publishers Inc., New York, 2017, стр. 161-163.

Нормативни акти:

Устав Републике Србије, *Сл. гласник РС* бр. 98/2006.

Законот на спречување судир на интереси, *Службен весник на Република Македонија* 70/2007, 128/2009 и 6/2012.

Закон о спречавању сукоба интереса, *Сл. лист Црне Горе*, бр. 01/09, 41/11, 47/11.

Закон о спречавању корупције, *Сл. лист Црне Горе*, бр 53/2014.

Закон о Агенцији за борбу против корупције, *Сл. гласник РС*, бр. 97/2008, 53/2010, 66/2011 – одлука УС, 67/2013 – одлука УС, 112/2013 – аутентично тумачење и 8/2015 – одлука УС.

Zakon o integriteti in preprečevanju korupcije – uradno prečiščeno besedilo – *ZIntPK-UPB2* од 2.9.2011., Internet, http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO5523, 10/01/2018.

Zakon o sprječavanju sukoba interesa, *Narodne novine RH* 26/11, 12/12, 124/12, 126/12 – odluka US, 48/13, 57/15.

Zakon o sukobu interesa u insitucijama Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH* 16/02, 14/03, 12/04, 63/08.

Zakon o sukobu interesa u insitucijama Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Brčko distrikta BiH* 43/08 i 47/08.

Zakon o sukobu interesa u institucijama vlasti FbiH, *Službene novine FBiH*, br. 70/08.

Zakon o sprečavanju sukoba interesa u institucijama vlasti Republike Srpske, *Službeni glasnik RS*, 73/08.

Zakon o izmjenama i dopunama zakona o sukobu interesa u institucijama vlasti Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH*, br. 87/13, Internet, http://apik.ba/zakoni-i-drugi-akti/Zakoni/drugi-vazniji-zakoni/Zak_o_iz_i_dop_zak_o_suk_in_u_in_vl_BiH_87-13_bs.pdf, 08/01/2018.

Zakon o integriteti in preprečevanju korupcije – uradno prečiščeno besedilo – *ZIntPK-UPB2*.

Интернет извори:

Recommendation of the Council on Guidelines for Managing Conflict of Interest in the Public Service, Internet, http://www.oecd.org/governance/ethics/2957360.pdf, 15/01/2018.

TI BIH, *Sukob interesa: Vodič kroz pojmove i zakone u BiH*, Internet, https://ti-bih.org/wp-content/uploads/2011/05/Sukob-interesa-vodic-kroz-pojmove-i-zakone-u-BiH.pdf, 18/01/2018.

Tijana Peric Diligenski, Predrag Terzic

CONFLICT OF INTEREST OF PUBLIC OFFICIALS – DE LEGE LATA

Resume

In this paper the concept of the conflict of interests of public officials is analyzed as a *par excellence* form of corruption in the states formed in the territory of the former Yugoslavia. In anti-corruption post-Yu legislation special attention is given to the normative regulation of conflict of interest as a form of corruptive risk in the political sphere. *Ratio legis* of such legislation is conducting prevention of the abuse of public authority of public officials and the preclusion of situations in which private interests can prevail over the public interests. Using the comparative method, the coauthors analyzed varieties in the normative and institutional design of the conflict of interest phenomenon, related

with public officials in the positive anti-corruption legislation of Serbia, Croatia, Slovenia, Montenegro, Macedonia, and Bosnia and Herzegovina. Findings of papers confirm that the prevention of conflict of interest in the countries included in the research sample is an internationalized category, created by European Union's conditionality mechanisms.

Keywords: conflict of interest, public officials, close persons, pantouflage, Serbia, Croatia, Slovenia, Montenegro, Macedonia, Bosnia and Herzegovina

* Овај рад је примљен 30. јануара 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.

УДК 351.9:351.74
DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.8
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2018.
год. 25. vol. 59
стр. 147-168

Жељко Никач
Криминалистичко-полицијска академија, Београд

Ванда Божић
Правни факултет, Свеучилиште у Загребу

ПРАВНИ И ИНСТИТУЦИОНАЛНИ МЕХАНИЗМИ ЕКСТЕРНЕ КОНТРОЛЕ РАДА ПОЛИЦИЈЕ*

Сажетак

Истраживање полази од основне претпоставке да је контрола рада полиције изузетно значајна због осетљивости послова које овај орган за примену закона обавља, могућности повреде људских права и грађанских слобода. Циљ истраживања је да се укаже на надзор који треба да обезбеди ограничење апсолутне власти, законитост у раду и једнакост грађана пред законом. Видови екстерне контроле полиције су парламентарна, контрола извршне власти, правосудна, контрола покрајине и локалне самоуправе, независних институција и јавности. У раду су методолошки истражени и анализирани егзактни показатељи примене механизама контроле рада полиције у Републици Србији. Према резултатима истраживања поједини државни органи у потпуности користе механизме контроле и адекватно их евидентирају, док их други не користе у довољној мери или евидентирају неадекватно. У закључним разматрањима је изнето да постоје задовољавајући правни и институционални механизми за екстерну контролу полиције, али је неопходно побољшати примену закона у духу једнакости грађана пред законом.

Кључне речи: полиција, екстерна контрола рада, правни и институционални механизми, владавина права

* Рад је настао у оквиру Пројекта *Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција*, код МПНТР бр.179045.

1. УВОД

Демократско друштво подразумева владавину права која афирмише универзалне хуманистичке вредности, институционална решења и гарантије које искључују апсолутизам и арбитрарност и обезбеђују ограничавање власти, независност судства, одговарајући положај човека у систему и пред органима власти. Права мањина (политичка, верска, идеолошка, етничка) и појединца постајала су од XVIII века коректив владавине већине, или критеријум „добре владе" с циљем да се обезбеди владавина права једнако за све.[1]

У савременом друштву држава има ексклузивно право да ограничи одређена права и слободе грађана који се гарантују домаћим и међународним документима. Ограничења морају бити строго нормирана, временски лимитирана и сведена на минимум. Овлашћења за привремена ограничења права и слобода имају органи за примену закона, међу којима посебно место има полиција. У примени овлашћења држава је дужна да обезбеди контролу, надзор и поштовање начела законитости у раду, посебно код употребе средстава принуде.[2] Питање контроле добија на значају јер полиција као орган за примену закона може да утиче на личне и друштвене вредности, живот и слободу грађана. У том смислу полиција има улогу у успостављању равнотеже између управљања као функције државе и слободе и права грађана.[3]

У зависности од правних система постоје различити модели организације и начина рада полиције, као и видови контроле. Преовлађујући критеријум је позиција субјекта који врши надзор полиције, па сходно томе интерна и екстерна контрола полиције.[4] Предмет истраживања је екстерна контрола рада полиције коју спроводе субјекти који су организационо и функционално ван полиције. У питању су следећи видови контроле: парламентарна, контрола извршне власти, правосудна, контрола аутономне покрајине и локалне самоуправе, независних институција, грађана и јавности.

У Србији рад органа државне управе у које се убрајају МУП и полиција контролишу Народна скупштина, Влада, Заштитник грађана и судови. Демократску контролу врше и независна регулаторна тела: Државна ревизорска институција, Повереник за инфор-

1) Војислав Становчић, „Демократија и владавина права", *Анали Правног факултета у Београду*, Београд, бр. 2/05, стр. 52.

2) Жељко Никач, *Полиција у заједници*, КПА, Београд, 2014, стр. 16.

3) Жељко Краљ, „Унутарња контрола и надзор полиције", *Полиција и сигурност,* МУП РХ бр. 1/2014, стр. 74.

4) Бранко Лештанин, Жељко Никач, *Коментар Закона о полицији*, Пословни биро, Београд, 2016, стр. 430.

мације од јавног значаја и заштиту података о личности и Повереник за заштиту равноправности.

2. ПАРЛАМЕНТАРНА КОНТРОЛА

Парламент је носилац законодавне власти која обухвата и спектар (политичких) овлашћења за контролу рада извршне власти, чији је правни основ у уставним и законским одредбама. Парламентарни надзор учвршћује идеју демократског управљања друштвом и од суштинске је важности за остваривање модела „доброг управљања" који карактеришу поузданост, одговорност и јавност рада државних органа.[5] Парламентарна контрола рада полиције је најважнији облик екстерне контроле у демократском друштву, који се остварује непосредно и посредно.[6] Она обухвата следеће функције представничког тела:

1. надзор над радом служби безбедности разматрањем периодичних извештаја,
2. доношење закона и општих аката за рад полиције,
3. одобравање буџета за полицију,
4. контрола примене посебних доказних радњи,
5. изборна функција (бира Владу и функционере који врше контролу полиције),[7]
6. рад са грађанима (посланици разматрају представке и предлоге, одржавају састанке).

Парламент спроводи контролу над радом Владе или члана постављањем посланичких питања, подношењем интерпелација, гласањем о неповерењу Влади (члану) и образовањем анкетних одбора.

Поједине контролне функције може поверити организационим деловима, сталним или повременим радним телима као што су одбори, комисије, истражна поверенства. Радна тела непосредно заседају и разматрају извештаје које подноси полиција, предлоге закона и других општих аката и обављају друге поверене послове. Према подацима Народне скупштине РС надлежни одбори примили су у периоду 2012-2016. укупно 28 извештаја и информација МУП (графикон бр. 1). Од тога је размотрено и прихваћено мање од 50% (12), те постављено 9 посланичких питања из области

5) Аника Јаковљевић, „Контрола независних тела од Народне скупштине у правном систему Републике Србије", *Правна ријеч*, Удружење правника Републике Српске, бр. 49/2016, стр. 142.

6) Бранко Лештанин, Жељко Никач, *Коментар Закона о полицији*, нав. дело, стр. 433.

7) У појединим системима парламент има овлашћење да бира руководиоца полиције или даје мишљење приликом избора.

унутрашњих послова. На почетку је поднет мањи број извештаја и информација, док је 2013. тај број знатно већи. Број поднетих извештаја/информација 2014-2016. је резултат хармонизованих односа између законодавне и извршне власти након избора.

Графикон 1: Извештаји МУП упућени Народној скупштини

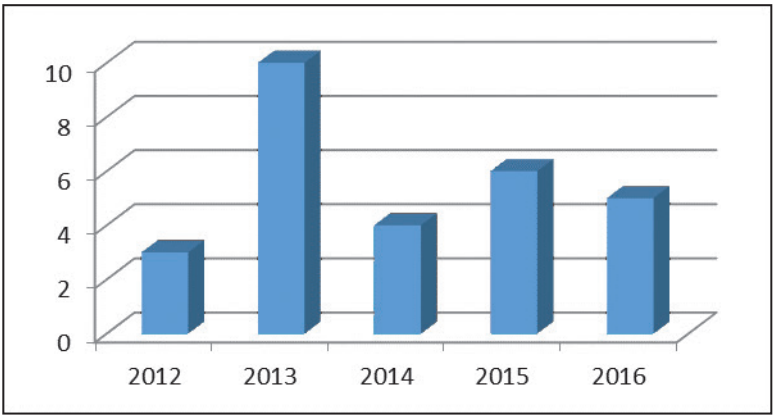

Извор: Службени подаци НС од 08/2017

У графикону бр. 2. приказан је број поднетих представки на рад МУП. У истом периоду укупно је поднето 102 представке грађана и одржана 2 јавна саслушања. У првој години је поднет најмањи број представки, док је број знатно већи у наредним годинама. У питању је релативно константан број у периоду 2013-2015. као резултат промене власти и већих очекивања грађана. Касније долази до опадања броја представки на рад МУП и његових припадника, што може бити одраз већег поверења грађана и боље контроле рада полиције.

Графикон 2: Притужбе на рад МУП поднете НС

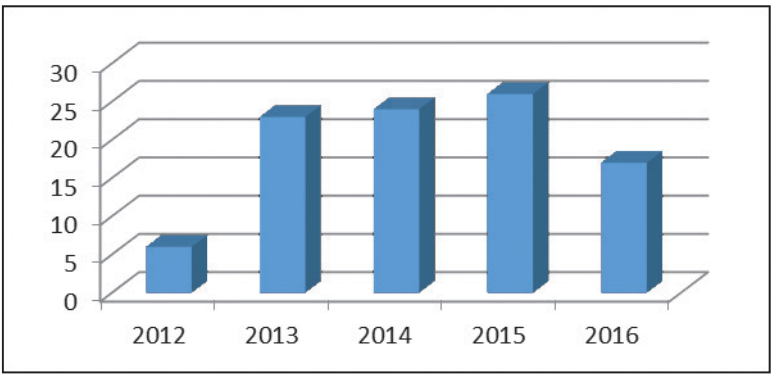

Извор: Службени подаци НС од 08/2017

У посматраном периоду нису евидентирани механизми контроле као што су интерпелације, предлози за гласање о неповерењу Влади/министру полиције и није забележен рад анкетних одбора/комисија.

3. КОНТРОЛА ОРГАНА ИЗВРШНЕ ВЛАСТИ

У зависности од начина организације политичког система држава носилац извршне власти могу бити влада (*парламентарни систем)*, председник (*председнички*) или обоје (*мешовити*).

У Србији, Влада као колегијални орган извршне власти врши контролу рада полиције и у зависности од уставних и законских овлашћења може да: оснива и укида организационе целине у полицијској служби, даје предлоге за доношење закона и других општих аката који се односе на полицију, даје предлог буџета за полицију, бира главне руководиоце у полицији (директора, начелнике), доноси подзаконске прописе.[8] Поред Закона о полицији правни основ за ангажовање Владе у контроли полиције чине и други прописи: Закон о Влади,[9] Закон о министарствима[10] и Закон о основама уређења служби безбедности.[11]

Посебно значајан орган извршне власти за контролу и координацију рада служби безбедности је Савет за националну безбедност, предвиђен одредбама Закона о основама уређења служби безбедности. Као оперативно тело Савета законом је основан Биро за координацију рада служби безбедности.[12]

У политичким системима где је полиција организована на националном нивоу одређена контролна овлашћења влада преноси на министре (унутрашњих послова или правде), док се у државама са децентрализованим системом контролна функција извршне власти преноси на руководиоце у локалној самоуправи (градоначелнике или градска већа), правосудне органе (суд и тужилаштво) или тела за контролу полиције.[13]

У председничком систему у САД механизми формалне контроле савезних полицијских служби су у рукама председника,

8) Закон о полицији, *Службени гласник РС*, бр. 6/16.

9) Закон о Влади, *Службени гласник РС*, бр.55/05, 71/05-испр, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12-УС, 72/12, 7/14-УС и 44/14.

10) Закон о министарствима, *Службени гласник РС*, бр. 44/14, 14/15, 54/15, 96/15-др.закон и 62/17.

11) Закон о основама уређења служби безбедности Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 116/07, 72/12.

12) Исто.

13) Богољуб Милосављевић, *Наука о полицији*, Полицијска академија, Београд, 1997, стр. 330.

државну полицију контролише гувернер док градске полицијске службе контролишу органи локалне самоуправе.[14]

Мешовити систем обухвата контролу коју подједнако спроводе парламент/влада и председник државе, на идентичан начин како је наведено.

Мишљења смо да је контрола рада полиције од стране органа извршне власти део традиције и демократског правног поретка развијеног света, који има ефективне могућности надзора и контроле апарата силе. Контрола полиције од стране извршне власти је комплементарна осталим облицима екстерне контроле и доприноси афирмацији владавине права у друштву.

4. ПРАВОСУДНА КОНТРОЛА

Појам правосуђе у ужем смислу обухвата суд и судску власт, док у ширем смислу подразумева суд и тужилаштво. У најширем смислу правосуђе чине и јавно правобранилаштво, адвокатура, нотари и извршитељи. Правосудна контрола рада полиције је вид правне контроле која којом се поступање полицијских службеника надзире кроз активности надлежних судова и јавних тужилаштва.

4.1. Судска контрола

Функција судске контроле рада полиције остварује се у кривичном, прекршајном, управно-судском и парничном поступку.

У *кривичном* поступку судови су надлежни да издају полицији наредбе за предузимање доказних радњи као што су претресање стана, других просторија и лица, одређена вештачења, надзор над сумњивим трансакцијама. Судија за претходни поступак има овлашћење да прима и проверава притужбе грађана које се односе на примену полицијских овлашћења у предистражном поступку и да цени да ли су били испуњени услови за претресање без наредбе према извештају полиције.[15] Најбитнија контролна функција судова је издавање наредби и стална контрола спровођења посебних доказних радњи. Квалитет рада полиције у предистражном поступку суд контролише приликом оцене степена кривице окривљеног и доношења пресуде. Исто тако, приликом одлучивања о кривици неког полицијског службеника оптуженог за кривично дело учињено на раду или у вези са радом, судови цене законитост полицијског поступања.

Прекршајни судови врше контролу рада полиције утврђи-

14) Више: Миодраг Јовичић, *Велики уставни системи*, ИРО Светозар Марковић, Београд, 1984.

15) Чл. 286 и чл. 160 Законика о кривичном поступку, *Службени гласник РС*, бр. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 и 55/14.

вањем одговорности по захтевима за покретање прекршајног поступка (оптужним предлозима) или захтевима за судско одлучивање по прекршајним налозима које подноси полиција приликом извршавања закона из своје надлежности (ЈРМ, безбедност саобраћаја, насиље у породици). Прекршајни судови могу решавати и по правним лековима поднетим против одлука полиције у прекршајном поступку којима се одлучује о правима грађана (мере опреза, задржавање лица), као и издавањем наредби за предузимање радњи у прекршајном поступку (довођење, претресање просторија и лица).[16]

Управни суд је крајња инстанца која врши контролу рада целокупне државне управе, дакле и полиције као органа извршне власти. Сви управни акти које доноси МУП, након што су исцрпљена редовна правна средства (приговори или жалбе), подложни су управно-судској контроли на основу тужбе.[17] Управни суд у поступку има овлашћење да цени само законитост конкретног управног акта али не и целисходност, чиме не улази у оцену правилности примене тзв. дискреционог права од стране полиције.[18]

Према подацима Управног суда у периоду 2012-2016. против МУП поднето је укупно 2.513 тужби, од чега је решено 2.315 (графикон бр. 3). У погледу стања и кретања броја тужби против МУП највећи број је поднет 2012, док је у даљем периоду тај број изједначен. Исти тренд бележимо и у односу на број решених предмета, што је верујемо резултат уједначене судске праксе.

Графикон 3: Тужбе Управном суду против МУП

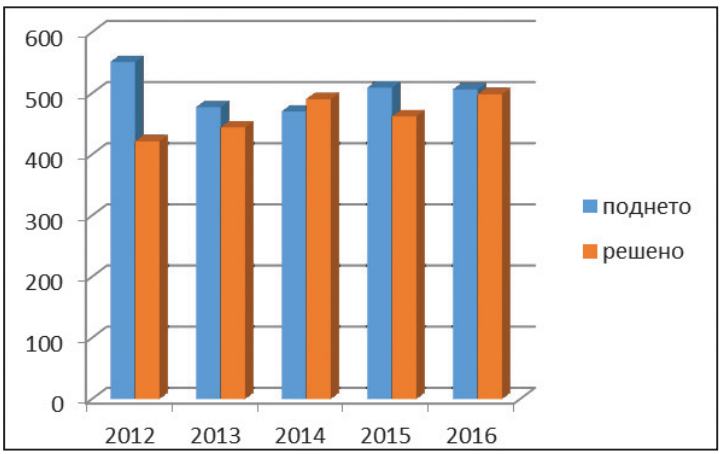

Извор: Службени подаци Управног суда од 09/2017

16) Закон о прекршајима, *Службени гласник РС*, бр. 65/13, 13/16, 98/16-УС.
17) Закон о управним споровима, *Службени гласник РС*, бр. 111/09.
18) Закон о полицији, *Службени гласник РС*, бр. 6/16.

У *парничном* поступку судови могу одлучивати на основу тужбе грађана о законитости, целисходности и примени права, на раду или у вези са радом полицијског службеника. Међутим, за штету коју претрпе грађани приликом вршења полицијских послова не одговора полицијски службеник већ држава. То је рационално решење јер држава преузима одговорност за евентуалну штету и унапред ослобађа полицијске службенике „терета" да размишљају о могућности оптерећења накнадом штете. Правило важи само уколико је полицијски службеник поступао законито и правилно, док у супротном може доћи до личне одговорности (кривичне, материјалне, дисциплинске).[19]

У оквиру истраживања судске контроле рада полиције није се дошло до исказаних података о броју притужби, броју покренутих кривичних поступака против полицијских службеника и броју правноснажно осуђених-ослобођених. Мишљења смо да би посебно исказивање ових података допринело бољој контроли рада полиције, повећању угледа у друштву и афирмацији владавине права.

4.2. Тужилачка контрола

Јавно (државно) тужилаштво је самостални орган у систему правосудне власти који је надлежан за кривично гоњење осумњичених лица за кривична дела која се гоне по службеној дужности, док се остала кривична дела гоне по приватној тужби што је *експлицитно* наведено у Кривичном законику.[20] Правни статус, овлашћења и друга питања која се односе на положај и улогу тужилаштва су различито регулисана одредбама унутрашњег права сваке државе. Што се тиче Србије и држава некадашње СФРЈ прихваћен је преовлађујући концепт тужилачке истраге према континенталном (немачком) моделу, уз уважавање одређених елемената англосаксонског модела.[21]

Према решењима ЗКП концепт тужилачке истраге полази од става да је јавни тужилац руководилац предистражног поступка, који има широка овлашћења у погледу контролне функције полиције и њених припадника.[22] Полиција је дужна да одмах по пријему пријаве да је учињено кривично дело о томе обавести надлежног тужиоца, који преузима вођење предистражног поступка. Тужилац

19) Исто.

20) Кривични законик, *Службени гласник РС*, бр. 85/05, 88/05-испр, 107/05-испр, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14 и 94/16.

21) Више: Милан Шкулић: *Кривично процесно право*, Правни факултет, Београд, 2014.

22) ЗКП, *Службени гласник РС*, бр. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 и 55/14.

има овлашћења да покрене и обустави кривични поступак против полицијског службеника због кривичног дела које је учинио на раду или у вези са радом, може захтевати прикупљање потребних обавештења и иницирати покретање дисциплинског поступка против службеника који није поступио по налогу.[23]

Иако ЗКП пропагира однос субординације на релацији јавни тужилац–полицијски службеник у пракси се однос заснива на принципима сарадње, координације и заједничког рада. То потврђују и подаци Републичког јавног тужилаштва да у периоду 2012-2016. није било поднетих иницијатива за покретање дисциплинских поступака.

5. КОНТРОЛА ОД СТРАНЕ ОРГАНА ПОКРАЈИНЕ И ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ

Контрола рада полиције од стране органа покрајине и локалне самоуправе представља део концепта рада полиције у заједници, према којем полиција и грађани раде заједно и решавају проблеме локалне заједнице везане за криминал и друге друштвене поремећаје.[24]

Контролне функције аутономне покрајине и локалне самоуправе (општине и градови) обухватају оснивање саветодавних тела за питања безбедности. Ова тела разматрају извештаје о стању безбедности на подручју општине или града, заузимају ставове о приоритетима за безбедност људи и имовине те подносе предлоге надлежној организационој јединици МУП.[25] Недостатак овог система је потенцијални политички утицај локалних моћника на полицију и њене представнике у процесу одлучивања. Политички и сваки други утицај на полицију и остале органе за примену закона треба дугорочно регулисати законским решењима и системским мерама.

У састав саветодавних тела улазе поред представника аутономне покрајине/локалне самоуправе и руководиоци организационих јединица полиције на том нивоу. У градовима и општинама у њихов састав улазе начелници полицијских управа/полицијских станица, док је ситуација специфична за организацију полиције на подручју АП Војводине. Због преовлађујућег централизованог и затвореног модела рада полиције, директор полиције има инхерентну надлежност за чланство у саветодавним телима и може делегирати представника. Питање представника са територије АП

23) Закон о јавном тужилаштву, *Службени гласник РС*, бр. 116/08, 104/09, 101/10, 78/11-др. закон, 101/11, 38/12-УС, 121/12, 101/13, 111/14-УС, 117/14, 106/15 и 63/16-УС.

24) Жељко Никач, *Полиција у заједници*, нав. дело, стр. 48.

25) Бранко Лештанин, Жељко Никач, *Коментар Закона о полицији*, нав. дело, стр. 436.

КиМ није било предмет разматрања, јер је ова област тренутно под међународном јурисдикцијом (Резолуција бр. 1244 СБ УН).

Од укупно 174 општина и градова, у око 100 локалних самоуправа су основани савети за безбедност као тела за контролу рада полиције (57%), али је њихова ефикасност смањена услед честих промена политичких чинилаца (избори) и осталих друштвених околности.

Контрола рада полиције од стране органа покрајине и локалне самоуправе је изузетно важна због позиције полиције у друштву, која не сме бити отуђени део заједнице и самостални центар моћи. Припадници полиције живе и раде на истом подручју и морају уважавати културу и обичаје одређеног поднебља. То је посебно важно у мултиетничким срединама у Србији и имајући у виду апликацију за пријем у ЕУ.

6. КОНТРОЛА ОД СТРАНЕ НЕЗАВИСНИХ ИНСТИТУЦИЈА

Настанак и развој независних регулаторних тела је резултат концепцијског преображаја система државне управе и процеса децентрализације, дерегулације и либерализације. Трансформација служби безбедности и полиције је део ширег програма реформе државне управе по моделу управног простора ЕУ,[26] у чему значајну улогу имају независне институције. Независна регулаторна тела функционишу на начелима специјализације и професионализације, обезбеђују јефтиније и квалитетније услуге, раде транспарентније и мање су подложна корупцији од државне администрације. Регулаторна тела у значајној мери развлашћују и обуздавају извршну власт,[27] представљају „продужену руку“ парламента од кога су добили у надлежност неке контролне и регулаторне функције извршне власти.

У погледу контроле рада полиције у РС значајну улогу имају Заштитник грађана, Агенција за борбу против корупције, Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности и Повереник за заштиту равноправности. У одређеним сегментима рада МУП надзор могу вршити Државна ревизорска институција, Комисија за заштиту права у поступцима јавних набавки и надлежне инспекцијске службе (управна, буџетска, санитарна). Посебно средство контроле у неким земљама су органи за социјални рад, с обзиром на овлашћења у превенцији криминала.[28]

26) Више: Драгољуб Кавран, „Европски управни простор, реформа и образовање државне управе“, *Правни живот*, Удружење правника Србије, Београд, бр. 9/2004.

27) Миодраг Радојевић, „Независна (регулаторна) тела и институције у Србији“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2010, стр. 54.

28) Богољуб Милосављевић, *Наука о полицији*, нав. дело, стр. 330.

6.1. Заштитник грађана (Омбудсман)

Омбудсман је независно тело познато у правној пракси скандинавских земаља чија је основна сврха контрола рада државних органа у интересу заједнице и њених грађана. Због ефикасности и угледа овај правни механизам је временом прихваћен у различитим формама у развијеним земљама Европе, а потом и у државама у транзицији и онима из некадашње СФРЈ.

Заштитник грађана у Србији је институција која контролише законитост и правилност рада органа управе, поштовање права грађана, утврђује повреде учињене актима, радњама или нечињењем органа управе ако се ради о републичким законима, другим прописима и општим актима.[29] У остварењу надзора над радом полиције има на располагању више контролних механизама: а) поступање на основу притужби грађана или по сопственој иницијативи, б) поступање по препорукама за отклањање недостатака у раду, в) подношење иницијатива за измену закона, г) давање мишљења на предлоге закона и д) давање савета и мишљења о питањима из његове надлежности.[30]

У графикону бр. 4 је дат приказ броја притужби грађана на рад МУП које су упућене Заштитнику у истом периоду, према којем је евидентан пораст броја притужби у последње две године (500). Мишљења смо да је то донекле и резултат јачања поверења грађана и заједнице у ову институцију.

Графикон 4: Притужбе Омбудсману на рад МУП

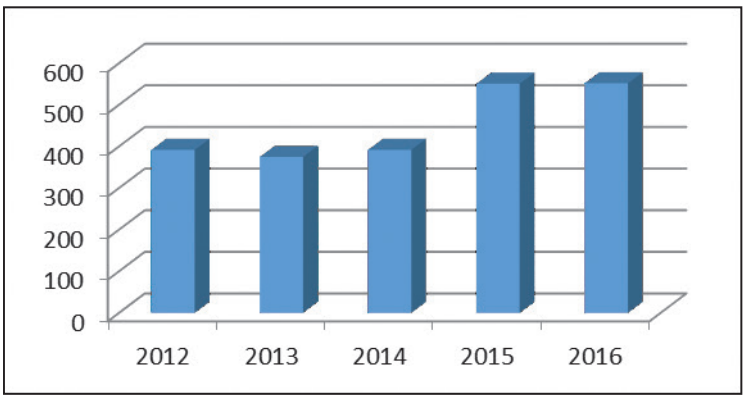

Извор: Службени подаци Канцеларије Заштитника грађана од 09/2017

29) Закон о заштитнику грађана, *Службени гласник РС*, бр. 79/05, 54/07.

30) Заштитник грађана, *Годишњи извештаји*, Internet, http://www.ombudsman.rs/index.php/izvestaji/godisnji-izvestaji, 20/11/2017.

Као битан сегмент демократске контроле рада МУП развијен је *Национални механизам за превенцију тортуре,* утврђен на основу Европске конвенције.[31] У његовом раду учествују невладине организације које се баве правима и слободама човека и грађанина, а носилац механизма је управо омбудсман.

У графикону бр. 5 је дат приказ броја препорука Заштитника које су упућене МУП у погледу различитих питања из његове надлежности. Евидентно је да је у првој години број препорука значајно већи, док је у знатном опадању у наредним годинама. Мишљења смо да је то резултат поштовања и прихватања препорука и сугестија овог органа од стране МУП.

У погледу резултата рада по основу осталих контролних механизама наводимо да је Заштитник грађана поднео више иницијатива за измену закона – 3 у 2012, 1 у 2014. и 2 у 2015. У погледу мишљења на предлоге закона Заштитник је дао 3 мишљења у 2015. и 4 у 2016, док је превентивно дао по 1 савет и мишљење у 2015. и 2016. о питањима из његове надлежности.[32]

Графикон 5: Препоруке Омбудсмана упућене МУП

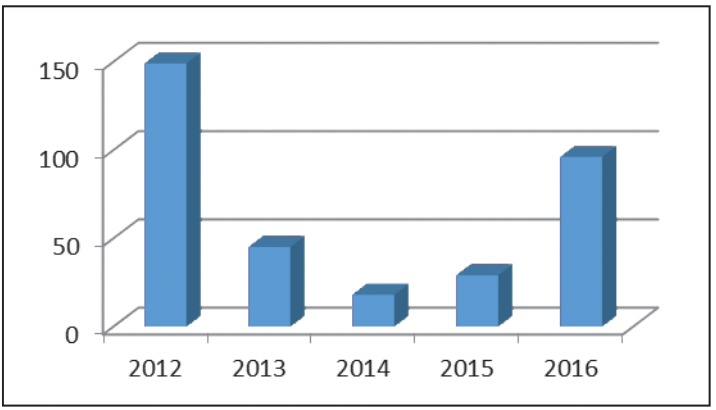

Извор: Службени подаци Канцеларије Заштитника грађана РС од 09/2017

6.2. Агенција за борбу против корупције

Агенција за борбу против корупције је независан и самосталан државни орган одговоран за свој рад Народној скупшти-

31) Србија је потписница више конвенција које се односе на заштиту људских права и прихватила је механизме контроле рада полиције Комитета УН (за људска права, против мучења, за укидање расне дискриминације и дискриминације жена).

32) Заштитник грађана, *Годишњи извештаји*, нав. дело.

ни.[33] У сузбијању корупције као једног од најтежег појавних облика криминалитета,[34] Агенција полази од етиолошке димензије ове појаве, евидентира и отклања узроке. На тој основи стварају се услови за изградњу интегритета органа јавне власти и функционера, у циљу јачања поверења грађана у институције и њене представнике.[35]

На идентичан начин Агенција је овлашћена да спроводи контролу рада полиције и њених припадника. Агенција покреће и води поступак за утврђивање сукоба интереса или повреде закона од стране функционера МУП (према подацима до сада је вођен 1 поступак). У форми обавештења упозорава орган о недостављању извештаја о имовини и приходима функционера МУП, праву коришћења станова за службене потребе, имовини и приходима супружника, ванбрачног партнера и малолетне деце уколико живе у породичном домаћинству (није било обавештења за МУП). Даље указује на утврђену несагласност података поднетих у извештају и стварног стања или несагласност између увећане вредности имовине функционера и законитих и пријављених прихода (није било несагласности). Агенција је овлашћена да изрекне меру упозорења или да јавно објави препоруку за разрешење функционера МУП због повреде закона (до сада је изречена 1 мера упозорења). У склопу овлашћења даје мишљења на прописе у области унутрашњих послова (дато је мишљења на 2 прописа) и решава по представкама грађана на рад полицијских службеника.[36]

У графикону бр. 6 је дат приказ броја представки против полицијских службеника које су поднете Агенцији у истом периоду. У првој посматраној години број представки је био изузетно мали, што је разумљиво због незнања о органу у формирању. Након промене власти, од 2013. и даље, долази до повећања броја представки већ у првој години, док је у наредном трогодишњем раздобљу уравнотежен број поднетих представки.

33) Чл. 3. Закона о Агенцији за борбу против корупције, *Службени гласник РС*, бр. 97/08, 53/10, 66/11-УС, 67/13-УС, 112/13 – аутентично тумачење и 8/15-УС.

34) Више: Ванда Божић, Жељко Никач, „Борба против корупције на подручју Регије с посебним освртом на Републику Хрватску и Републику Србију“, у зборнику: *Усаглашавање правне регулативе са правним тековинама (Acquis Communautaire) ЕУ – стање у БиХ и искуства других*, Истраживачки центар, Бања Лука, 2017, стр. 359-380.

35) Аника Јаковљевић, „Контрола независних тела од Народне скупштине у правном систему Републике Србије“, нав. дело, стр. 152.

36) Чл. 5. Закона о Агенцији за борбу против корупције, *Службени гласник РС*, бр. 97/08, 53/10, 66/11-УС, 67/13-УС, 112/13–аутентично тумачење и 8/15-УС.

Графикон 6: Представке Агенцији против полицијских службеника

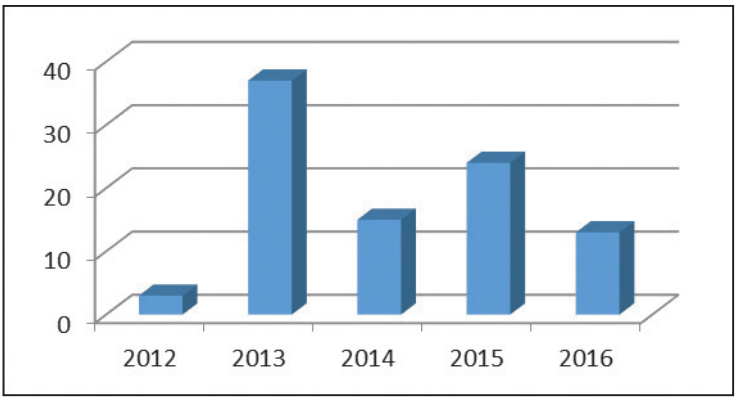

Извор: Службени подаци Агенције за борбу против корупције од 08/2017

За разлику од других институција Агенција има право и обавезу да покрене кривични/прекршајни поступак ако утврди да постоји сумња да, у радњама неког полицијског службеника, постоје елементи кривичног дела/прекршаја. У посматраном периоду Агенција није поднела против функционера МУП ни једну кривичну пријаву, нити захтев за покретање прекршајног поступка.

6.3. Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности

Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности је независна институција у систему Србије, овлашћена за пружање информација за које постоји посебан интерес јавности и која је дужна да заштити персоналне податке грађана. Правни статус и овлашћења Повереника детаљније су уређени одредбама Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја,[37] Закона о заштити података о личности[38] и другим прописима.[39]

Приликом обављања послова из своје надлежности полиција, поред осталог, обрађује личне податке грађана, али обавља и активности које имају конспиративни карактер и документи у вези са тим имају ознаку тајности. У том делу контролну функцију има

37) Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја, *Службени гласник РС*, бр. 120/04, 54/07, 104/09, 36/10.

38) Закон о заштити података о личности, *Службени гласник РС*, бр. 97/08, 104/09, 68/12-УС, 107/12.

39) Закон о тајности података, Закон о општем управном поступку, Закон о управним споровима и подзаконски прописи.

Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности који има на располагању више контролних механизама: надзор над спровођењем заштите података о личности и приступа информацијама од јавног значаја уз могућност тражења докумената; издавање упозорења поводом неправилности у раду; решавање у првом степену због неизвршавања законских обавеза и у другом степену по жалбама; давање мишљења на прописе у области унутрашњих послова и савета из своје надлежности. Повереник може да донесе закључак о кажњавању одговорног лица у поступку извршења управног решења и да покрене кривични или прекршајни поступак[40] због непоштовања закона.

У графикону бр.7. дато је стање предузетих мера и упозорења Повереника према МУП, из којег произилази да је надзор присутнији у односу на издате мере упозорења. То је разумљиво јер Повереник предузима мере надзора у осетљивој области, са циљем уравнотежења интереса јавности за доступношћу информација и заштите приватности.

Графикон 7: Надзори и упозорења Повереника упућених МУП

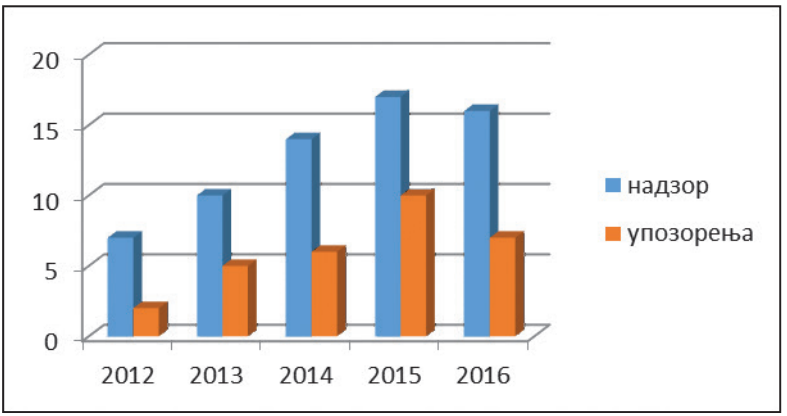

Извор: Службени подаци Повереника од 09/2017

Графикон бр. 8. приказује број другостепених решења Повереника у вези с радом МУП, према којем је у прве три године посматраног периода број уједначен. Значајнији раст броја другостепених решења бележимо у 2015, док у 2016. следи пад. Сматрамо да је разлог томе неусаглашеност прописа из области унутрашњих послова, а у прилог томе наводимо да је нови ЗОП усвојен 2016. и са циљем отклањања појединих недостатака.

40) У посматраном периоду поднет је само 1 захтев за покретање прекршајног поступка против 2 полицијска службеника.

Графикон 8: Другостепена решења Повереника
у вези са радом МУП

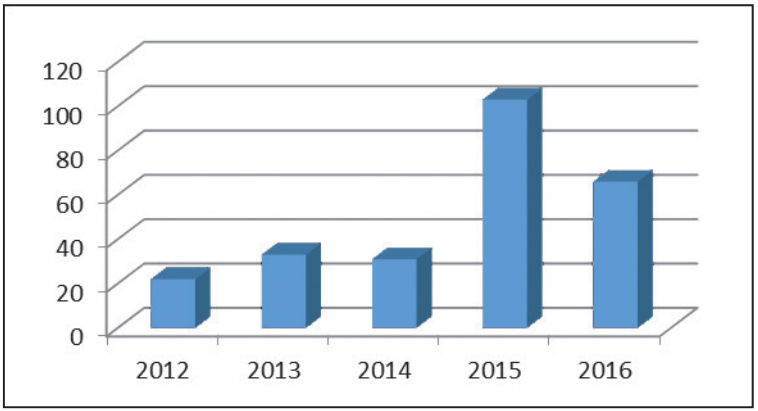

Извор: Службени подаци Повереника од 09/2017

У графикону бр. 9. приказан је број датих стручних мишљења Повереника на прописе у вези са радом МУП. У прве три године број мишљења је мањи и уједначен, док је у последње две троструко већи. У истом периоду је дато и 118 мишљења Повереника из његове надлежности у области унутрашњих послова, а разлог за то је нормативна активност на изради полицијских прописа.

Графикон 9: Мишљења Повереника на прописе у вези МУП

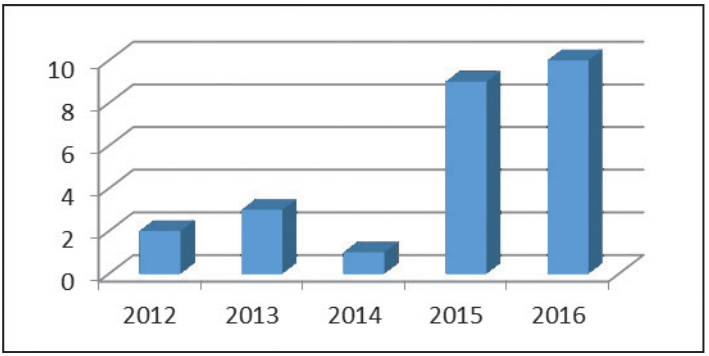

Извор: Службени подаци Повереника од 09/2017

У поступку извршења Повереникових решења у овом периоду донето је укупно 5 закључака о кажњавању (сви у 2012, од чега 3 на износ од 20.000 дин и 2 на износ од 180.000 дин). Према подацима Повереника и Управе за трезор плаћена су 2 закључка од 20.000 дин и 1 од 180.000 дин.

6.4. Повереник за заштиту равноправности

Повереник за заштиту равноправности је последњи у низу независних институција који има значајну улогу у заштити права грађана у друштву. Правни статус, овлашћења и области рада Повереника детаљније су уређени одредбама Закона о забрани дискриминације,[41] Закона о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом,[42] Закона о равноправности полова[43] и другим прописима.

Полицијски службеници у свом раду морају се придржавати начела једнакости, недискриминације и једнако поступати према свима без обзира на расну, полну или националну припадност и различитости које проистичу из друштвеног порекла, рођења, вероисповести, политичког или другог уверења или опредељења, рода и родног идентитета, имовинског стања, културе, језика, старости, психичког или физичког инвалидитета.[44] Контролну функцију над радом полиције има Повереник за заштиту равноправности којем стоје на располагању следећи механизми: поступак по притужбама грађана, поступак мирења, мишљење и препоруке (дато 9 мишљења/препорука); изрицање опомене у случају непоступања по препорукама; подношење тужбе у случају дискриминације; покретање прекршајног поступка; давање мишљења на предлоге закона (дато је 4 мишљења) и друге препоруке за остваривање равноправности.[45]

У графикону бр.10 је дат приказ броја притужби Повереник на рад МУП у смислу дискриминације. Евидентно је да је тај број мањи и уједначен за 2012. и 2014, док је нешто већи и такође уједначен за 2013, 2015. и 2016. Разлог за повећање броја притужби на рад МУП у овој области је у оснажењу грађана да се обрате надлежним органима.

Мишљења смо да је улога Повереника и других независних институција веома важна у даљем развоја демократског друштва. То је посебно значајно када је у питању полиција као орган државне власти који има право на легитимну употребу средстава принуде и других овлашћења, када може доћи до нарушавања људских права и грађанских слобода. Посебно указујемо на важност једнаког и равноправног поступања према свим грађанима у заједници, као и према припадницима полиције и МУП.

41) Закон о забрани дискриминације, *Службени гласник РС*, бр. 22/09.

42) Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом, *Службени гласник РС*, бр. 33/06, 13/16.

43) Закон о равноправности полова, *Службени гласник РС*, бр. 104/09.

44) Чл. 5. ЗОП.

45) Чл. 33. Закона о забрани дискриминације, *Службени гласник РС*, бр. 22/09.

Графикон 10: Притужбе Повереник у на рад МУП

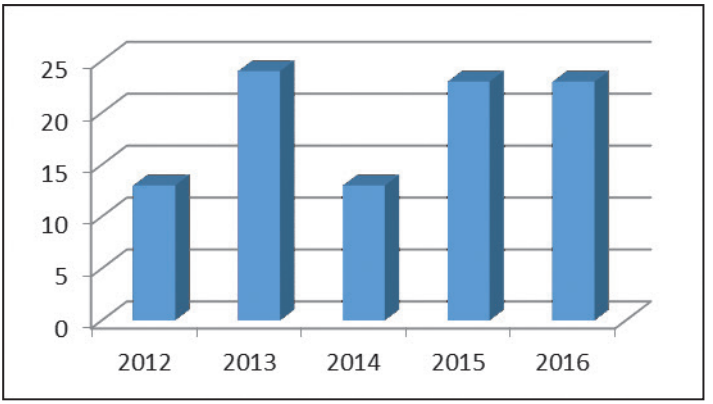

Извор: Службени подаци Повереника од 09/2017

7. КОНТРОЛА ОД СТРАНЕ ГРАЂАНА И ЈАВНОСТИ

Контрола рада полиције од стране грађана на првом месту је обезбеђена кроз могућност подношења притужби, ако сматрају да су им поступањем или пропуштањем радњи припадника полиције при вршењу службених задатака повређена људска права и грађанске слободе. Такође, предмет притужбе може бити и рад неке организационе целине у саставу МУП. С обзиром да су полицијски службеници дужни да обављају полицијске послове и примењују полицијска овлашћења и ван радног времена (сматра се службеним поступањем), па сходно томе исто поступање може бити предмет притужбе.[46]

Првостепени поступак разматрања притужби одвија се пред непосредним руководиоцем полицијског службеника на кога се притужба односи, док се другостепени поступак реализује пред комисијом од три члана. Поред представника МУП чланови комисије су и представници јавности које именује министар на предлог стручне јавности и невладиних организација (које се баве заштитом људских и мањинских права). Чланови у комисијама у полицијским управама бирају се на предлог органа локалне самоуправе.[47] Правни оквир за учешће грађана у разматрању притужби је ЗОП који је потребно новелирати у циљу једноставније процедуре у овој области.[48]

46) Жељко Никач, Дамир Јурас, „О притужбама против полицијских службеника у Републици Србији“, *Зборник радова Правног факултета у Сплиту*, бр. 4/2016, Сплит, стр. 1082.

47) Више: Закон о полицији, *Службени. гласник РС*, бр. 06/16. Контрола рада полиције путем притужби није класична екстерна контрола већ мешовити вид контроле који се иницира споља, док је поступак провере и оцене основаности унутар МУП.

48) Више: Сретен Југовић, „Реформа државне управе у Републици Србији – с осврtом на

У појединим земљама постоје и независна тела грађана за контролу рада полиције. У питању су разне комисије, одбори или савети надлежни за решавање притужби грађана, давање мишљења за избор шефа полиције и других препорука у раду полиције. У зависности од политичког система могу имати већа или мања овлашћења приликом доношења одлука о притужбама и питањима из своје надлежности.[49] Грађани могу контролисати полицију и применом других института као што су петиције или локални зборови грађана. У пракси српске полиције до сада нису забележено коришћење ових института, али се могу очекивати с развојем друштва и свести грађана.

Јавно мњење има велики утицај на рад полиције и значајан је корективни механизам. Јавност може осудити или похвалити одређене полицијске активности посебно оне које се односе на сузбијање криминала, нереде, безбедност саобраћаја и сл. Како би предупредили незадовољство јавности руководиоци у полицији морају благовремено да реагују и провере ставове, мишљења и гледишта јавности пре предузимања активности које могу проузроковати одијум јавности (нпр. приликом пружања полицијске помоћи у извршењу).

Поред јавности као шире друштвене целине на полицију могу утицати и други делови заједнице: политичке странке, интересне групе, удружења грађана, синдикалне организације (полицијске, радничке).

8. ЗАКЉУЧАК

Систем екстерне контроле рада полиције састоји се од скупа различитих контролних инструмената појединих органа власти, невладиног сектора и грађана. Ту пре свега спадају редовни и ванредни извештаји које МУП подноси одређеним органима, разматрање стања безбедности кроз састанке одбора, савета и других контролних тела, писмени захтеви за доставу информација од јавног значаја, учешће представника јавности у раду тела МУП, подношење притужби и други видови контроле рада.

Развојем механизама екстерне контроле полиције демократска држава и систем владавине права јачају, што је посебно важно за Србију и државе које теже чланству у ЕУ. Који ће механизми

полицију", *Српска политичка мисао – посебно издање*, Институт за политичке студије, Београд, 2017, стр. 143-158.

49) Славиша Вуковић, „Учешће грађана у контроли рада полиције", *Наука-безбедност-полиција*, КПА, Београд, бр. 2/2006, стр. 139-144.

бити делотворнији зависи од политичко-правног система, степена демократије, менталитета, културе, традиције и других околности. У сваком случају треба обезбедити ефикасне и независне механизме који могу да одговоре савременим изазовима као што су организовани криминал, корупција, тероризам, миграције.

Грађани као крајњи корисници „услуга" полиције дају свој суд о њеном раду. Сарадња полиције са грађанима, заједничка ангажованост на решавању проблема посебно на локалном нивоу и међусобно разумевање основни су принципи на којима треба да почива рад полиције у заједници.

Као што се може видети из резултата истраживања поједини државни органи у потпуности користе механизме контроле рада полиције и адекватно их евидентирају (Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности), док други или их не користе у довољној мери или их евидентирају неадекватно па је немогуће у потпуности анализирати њихов допринос у контроли рада полиције. У посматраном периоду 2012-2016. године механизми екстерне контроле рада полиције највише су коришћени 2015, док су 2012. били на минимуму.

Може се закључити да нормативноправни оквир у Србији пружа довољно механизама за контролу рада полиције, али се мора побољшати примена закона што је основни принцип начела владавине права.

ЛИТЕРАТУРА

Божић Ванда, Никач Жељко, „Борба против корупције на подручју Регије с посебним освртом на Републику Хрватску и Републику Србију", у зборнику: *Усаглашавање правне регулативе са правним тековинама (Acquis Communautaire) ЕУ – стање у БиХ и искуства других*, Истраживачки центар, Бања Лука, 2017, стр. 359-380.

Вуковић Славиша, „Учешће грађана у контроли рада полиције", *Наука-безбедност-полиција*, КПА, Београд, бр. 2/2006, стр. 135-151.

Закон о полицији, *Службени гласник РС*, бр. 6/16.

Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом, *Службени гласник РС*, бр. 33/06, 13/16.

Закон о равноправности полова, *Службени гласник РС*, бр. 104/09.

Закон о забрани дискриминације, *Службени гласник РС*, бр. 22/09.

Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја, *Службени гласник РС*, бр. 120/04, 54/07, 104/09, 36/10.

Закон о заштити података о личности, *Службени гласник РС*, бр. 97/08, 104/09, 68/12-УС, 107/12.

Закон о заштитнику грађана, *Службени гласник РС*, бр. 79/05, 54/07.

Закон о јавном тужилаштву, *Службени гласник РС*, бр. 116/08, 104/09, 101/10, 78/11-др.закон, 101/11, 38/12-УС, 121/12, 101/13, 111/14-УС, 117/14, 106/15 и 63/16-УС.

Закон о Агенцији за борбу против корупције, *Службени гласник РС*, бр. 97/08, 53/10, 66/11-УС, 67/13-УС, 112/13 – аутентично тумачење и 8/15-УС.

Законик о кривичном поступку, *Службени гласник РС*, бр. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 и 55/14.

Закон о прекршајима, *Службени гласник РС*, бр. 65/13, 13/16, 98/16-УС.

Закон о управним споровима, *Службени гласник РС*, бр. 111/09.

Закон о Влади, *Службени гласник РС*, бр.55/05, 71/05-испр, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12-УС, 72/12, 7/14-УС и 44/14.

Закон о министарствима, *Службени гласник РС*, бр. 44/14, 14/15, 54/15, 96/15-др.закон и 62/17.

Закон о основама уређења служби безбедности Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 116/07, 72/12.

Заштитник грађана, *Годишњи извештаји*, Internet, http://www.ombudsman.rs/index.php/izvestaji/godisnji-izvestaji, 20/11/2017.

Јаковљевић Аника, „Контрола независних тела од Народне скупштине у правном систему Републике Србије“, *Правна ријеч*, Удружење правника Републике Српске, бр. 49/2016, стр. 141-160.

Јовичић Миодраг, *Велики уставни системи*, ИРО Светозар Марковић, Београд, 1984.

Југовић Сретен, „Реформа државне управе у Републици Србији – с освртом на полицију“, *Српска политичка мисао – посебно издање*, Институт за политичке студије, Београд, 2017, стр. 143-158.

Кавран Драгољуб, „Европски управни простор, реформа и образовање државне управе“, *Правни живот*, Удружење правника Србије, Београд, бр. 9/2004.

Краљ Жељко, „Унутарња контрола и надзор полиције“, *Полиција и сигурност,* МУП РХ бр. 1/2014, стр. 73-81.

Кривични законик, *Службени гласник РС*, бр. 85/05, 88/05-испр, 107/05-испр, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14 и 94/16.

Лештанин Бранко, Никач Жељко, *Коментар Закона о полицији*, Пословни биро, Београд, 2016.

Милосављевић Богољуб, *Наука о полицији*, Полицијска академија, Београд, 1997.

Никач Жељко, Јурас Дамир, „О притужбама против полицијских службеника у Републици Србији“, *Зборник радова Правног факултета у Сплиту*, бр. 4/2016, Сплит, стр. 1079-1094.

Никач Жељко, *Полиција у заједници*, КПА, Београд, 2014.

Радојевић Миодраг, „Независна (регулаторна) тела и институције у Србији“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2010, стр. 53-76.

Становчић Војислав, „Демократија и владавина права“, *Анали Правног*

факултета у Београду, Београд, бр. 2/05, стр. 29-58.

Шкулић Милан, *Кривично процесно право*, Правни факултет, Београд, 2014.

Zeljko Nikac, Vanda Bozic

LEGAL AND INSTITUTIONAL MECHANISMS OF EXTERNAL CONTROL OF POLICE

Resume

The research starts from the basic assumption that the control of the policing is extremely important because of the sensitivity of the work that this law enforcement body performs and the possibilities of violating human rights and civil liberties. The aim of the research is to point out the necessary oversight of the policing that should provide the limitation of absolute power, the independence of the judiciary, the legality of work, the equality of citizens before the law of the minorities. The types of external control of the policing are parliamentary control, control of the executive, judicial control (judicial and prosecutorial), control of the bodies of the province and local self-government, independent institutions and the public. Methodological researches and analyzes of precise indicators of implementation of control mechanisms of the police in Serbia have been investigated in this paper. In the observed five-year period from 2012 to 2016, the mechanisms for external control of policing were mostly used in 2015, while in 2012 they were at a minimum. According to the results of the survey, some state authorities fully use control mechanisms and report them adequately, while others do not use them sufficiently or do not adequately record them. By developing the mechanisms of external control of police, the democratic state and the rule of law system are strengthening, which is especially important for Serbia and the countries that strive for EU membership. What mechanisms will be more effective depends on the political-legal system, degree of democracy, mentality, culture, tradition and other circumstances. In any case, it is necessary to provide efficient and independent mechanisms that will be able to respond to contemporary challenges such as organized crime, corruption, terrorism, migration. It can be concluded that the normative legal framework in Serbia provides sufficient mechanisms for controlling the policing,but the implementation of laws must be improved, which is the basic principle of the rule of law.

Keywords: police, external control of policing, legal and institutional mechanisms, rule of law.*

* Овај рад је примљен 26. јануара 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.

Огледи и студијЕ

УДК 355.02(188.3)
DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.9
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2018.
год. 25. vol. 59
стр. 169-183

Радослав Гаћиновић
Институт за политичке студије, Београд

ПОЛИТИКА БЕЗБЕДНОСТИ МАЛИХ ДРЖАВА*

Сажетак

Да би „Мала држава" успешно функционисала њен систем безбедности мора бити изграђен, свеобухватан и ефикасан, мора имати моћног савезника или пак нуклеарно оружје, које би јој служило за примену стратегије „одвраћања". Изучавање интегралне безбедности, њене изградње и функционисања, постаје све неопходније, јер су интензивирани безбедносни изазови и претње на почетку XXI века. Овај рад анализира изградњу и функционисање безбедности малих држава на почетку XXI века. Такође, на основу компетентних радова из земље и света овај рад је покушај одређења – дефинисања мале државе и њене могућности опстанка и функционисања у оквиру међународне заједнце. Наука је једино компетентна да одговори на ова и многа друга компликована питања, а посебно на питање: како „Мала држава" може сачувати сопствену безбедност у условима великих турбуленција на политичком и на економском плану у свету. Иако је наука најпозванија да одговори на многа питања, без политичке воље, решења која нуди наука, нажалост не могу се остварити.

Кључне речи: држава, мала држава, безбедност, право, политика

* Рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Један од основних мотива делатности човека и друштва посматран кроз историју и, несумњиво, један од глобалних проблема савремене епохе јесте безбедност. Држава и друштво нису само апстрактни појмови, већ и стварне силе и носиоци два различита схватања заједничког живота: *државног* и *друштвеног*. Ако држава жели да буде ефикасна, мора да садржи оба ова начела у једном уравнотеженом односу. Појам „држава" у етимолошком смислу потиче од глагола „*држати*", који указује на то да се неко (становништво) „*држи*" на некој територији посредством јавне власти. Изворно, сам појам се одсликава и у политиколошкој дефиницији где се држава дефинише као „основни и најважнији облик политичког организовања сваког класног друштва", односно где се држава у најширем смислу дефинише као територија са својим становништвом.[1] Суштинска активност државе и субјеката међународне заједнице мора бити усмерена ка афирмацији идеје која ће заиста сачувати човека. У том смислу политичка култура мора доживети препород и своју активност спровести у складу са цивилизацијским нормама, што значи да је потребно одбацити насилну борбу за власт која се спроводи уз помоћ спољних и унутрашњих облика угрожавања безбедности мале државе.[2]

1. ДЕФИНИСАЊЕ ПОЈМА „МАЛА ДРЖАВА"

У литератури посвећеној малим државама, постоје различити критерији за њихово дефинисање, при чему политичка географија, као научна дисциплина, често узима у обзир површину државе. Дисциплине других наука осим географије које се баве том проблематиком, као нпр. међународни односи, међународна економија итд., као критериј на основу кога би се нека држава сматрала „малом" узимају број становника. Мале државе које су као такве дефинисане на основу броја становника предмет су проучавања у политиколошкој и економској литератури, али и интереса међународних организација и интеграција. Тако нпр. Британска заједница народа (*The Commonwealth*) малим државама службено сматра оне с мање од милион и петсто хиљада становника, независно од њихове површине.[3]

Наравно, све државе с малим бројем становника не морају бити и државе мале површине и обрнуто. Но, мале државе имају

1) *Политичка енциклопедија*, Савремена администрација, Београд, 1985, стр. 103.

2) Радослав Гаћиновић, *Безбедносна функција државе,* Институт за политичке студије, Београд, 2012 стр. 14.

3) Петар Куречић, „Проблематика дефинирања малих држава", *Хрватски географски гласник*, 74/2, Загреб, 2012, стр. 90.

политичко-географске и геополитичке специфичности које произлазе из чињенице да имају мали број становника и малу површину, па због тога нису адекватно заступљене у систему међународних политичких и економских односа, ни у систему међународне безбедности. Истовремено, државе мале површине и/или малог броја становника могу због своје географске локације, природних ресурса и геополитичких односа у региji у којој се налазе имати улогу која је веома важна у односу на њихову површину и/или број становника као квантитативне показатеље.[4]

Величина државе у међународним односима не може се оцењивати само *квантитативним* критеријима него и релативним односима према другим државама у систему. Наиме, величина државе је и релативан, а не само апсолутан појам.[5] Географска локација, природни ресурси и укљученост у токове размене добара, информација, капитала и људи директно утичу на ниво привредне развијености поједине државе, што државе приближно једнаке површине и једнаког броја становника може ставити у битно различите позиције, тј. у позицију јаких или слабих држава, с обзиром на њихову величину. Због тога постоји и дистинкција између онога што се у литератури енглеског говорног подручја назива мала држава (*small state*) и мала сила (*small power*), при чему свака мала држава истовремено није и мала сила.[6] Примери држава мале површине које су с обзиром на своју величину врло утицајне

4) Карлос Гашпар уакзује на генерални тренд измена међународног поретка у последњих стотињак година који се огледа у (1) смањењу укупног броја водећих, односно најмоћнијих сила, (2) повећању броја средњих и малих држава и (3) продубљивању разлика у потенцијалима (војним, економским и другим) између прве и друге групе, односно између најмоћнијих сила и осталих. Број великих сила се мењао током историје. Док је 1815. године за међународну силу сматрана она земља која је могла да ангажује војску од преко 100.000 војника, са праксом општег регрутовања и индустријског рата та бројка се драстично повећала. Већ 1914. године велике силе су имале војске од преко милион војника, док су за рат мобилисани готово комплетни економски и друштвени потенцијали сукобљених земаља. У време Бечког конгреса (1815) био је признато пет великих сила (оних које су доносиле све кључне одлуке): Велика Британија, Русија, Аустрија, Пруска и Француска. Шест сила је учествовало на Берлинском конгресу (1878) када је Србија добила независност. На мировној конференцији у Паризу (1919) само три велике силе су доносиле све главне одлуке (САД, Велика Британија и Француска), иако су у извршном комитету Друштва народа уз њих, као сталне чланице учествовале и Јапан и Италија. Након 1945. године, преостале су две суперсиле (САД и СССР), док је број сталних чланица Савета безбедности остао на броју пет. Након распада источног блока (1991.) се говорило о „униполарном свету" којим у потпуности доминира само једна сила: САД (Душко Лопандић, „Мале и средње земље у међународним односима и у Европској унији", *Међународна политика*, бр. 1/2010, стр. 82).

5) Heiner Hanggi, "Small State as a Third State: Switzerland and Asia-Europe Interregionalism", in: *Small States Inside and Outside the European Union: Interests and Policies* (ed. Goetschel Laurent), Kluwer Academic Publishers, Boston, 1998, стр. 81.

6) Постоји и врло слична дистинкција малих држава која их дели на слабе државе (*weak states*) и слабе силе (*weak powers*), Michael Handel, *Weak States in the International System*, Frank Cass, Totowa, 1981.

и привредно развијене потврђују ту тврдњу (нпр. Холандија, Белгија, Данска, Швајцарска, Израел, Сингапур, Катар и Кувајт).

На почетку XXI века се за „*мале*" земље каже да су уместо по величини, много релевантније поделе држава на „централне" и „периферне" земље, зависно од њиховог положаја у геополитичком и економском систему. Савремени критерији за дефинисање малих држава могу се поделити на две групе: квантитативни и квалитативни.[7]

Квантитативни критерији, су број становника, површина, економска снага и војна моћ.[8] Приликом дефинисања појма „Мала држава" нису довољни само квантитативни критерији, него су потребни и квалитативни, а понајвише идентификовање слике коју држава има о себи, тј. сматра ли се малом државом, те како се с обзиром на ту чињеницу односи према суседима и свету.[9] Квантитативни критерији дефинишу мале државе првенствено према броју становника, из три разлога: доступности података, могућности прецизног постављања линије између малих држава и осталих већих те степена корелације броја становника и осталих квантитативних показатеља о некој држави (економска снага и војна моћ). Такав приступ омогућава да критериј дефинисања мале државе треба бити вишедимензионалан, али ипак истиче број становника као најпрецизнији критериј. Повезивањем критерија броја становника с осталим квантитативним критеријима добива се потпунија слика о малим државама, осим што остаје проблем одређења горње границе броја становника при дефинисању шта је мала држава.[10]

Квалитативни се критерији у одређивању је ли нека држава мала или није баве углавном могућностима, понашањем и перцепцијом држава о себи самима. Посебно су важни квалитативни

7) Heiner Hänggi, Philippe Thierry Régnier, *The small state and the triad: the case of Switzerland's foreign policy towards East Asia: study in NRP "Foreign Policy": synthesis*. Programmleitung Universität Bern Institut für Politikwissenschaft, 2000, стр. 7.

8) Петар Куречић, „Проблематика дефинирања малих држава", нав. дело, стр. 90.

9) Alan K. Henrikson, "Magnesian Age? Small States, the Global System, and the International Community", *Journal of Geopolitics*, 6(3), 2001, стр. 56-57.

10) Неки су аутори у прошлости издвајали мале државе само према броју становника, поставивши границу броја становника на милион. После узимајући у обзир општи пораст броја становника у свету, Британска заједница народа ту је границу 1985. поставила на милион и петсто хиљада становника па и на више, на пример десет или петнаест или без оштре границе на десет до петнаест милиона становника, при чему се за неразвијене државе број становника као горња граница удвостручује (неразвијене државе са чак двадесет до тридесет милиона становника биле би сматране малим државама). Већ код примене само једног квантитативног критерија, броја становника, видљиве су значајне разлике међу ауторима, што даје битно различите дефиниције држава као малих, а без комбиновања с другим квантитативним критеријима (Peter R. Bachr, "Review: Small states: A tool for analysis", *World Politics*, 1975, стр. 460; Colin Clarke, Toni Payne, *Politics, Security and Development in Small States*, Allen&Unwun, London, 1987, стр. 17.

критерији: морално стање становништва, образовна структура, технолошко стање економских капацитета итд. Истраживања перцепције држава о себи употребљава те перцепције као чинилац узрока понашања тих држава, па се назива перцептивним или психолошким приступом. Квалитативни критерији најједноставније дефинишу мале државе као супротност великима, тј. као државе које нису важне великим државама, сагласно премиси да су у међународном систему битне само велике државе и донекле оне средње величине.[11] Арон[12] даје *квалитативну* дефиницију малих земаља, наводећи да оне типично имају ограничену територију, релативно малобројно становништво и ограничене ресурсе. Мале и средње земље се понекад називају и „слабије земље".[13]

За мале државе на пример се тврди да имају ограничен ниво укључености у међународне односе, такође, њихова улога се потцењује, минимизира и у свим осталим међународним форумима и организацијама. Мале државе, се због своје ограничене војне силе и политичке моћи суздржавају од употребе војне силе, а спољнополитички су им приоритети углавном на регионалном нивоу.[14] Тврди се и да су њихове спољнополитичке акције и опредељења пре свега везани уз безбедносне дилеме, што је доказ објективне слабости малих држава у односу према великим.[15] Мале државе, су управо због своје органичене војне и политичке моћи заинтересоване за глобални систем безбедности заснован на мултиполарности и мултилатерализму. Такође, подржавају регионализам како би обезбедиле јединствени начин деловања на регионалном и глобалном плану.

Дефинисање малих држава засновано на квалитативним критеријима резултат је емпиријских провера и има научну тежину. Квалитативни критерији који се употребљавају при дефинисању малих држава реалистични су и конкретни те одражавају актуалну политику појединих држава. Квалитативни критерији држава дефинишу се у односу према другим државама у систему међународних односа, јер се сматра да је држава чинилац у систему држава, а њена улога овиси о њеној величини. Савремени геополитички односи остављају вероватном могућност да ће број малих држава у свету још порасти у наредним деценијама. Цохен (*Charles Cohen*)

11) Петар Куречић, „Проблематика дефинирања малих држава", нав. дело, стр, 91,

12) Raymond Aron, *Paix et guerre entre les nations*, Calman Levy, Paris, 2001, стр. 794.

13) Michel Handel, *Weak states in the international system*, нав. дело, стр. 11.

14) Graham Evans, Jeffrey Newnham, *The Penguin Dictionary of International Relations*, Penguin Books, London, 1998, стр. 500-501.

15) Olav F. Knudsen, "Small States, Latent and Extant: Towards a General Perspective", *Journal of International Relations and Development,* 5(2), 2002, стр. 187.

је на пример предвидио настанак многих нових држава у свету у наредних неколико деценија, од којих би већина по површини и броју становника биле мале државе. Велики број малих држава требале би бити тзв. *gateway* државе. Притом ће независност појединих малих острвских држава, тренутно територија, проћи готово незапажено у глобалним геополитичким односима, док би могућа независност појединих делова држава у тзв. евроазијској зони конвергенције (појасу држава које окружују Русију), јужној и југоисточној Азији те широј регији Блиског истока могла врло значајно утицати на промене регионалних, па и глобалних геополитичких односа, с обзиром на важност појединих територија и регионалне односе у регијама у којима се налазе. *Снаге и прилике малих држава, које их могу учинити „малим силама", леже у снази институција, снази воље становника и идеологији социјалног партнерства у друштву.* Процес глобализације и повезивање економија држава омогућује малим државама велику размену роба и услуга са светом, али их истовремено чини и врло рањивима. Несметано флуктуисање разних роба и непроверених до краја људи може нарушити њихову безбедности и функционисање. Информациона револуција и успостављање глобалних електроничких комуникација дале су велику важност појединим малим државама које су се укључиле у токове информација, знања и капитала.[16]

Мале државе очигледно нису способне да постављају међународна правила игре нити могу стварати глобалну политику. Политика на глобалном нивоу кад су у питању, „прање новца", борба против тероризма и стандарди у радном праву, одражавају интересе највећих и најмоћнијих држава. Интереси малих држава, посебно острвских, кад су у питању борба против глобалног отопљења, транспорт и извоз нуклеарног отпада, нуклеарне пробе на Тихом океану и признавање политике пореског растерећења као легитимног начина економског такмичења, обично нису уважавани. Постоји и друго мишљење, по коме су мале, отворене економије боље припремљене за одговор на изазове глобализације јер су развиле механизме одговора на спољне притиске и имају већу слободу деловања у међународном политичком и економском систему. Глобализација и регионализација стога јачају релативну моћ малих држава у међународном политичком систему.[17] Опстанак малих држава, у смислу очувања територијалне целовитости, суверености и независности, тест је за савремене међународне по-

16) Петар Куречић, „Проблематика дефинирања малих држава", нав. дело, стр. 94-96.

17) Heiner Hänggi, Philippe Thierry Régnier, "The Small State and the Triad: the Case of Switzerland`s Foreign Policy Towards East Asia", нав. дело, стр. 8.

литичке односе. Мале државе (унутар којих постоје мала друштва, заједнице) могу бити „лабораторије" (у позитивном смислу), тј. њихова искуства могу послужити већим државама као индикатори које промене треба учинити како би се постигли бољи резултати у очувању окружења и тежило одрживом развоју.

Иако међународни политички систем граде и једна трећина малих држава, њихов утицај је због чињенице да су међународни односи знатно дефинисани количином и расподелом моћи међу највећим државама, врло ограничен. Но, бројност им даје могућност да преко међународних организација постављају питања која су за њих најзначајнија. Међународне организације врло су битан чинилац који малим државама повећава важност, стога оне подржавају њихово јачање. Група 77 окупља више од 130 држава, претежно средње величине и мале и/или мање развијене. Постоји на пример и Покрет несврстаних, чије су чланице биле већином мале или сиромашне државе, које иако нису мале површином и бројем становника, углавном представљају „економске патуљке".[18]

На основу наведених чињеница, уважавајући квалитативне и квантитативне критеријуме појам „'мала држава" се може дефинисати као свака јединка која је организована од стране постојећег становништва на ограниченој територији са међународно признатим границама, коју то становништво преко организованог поли-

18) Будући да је реч о веома великом распону површине држава, потребно је истраживане државе по површини поделити на неколико групација: микродржаве, површине до хиљаду км квадратних, којих има 25; државе површине између хиљаду и двадесет хиљада км квадратних, којих има двадесет; државе површине између двадесет и шездесет хиљада км квадратих, којих има 28. Према постављеним критеријима, на свету постоје 73 државе површине мање од шездесет хиљада км квадратних, које се истражују као државе мале површине и чине више од трећине свих светских држава. Државе с малим бројем становника, према употребљеном критеријуму, који као горњу границу узима четири милиона становника, могу се такође поделити на три подскупине: државе које имају до петсто хиљада становника (29 држава); државе које имају између петсто хиљада и два милиона становника (24 државе); државе које имају од два до четири милиона становника (осамнаест држава). Укупно у свету постоји 71 издвојена држава с малим бројем становника и такође чине више од трећине свих држава. Овде разматране државе истраживане су и према критеријуму острвског или копненога положаја, како би се покушало пронаћи корелација величине и броја становника државе те копненога или острвског положаја. Подударност државе мале површине и држава с малим бројем становника високог је степена, али ипак се издвајају изузеци. Државе мале површине које истовремено немају мали број становника има шеснаест, а држава које имају мали број становника, али немају малу површину четрнаест. Будући да је број држава мале површине 73, а држава малог броја становника 71, оба постављена критерија задовољава 57 држава. Свака држава, па и најмања, јединствени је ентитет. Но мале државе, посебно оне слабије привредно развијене, осим мале површине и малог броја становника имају заједничке карактеристике, које се односе пре свега на рањивост њихових економија. Различитост природне основе, удаљеност од тржишта, трошкови транспорта и исплативост појединих привредних грана више погађају мале државе, поготово острвске и удаљене од главних привредних средишта (Петар Куречић, „Проблематика дефинирања малих држава", нав. дело, стр. 98-106.

тичког система суверено контролише, која има до десет милиона становника настањених на око сто хиљада километара квадратних. Ако је та држава неразвијена онда је она мала и са двадесет милиона становника без обзира на величину територије на којој њено становништво живи.

Дакле, држава је мала ако има број становника испод одређене границе, саму себе перципира као „малу" и у међународној заједници делује као „мала".[19]

2. БЕЗБЕДНОСТ МАЛИХ ДРЖАВА

Појам „безбедност" има вишеструко значење. У најопштијем смислу подразумева слободу од страха, претњи и физичког насиља. Међутим, безбедност укључује и моралне, идеолошке и нормативне елементе, што је одувек отежавало њену прецизну дефиницију. Реч је о друштвено конструисаном концепту који стиче специфично значење само унутар датог социјалног контекста. Све до недавно, проблем безбедности је подразумевао разматрање првенствено војног аспекта.

Историјски одлучујући елемент у поимању безбедности била је војна сила. У другој половини XX века безбедносна дилема нагло се помера ка ширем подручју друштвеног живота, при чему невојни фактори угрожавања безбедности заузимају све значајније место, а извор моћи државе помера се са строго војних фактора и њених пратећих елемената ка технологији, образовању људског потенцијала и контроли тржишта. Мењају се и услови за одржавање војног капацитета; оружје застарева невероватном брзином услед технолошких иновација, чиме научна сазнања добијају посебно место. Безбедност сваке државе почива на елементима њене националне моћи, а то су првенствено: величина територије; економска снага; географска позиција; сировине; зависност од страног тржишта; технички и технолошки капацитет; национални карактер; ефикасност владе да спроведе одлуке; продукциона моћ; резерве; образовни ниво становништва и национални морал и унутрашња солидарност. С обзиром да су мале државе у безбедносном смислу веома рањиве, оне посебно требају улагати напоре на изградњу елемената националне моћи. Што се тиче историјског развија комплекса безбедности, треба уочити значајне чињенице. До буржоаских револуција, чија је кулминација крајем XVIII века у лику велике француске буржоаске револуције епохално измени-

19) Alan K. Henrikson, "Magnesian Age ? Small States, the Global System, and the International Community", нав. дело, стр. 62-63.

ла свет, комплекс безбедности је обухватао *физичку силу потребну да заштити државу од спољног напада*. Схватање комплекса безбедности на почетку XXI века излази из домена одбране земље и обухвата мноштво активности које су само посредно везане за поимање одбране у класичном значењу тог термина. Безбедност у његовом комплексном значењу подразумева услове за несметани друштвено-политички, економски и културни развој свих основних друштвених општецивилизацијских вредности које су, иначе, примерене човеку као таквом. Да би политика безбедности успешно остварила своју улогу, веома је важно дефинисати безбедност, и то: *Безбедност је стање које људској популацији гарантује континуитет слободног функционисања из којег се развијају процеси изградње стварног осећаја слободе, правде и здраве животне средине где се слободно живи, ради и развијају сопствене интелектуалне способности*.[20]

Развој доктрине безбедности повезан је са решењем низа филозофско-методолошких и теоретских проблема. Један од њих јесте *појам безбедности* као интегративни појам који подразумева све видове безбедности, али који се не своди на њихов прост збир. Политика безбедности малих држава се темељи на стратегијским документима државе, која има задатак да обезбеди слободно функционисање свих структура друштва, а политика безбедности према малим државама – која долази споља се мора разјаснити много темељитије и свеобухватније. Јер, кад је у питању однос већине средњих и великих држава према малим државама, може се првенствено назвати споља наметнута политика небезбедности према тим малим богатим а незаштићеним државама. Јер, неке велике силе сходно њиховим политичким и економским интересима, спроводе међународним правом забрањене активности према грађанима тих малих држава, укључујући и оружану агресију без икаквог повода и разлога, што значи да на почетку XXI века нико није апсолутно безбедан, а најнебезбедније су мале богате државе које немају заштиту споља од стране моћних савезника. Основна функција безбедности јесте превентивна, односно да својом организацијом и знањем буде инструмент одвраћања потенцијалне непријатељске активности. Ако до таквих активности ипак дође, политика безбедности мора имати разрађен план активности како би субјекти система безбедности државе правовремено реаговали, на време открили узрок опасности и елиминисали његове носиоце на правно дозвољен начин. Функција безбедности је нераздвојиви атрибут државе и подразумева вршење послова безбедности ради

20) Радослав Гаћиновић, *Безбедносна функција државе,* нав. дело, стр. 14.

заштите одређених вредности, без обзира на друштвено уређење, политички систем и облик власти. Дакле, *функција безбедности и организација безбедности чине систем безбедности*. У уставним решењима многих малих држава предвиђене су следеће важне функције: обезбеђење и заштита државног суверенитета; обезбеђење и заштита независности и територијалне целокупности; вођење међународне политике и остваривање и заштита основних слобода и права грађана.[21]

Дакле, основне претпоставке на основу којих би „мала држава" била безбедна су: да има моћне савезнике; значајне природне ресурсе које мудро експлоатише; да има нуклеарно оружје и ако је изградила и у континуитету изграђује национални идентитет, улаже у науку и културу и демократизацију друштва. Међутим, „мала држава" која је богата сировинама а нема сигуран систем заштите постаје неминовно плен неке од великих сила, уз ако треба и максимално разарање инфраструктуре и целокупне њене територије, где је крајњи циљ окупација, успостава власти по својој вољи и стварање услова за експлоатацију природних богатстава те државе.

3. УГРОЖАВАЊЕ БЕЗБЕДНОСТИ МАЛИХ ДРЖАВА

Појаве угрожавања друштва присутне су још од његовог настанка. Сва друштва кроз историју била су мање-више изложена угрожавању у различитом облику и обиму. У почетку је био угрожен њихов опстанак, а затим и њихов политички, економски и културни развој. Реч *угрожавање* представља несвршени глагол који у свом свршеном облику гласи *угрозити*[22] и као такав се спомиње у Речнику Српског језика и има тројако значење и то запретити коме опасношћу, згрозити и уплашити се. У овом раду се значење овог појма у етимолошком смислу прихвата у првом изворном облику „запретити некоме опасношћу".

У новијим разматрањима садржај овог појма се дефинише као стварање стања егзистенцијалне несигурности живих бића, као и материјалне и функционалне опасности за ствари, материјална добра и друге вредности. Безбедност као општи појам у односу на суштину и стварно стање појма може се дефинисати као стање, организација и функција[23]. То значи, да синтагма „*угрожавање безбедности*" има логичко – лексичко значење у исказу као запре-

21) Радослав Гаћиновић, „Друштвени извори угрожавања капацитета система безбедности државе", *Српска политичка мисао,* бр. 1/2012, стр. 137.

22) *Речник Хрватског или Српског језика*, Издавачки завод ЈАЗУ, део XIX, Загреб 1967-1971, стр. 35.

23) *Војни лексикон*, ВИЗ Београд, 1981, стр. 56.

тити некоме опасношћу, тј. довести га у стање егзистенцијалне несигурности, тј. довести у несигурност нешто што он има и што је стекао а што представља вредно и заштићено добро. Угрожавање безбедности може бити у техничко-физичком смислу (безбедност на раду, безбедност у саобраћају итд.) али и у духовном, моралном, културном и сваком другом смислу. Међутим, угрожавање безбедности мале државе обухвата довођење у опасност стања државе као политичке институције (установе) свим видовима штетних појава, делатности и утицаја споља и изнутра. Споља се доводи у опасност: независност; суверенитет и територијални интегритет, а изнутра се доводи у опасност уставни поредак. Појаве угрожавања друштва и његових вредности јављају се још од његовог настанка. Сва друштва кроз историју била су изложена угрожавању у различитом облику и обиму а великом броју малих држава је угрожена безбедност и на почетку XXI века. У почетку је био угрожен њихов опстанак, а затим и њихов друштвено-економски и културни развој.[24]

Дакле, *угрожавање је свака врста друштвене, природне и техничке опасности којом се угрожавају интегритет, слобода, имовина или здравље људи, као и територијални интегритет и суверенитет и уставни поредак и право државе*, *народа, нација или друштвених група и појединаца*.[25]

У непосредној вези са појмом угрожавања јесте и питање предмета угрожавања, а то значи одређивање друштвених вредности које су предмет заштите. Предмет угрожавања представља широк спектар објеката (*имовина, територија, живот, здравље и сл.*), при чему свако друштво издваја само оне који за њега чине витални интерес (*интерес читаве заједнице*). Тако се константно у свим друштвима појављују као објекти заштите, пре свега, живот човека, његова права и слободе, материјална добра друштва, односно друштвене институције, друштвено и државно уређење, територија и слично. Када се идентификује појава „*угрожавање безбедности мале државе*", у наставку разматрања неопходно је одредити њене вредносне параметре који се испољавају кроз квантитативне и квалитативне показатеље. *Квантитативни по-*

24) Узимајући у обзир све прихватљиве чињенице из ове области, под појмом угрожавања подразумевају се друштвене појаве или понашање настало деловањем човека (појединачно или групно), природе или техничких система у дужем периоду које су значајног обима, при чему настају или могу настати, штетне последице по интегритет човека, његову слободу и имовину, као и по интегритет и суверенитет државе и њених институција (Радослав Гаћиновић, „Спољни неоружани облици угрожавања безбедносног капацитета државе", *Српска политичка мисао,* бр. 1/2013, стр. 117).

25) Радослав Гаћиновић, *Угрожавање капацитета безбедности државе*, Филип Вишњић, Београд, 2013, стр. 16.

казатељи условљени су квантитативним елементима значајним за егзистенцију конкретне државе (величина, број становника, економски потенцијал итд). *Квалитативни показатељи* представљају вредносне категорије потенцијала који је квантитативно исказан (духовно, морално стање становништва, образовна структура, технолошко стање економских капацитета итд).[26]

Ниво проблема који представља појава „*угрожавање безбедности*" условљен је узрочником угрожавања безбедности државе (спољни и унутрашњи елементи) и тежиштем њиховог деловања: угрожавање суверенитета; угрожавање територијалног интегритета и угрожавање уставног поретка. Може се рећи да сваки облик угрожавања засебно испољава различити утицај на безбедност конкретне земље према којој се испољава деловање. Због тога се мора посебно посматрати у свом квантитативном и квалитативном испољавању. На почетку XXI века нема ни једне земље у свету која није више или мање угрожена деловањем различитих носилаца угрожавања, било споља, или изнутра. Разлози за постојање угрожености су, између осталог, у њиховом међународном или геополитичком положају, хегемонији великих сила, унутрашњој нестабилности, неразвијености демократских институција, разним супротностима интереса, постојању сепаратистичких и сецесионистичких тежњи националних мањина код вишенационалних држава и друго.

Дакле, на почетку XXI века, сви облици угрожавања безбедности „мале државе" могу бити: *спољни оружани* (оружана агресија, инвазија и војна интервенција); *спољни неоружани* (војни притисак, субверзија, претња и пропагандно деловање) као и *унутрашњи оружани* (етнички сукоби, оружана побуна, грађански рат, герила, тероризам...) и *унутрашњи неоружани* (етничке напетости, природне и индустријске катастрофе, илегалне миграције становништва, организовани криминал, наркоманија, корупција...) облици угрожавања безбедности малих држава.[27]

Треба посебно истаћи да на почетку XXI века, осим чисто спољних и унутрашњих облика угрожавања, има појава или делатности угрожавања које се, нпр. дешавају унутар земље, где су присутни и носиоци угрожавања, али њихови инспиратори, финансијери или планери се налазе ван земље. Дакле, према месту одакле долазе или где настају облици угрожавања деле се на: спољне и унутрашње.

26) Радослав Гаћиновић, „Унутрашњи неоружани облици угрожавања капацитета безбедности државе", *Политичка ревија*, бр. 1/2012, стр. 237.

27) Радослав Гаћиновић, *Угрожавање капацитета безбедности државе*, нав. дело, стр. 138-313.

Уважавајући наведене чињенице, аутор овог рада сматра да је *угрожавање свака врста друштвене, природне и техничке опасности којом се угрожавају интегритет, слобода, имовина или здравље људи, као и територијални интегритет и суверенитет и уставни поредак и право државе*, *народа, нација или друштвених група и појединаца.*

ЛИТЕРАТУРА

Војни лексикон, ВИЗ Београд, 1981.

Гаћиновић Радослав, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012.

Гаћиновић Радослав, *Угрожавање капацитета безбедности државе*, Филип Вишњић, Београд, 2013.

Гаћиновић Радослав, „Унутрашњи неоружани облици угрожавања капацитета безбедности државе", *Политичка ревија*, бр. 1/2012, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 229-251.

Гаћиновић Радослав, „Спољни неоружани облици угрожавања безбедносног капацитета државе", *Српска политичка мисао,* бр. 1/2013, Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 105-126.

Гаћиновић Радослав, „Друштвени извори угрожавања капацитета система безбедности државе", *Српска политичка мисао*, бр. 1/2012, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 131-148.

Куречић Петар, „Проблематика дефинирања малих држава", *Хрватски географски гласник*, 74/2, Загреб, 2012, стр. 89-112.

Лопандић Душко, „Мале и средње земље у међународним односима и у Европској унији", *Међународна политика*, бр. 1/2010, стр. 79-112.

Политичка енциклопедија, Савремена администрација, Београд, 1985.

Речник Хрватског или Српског језика, Издавачки завод ЈАЗУ, део XIX, Загреб 1967-1971.

Aron Raymond, *Paix et guerre entre les nations*, Calman Levy, Paris, 2001.

Bachr Peter R., "Review: Small states: A tool for analysis", *World Politics*, 1975, стр. 456-466.

Clarke Colin, Payne Toni, *Politics, Security and Development in Small States*, Allen&Unwun, London, 1987.

Evans Graham, Newnham Jeffrey, *The Penguin Dictionary of International Relations*, Penguin Books, London, 1998.

Handel Michael, *Weak States in the International System*, Frank Cass, Totowa, 1981.

Hanggi Heiner, "Small State as a Third State: Switzerland and Asia-Europe Interregionalism", in: *Small States Inside and Outside the European Union: Interests and Policies* (ed. Goetschel Laurent), Kluwer Academic Publishers, Boston, 1998, стр. 79-95.

Hänggi Heiner, Régnier Philippe Thierry, *The small state and the triad: the case of Switzerland's foreign policy towards East Asia: study in NRP "Foreign Policy": synthesis*. Programmleitung Universität Bern Institut für Politikwissenschaft, 2000.

Henrikson Alan K., "Magnesian Age? Small States, the Global System, and the International Community", *Journal of Geopolitices*, 6(3), 2001, стр. 49-86.

Knudsen Olav F., "Small States, Latent and Extant: Towards a General Perspective", *Journal of International Relations and Development,* 5(2), 2002, стр. 182-198.

Radoslav Gacinovic

THE POLITICS OF SECURITY OF SMALL STATES

Resume

In contemporary world system the term "state" implies a limited territory with its own government which claims that it possesses sovereignty and influence over its subordinates that are called citizens. In the beginning of 21st century all regions in the world, with the exception of Antarctic, are placed within the limits of some state and there is no a single territorial region which is placed within the limits of more than one state (although it might happen that the negotiations take place over some territorial border disputes). A state has a legal authority over the use of the weapons within the limits of its own territory. However, despite having authority to do so, one small state is not capable of preserving its own territory by its own power only, even with the use of force. Each small state has a constructed security function, which acts as the service function at the same time, because within the state there are provided the security "services" for the society; developed economy is the material basis of material-technical equipment and professional expertise of the security institutions and services; the law defines vital issues of the society andit also defines socially threatening events which imperil the values and legal basis of the security institutions' duties and authorities in their prevention and suppression of such events; good social policy prevents the conflicts of social groups with different social life standards and ideology is the basis for the construction of a code of conduct which does not allow for any improvisations or non-security phenomenona to occur. When defining the notion "small state" often due to the need for greater accuracy of defining there is added an additional criteria to the criteria of the number of population

in the state, because it is possible that the criteria might differ in defining whether some states are small or not. For example, there might also be included the number of population, the size of the land and GDP into such criterias.

On the basis of the abovementioned facts and taking into account both qualitative and quantitative criteria for definition of the small state, it is possible to conclude that the small state can be defined as the entity which is organized by the population existing on a limited territory with internationally recognized borders, which is sovereignly controlled by this population through an organized political system and which has up to ten million inhabitants residing on around one hundred thousand square kilometres. If such state is undeveloped one, than it is considered to be small even if it has twenty millions of inhabitants, regardless of the size of the land on which they live. Therefore, the basic preconditions necessary to obtain for some small state to be considered safe are: thatit has powerfull allies; it has significant natural resources that are wisely exploited; it has nuclear weapons and it has built up and continuously keeps building its own national identity and invests into science, culture and democratization of its society.However, the greatest danger exists for the small states which are rich in raw materials and do not have a stable security system for protection of its citizens and territory.

Keywords: state, small state, security, law, politics

* Овај рад је примљен 13. децембра 2017. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.

УДК 327(410)”2014/2016”
DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.10
Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 1/2018.
год. 25. vol. 59
стр. 185-212

Огњен Прибићевић
Институт друштвених наука, Београд

УЈЕДИЊЕНО КРАЉЕВСТВО ИЗМЕЂУ ШКОТСКОГ И ЕВРОПСКОГ РЕФЕРЕНДУМА*

Сажетак

Циљ овога рада је да анализира последице референдума о независности Шкотске 2014. и изласку/останку УК у ЕУ из 2016. на будућу политичку и конституционалну структуру УК. У овој анализи биће речи о томе како су британски конституционалисти покушали да реше енглеско питање у УК кроз принцип енглески гласови за енглеске законе а шкотско кроз закон о деволуцији. У другом делу анализе биће речи о односу између УК и ЕУ. У овом, најобимнијем делу студије, анализираћемо узроке који су довели до расписивања референдума, говорићемо о томе како је текла кампања за излазак–останак УК у ЕУ, о аргументима једног и другог блока и на крају анализираћемо разлоге победе Брегзита.

У истраживању смо користили релевантну и актуелну страну али и домаћу научну и стручну литературу у вези са темом рада. Користили смо се триангулацијом извора података па смо тако критички проматрали како научну литературу, тако и медијске чланке, али и истраживања јавног мњења у вези са расположењем јавног мњења око шкотског и ЕУ референдума.

На победу Брегзита пресудно су утицали драматичан пораст броја миграната у УК у последњих десетак година, поделе унутар Конзервативне партије, лоше вођена кампања оних који су се залагали за останак УК у ЕУ и све израженије неповерење бирача према политичкој класи и владајућем естаблишменту.

Након изласка УК из ЕУ влади у Лондону биће потребно пуно напора да у догледној будућности задржи Северну Ирску и Шкотску у УК. Изласком из ЕУ, УК се определило за самостално деловање на међународној економској и политичкој сцени у време-

* Овај рад је део пројекта „Друштвене трансформације у процесу европских интеграција – мултидисциплинарни приступ“ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, бр. 47010.

ну када се већина других земаља света све више повезују. Време пред нама показаће како ће се УК, у својим новим оквирима, изборити са свим овим унутрашњим и спољнополитичким изазовима.

Кључне речи: Уједињено Краљевство, Европска унија, Шкотска, мигранти, спољна политика, референдум, Конзервативна партија УК

1. УВОД

Референдуми о независности Шкотске 2014. године и останку/изласку УК 2016. из ЕУ обележили су политичку сцену ове земље у другој деценији двадесет првог века. Иако је одлука о изласку из ЕУ најзначајнија политичка одлука грађана УК још од времена Другог светског рата, победе анти-ЕУ блока и Униониста на референдуму о Шкотској нису решиле питање статуса Шкотске у УК али ни питање односа УК и континенталне Европе. Штавише, одлука грађана УК на референдуму одржаном 23. јуна 2016. да изађу из ЕУ поново је отворила питање новог референдума у Шкотској чији су грађани на истом референдуму убедљиво гласали за останак у ЕУ. Само неколико дана након референдума на коме је одлучено да УК изађе из ЕУ председница владе Шкотске Стурџен је најавила наставак борбе за одржавање новог референдума о независности.[1]

Кључно питање за британску политику почетком 21. века јесте како помирити те супротстављене ставове и како одржати целовитост и јединство УК. Док су Енглеска и Велс гласали за излазак из ЕУ, Шкоти и Ирци су се определили за останак у ЕУ. На драматичан начин референдуми о ЕУ и Шкотској су отворили кључна питања не само УК већ и читаве Европе као што су питања националног идентитета, кризе концепта мултикултуралности, миграната,[2] све ширег отпора постојећој владајућој класи и политичком естаблишменту.

На референдуму о независности Шкотске одржаном 14. септембра 2014. године 55% гласача се изјаснило против изласка из УК а 45% је било за независност. Иако је одмах након референду-

1) Након референдума одржаног септембра 2014. и општих парламентарних избора из маја 2015. и ванредних парламентарних избора из јуна 2017. као и регионалних избора у 2016. у Шкотској је на власти Шкотска национална партија (ШНП) која се залаже за њену независност, док у УК владају конзервативци који традиционално имају слабије упориште у Шкотској.

2) О утицају миграција на политичке прилике у ЕУ види: Ђорђе Кулић, „Заједничка спољна и безбедносна политика ЕУ у контексту избегличке кризе“, *Политичка ревија*, број 3, Институт за политичке студије, Београд, 2017, стр. 211-225.

ма премијер УК Камерон изјавио да је његовим исходом питање места Шкотске у УК решено за „време једне генерације“ утисак највећег броја аналитичара и истраживача је да је референдум отворио много више питања него што је затворио[3] и да ће Шкотска национална партија (ШНП) наставити да се залаже за независност. То је потврдио и лидер ШНП Алекс Салмонд, који је након референдума поднео оставку, рекавши да је већина Шкота гласала против самосталности у „овој фази“.

Циљ овога рада је да анализира последице оба референдума на будућу политичку и конституционалну структуру УК. Шкотски референдум није решио шкотско питање[4] али је зато отворио енглеско питање. Исто тако, није реално очекивати да ће ЕУ референдум у догледно време решити питање односа УК и ЕУ, али је зато, поред осталог, поново отворио шкотско и посебно ирско питање.[5] У овој анализи биће речи о томе како су британски конституционалисти покушали да реше енглеско питање. У другом делу анализе биће речи о тегобном односу између УК и ЕУ, односу острва и континента. Говорићемо о томе како се историја у неким својим аспектима поновила у случају два референдума, оног из 1975. и овог садашњег из 2016; како су оба премијера и лабуриста Вилсон и конзервативац Камерон прешли пут од радикалних циљева који су подразумевали мењање основних уговора ЕЗ односно ЕУ до захтева за много умеренијим реформама. Исто као и 1975. тако и 2016. британски премијери нису ни очекивали да постигну неке радикалније промене унутар ЕЗ/ЕУ него су референдуми више служили да се превладају поделе око питања Европе унутар владајућих партија. Као што у томе није успео лабуристички премијер Вилсон чија се странка касније поделила, у томе није успео ни конзервативни премијер Камерон који је након неуспеха на референдуму и своје оставке оставио подељену не само своју странку него и бри-

3) „Шкотско питање ни у ком случају није решено. Референдум је био само почетак а не крај расправе у УК о питањима конституционалног система, њеног партијског система, територијалног уређења и односа са ЕУ. Краткорочни пораз пројекта шкотске независности у ствари је само прикрио дугорочни успех ШНП и других снага које се залажу за трансформацију британске политике.“, Charls King, *Toil and Trouble, Scotland's Vote Created More Problems Than it Solved*, Internet, http://www.foreignaffairs.com/articles/western-europe/2014-09-19/toil-and-trouble, 06/03/2016. Такође види: Iain Macwhirter, *Disunited Kingdom: How Westminster Won a Referendum but lost Scotland*, Cargo publishing, Glasgow, 2014.

4) О томе зашто референдум није могао решити ни једно од кључних шкотских питања било да је реч о идентитету, економији или правном систему види више у: James Mitchell, *The Scottish question*, Oxford University Press, Oxford, 2014, стр. 8-10.

5) Компаративну анализу шкотског и ЕУ референдума види у James Mitchell, “The two unions and the Scottish and European question”, in: *Renegotiations, reform and referendum: does Britain have an EU future?* (ed. Adam Hug), Foreign Policy Centre, London, 2014, стр. 60-62.

танско друштво и то у мери у којој то није виђено још од времена Другог светског рата. И наравно, пре свега, говорићемо о разлозима због којих су се Британци 2016. за разлику од референдума из 1975. одлучили да напусте ЕУ.

У истраживању смо користили текстуалну и интертекстуалну анализу кроз коју смо конструисали генезу догађаја у вези са два референдума и реакције које су их пратиле. Такође, и Шкотски и ЕУ референдум смо теоријски, социјално и историјски контекстуализовали и на тај начин добили холистичку перцепцију политичке одлуке која је обележила почетак 21. века како у УК тако и целој Европи. Рад представља језгровит и критичан приказ теоријског и појмовног *apparathus*-а политикологије али обухвата и дескриптивну елаборацију догађаја у вези са референдумима у УК. Овде је нагласак стављен на критичку елаборацију постојеће литературе с обзиром да је огромна већина академске заједнице у УК била опредељена за останак УК у ЕУ и да није у правој мери сагледала узроке који су довели до Брегзита.

2. ШКОТСКИ РЕФЕРЕНДУМ

Иако су сва истраживања јавног мњења током 2014. године стално давала значајну предност онима који су се залагали за останак Шкотске у оквирима УК, ситуација се значајно променила током последња два месеца пред одржавање референдума. По први пут, истраживања су почела да указују на могућност победе оних који су се залагали за независност Шкотске. Овакав развој ситуације био је последица прилично лежерног односа владе у Лондону према овом питању али и крајње неубедљиве кампање унциониста. Неколико дана пре одржавања референдума завладала је паника међу политичком класом у Лондону и лидери три највеће партије из УК – конзервативаца, лабуриста и либерала Камерон, Милибанд и Клег су, у страху од могућег негативног исхода референдума, формулисали предлог широке деволуције у Шкотској.

Поред поменуте деволуције централна питања кампање за независност Шкотске су била валутна заједница УК и Шкотске, останак великих британских и мултинационалних компанија на територији Шкотске након евентуалног изгласавања независности, експлоатација извора нафте и гаса у Северном мору, нуклеарно наоружање на Фаслану и финансирање здравственог система на простору Шкотске.

Победили су аргументи оних који су се залагали за останак Шкотске у УК. Председник владе УК Камерон је рекао да је то

коначна одлука и да нема више места за расправе или репризе. Одмах након одржаног референдума премијер Камерон је обећао да ће обезбедити брзо усвајање нове деволуције за Шкотску у области пореске политике, социјалне и здравствене заштите и јавних расхода. То је, међутим, отворило и питање давања истих права и другим деловима УК, Енглеској, пре свега. Одговарајући на такве захтеве премијер Камерон је рекао да се: „јачање власти парламента у Шкотској мора остварити у складу и истим темпом са јачањем власти у Енглеској, Северној Ирској и Велсу".[6]

Кључна замерка многих посланика Конзервативне партије и нове, националистичке Партије за независност УК (УКИП) односила се на то што су шкотски посланици у парламенту УК имали право да гласају о питањима која се тичу искључиво Енглеске док енглески посланици нису имали иста права и могућности када се ради о Шкотској. Први је ово питање покренуо конзервативни посланик Том Далуел из округа Вест Лотиан па је тако ово питање названо по његовом округу. Он се први запитао да ли је фер да шкотски посланици могу да гласају у вези питања здравствене заштите и становања у Енглеској док, с друге стране, након деволуције енглески посланици неће више моћи да гласају о тим питањима у Шкотској.

У односу на већину земаља континенталне Европе, УК има веома необичну политичку структуру. УК није ни федерација, а ни класична унитарна држава. Вероватно да би најтачнија дефиниција УК била да је реч о унији различитих народа уједињених под једном круном и парламентом. Иако је Шкотска већ 300 година део УК (од 1707) између Шкотске и Енглеске постоје значајне културне, верске и политичке разлике које су се, нарочито у последњих тридесетак година, продубиле. Са доласком Маргарет Тачер на власт осамдесетих година прошлог века енглеско друштво је све више постајало изразито либерално и про-тржишно али и евроскептично оријентисано за разлику од Шкотске која је про-европски и социјалдемократски оријентисана.[7] Разлике су доскора биле значајне чак и у домену спољне политике и одбране. Владајућа ШНП је тек на својој октобарској конференцији 2012. одлучила да напусти дугогодишњи став противљења укључења незави-

6) „David Cameron raises West Lothian question after Scotland vote: English votes for English laws," *The Guardian,* 19. Sep 2014.

7) Разлоге јачања шкотског национализма у последњим деценијама Вилиам Вокер види у деиндустријализацији започетој у време ере Тачеризма, прихватању неолибералне идеологије и од конзервативаца и од лабуриста, политичкој и економској централизацији Лондона и јачању шкотског културног идентитета. William Walker, "International reactions to the Scottish referendum", *International Affairs*, The Royal Institute of International Affairs, London, No.4, 2014, стр. 745.

сне Шкотске у НАТО. Након ове конференције одлучено је да ће након стицања независности Шкотска аплицирати за самостално учлањење у НАТО.[8]

Као резултат ових друштвених процеса који су се одвијали у последњих тридесетак година Конзервативна партија је губила позиције и добила само једног посланика на општим парламентарним изборима 2015, а лабуристи, којима је некада Шкотска била једно од најважнијих упоришта, су доживели велики неуспех на парламентарним изборима 2015. године. На овим изборима ШНП је у Шкотској освојила 50% гласова, лабуристи 24% а конзервативци 15%. Захваљујући изборном систему ШНП је освојила 56 од 59 места у парламенту а лабуристи и конзервативци само по једно место.

Све ове економске и културне поделе и раслојавања наметнули су питање како организовати политички живот у заједници у којој различити народи немају исту идеологију нити деле исте вредности? УК ће у трагању за одговором на ово питање мало помоћи то што су, како каже Чарлс Кинг, неки од најважнијих демократских продуката британског империјализма Аустралија, Канада, Индија и САД федерације будући да УК никада у својој историји није имала такве традиције, а ни склоности ка таквом облику државног уређења.[9]

Поставило се питање како у новим околностима повезати различите народе у земљи у којој један народ (енглески) чини 85% популације и истовремено је једини део државе без парламента или скупштине који би репрезентовали интересе само тог народа? Прва енглеска странка која се заложила за формирање енглеског парламента био је УКИП. Имајући у виду тадашњи раст утицаја УКИП-а неки аналитичари су дошли до закључка да ће, уколико интереси Енглеза не буду доследно исказани и заштићени, управо највећи народ постати и највећа опасност за одржање УК а не Шкоти.[10]

Решење овог проблема није ни мало једноставно с обзиром да, као што смо већ рекли, у Енглеској нема традиције деволуције док је, с друге стране, за многе Шкоте и потпуно управљање сопственим приходима, здравством и јавним службама недовољно.[11] Отуда нешто што би се у већини земаља континенталне Европе наметнуло као логично решење – формирање енглеског парламента,

8) Coling Fleming, "After independence? The challenges and benefits of Scottish–UK defence cooperation", *International Affairs*, The Royal Institute of International Affairs, London, No. 4, July 2014. стр. 765-766.

9) Charls King, "Toil and Trouble, Scotland Vote Created More Problems Than it Solved", нав. дело.

10) Vernon Bogdanor, *The Crisis of the Constitution, The General Elections and the Future of the United Kingdom,* The Constitution Society, London, 2015, стр. 13.

11) Више о аргументима оних који се залажу за независност Шкотске види у књизи професора историје на универзитету у Единбургу Тома Девина (*Tom Devin*), *Independence*

за већину Енглеза никада није озбиљно фигурирало као могуће решење овог проблема. Комитет који је влада УК формирала на челу са бившим државним секретаром Вилијемом Хејгом, предложио је принцип за решење овог проблема – енглески гласови за енглеске законе. Конкретније речено, Хејгова комисија је предложила да се о законима који се тичу само Енглеске не може расправљати у пленуму Вестминстерског парламента пре него што ти закони добију подршку већине у новоформираном Енглеском великом комитету који би чинили само посланици из Енглеске и Велса. Овај предлог парламент је усвојио 21. октобра 2015. године. Према овом закону у парламентарну процедуру се уводи ново правило које омогућава посланицима који представљају енглеске изборне јединице да гласају у вези тема које се тичу искључиво Енглеске. Они су тако добили могућност и да ставе вето на предлог закона пре него што се сви посланици, у пуном саставу, изјасне у вези тог предлога.

Законом о деволуцији[12] усвојеним 23. марта 2016. Шкотска је добила већа овлашћења у области пореске политике и социјалне заштите. Према овом закону Шкоти ће прикупљати више средстава од пореза али и даље неће имати извршна овлашћења у области пореске политике која остају резервисана за парламент у Лондону. Отуда и није чудно што су лидери ШНП одмах упозорили да ће нови закони само ојачати настојање Шкотске да се осамостали од УК. Референдум о изласку–одласку УК из ЕУ био је прва прилика за то с обзиром да су из ШНП најавили да ће уколико се УК издвоји из ЕУ они поново тражити референдум о независности с обзиром да је већина Шкота опредељена за останак у ЕУ.

3. УЈЕДИЊЕНО КРАЉЕВСТВО И ЕВРОПА

Однос са ЕУ је поред шкотског проблема једно од питања које највише дели грађане и политичке странке у УК.[13] Реч је о једном од најкомплекснијих питања британске политике. Још од седамдесетих година и првог британског референдума 1975. године односе УК и

or Union: Scotland's Past and Scotland's Present, Allen Lane, London, 2016.

12) Више о томе како се концепт деволуције развијао у савременој политичкој историји УК види у Roger Scully, Richard W. Jones, "Territorial Politics in Post-Devolution Britain", in: *Developments in British Politics*, (eds. Richard Heffernan, Philip Cowley, Colin.Hay) Palgrave, Macmillan, New York, 2011. стр. 113-129.

13) Види више у Stephen George, *An awkward partner: Britain in the European Community*, Oxford University Press, Oxford, 1998. Julie Smith, "The European dividing line in party politics", *International Affairs*, The Royal Institute of International Affairs, London, No. 6, Nov 2012, стр. 1277-1295, Andrew Geddes, *Britain and the EU,* The European Union Series, Palgrave Macmillan, 2013. Stephen Wall, *A stranger in Europe: Britain and the EU from Tacher to Major*, Oxford University Press, 2008.

ЕУ су обележили спорења, емоције, конфликти и сукоби.[14] Многи од разлога ових сталних тензија између УК и ЕУ су објективне природе и тичу се различитих географских карактеристика (за разлику од Европе која је континент УК је острво), различите историје, културе, економије, правних, политичких и партијских система.[15]

Да почнемо од различитог виђења самог процеса европских интеграција. За разлику од европског континента где је идеја Заједнице а касније Уније европских народа, да је тако назовемо, била реакција на национализам и фашизам у УК то није био случај. Сасвим супротно, победа у Другом светском рату је за многе Британце била само још један доказ супериорности британског патриотизма и њиховог политичког система.

Британски национални идентитет се у многоме базира на сећању на време када је УК било империја и глобална велесила, на време победе у Првом и Другом светском рату као и ономе што је Черчил назвао „заједницом људи који говоре енглески језик". У том смислу и сама помисао на чланство УК у Европској унији за многе Британце је значила напуштање глобалне улоге, посебно последњих десетак година када је ЕУ ушла у економску и политичку кризу. Отуда је од самог почетака формирања Уније постојала кључна разлика – што је за континенталце било решење за многе Британце је био само проблем.

Први проблем су били различити економски и социјални системи. Тако на пример, Британци су морали да уведу *VAT* да замене порез на промет. Још веће су биле разлике у домену пољопривреде. За разлику од невеликог британског пољопривредног сектора који се базира на увозу јефтине хране из земаља Комонвелта у континенталном делу Европе овај велики систем се, посебно у Француској и Немачкој, заснива на гарантованим ценама и великим државним субвенцијама. Конституционални, изборни и партијски систем су веома различити у УК и на континенту. Оно што је Британцима од почетака највише сметало, а имајући у виду њихову вишевековну непрекинуту традицију парламентарне суверености, била је надређеност европских закона британским. Британија је до скора била једна од ретких европских земаља ако не и једина где су захваљујући изборном систему (*first past the post*) биле формиране стабилне једнопартијске владе. Исто тако, све до 1998. и Белфастског споразума, Британија је у суштини била унитарна држава за разлику од држава континенталне Европе где преовладава принцип територијалне поделе власти.

14) Nicholas J. Crowson, *Britain and Europe, A political History since 1918*, Routledge, London, 2010, David Gowland, Arthur Turner, *Reluctant Europeans, Britain and European Integrations 1945-98*, Routledge, London, 2014.

15) Jeremy Black, *A History of the British Isles*, Macmillan, London, 1997.

Имајући све ово у виду није чудно што су се у УК стално појављивала мишљења да чланство у ЕУ није у интересу УК јер ограничава њен суверенитет.[16] Суштинска замерка тиче се тога да се УК, улазећи у ЕЗ, определило за концепт заједничког тржишта са другим европским земљама а да је у међувремену тај концепт прерастао у политичку унију европских земља према којој су Британци одувек гајили крупне резерве.[17] И тада као и данас суштински гледано, кључно питање је било да ли је ЕЗ/ЕУ економска или политичка заједница и да ли Британија треба да учествује у европском политичком пројекту?

Поред осталог, за разлику од велике већине других европских земља Велика Британија је одувек имала више идентитета, односно лица како би то рекао Тимоти Гартон Еш. Једно је свакако европско, друго је острвско, треће се тиче односа са бившим колонијама и четврто, односа са САД.[18]

Кроз читаву историју у Лондону је, како пише Хенри Кисинџер у својој Дипломатији, превладавао двоструки страх – од ангажовања на континенту и од уједињене Европе.[19] Још 1821. британски министар спољних послова Канинг је рекао да то: „што смо блиско повезани са европским поретком, не значи да треба и да се у свим приликама ангажујемо, да се неуморно уплићемо у проблеме земаља које нас окружују".[20] Век касније Винстон Черчил је говорећи о односима Британије и Европе рекао „ми смо са Европом али не и део ње, ми смо повезани али не и увезани, ми смо заинтересовани али не и апсорбовани".[21] Парафразирајући Черчилове речи Вилијам Хејг, министар спољних послова УК у влади премијера Камерона је рекао да би: „Британија требало да буде у Европи али Европа не треба да управља њом."[22]

16) Chris Gifford, "The UK and the EU: dimensions of sovereignity and the problem of Eurosceptics Britishness", *Parliamentary Affairs*, Oxford University Press, Oxford, No 2, 2010, стр. 321-338.

17) Објашњавајући став УК према европским интеграцијама Слободан Зечевић пише да је: „Британија прихватила европску интеграцију као учешће у заједничком тржишту али је одбацивала наднационалну концепцију Жана Монеа о федералној унији без федералне државе и Устава", Слободан Зечевић, „Да ли Велика Британија иступа из чланства ЕУ", *Међународна политика*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, број 1153-1154, јануар-јун, 2014, стр. 40.

18) Timoti Garton Eš, *Slobodan svet, Amerika, Evropa i iznenadjujuća budućnost Zapada*, B92, Beograd, 2006, стр. 25-60.

19) Henri Kisindžer, *Diplomatija*, Klub plus, Beograd, 2011, стр. 71.

20) Briefwechesel des Generals von Gerlach mit dem Bundestags-Gesandten Otto von Bismarck (Berlin 1893) стр. 315. Цитирано према Henri Kisindžer, *Diplomatija,* нав. дело, стр. 77.

21) Winston Churchill, "The United States of Europe", *Saturday Evening Post*, 15. Feb. 1930.

22) *The Independent,* 30 Jun 2014. Цитирано према Andrew Glencross, "Why a British referendum on EU membership will not solve the European question", *International Affairs*, The Royal Institute of International Affairs, London, No. 2, 2015. стр. 305.

УК је заправо једина земља у ЕУ где је расправа о напуштању ЕУ била део легитимне политичке дебате водећих политичких странака – конзерваторивача, лабуриста и либерала. У другим земљама, попут Француске, Немачке, наравно постоје странке које се залажу за напуштање ЕУ али оне нису, или бар још увек нису, и део политичког „mainstreama" тих земаља. Исто тако УК је јединствено и по томе што је једина земља у ЕУ која је имала два референдума у вези питања изласка из ЕУ.

4. ЕУ РЕФЕРЕНДУМИ

Први референдум о ЕУ у УК је одржан 1975. године, само две године након уласка УК у ЕЗ, и тада су бирачи гласали да УК остане у Европској заједници. На референдуму се 67% бирача изјаснило за останак док је 33% било против. Што је посебно занимљиво тада су националисти у Шкотској били против останка УК у ЕЗ а данас се шкотски националисти залажу за останак у ЕУ и траже начин да након изласка УК из ЕУ поново организују референдум о независности и прикључе се ЕУ. У време првог референдума на власти су били лабуристи на челу са премијером Харолдом Вилсоном. Тада је премијер Вилсон успео да у преговорима са ЕЗ договори формирање Фонда за регионални развој и неке корективне механизме када су у питању доприноси буџету ЕЗ. Остварене промене које су, у ствари, биле у великој мери козметичке природе, Вилсон је приказао као победу британске стране, као што је урадио и Камерон 40. година касније, и са тим изашао на референдум 1975. године.[23] У то време, исто као и данас Конзервативна партија, левичарска Лабуристичка партија је била дубоко подељена на про-европски оријентисано крило и евроскептике.[24] Победа на референдуму 1975. није решила питање односа између УК и ЕУ али ни поделе унутар Лабуристичке партије и она се неколико година касније и формално поделила. Проевропско крило на челу са Рој Џенкинсом, Ширли Вилиамс, и Дејвидом Овеном је 1981. године формирало нову Социјалдемократску партију која је направила одличан изборни резултат освојивши 25% гласова али је због изборног система добила свега неколико посланика. 1988. го-

23) Види више у Andrew Glencross, "Why a British referendum on EU membership will not solve the Europe question", нав. дело, стр. 303-319.

24) Види више у Tim Oliver, "To be or not to be in Europe: is that the Question? Britain's European question and an in/out referendum", *International Affairs*, The Royal Institute of International Affairs, London, No. 1, 2015, стр. 83. Такође види: Anthony Forster, *Euroscepticism in Contemporary British Politics: Opnosition to Europe in British Conservative and Labour Parties since 1945*, Routledge, London, 2002.

дине СДП се прикључила Либералној партији, која је била коалициони партнер Конзервативној партији у време Камеронове владе али је на изборима 2015. прошла лоше, између осталог и због свог про-ЕУ става освојивши само 8% гласова и 8 места у парламенту, чак 49 мање него на претходним изборима.

Шта се од претходног референдума одржаног 1975. до данас променило? ЕЗ је прерасла у ЕУ, добила директно изабрани парламент, смањена је улога вета чланица, уведена Шенген зона и јединствена валута. Иако УК није било део пројекта Шенген зоне и јединствене валуте, ЕУ је све више прерастала у политичку заједницу и тако само додатно узнемирила све оне у УК који сматрају да се тиме угрожава суверенитет УК. На таласу овог незадовољства настала је Партија за независност УК (УКИП) која је имала две основне поруке за бираче – излазак УК из ЕУ и борбу против све већег броја миграната у УК.[25] УКИП је на изборима 2015. освојио чак 3 милиона гласова, 12.5% гласова и свега 2 места у парламенту, што је последица специфичности изборног система према коме само онај кандидат који победи у изборном округу постаје члан парламента. Након победе на референдуму 2016. УКИП је, остваривши свој најважнији циљ – излазак из ЕУ практично престао да постоји. На ванредним парламентарним изборима 2017. УКИП је освојио свега 1.8% гласова.

Суочен са све већом фрустрацијом јавности око односа између УК и ЕУ, незадовољством све бројнијих евроскептика у својој партији, растућом популарности УКИП-а у који су непосредно пред изборе прешла два посланика Конзервативне партије али и писањем бројних анти-европски орјентисаних медија (углавном под Мердоковом контролом) Камерон је у свом "Bloomberg" говору 2013. године обећао да ће његова влада, ако добије изборе 2015. године дати прилику грађанима да се изјасне око односа између ЕУ и УК. Камерон је том приликом рекао и то да грађани већ дуго нису имали прилику да се изјасне о овим односима али и о променама до којих је дошло унутар ЕУ у последњим деценија-

25) Наравно, мигранти нису довели до успона екстремне деснице само у УК него и у другим европским земљама. Екстремна десница, пише Марија Ђорић, „у мигрантима муслиманске вероисповести види вишеструку опасност. Најпре је то страх од угрожавања хришћанског европског идентитета, културе и система вредности, као и страх од безбедносних проблема који са собом носе савремене миграције. Све то доводи до јачања националних држава, посебних националних идентитета који егзистирају уместо европског идентитета чиме се обесмишљава ЕУ као надржавна творевина и отвара питање евроскептицизма као и будућности опстанка Европе.... Ово питање је начето „брегзитом" а чини се да ће се у будућности и даље интензивирати и у осталим чланицама.", Марија Ђорић, „Мигрантска криза као генератор десничарског и исламистичког екстремизма у Европи", *Политичка ревија*, Београд, број 1 2017, стр. 41-42.

ма.[26] Лабуристичка странка се опрезно изјаснила против референдума нагласивши да би излазак УК из ЕУ подржала само у случају даљих измена ЕУ уговора и интензивнијег политичког уједињавања унутар ЕУ. Против референдума једино се јасно изјаснила Либералнодемократска партија.

Неки аутори[27] су мишљења да кључни разлог за расписивање референдума није била жеља Камерона да се нешто стварно промени у односима УК и ЕУ јер је и сам знао да се ту ништа суштински не може променити него потреба да се пацификује растуће незадовољство у Конзервативној партији изазвано пре свега растом УКИП-а.

Кључни окидач за пораст британског национализма и раст анти-ЕУ расположења и у Конзервативној партији и у најширим деловима британског друштва био је драматичан пораст броја миграната у последњих десетак година.[28] Камеронова конзервативна влада је за овакав драматичан пораст броја миграната оптуживала бивше лабуристичке владе, посебно Блерову из периода 2004. године када су без прелазног периода, дозволили запошљавање радника из нових десет земаља чланица ЕУ. Након 2004. годишњи број миграната се више него дуплирао у односу на претходни период и за десет година нарастао на скоро три милиона, што чини готово 5% укупног становништва УК. Нова конзервативна влада је обећала да ће број миграната смањити са 300.000. годишње на 100.000. али то обећање није испунила јер је у 2014. тај број био преко 260.000 а у 2015. чак више од 330.000.[29] Од ове бројке половина их је из ЕУ а половина из других земаља света. То је и био најјачи аргумент УКИП-а у његовој критици да влада недовољно ради на смањивању броја миграната.

26) „Приступање Велике Британије Заједници није суштински променило британски став према питању европских интеграција. Компромис који је због економских интереса Британија морала да направи са својим суверенистичким опредељењем приступањем Заједници није у суштини променио њено схватање европске интеграције. Велика Британија и даље наставља да гледа на европске интеграције кроз призму заједничког привредног простора из кога може да извуче економску добит а не као ембрион будуће федералне државе у чији корист ће чланице Уније постепено да пренесу надлежности у области економије, спољне политике, одбране или унутрашњих послова“, Слободан Зечевић, „Посебан статус Велике Британије у ЕУ“, *Европско законодавство*, Београд, број 56-57, 2016, стр. 30.

27) Тако на пример, Тим Оливер је мишљења да су референдуми увек израз решавања унутрашњих политичких питања не питања око којих се наводно расписују, у овом случају односа ЕУ и УК. Tim Oliver, “To be or not to be in Europe: is that the Question? Britain’s European question and an in/out referendum”, нав. дело, стр. 83.

28) Наравно број миграната није порастао само у УК него и у већини других чланица ЕУ. О утицају овог проблема на политику земаља ЕУ види више у Ивана Јовановић, „Спољнополитички аспекти савремене мигрантске кризе у Европској унији“, *Политичка ревија*, Београд, број 4. 2016, стр. 93-111.

29) “Net migrations to UK rises to 330.000 – second highest on record”, BBC, London 26. May 2016, Internet, www.bbc.com/news/uk-politics-eu-referendum-36382199, 05/04/2017.

До сада смо углавном изложили аргументе евроскептика. Шта су били кључни аргументи друге стране, оних који су се залагали за останак УК у ЕУ? Прво и најважније, истицали су да УК ужива велике погодности од слободног тржишта ЕУ. ЕУ је главни трговински партнер УК са годишњим обимом трговинске размене већим од 400 милијарди фунти што је једнако годишњем друштвеном производу Баварске или Шведске. Трговинска размена са ЕУ чини 52% укупне размене УК. Извоз УК у ЕУ је вредан 244 милијарди фунти и то је убедљиво најважније тржиште за британске компаније. Процењује се да преко 4 милиона радних места у УК директно зависи од трговине са ЕУ. Лондонски Сити је финансијски центар Европе и британска привреда ужива велике бенефиције од тог статуса. Отуда и није чудно што су током референдумске кампање готово све велике мултинационалне компаније које седиште имају у УК стално подсећале владу и јавност на користи које УК има од чланства у ЕУ и упозоравале да би евентуални излазак угрозио не само њихово пословање него и бројна радна места. Упозоравале су да би изласком из ЕУ био доведен у питање и глобални значај Лондона. Такође, заговорници останка су истицали да чланство УК у ЕУ омогућава Британији важну улогу на међународној сцени посебно у контексту евроатлантске сарадње и специјалних односа са САД. Уосталом и саме САД су више пута јавно истакле да снажно подржавају, што је рекао и председник Обама током посете Лондону 2016, чланство УК у ЕУ и да би излазак био велика грешка.[30]

А сада, хајде да видимо како је текла референдумска кампања у УК и шта јој је претходило. У својој политици према ЕУ током 2013. и 2014. и захтеву за редефинисањем односа премијер Камерон је изложио захтев за променом основних принципа ЕУ о

30) Током своје опроштајне посете УК априла 2016, амерички председник Обама је позвао британске држављане да се на предстојећем референдуму изјасне у корист останка УК у ЕУ. У ауторском тексту објављеном у "The Telegraph" Обама је јасно рекао да је референдум веома значајан за интересе САД и да ће његов исход имати последице за генерације Американаца. Истичући да је чланство УК у ЕУ обострано корисно он је нагласио да чланство УК у ЕУ не ограничава британски утицај већ га, сасвим супротно, ојачава. Кључна порука председника Обаме британским гласачима је да снажан глас УК у ЕУ осигурава утицај УК на међународној сцени и омогућава ЕУ да буде повезана са САД. Управо због тога, нагласио је амерички председник, САД имају потребу и интерес да се тај утицај УК настави и убудуће. На конференцији за штампу са британским премијером председник Обама је рекао и то да би излазак УК из ЕУ вратио Британију на почетак реда за потписивање билатералног трговинског споразума између две земље. Он наравно није рекао да тај споразум не би био потписан али да је у овом тренутку приоритет САД да се тај споразум потпише са великим групацијама као што је ЕУ. Обама је послао јасну поруку британским бирачима рекавши да би УК било мање сигурно и утицајно уколико би изашло из ЕУ. Barack Obama, "As your friend, let me say that the EU makes Britain even greater", *The Telegraph,* 23. April 2016.

слободном кретању радне снаге који су према мишљењу већине конзервативаца и довели до огромног повећања броја миграната, посебно из ЕУ и бивших социјалистичких земаља. Врло брзо Камерон је, добивши јасне поруке из Берлина и других ЕУ земаља да оне нису спремне да мењају основне принципе Уговора ЕУ, одустао од радикалних захтева и концентрисао се на проблем ограничења бенефиција за имигранте.

Камерон је на почетку своје кампање за редефинисање односа са ЕУ такође рекао да ће се УК залагати да се широм ЕУ уведе најригорознији систем социјалних доприноса за имигранте што је заправо подразумевало захтев за промену ЕУ уговора. Премијер Камерон је нагласио да ако око тога не буде постигнут консензус у ЕУ онда ће УК тражити да овај програм буде примењен само у УК. Овакав став је уствари било понављање старе УК тактике према ЕУ/ЕЗ коју је примењивао још Х. Вилсон у преговорима са ЕЗ, пре првог референдума, када је исто тако тражио да се британски захтеви примене на нивоу целе ЕЗ а када у томе није успео, задовољио се тиме да се аранжман примени само на УК.[31] Наравно велика разлика је у томе што је Вилсон у својој референдумској тактици успео а Камерон није.

Почетком новембра 2015. године Камерон је у писму председнику ЕС Доналду Туску изнео предлоге за реформу ЕУ који су поред већ поменутих накнада за мигранте из ЕУ укључили и још неколико захтева: добијање гаранција за заштиту јединственог тржишта за УК и друге земље које нису чланице еврозоне, изузеће УК од принципа политички све јединственије Уније, јачање улоге националних парламената и смањивање бирократије унутар ЕУ.

После вишемесечних преговора, у фебруару 2016. постигнут је договор са Бриселом о редефинисању положаја УК у ЕУ. Премијер УК Камерон је у говору у британском парламенту тим поводом рекао да је овим договором обезбеђен специјалан статус за УК унутар ЕУ. Према његовим речима Британија је обезбедила не само заштиту своје валуте него и гаранције да она неће бити дискриминисана од земаља Еврозоне. Камерон је рекао да нови мигранти неће моћи да потражују бенефиције за незапослене нити да

31) Правећи компарацију политике премијера Камерона са тактиком некадашњег премијера Вилсона Гленкрос каже да је тактика иста: прво покушати да се ЕУ реформише у складу са интересима УК а ако то не буде прошло тада се иде на промене које ће се тицати само британског чланства у ЕУ. Andrew Glencross, "Why a British referendum on EU membership will not solve the European question", нав. дело, стр. 308 и 309. Уосталом и сам премијер Камерон је јасно рекао да „ако не буде разумевања за идеју о новом уговору тада ће Британија бити спремна да сама настави борбу за промене у преговорима са нашим ЕУ партнерима". David Cameron, "The EU is not working and we will change it", *The Telegraph*, 15 March 2014.

добијају дечији додатак у складу са британским стандардом већ у зависности од трошкова живота у земљама у којима живе. Он је такође истакао да је обезбеђен и систем тзв. кочнице на основу које ће мигранти из ЕУ морати да проведу четири године у УК пре него добију пун приступ социјалним бенефицијама. Камерон је у свом говору у парламенту рекао и то да је обезбедио и изузеће УК од даље политичке интеграције у ЕУ.[32] Камерон је обезбедио и право одлагања, али не и вета, на неке нове мере Еврозоне које би могле да угрозе интересе УК, односно Ситија. Такође, УК влада је обезбедила изузеће УК од концепта „све ближе Уније" и дубље политичке уније увођењем тзв. црвеног картона којим је могуће блокирати предлоге ЕК у том домену али само ако се обезбеди 55% гласова свих гласова националних парламента ЕУ. Већина аналитичара се сложила у процени да је договор са ЕУ представљао највише што је Камерон могао да добије у том тренутку.

У кампањи која је уследила, присталице останка УК у ЕУ су нагласак ставиле на економске последице евентуалног изласка УК из Уније: губитак радних места, смањење извоза и финансијску нестабилност. Министар финансија Озборн је чак запретио да би евентуалним изласком УК из ЕУ свако домаћинство било у губитку од преко 4.000 фунти. Премијер Камерон је упозорио да мир и стабилност у ЕУ не би били загарантовани у случају изласка УК из Уније. Медији блиски влади су крајње сензационалистички и са намером да застраше грађане извештавали о говору премијера тако што су са насловних страна упозоравали да ће уколико УК изађе доћи чак и до рата у Европи.[33] Према мишљењу многих аналитичара управо је оваква кампања премијера Камерона која се концентрисала на трошкове и штету од изласка из ЕУ, уместо да је била фокусирана на користи које је УК имала од ЕУ и довела до победе Брегзита.[34]

С друге стране, присталице изласка су инсистирале на смањењу имиграције и критици бирократије у Бриселу. Као и њихови противници тако су и присталице изласка плашиле грађане, попут харизматичног Бориса Џонсона, бившег градоначелника Лондона, који је говорећи о потреби одупирања стварању европске супер државе упоредио овај процес са намером Хитлера и Напо-

32) „PM David Cameron Commons statement on EU reform and referendum, Internet https://ww.gov.uk/government/…/pm-commons-statement-on-eu-reform-and-referendum-22february-2016, 04/06/2016.

33) "Brexit could lead to Europe descending to war", *The Telegraph*, 9 May 2016. "Cameron warns Brexit would lead to war and genocide", *Daily Mail,* 9 May 2016. "Brexit could triger World War Three, warns David Cameron", *Mirror*, 9 May 2016.

34) Anand Menon, John-Paul Salter, "Brexit: initial reflections", *International Affairs*, The Royal Institute of International Affairs, London, No. 6, 2016, стр. 1318.

леона да уједине Европу под једним ауторитетом.[35] Позивајући се на Винстона Черчила, Џонсон је позвао Британце да поново буду хероји Европе и ослободе земљу и спасу ЕУ од ње саме гласајући за излазак на референдуму.

Превага значаја проблема миграната над питањем економије у перцепцији грађана је и била најзаслужнија за победу заговорника изласка из ЕУ.[36] На референдуму о чланству који је одржан 23. јуна 2016. за излазак из ЕУ је гласало 51.9% а за останак 48.1%. Шкотска, Северна Ирска и Лондон су гласали за останак. У Лондону је тај однос био 60% према 40% што је ипак било мање гласова за останак него што се очекивало, у Шкотској је 62% било за останак а у Северној Ирској 56%. С друге стране, за излазак су већински гласали највећи део Енглеске и Велса. Тако је у Вест Мидландсу 59% грађана гласало за излазак, а на североистоку Енглеске и у Јоркширу 58%.

Поред проблема миграната на одлуку грађана УК утицали су и антиевропски оријентисани медији, лоша кампања премијера Камерона, историјски разлози, о којима смо већ говорили али и растући отпор Бриселској бирократији и снажно анти-естаблишмент расположење.[37]

Одмах након референдума премијер Камерон је поднео оставку и најавио да ће се на партијској конференцији у октобру изабрати нови лидер конзервативаца и будући премијер. Погрешном политичком проценом у вези заказивања референдума Камерон је практично поништио све успехе које је постигао у претходних пет година, пре свега оне у економији и у вези останака

35) Boris Johnson, "The EU wants a superstate, just as Hitler did", *The Telegraph*, 15 May 2016.

36) О томе пише и Марија Ђорић која каже: „како год гледали на узроке брегзита не можемо пренебрегнути чињеницу да је он консеквенца миграција. Наиме Британци су се у овим кризним временима одлучили да се окрену сами себи што је и природна реакција када је реч о страху за егзистенцију", Марија Ђорић, „Мигрантска криза као генератор десничарског и исламистичког екстремизма у Европи", нав. дело, стр. 50.

37) Један од најпознатијих британских спољно политичких експерата и директор про-ЕУ орјентисаног Института за европске реформе у Лондону, Ч. Грант сажео је разлоге за успех Брегзита, који је као један од ретких аналитичара и предвидео, у тзв. битку 5 МС. По његовом мишљењу: 1. Камерон и Осборн су били лоши "messengers" (преносиоци поруке), 2. "message", односно порука о останку није била добро аргументована да би је најшири друштвени слојеви разумели, 3. "migration", супротно жељама премијера проблем миграната је био кључна тачка референдума, 4. "the media", најутицајнији медији су били одавно опредељени за излазак УК из ЕУ и 5. "the machines", они који су били за излазак имали су бољу организацију од оних који су били за останак. На крају текста Грант закључује да се у погледу антиелитистичког расположења УК не разликује од других Западних земаља и да то показује изборна кампања у САД. То расположење ће по његовом мишљењу бити дугорочан проблем за ЕУ због тога што ће без обзира на њену снагу и слабости ЕУ увек бити посматрана као део естаблишмента против кога све више људи иступа и гласа. Charls Grant, "How leave out gunned remain: the battle of the five MS", Centre for European Reform, London, 22 July 2016.

Шкотске у УК. Резултатом референдума он је не само довео до изласка УК из ЕУ већ довео у питање и опстанак друге уније – УК. Камерон је такође рекао да неће активирати члан 50 Бриселског уговора о ЕУ и водити преговоре о изласку са ЕУ већ да ће то бити посао новог премијера. Премијер Камерон је рекао да мисли да Британија може да преживи и ван ЕУ и да ће све учинити да увери тржиште и инвеститоре да је британска економија стабилна. Један од вођа Брегзит кампање Борис Џонсон је истакао да су гласачи на референдуму показали да желе да преузму контролу од ЕУ која је постала неодговорна према грађанима којима је требала да служи. Он је такође нагласио да нема потребе да се жури са активирањем члана 50 и да УК неће окренути леђа Европи.[38] Рекао је да у 21. веку нема потребе за чланством у федералној влади у Briселу и да сада УК има прилике да усваја сопствене законе и порезе у складу са својим потребама.

Поред осталог, резултат референдума је само продубио већ постојеће поделе у британском друштву – између богатих и сиромашних, младих и старих, Лондона и остатка Енглеске, Шкотске и УК.[39] Анализе су показале да су за останак углавном гласали богатији и образованији слојеви друштва, млађи, они који живе у Лондону и Шкотској. Против су били сиромашнији слојеви, старији људи и практично цела Енглеска јужно од Лондона.

Велике турбуленције су захватиле и другу водећу британску партију – Лабуристичку партију. Након неуспеха референдума посланици ове партије су великом већином гласова изгласали неповерење левичарски орјентисаном лидеру странке Корбину правдајући то незадовољством његовим лидерством и недовољним залагањем током кампање за останак. Ово гласање није било обавезујуће и Корбин је игнорисао њихове захтеве. Убрзо затим, посланици ове странке су успели да се изборе за ново гласање о лидеру Лабуристичке партије на коме је Корбин победио и остао лидер странке.

Лидерка ШНП Стурџен се, по општој оцени, најбоље снашла у новонасталој ситуацији и практично једина, одмах изашла са планом деловања након референдума. Стурџенова је најавила директне преговоре са земљама ЕУ око останка Шкотске у ЕУ и покушај блокаде одлуке о изласку УК из ЕУ као и нови референдум о независности.[40]

38) Boris Johnson, "I cannot stress too much that Britain is part of Europe and always will be", *The Telegraph,* 26 Jun 2016.

39) Види више у Anand Menon, John Paul Salter, "Brexit: initial reflections", нав. дело, стр. 1297.

40) Nicola Sturgeon, "Scottish parliament could block Brexit", *The Guardian* 26 Jun 2016.

Иако Шкотска нема законске могућности да спречи излазак УК из ЕУ и иако ЕУ није била вољна, због противљења неких чланица као што је била Шпанија, да разговара о останку Шкотске у ЕУ мимо одлуке УК, шкотска влада је показала да је, за разлику од владе УК, имала унапред припремљен план за обе варијанте исхода референдума. С друге стране, влада УК је јасно ставила до знања да неће дозволити Шкотској да омета процес Брегзита али ни да организује нови референдум о независности.

Након почетне одлучности и сама премијерка Стурџен је почела да се повлачи када је нови референдум у питању и то пре свега због значајног смањења прилива новца у шкотски буџет услед пада цена нафте али и разумевања чињенице да би евентуални други неуспех референдума могао да за дуже време дискредитује идеју о независности као и саму владајућу ШНП.

Шкотски парламент је 28. марта 2016. изгласао тактичку одлуку о одржавању новог референдума о независности Шкотске унапред знајући да је за тако нешто неопходна сагласност владе УК. Према мишљењу аналитичара у Лондону заоштравање става Единбурга по питању новог референдума било је пре свега мотивисано преузимањем даљих деволутивних надлежности, посебно оних који ће се вратити Лондону након изласка УК из ЕУ.

Према неким мишљењима већи проблем од Шкотске за одржање УК би могло бити питање Северне Ирске. Изласком УК из ЕУ отворило се осетљиво питање границе између Северне Ирске и Републике Ирске. За Ирце је посебно важно да се избегне поновно успостављање физичке границе између СИ и РИ. Отуда се и предлог премијера РИ Кенија да се питање референдума о граници, заправо о уједињењу две Ирске, укључи у процес преговарања о иступању УК из ЕУ, тумачи као настојање ирске владе да се СИ обезбеди специјалан третман попут оног који је имала Источна Немачка у време уједињења, како би се обезбедило да након уједињења две Ирске СИ аутоматски постане чланица ЕУ. У првом сусрету након Брегзита између премијера УК и РИ је постигнута сагласност да се неће успостављати физичка граница. Два премијера су истакла да сматрају да се царинска контрола између УК и РИ може обављати и без успостављања граничних пунктова између две земље. Колико је ово важно питање говори и обим трговинске размене између УК и РИ који износи 65 милијарди евра, дакле скоро као два годишња друштвена производа Србије.

Врло брзо након првог шока који је захватио читаву владајућу структуру након Брегзита, било је јасно да се нова премијерка Меј определила да, у кључној дилеми будућих односа са ЕУ,

предност да контроли имиграције у односу на приступ јединственом тржишту. Оваква политичка одлука је значила да ће се британски предлог у вези будућих односа са ЕУ приближити Канадском моделу односа са ЕУ а удаљити од Швајцарског и Норвешког.[41] У обраћању дипломатском кору у Лондону 17. јануара 2017. године Тереза Меј је изложила програм напуштања ЕУ. Од свих посматрача овај програм је оцењен као тврђи облик напуштања ЕУ. Она је јасно истакла да УК не може остати део јединственог тржишта, без обзира на економске губитке које ће УК имати, јер би то значило да УК не напушта ЕУ чланство. Поновила је да то значи да неће бити никакве расправе о некаквом придруженом или парцијалном статусу у ЕУ. Премијерка Меј је посебно нагласила да УК жели да постигне што бољи трговински споразум са ЕУ који би требао да омогући најслободнију могућу трговину робом и услугама између ЕУ и УК.

Мејова је посебно истакла да је број миграната из ЕУ постао превелик и да УК није могло да издржи њихов притисак на здравствени систем и социјалне службе. Нагласила је да упркос томе што Британија остаје отворена за све људе, влада мора да контролише број странаца који долазе у УК и да је због тога њена влада контролу над имиграцијом поставила као један од основних приоритета у предстојећим преговорима око изласка. Она је истакла да је на одлуку о напуштању ЕУ утицала пре свега жеља да се очува национални суверенитет и задржи контрола над сопственим границама. Постојање наднационалне организације чији су закони били изнад британских није било у складу са британском културом и историјом, нагласила је премијерка Меј у обраћању дипломатском кору у Лондону. Међу осталим приоритетима Мејова је навела зоне слободног путовања између Ирске и УК, царински споразум са ЕУ као и наставак полицијске и обавештајне сарадње са ЕУ.[42]

После више од годину дана преговора влада УК и Европска комисија су 8. децембра 2017. постигле договор о Заједничком извештају о оствареном напретку у оквиру тзв. прве фазе преговора на основу чега је председник ЕК Јункер дао препоруку Европском савету да се започне са другом фазом преговора о Брегзиту. Главна тема прве фазе преговора су била питања положаја држављана УК у ЕУ и ЕУ у УК, износ финансијских обавеза УК према ЕУ и границе са Ирском. Према постигнутом договору права држављана

41) О Норвешком и Швајцарском моделу види више у Richard Whitman, "Brexit or Bremain: what future for the UK's European diplomatic strategy", *International Affairs*, The Royal Institute of International Affairs, London, No. 3, 2016. стр. 524.

42) "May to EU: give us fair deal or you will be crushed", *The Times*, London,18 January 2017, стр. 1, 2.

ЕУ ће бити гарантована пред британским судовима, а уколико то буде потребно, узимаће се у обзир релевантна судска пракса Европског суда правде. Премијерка Мај је у обраћању посланицима британског парламента истакла да за разлику од досадашње праксе британски судови неће бити у обавези да следе праксу ЕСП већ ће то чинити по сопственом нахођењу што је она протумачила као крај надређености ЕСП над британским законодавством. Када је реч о финансијским обавезама УК према буџету ЕУ договорено је да ће УК наставити исплате према плану буџета ЕУ а да ће у том периоду за УК важити трговински услови који се и сада примењују. И на крају, договорено је да УК неће успоставити тзв. тврду границу између РИ и СИ. Према овом договору УК ће у целини, дакле и са СИ, напустити царинску унију и јединствено тржиште ЕУ али неће бити нових граница унутар УК а између два острва ће наставити да се примењује Заједничка путна зона и наставити да се поштују обавезе и гаранције које омогућавају сарадњу између северног и јужног дела ирског острва.

Само неколико дана након постизања овог договора влада Терезе Мај је доживела неуспех у парламенту УК након што је већина посланика подржала амандман конзервативног посланика Доминика Грива који је тражио да коначни договор са Бриселом мора добити сагласност парламента УК. Овакав исход гласања је потврдио оно о чему смо писали на претходним страницама, да унутар Конзервативне партије постоји различито виђење односа између УК и ЕУ као и између присталица тзв. тврдог и тзв. меког Брегзита. Иако овакав исход гласања не значи да ће убудуће парламент имати кључну улогу у вези политике Брегзита он свакако говори о томе да влада нема подршку унутар сопствене партије за политику тзв. тврдог Брегзита и да ће морати да сарађује и са опозиционим лабуристима и либералдемократама у даљој имплементацији политике према ЕУ. То, наравно, неће бити ни мало лако влади с обзиром да је на ванредним парламентарним изборима одржаним јуна 2017. Конзервативна партија изгубила већину и да сада влада функционише само захваљујући подршци унциониста из Ирске. На овим изборима Конзервативна партија је освојила 45% гласова, лабуристи 42% док су УКИП-овци са 2.1% гласова практично нестали са политичке сцене УК.

5. ЗАКЉУЧАК

Након историјских референдума о статусу Шкотске и односа са ЕУ на политичкој сцени УК као кључно се наметнуло пи-

тање: шта после Брегзита? Поред тога што је угрозио јединство УК, довео до највећег пада фунте у последњих тридесет година, наговештаја о повлачењу великих страних фирми, пада цена некретнина и повећао већ постојеће поделе у британском друштву о чему смо говорили на претходним странама, Брегзит је довео и до дебакла британске политичке елите. Општи утисак након референдума је био да ни победници а ни поражени на референдуму нису довољно размишљали о могућим последицама својих одлука. Посебно је критикован премијер Камерон, пре свега због саме идеје да иде на референдум без довољног промишљања о свим могућим последицама такве одлуке. Било је очигледно да је Камерон био шокиран његовим исходом и да заправо уопште није рачунао на могућност да изгуби. Можда најјачи аргумент својим критичарима је дао сам Камерон када је после референдума рекао да је сада најважније сачувати јединство УК. Логично се наметнуло питање ако је то најважније и ако је било очигледно да ће Шкотска све учинити да искористи евентуални излазак УК из ЕУ за расписивање још једног референдума о независности, зашто се онда уопште расписивао референдум? Камеронови критичари су истицали да је заправо једини мотив Камерона био да сачува јединство Конзервативне партије и остане на власти.

Исход референдума је показао да заговорници кампање останка нису знали и умели да на прави начин објасне тзв. обичним људима предности останка УК у ЕУ већ су их плашили аргументима одласка великих компанија и банака, падом друштвеног производа које они нису разумели или их једноставно нису ни занимали. Оно што је још горе по британску владајућу политичку елиту јесте што је оваквим понашањем показала да заправо није знала да у УК има пуно сиромашних и тзв. губитника процеса глобализације који су на референдуму гласали из протеста а не само против ЕУ.[43]

Још су бројније критике на рачун победника референдума који су оптужени за свесну обману грађана, што је лидер УКИП-а Н. Фараж и сам признао рекавши да није било реално обећање за-

43) Овим погрешним проценама владајуће политичке елите у УК која поред Конзервативне партије укључује наравно и Лабуристичку партију и Либералнодемократску партију, бројни критичари додају и неке друге раније погрешне процене попут оне о умешаности УК у ратове у Ираку, Сирији и Либији. Истиче се да су владе УК срљале у ратове немајући праву процену о последицама таквих потеза исто као што је и референдум о ЕУ расписан без праве процене о могућим последицама његовог исхода. Потврду о томе колико је британска политичка елита грешила у последњих двадесетак година дао је и извештај Џона Чилкота о умешаности УК у Ирачки рат 2003. године. Извештај садржи тешке критике тадашње владе и посебно премијера Т. Блера. Он је према извештају преувеличао претње по безбедност УК које су долазиле од стране Садама Хусеина а с друге стране није добро проценио последице уласка у рат. Такође, у извештају је речено да је УК одлучило да се укључи у рат пре исцрпљивања свих мирних опција

говорника Брегзита да ће након изласка из ЕУ влада УК преусмерити више од милијарду фунти месечно из УК доприноса за ЕУ у здравствени систем УК. Накнадно је утврђено да је реч о најмање четири до пет пута мањој суми новца. Поред оптужби за обмањивање грађана лидерима кампање за излазак се пребацује и бежање од одговорности. Ту се поред Фаража који је након победе на референдуму једноставно поднео оставку и напустио политику, највише спомиње лидер кампање изласка, бивши градоначелник Лондона Борис Џонсон који је после референдума одустао од кандидатуре за премијера желећи тако, како тумаче његови критичари, да препусти „врућ кромпир“ другим лидерима Конзервативне партије. Неки други посматрачи Џонсоново одустајање тумаче и као резултат закулисних партијских игара које нису престале упркос политичком земљотресу који је погодио УК. Каснији избор Џонсона за министра спољних послова није пуно тога променио у утиску о бежању од одговорности и препуштању најважније функције премијера другим функционерима Конзервативне партије.

Чак и ако се за неколико година или деценија испостави да је одлука грађана УК о изласку била исправна са становишта интереса УК и њених становника она ће тешко променити утисак о лошим проценама великог дела владајуће политичке елите у УК. Такође, остаје утисак да су исходом референдума подједнако били изненађени и поражени и победници. Штавише, утисак је да су више изненађени били победници од којих неки не само да такав исход нису очекивали него, по свему судећи, ни желели.

Као што смо показали Брегзит је не само отворио питање изласка УК из ЕУ и опстанка самог УК већ је и отворио питање улоге УК у међународним односима. Иако то није тема овог нашег рада неопходно је овде рећи да је логично очекивати да ће након напуштања ЕУ доћи до даљег слабљења улоге УК у међународним односима и да ће УК тешко економски и финансијски успети да компензује губитак јединственог тржишта ЕУ. УК ће такође бити искључено из процеса одлучивања унутар ЕУ без обзира који модел будућих односа са ЕУ буде усвојен. Ипак, можда кључни губитак за УК ће бити то што ће изласком из ЕУ Лондон изгубити један од најважнијих инструмената своје спољне политике у последњих 40. година.[44] У свему томе значајну улогу ће имати фактор времена и људски фактор. По проценама неких истраживача, попут Ч. Гранта цео процес одвајања УК од ЕУ, укључујући и поновно

и да су припрема и планирање за развој Ирака након Садама Хусеина били потпуно неадекватни. Исто се поновило и током арапског пролећа и сада у случају референдума. “Chilcot Report: key points from the Iraq inquiry”, *The Guardian*, 6 July 2016.

44) Види више у: Richard Whitman, “Brexit or Bremain: what future for the UK’s European

приступање СТО и закључење нових билатералних трговинских споразума могло би да траје између пет и десет година што не само да је у данашње време изузетно дуг временски период него и период током којег ће знатни људски капацитети УК морати бити ангажовани на овом плану.

У времену у коме ће поделе између оних који су добитници и оних који су губитници процеса глобализације надвладати традиционалне поделе на десницу и левицу, питања националног идентитета, миграната, тероризма и бројне муслиманске популације у Европи постаће доминантна у политичком животу старог континента и УК. Да би задржали своје водеће место у процесу глобализације британски конзервативци морају остати верни својој неолибералној идеологији што ће временом још више алијенирати Шкотску и терати је да настави да иде у правцу независности. С друге стране, одличан изборни резултат изразито лево оријентисаних Лабуриста наговештава да је у догледној будућности могућ и други сценариј – да се УК врати својим левим традицијама што ће неминовно водити слабљењу њене улоге у процесу глобализације али ће повећати шансе да и социјалдемократски орјентисана Шкотска остане у УК.

Подједнако је компликовано питање будућности односа ЕУ и УК. Изласком из ЕУ УК се определило за ризичну опцију самосталног деловања на међународној економској и политичкој сцени у времену када се већина других земаља све више повезује. Одлуком да изађу из ЕУ Британци су показали да су све више фрустрирани неспособношћу ЕУ да одговори на глобалне изазове. Гласањем на референдуму они су показали да мисле да Европа заправо и нема одговор на проблеме са растућом Бриселском бирократијом, старењем становништва, све доминантнијом културом нерада међу младима и посебно проблемима миграције. Имајући све ово у виду грађани УК су дошли до закључка да би им било боље изван ЕУ. Међутим, тешко је очекивати да ће у новонасталим околностима Лондон дугорочно успети да очува позицију финансијског центра света и да ће ван ЕУ бити у тој мери занимљив страним компанијама, банкарима, па чак и богатим Арапима, Русима и Кинезима. Још мање ће УК изван ЕУ бити значајно САД које ће највероватније у Немачкој тражити свог будућег кључног партнера у евро-атлантским односима. Остаје да се види како ће се УК у новонасталој ситуацији изборити са свим овим унутрашњим и спољнополитичким изазовима али је тешко очекивати да ће УК успети да се врати на пут старе империјалне силе јер је то време неповратно прошло.

diplomatic strategy", нав. дело, стр. 528.

Евентуални неуспех концепта ЕУ неће спасити УК од последица те пропасти невезано од тога да ли је УК део ЕУ или изван ње. У данашњем времену компјутера, мобилних телефона и дронова Ламанш канал тешко да може да донесе икакву заштиту УК од нежељених процеса и догађаја на континенталном делу Европе.

С друге стране, никада не треба заборавити да је током досадашње историје УК показало невероватну моћ прилагођавања новонасталим политичким и економским ситуацијама тако да не би било никакво чудо да се и овај пут Британци опораве и обнове своју улогу у светској политици. Тим више што УК и даље располаже неким од најзначајнијих инструмената светске доминације као што су право вета у УН, нуклеарно оружје, енглески језик и снажна британска економија.

ЛИТЕРАТУРА

Ђорић Марија, „Мигрантска криза као генератор десничарског и исламистичког екстремизма у Европи“, *Политичка ревија*, Београд, број 1 2017, стр. 39-57.

Зечевић Слободан, „Да ли Велика Британија иступа из чланства ЕУ“, *Међународна политика*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, број 1153-1154, јануар-јун, 2014, стр. 21-33.

Зечевић Слободан, „Посебан статус Велике Британије у ЕУ“, *Европско законодавство*, Београд, број 56-57, 2016, стр. 40-55.

Јовановић Ивана, „Спољно-политички аспекти савремене мигрантске кризе у Европској унији“, *Политичка ревија*, Београд, број 4. 2016, стр. 93-111.

Кулић Ђорђе, „Заједничка спољна и безбедносна политика ЕУ у контексту избегличке кризе“, *Политичка ревија*, број 3, Институт за политичке студије, Београд, 2017, стр. 211-227.

Black Jeremy, *A History of the British Isles*, Macmillan, London, 1997.

Bogdanor Vernon, *The Crisis of the Constitution, The General Elections and the Future of the United Kingdom,* The Constitution Society, London, 2015.

“Brexit could lead to Europe descending to war”, *The Telegraph*, 9 May 2016.

“Brexit could triger World War Three, warns David Cameron”, *Mirror*, 9 May 2016.

“Cameron warns Brexit would lead to war and genocide”, *Daily Mail,* 9 May 2016.

Cameron David, “The EU is not working and we will change it”, *The Telegraph*, 15 March 2014.

“Chilcot Report: key points from the Iraq inquiry”, *The Guardian*, 6 July 2016.

Churchill Winston, “The United States of Europe”, *Saturday Evening Post*, 15. Feb. 1930.

Crowson Nicholas J., *Britain and Europe, A political History since 1918*, Routledge, London, 2010.

„David Cameron raises West Lothian question after Scotland vote: English votes for English laws," *The Guardian,* 19 Sep 2014.

Devin Tom, *Independence or Union: Scotland's Past and Scotland's Present*, Allen Lane, London, 2016.

Еš Timoti Garton, *Slobodan svet, Amerika, Evropa i iznenadjujuća budućnost Zapada*, B92, Beograd, 2006.

Fleming Coling, "After independence? The challenges and benefits of Scottish–UK defence cooperation", *International Affairs*, The Royal Institute of International Affairs, London, No. 4, July 2014, стр. 761-773.

Forster Anthony, *Euroscepticism in Contemporary British Politics: Opposition to Europe in British Conservative and Labour Parties since 1945*, Routledge, London, 2002.

Geddes Andrew, *Britain and the EU,* The European Union Series, Palgrave Macmillan, 2013.

George Stephen, *An awkward partner: Britain in the European Community*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

Gifford Chris, "The UK and the EU: dimensions of sovereignity and the problem of Eurosceptics Britishness", *Parliamentary Affairs*, Oxford University Press, Oxford, No 2, 2010, стр. 321-338.

Glencross Andrew, "Why a British referendum on EU membership will not solve the European question", *International Affairs*, The Royal Institute of International Affairs, London, No. 2, 2015, стр. 303-319.

Gowland David, Turner Arthur, *Reluctant Europeans, Britain and European Integrations 1945-98*, Routledge, London, 2014.

Charls Grant, "How leave out gunned remain: the battle of the five MS", Centre for European Reform, London, 22 July 2016.

Johnson Boris, "The EU wants a superstate, just as Hitler did", *The Telegraph*, 15 May 2016.

Johnson Boris, "I cannot stress too much that Britain is part of Europe and always will be", *The Telegraph,* 26 Jun 2016.

King Charls, *Toil and Trouble, Scotland's Vote Created More Problems Than it Solved*, Internet, http://www.foreignaffairs.com/articles/western-europe/2014-09-19/toil-and-trouble, 06/03/2016.

Kisindžer Henri, *Diplomatija*, Klub plus, Beograd, 2011.

Macwhirter Iain, *Disunited Kingdom: How Westminster Won a Referendum but lost Scotland*, Cargo publishing, Glasgow, 2014.

"May to EU: give us fair deal or you will be crushed", *The Times*, London,18 January 2017.

Menon Anand, Salter John-Paul, "Brexit: initial reflections", *International Affairs*, The Royal Institute of International Affairs, London, No. 6, 2016, стр. 1297-1318.

Mitchell James, *The Scottish question*, Oxford University Press, Oxford, 2014.

Mitchell James, "The two unions and the Scottish and European question", in:

Renegotiations, reform and referendum: does Britain have an EU future? (ed. Adam Hug), Foreign Policy Centre, London, 2014, стр. 60-62.

"Net migrations to UK rises to 330.000 – second highest on record", BBC, London 26. May 2016, Internet, www.bbc.com/news/uk-politics-eu-referendum-36382199, 05/04/2017.

Obama Barack, "As your friend, let me say that the EU makes Britain even greater", *The Telegraph,* 23 April 2016.

Oliver Tim, "To be or not to be in Europe: is that the Question? Britain's European question and an in/out referendum", *International Affairs*, The Royal Institute of International Affairs, London, No. 1, 2015, стр. 77-91.

„PM David Cameron Commons statement on EU reform and referendum, Internet https://ww.gov.uk/government/.../pm-commons-statement-on-eu-reform-and-referendum-22february-2016, 04/06/2016.

Scully Roger, Jones Richard W., "Territorial Politics in Post-Devolution Britain", in: *Developments in British Politics*, (eds. Richard Heffernan, Philip Cowley, Colin.Hay) Palgrave, Macmillan, New York, 2011, стр. 113-129.

Smith Julie, "The European dividing line in party politics", *International Affairs*, The Royal Institute of International Affairs, London, No. 6, Nov 2012, стр. 1277-1295.

Sturgeon Nicola, "Scottish parliament could block Brexit", *The Guardian* 26 Jun 2016.

Walker William, "International reactions to the Scottish referendum", *International Affairs*, The Royal Institute of International Affairs, London, No.4, 2014, стр. 743-760.

Wall Stephen, *A stranger in Europe: Britain and the EU from Tacher to Major*, Oxford University Press, 2008.

Whitman Richard, "Brexit or Bremain: what future for the UK's European diplomatic strategy", *International Affairs*, The Royal Institute of International Affairs, London, No. 3, 2016, стр. 509-531.

Ognjen Pribicevic

UNITED KINGDOM BETWEEN SCOTISH AND EUROPEAN REFERENDUM

Resume

The Scottish independence referendum 2014 and the Bregzit in 2016, were two events that dominated the UK political scene in the second decade of the 21st century. Although the decision on leaving EU is the most important political decision that the UK citizens made after the Second World War, the victory of the anti-EU bloc and of the Unionists in the Scottish referendum still failed to solve either the issue of

the status of Scotland or the issue of the relationship between UK and mainland Europe. Moreover, the decision of UK citizens on referendum held on 23 June 2016 to leave the EU re-opened the question of a new Scottish referendum because its citizens predominantly voted to remain in the EU at the same referendum. Couple of days following the referendum which voted UK out of the EU, Prime Minister of Scotland, Nicola Sturgen announced that new steps will be taken to enable a new referendum on independence.

The purpose of this analysis is to analyze the consequences of both referenda on UK political and legal structure. As stated earlier, the Scottish referendum failed to resolve the Scottish issue but opened up an English one instead. Likewise, the EU referendum failed to resolve the UK–EU relations but re-opened the Scottish one again. In this analysis, we shall focus on how the British constitutionalists tried to resolve the English issue through the principle – English votes for English laws. The second part of the analysis will deal with the difficult UK-EU relations, i.e. the island vs the continent. It shall be noted how history in a way repeated itself in some of its aspects in the case of both referenda, the one in 1975 and the other one in 2016. How both Prime Ministers, Wilson of the Labor party and Cameron of the Conservative party from radical goals to change fundamental contracts with the EC i.e. EU over time embraced more moderate reforms which they sought to present to their voters as huge negotiating successes. The same as in 1975, the British Prime Minister in 2016 did not expect to achieve any major changes in EC/EU. Instead, referenda were used to overcome internal divisions regarding Europe within their ruling parties. The same as Labor Prime Minister Wilson failed and his party later split, Conservative Prime Minister Cameron also failed and following the unsuccessful outcome of the referendum, he not only resigned but left his party and British society divided in a measure unprecedented since the Second World War.

Of course, above all, we shall deal with the reasons why the Brits in 2016 decided to leave the EU as opposed to 1975 when they decided to stay. In this, most copious part of the study, we shall speak of the reasons that brought about the referendum and how the remain and leave campaigns were led, the arguments of both blocs and finally, we shall analyze why Brexit won.

In the beginning of the 21st century, the key issue for British politics is how to reconcile these conflicting issues while maintaining the unity of the Union. The referendums on EU and Scotland dramatically opened key issues not only in the UK but in entire Europe concerning questions like national identity, multiculturalism, migrants and an increasing resistance to the ruling class and political establishment.

In any case, following UK's exit from the EU, it will take outstanding efforts, tolerance and mutual respect to keep Northern Ireland and Scotland in the UK in the foreseeable future.

The future relationship between EU and UK is not a lesser challenge. By voting out of the EU, UK has chosen a risky path of acting on its own at the international economic and political scene at a time when most of other countries are more and more connecting. By voting out, the British demonstrated their frustration with EU's inability to cope with global issues. It was felt that Europe obviously does not have an answer to problems caused by the burgeoning Brussels bureaucracy, ageing population, growing unemployment of young people, migration problems, etc. The majority of UK citizens felt that they would be better off outside the EU. The first direct consequences of such decision was the fall of the national currency against other global currencies, anouncement of departure of some major international companies, crumbling of UK already diminishing role at the international political scene including Scottish and Irish drive for independence. It can hardly be expected that in these new circumstances London will manage to preserve its leading financial position over the long term or that UK outside EU will be as attractive as it used to be to foreign companies, bankers, wealthy Arabs, Russians or Chinese. It will probably be less important to the USA which is likely to turn to Germany as its future key partner in Euro-Atlantic relations. It remains to be seen how UK will manage to cope with these internal and external challenges in the new framework and with its current capacities. It can hardly be expected that the UK will restore its former imperial status since that time has long gone. Even if the EU concept fails, UK will not be spared from the consequences of that failure, in or out of the EU. In the present-day computer age, mobile phones and drones, the English Channel can hardly protect the UK from unwelcome processes and events taking place in the continental Europe.

On the other hand, we have to keep in mind that through wholle history UK showed unprecedented ability to accustom to a new political and economic world trends. Even more UK still holds some of the most important tools of world power such as strong economy, dominace of English language, nuclear power and veto right in UN.

Keywords: United Kingdom, European Union, Scotland, Referendum, Conservative Party, Foreign policy, Migrations

* Овај рад је примљен 10. јануара 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.

УДК 341.645.5:343.11(497.1)
DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.11
Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 1/2018.
год. 25. vol. 59
стр. 213-224

Мирјана Радојичић
Институт за филозофију и друштвену теорију,
Универзитет у Београду

ПРАВДА И МОЋ: ПОУКЕ МЕЂУНАРОДНОГ КРИВИЧНОГ ТРИБУНАЛА ЗА БИВШУ ЈУГОСЛАВИЈУ*

„За нас су жртве најважније...
Жртве југословенских ратова желе правну одмазду.“[1]
Ричард Голдстон, главни тужилац МКТБЈ-а

Сажетак

Предмет текста је заоставштина Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију сагледана у светлу чињенице да ова правосудна институција ускоро окончава свој више пута продужавани мандат. Ауторка се у раду осврће на више аспеката њеног вишедеценијског пословања који јасно осведочавају преваленцију политичких над правним и моралним мотивима њених оснивача и финансијера. Реч је, најпре, о казненој политици Трибунала о којој ауторка говори „тврдим“ и неумољивим језиком бројки. Она се потом осврће на практично-политичке реперкусије речене политике МКТБЈ-а, доводећи их у везу са текућим геополитичким редизајнирањем простора постјугословенског Западног Балкана. У наредном делу рада тематизован је проблем међунационалног помирења којем је, декларативно узев, Трибунал требало да допринесе. Закључак ауторке је да је својом досадашњом интервенцијом у међунационалне односе на просторима некадашње заједничке државе МКТБЈ створио више претпоставки за обнављање сукоба у ближој или даљој будућности, него за стабилан и трајан мир у једном разореном и крвљу пренатопљеном региону.

Кључне речи: Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, ратни злочини, моћ, правда, геополитика Западног Балкана

* Текст је резултат рада на пројекту Института за филозофију и друштвену теорију ев. бр. 43007, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1) Наведено према: Diana Johnstone, *Fool's Crusade*, Pluto Press, London, 2002, стр. 96.

Да су двоструки критеријуми, како се колоквијално именује изостанак доследности и конзистентности у практиковању начелно прихваћених „правила игре“ једно од кардиналних обележја сада већ вишедеценијског деловања Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију (у даљем тексту: МКТБЈ) широко је распрострањено становиште, како у лаичким, тако и у стручним круговима посматрача и валоризатора његове правосудне праксе.[2] Утолико ни једна од скоријих његових одлука да, упркос чињеници да је у случајевима несрпских оптуженика све време свога постојања толерисао не само претње, застрашивање и корумпирање сведокâ Тужилаштва, већ и њихове бруталне и масовне ликвидације (случај „Харадинај“[3]), Влади Србије упути налог да због „непоштовања суда и утицања на сведоке“, односно „ометања спровођења правде“ у поступку против лидера ванпарламентарне Српске радикалне странке, „до 31. марта ухапси и у Схевенинген спроведе троје чланова Странке“,[4] није изненадила чак ни површне познаваоце његовог рада. Јер, све оно што се у поступању Трибунала према несрпским оптуженицима током две деценије успостављало као стандард (несразмерно мале казне за иста инкриминисана дела, смањивање и њих као таквих или, чак, ослобађајуће пресуде у другостепеним поступцима, покровитељски став спрам њиховог третмана сведокâ оптужби...), у његовом ставу према оптуженима српске националности имало је карактер инцидената, усамљених и изолованих случајева[5] насталих у немуштом покушају да се њима закамуфлира очигледна антисрпска оријентација Трибунала

2) У *Годишњаку* Трибунала (*Yearbook*) за 1994. годину, обзнањивано је, пак, следеће: „Једина цивилизована алтернатива жељи за осветом јесте привођење правди: вођење *правичног* суђења пред уистину *независним* и *непристрасним* трибуналом и кажњавање оних чија се кривица утврди.“ Наведено према: Mirjana Skočo, Vilijam Vudžer, „Ratni zločini“, u zborniku: *Degradirana moć: mediji i kosovska kriza,* (priredili: Filip Hemond, Edvard Herman), Plato, Beograd, 2001, стр. 51–68.

3) Поводом тог случаја (више од 40 сведока Тужилаштва ликвидирано пре или након подизања оптужнице!), портпаролка МКТБЈ-а је поручивала да је „Трибунал поносан на свој систем за заштиту и подршку сведоцима, од којег национални правосудни системи у бившој Југославији уче и имају користи.“ *Cf.* Доротеа Чарнић, „Шта је истина о судбини сведока против Харадинаја?“, *Политика,* 31.08.2011.

4) У Статуту МКТБЈ-а, иначе, не постоје одредбе које се тичу непоштовања суда. Ово кривично дело су као такво дефинисали судије Трибунала и накнадно га уврстиле у Правилник о поступку и доказима. За њега су предвиђене вишегодишње затворске казне, а 70 процената лица којима су у Трибуналу по том основу већ изречене су етнички Срби.

5) Најеклатантнији међу њима је случај српског генерала Момчила Перишића, којег је у другостепеном поступку Жалбено веће Трибунала, само неколико седмица по изрицању ослобађајућих пресуда хрватским генералима Готовини и Маркачу, оптуженим за злочине почињене против Срба током војне акције „Олуја“ августа 1995, такође ослободило и то по свим тачкама оптужнице. Првостепеном пресудом Трибунал је Перишића био осудио на 27 година затвора.

која је кардинално сенчила све фазе његовог двоиподеценијског постојања, а у неким предметима („Готовина-Маркач“, „Харадинај-Баљај-Брахимај“, „Орић“) посебно иритирала и елементарни људски осећај за правду. Стога је, иако не и неочекиван, овај скорашњи акт МКТБЈ-а на чијем извршењу он инсистира више месеци уназад добар повод да се још једном осврнемо на тај *mainstream* његовог дуготрајног пословања, имајући у виду и чињеницу да ће за неколико седмица ова међународно-правосудна институција окончати свој, више пута продужавани мандат.[6]

1. КАЗНЕНА ПОЛИТИКА ТРИБУНАЛА У БРОЈКАМА

На самом почетку овог кратког подсећања ваљало би нагласити да је мало аспеката рада Хашког трибунала у којима његова речена генерална усмереност није јасно потврђивана; на овом месту летимично ћемо се осврнути само на један од њих – већ поменуту казнену политику Трибунала, те њене изразите ванправне, односно практично-политичке реперкусије. И, премда статистика у овој ствари, као ни иначе, не би морала бити од пресудног значаја, бројчани показатељи досадашњих учинака те његове политике су више него индикативни. Тако је од 89 лица осуђених у његовим судницама[7] на укупно 1380 година затвора, 67 Срба (више од две трећине) са укупно 1125 година пресуђеног им затвора; четрнаесторица њих су Хрвати (183 г.з.), петорица Бошњаци (41 г.з.), двојица Албанци (19 г.з.) и један Македонац, осуђен на 12-огодишњу затворску казну. Просечна казна која је изрицана Србима пред МКТБЈ-ом је дакле, износила више од 15 година, Хрватима нешто изнад 9, Бошњацима 4,6 година, Албанцима око 3, и Македонцима 6 година. У жалбеним поступцима пред МКТБЈ-ом свим Србима су по правилу (случај Веселина Шљиванчанина је изузетак који га као таквог по-

6) По окончању рада Трибунала његова овлашћења и надлежности преузеће тзв. Механизам за међународне кривичне судове који је 22. децембра 2010. године установио Савет безбедности УН.

7) Поређења ради, по окончању Другог светског рата, највећег и најкрвавијег сукоба у дотадашњој људској историји, пред судом у Нирнбергу нашли су се само двадесет двојица оптужених; 19 њих су и осуђени, тројица ослобођени, а сви процеси су окончани за мање од годину дана. О томе више у: Peter Sob, “The Dynamics of International Criminal Tribunals”, *Nordic Journal of International Law*, No. 2/1988, стр. 139–163. Пред Хашким трибуналом, пак, само суђење Слободану Милошевићу трајало је безмало пет година. Током њега је прегледано више од 5 000 докумената, саслушано 295 сведока, а стенограм са унакрсног испитивања само једног од њих, Стјепана Месића, запремио је 117 страница. Случај оптуженог Војислава Шешеља је, ипак, по много чему, а у првом реду по дужини притвора у којем је у Схевенингену провео равно 12 година, *non plus ultra* МКТБЈ-а и као такав ће, засигурно, ући у све будуће уџбенике међународног кривичног права.

тврђује) казне повећаване, а Бошњацима и Хрватима смањиване, или су чак бивали ослобађани. На доживотне казне пред МКТБЈ-ом су осуђивани само Срби и то укупно 4 њих. Пре изрицања правоснажне пресуде, у ћелијама Трибунала, углавном услед неадекватног медицинског третмана, умрло је 13 српских оптуженика, 2 Хрвата и 1 Бошњак. Кривице су ослобођени само 2 Србина (око 3 посто оптужених), 4 Хрвата (22 процента оптужених), 4 Албанца (67 посто оптужених), 3 Бошњака (33 процента оптужених) и 1 Македонац (50 процената оптужених); оптужених несрба, дакле, ослобођено је шест пута више него припадника српског народа против којих је МКТБЈ покренуо кривичне поступке.[8]

Овим речитим бројкама, тј. констернирајућим односима величина које изражавају[9] из хашких судница је у протеклих четврт века међународној и регионалној јавности одашиљан закључак да су злочини почињени од стране припадника српског народа и злочинци из његових редова не само бројнији од злочина и злочинаца осталих етничких актера задњих западнобалканских ратова, што они по свему судећи у извесној мери јесу били, већ да је та мера *толико* велика да ни о каквој симетрији, односно упоредивости испољеног злочинства њих (Срба) и свих других, чак ни збирно узетих, не може бити речи. Висина за исто им одређених казни, тврдило се, верно одражава то фактичко стање на ратним теренима некадашње Југославије, од стране МКТБЈ-а само објективно утврђено. Није, другим речима, хашко „огледало" криво што је на њима оспољено српско „лице" у толикој мери „ружно". А ту његову јединствену ружноћу требало је да потврди и чињеница да суочење са хашком правдом није приређено ниједном највишој позицонираном несрпском актеру ратова за југословенско територијално наслеђе (Фрањи Туђману, Алији Изетбеговићу,...), иако је дуго пре њиховог биолошког скончања Трибунал обелоданио да су покренуте истражне радње које су требало да доведу до подизања оптужница. Пролонгирањем прикупљања доказа којима су исте требало да буде поткрепљене, већ формирану представу о уникатности српског злочинства у минулим западнобалканским ратовима, злочинства ситуираног међу саме политичке врхове државе Србије и Републике Српске, требало је одржавати све до окончања рада Трибунала.

8) Подаци се односе на период до почетка 2013. године. *Cf.* „Hag osudio Srbe na 1125 godina zatvora", Internet, http://www.nspm.rs/hronika/hag-osudio-srbe-na-1125-godina-zatvora.html, 11/08/2015.

9) Ти односи ће по изрицању правоснажних пресуда у предметима против преостале тројице високо рангираних оптуженика српске националности (Р. Караџић, Р. Младић и Ј. Станишић) бити, засигурно, још фрапантнији.

Са истим циљем МКТБЈ је, по први пут након нирнбершких процеса, употребио квалификатив највеће могуће кривично-правне и моралне тежине („геноцид“) који је приписао злочину који су припадници војске Републике Српске починили над делом мушке популације једног, данас већ светски познатог градића у источној Босни. Упркос мноштву контраинтуитивних чињеница, големој оповргавајућој евиденцији, коначно, здравом разуму у приступу овој ствари, МКТБЈ је донео једну „погрешну и ексцентричну одлуку“ (*W. Schabas*),[10] правна квалификација из реченог, предмета против генерала војске Републике Српске Радислава Крстића, по принципу „пресуђене чињенице“ преузета је и у низу других предмета пред МКТБЈ-ом који су се тицали догађаја у и око Сребренице јула 1995. године, а њу је преузео и Међународни суд правде у случају „Босна и Херцеговина против Савезне Републике Југославије.“[11] Ту тактику 1) смишљеног пропуштања да се припише одговорност за геноцид у случајевима када постоји мноштво доказа да је почињен и 2) приписивања „геноцида“ недовољно јасним случајевима без разматрања доступне и убедљиве оповргавајуће евиденције и аргументације, Александар Јокић именује „геноцидализмом“. Први разлог за прибегавање истој овај аутор налази у ономе што назива ʻстановиштем идеолошке ароганције’; други „има у виду потребу да текућа редистрибуција светске моћи буде објашњена и оправдана. Оно прво може бити у функцији овог другог. Жеља да се оправдају аспирације на хегемонију и да се објасне партикуларне пројекције путева моћи могу снажно водити идеолошкој ароганцији која је ту да олакша посао.“[12] Тако се стварањем атмосфере самоевидентности у овој ствари фокус померио са тешког задатка оправдања и објашњења једне скандализујуће судијске одлуке „ка једном много лакшем: задатку нападања и исмевања сумњалâ.“[13]

10) William A. Schabas, “Was Genocide Committed in Bosnia and Herzegovina? First Judgments of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia”, *Fordham Journal of International Law*, No. 1/2001, стр. 46. Упоредити и: Edvard S. Herman, David Peterson, *The Politics of Genocide*, Monthly Review Press, New York, 2010.

11) Кључни Трибуналов сведок за подршку тврдњи да су вође босанских Срба наредиле погубљење у Сребреници био је босански Хрват Дражен Ердемовић, према сопственом признању плаћени борац на све три стране у рату у Босни и Херцеговини. Иако од стране психијатријских експерата препознат као особа с тешким посттрауматским сметњама и као такав проглашен неспособним за давање исказа и саслушање, Ердемовић се пред Трибуналом појавио у својству крунског сведока у предмету против Генерала Крстића, а потом, по одслужењу затворске казне, и у свим другим процесима везаним за догађаје у источној Босни јула 1995. године. Више о томе у: Žerminal Čivikov, *Srebrenica. Krunski svedok*, Albatros Plus, Beograd, 2009. и Мирјана Радојичић, „Међународни кривични трибунал за бившу Југославију – између кажњивости и исплативости ратног злочина“, *Политичка ревија,* Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2011. стр. 407–433.

12) Aleksandar Jokic, “Genocidalism”, *The Journal of Ethics*, No. 3/2004, стр. 294.

13) Исто, стр. 294. А параграф 573. пресуде генералу Крстићу убедљиво илуструје начин на

Тиме је у постратном периоду истрајно демонстрираном уверењу једне од страна у задњим западно-балканским ратовима да се оно са чиме се у рат није ушло (праведност, односно морална неупитност ратних циљева), нити се из њега изнело (јасна, тј. недвосмислена ратна победа и на њој утемељено жељено уређење новонастале државе) може прибавити статусом народа жртве геноцида уколико га вештим постратним менаџментом својих страдања испослујете, МКТБЈ обезбедио снажну међународно-кривично-правну потпору. Реченом злочину је на тај начин, уз већ му иманентне – психолошку и социјалну димензију, Трибунал својом бизарном пресудом покушао да прибави још једну – *политичку*, димензија политичког инструмента, политичке батине којом би његова жртва покушала да издејствује оно што није успела извојевати на бојном пољу – повиновање донедавног ратног противника и претендента на исти животни простор сопственој визији његовог, према очекивањима скорог, државно-правног редизајна. Другим речима, да незаслужено стечени морални капитал који јој је статус народа жртве „злочина над злочинима“ обезбедио конвертује у политички – један нови, садашњег српског ентитета лишени државно-правни лик постјугословенске Босне и Херцеговине.[14]

Таквим („непристрасним“) својим двоиподеценијским настојањем на криминализацији српске улоге у ратовима у којима је скончавала друга Југославија, Трибунал се истрајно самопро-

који је Претресно веће МКТБЈ-а у овом свом, „капиталном“ случају, доносило закључке, односно количину доказа којима су исти морали бити поткрепљени: „Претресно веће није у могућности да утврди тачан датум када је била донета одлука да се војно способни мушкарци побију. Услед тога, оно *не може* да тврди да су убиства која су се догодила у Поточарима 12. и 13. јула 1995. године била саставни део плана да се убију сви мушкарци војничког узраста. Упркос томе Претресно веће је *убеђено* да су масовна стрељања и друга убиства почињена од 12. јула па надаље, била саставни део таквог плана.“ *Cf.* “Prosecutor *v*. Radislav Krstic: Judgement”, Internet, http://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf, 08/11/2015, курзив М. Р.

14) „Геноцид има своје политичко име и презиме, а то је ‘Република Српска’. У том имену и презимену је садржана сва суштина, циљеви и узроци агресије и рата у Босни и Херцеговини. Ту су садржани и граница, и политички мотиви геноцида... И, шта ћемо сад?... Кључ је у озбиљној реформи Дејтонског споразума и Устава. Докле год се српска политичка елита не приволи на признавање одговорности за рат и на промјену ентитетског уређења Босне и Херцеговине, РС ће остати као реметилачки фактор, фактор нестабилности цијеле регије, али и као легитимни војни циљ“, децидан је Срђан Шушњица, сарадник *Хелсиншког одбора за људска права у Србији* који је, уз *Фонд за хуманитарно право,* у протеклих две и по деценије деловао као регионална испостава МКТБЈ-а, у првом реду његовог Тужилаштва. И Миливој Бешлин, Шушњичин саборац из исте „невладине организације“ се на трагу сличних идеја реторски пита: „Шта је дејтонска Босна и Херцеговина него накнадно легитимисање политике геноцида од стране међународне заједнице?“. Упоредити: Srđan Šušnjica, „Ime i prezime bh. genocida je Republika Srpska“, Internet, http://balkans.aljazeera.net/vijesti/ime-i-prezime-bh-genocida-je-republika-srpska, 20/08/2017. и Milivoj Bešlin, „Kako se od ratnih zločinaca prave heroji?“, Internet, https://www.slobodnaevropa.org/a/most-kako-se-od-ratnih-zlocinaca-prave-heroji/27311741.html, 20/08/2017.

филисао као кључни ванрегионални актер *борбе за интерпретацију ex*-југословенског случаја[15] која се временом испостављала не мање жестоком од оне претходеће јој – оружане борбе, и као таква задобијала статус њеног наставка другим, неоружаним средствима. А њима је требало постићи оно што је остало нереализовано оружаним – потпуни морални пораз једне, *српске* стране у ратовима за *ex*-југословенско територијално наслеђе, које је тим поразом за речену страну требало учинити што је могуће мањим. Јер, упоредо са деловањем МКТБЈ-а, довршавана је једна нова, нестанком СФРЈ иницирана геополитичка „архитектура" Западног Балкана (распад државне заједнице Србије и Црне Горе, сецесија Космета, покушаји унитаризације постратне БиХ...), коју је требало снажно подупрети и таквом хашком интерпретацијом скорије регионалне прошлости и места и улоге српског народа и његових политичких и војних елита у њој. Прецизније речено, њоме у локалној и глобалној јавности морално легитимизовати и политички нормализовати углавном на штету српских државно-територијалних интереса настајуће обрисе речене „архитектуре".[16] Наиме, један на такав, „хашки" начин реченим јавностима представљен народ, тешко да је и у регионалним и у ванрегионалним оквирима могао бити перципиран другачије него као једва достојан било какве, односно било колике државе; другим речима, као народ који би се морао осећати задовољним што је, суочен са заслуженом међународно-кривично-правном и међународно-политичком одмаздом због свог регионалног злочињења у последњој деценији минулог века, успео да очува и један њен, макар и драстично редуковани део. Тако се МКТБЈ од свог оснивања па наовамо успостављао као драгоцени постратни савезник свих несрпских претендената на *ex*-југословенску територијалну заоставштину, односно њихо-

15) „Све је јасније да ће хашки процеси дати сасвим нови кључ за читање историје Балкана XX века", сигурна је председница ХОЉП-а Соња Бисерко. Истог је становишта и челница сестринског му *Фонда за хуманитарно право* Наташа Кандић: „Нажалост, то наше суочавање с недавном прошлошћу мораће да се заснива на чињеницама које износи Хашки трибунал." Упоредити: Sonja Biserko, „Reciklaža istorije", *Helsinška povelja*, br. 53/2002, стр. 3. и Nataša Kandić, "Human Rights in Time of War", Internet, http://www.spesktruth.org/defend/profiles/profile-22. asp, 10/06/2017.

16) Нека друга и другачија, објективнија и поузданија интерпретација турбулентног западно-балканског краја двадесетог столећа ће, вероватно се претпоставља, једног дана у потпуности девалвирати и маргинализовати ову „хашку", али ће се, рачуна се, то десити довољно касно да се у међувремену стабилизује и осигура на „хашкој" формирани државно-територијални лик овог дела Европе. Евентуални губитак кредибилитета Трибунала који би због тога могао да уследи није нешто због чега би се узмакло у овој ствари јер је реч о правосудној институцији која за четврт века постојања кредибилитет, заправо, није ни стекла, па га стога не може ни изгубити, што су искренији међу његовим актерима били спремни и да, с времена на време, имплицитно признају. Упоредити, рецимо, Џефри Најс, „Bilo je političkih pritisaka na rad Haškog suda", *Blic*, 03.04.2011.

вих визија коначне геополитичке реконфигурације простора бивше заједничке државе, у истој мери у којој је у свести етничких Срба фигурирао као међународно-кривично-правни топос неправичности, волунтаризма и по народ којем припадају опасних политичких намера.[17]

Њих, али и све друге истинољубиве и правдољубиве посматраче његове правосудне праксе Трибунал је свеколиком својом досадашњом заоставштином уместо у значај међународне правде уверио у њену *релативност*, односно субмисивност интересима моћних који су се у *ex*-југословенском случају преклопили са интересима неких од бројних актера једног комплексног и крвавог државно-територијалног разграничења.[18] Ратни и за истражитеље МКТБЈ-а углавном невидљиви злочини тих, *савезничких* страна у ратовим за *ex*-југословенско територијално наслеђе из перспективе објективних посматрача „хашког" дељења међународне правде испоставиће се, засигурно, *политички исплативим* пре него морално кажњивим актима ратне нехуманости чије практиковање у неким будућим ратним окршајима је својим егземпларним судским кажњавањем МКТБЈ требало да дестимулише.[19]

17) Такву његову репутацију у региону потврђују сва релевантна истраживања јавног мњења у протеклих петнаестак година. Упоредити, рецимо: „Većina ima negativan stav o Hagu", Internet, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=02&dd=28&nav_id=586388, 22/05/2013.

18) А тачку конвергенције америчких (гео)политичких интереса на једној, и интереса једног од поменутих актера *ex*-југословенских ратова и неприкосновеног „хашког" штићеника на другој страни, најпрецизније је дефинисао један амерички конгресмен на *hearing*-у у Хелсиншкој комисији Конгреса 2. априла 2009. године: „(...) ради се о великом геостратешком питању успостављања нових односа са исламским светом, и БиХ је кључно подручје за то... Ако поново доживимо неуспех у осигуравању истинске домовине европске исламске заједнице, сматрам да би то имало конотације на широј глобалној скали, што нам не би било од помоћи у многим другим регионима. А ако се побринемо за овај проблем, нарочито под лидерством Сједињених Држава, то ће послати поруку свеколиком исламском свету да ми нисмо предатори ислама, већ да смо спремни трошити свој новац и ризикирати животе својих војника како би муслимани од тога имали користи". *Cf.* „Hearing u Helsinškoj komisiji", Američki kongres 2. april 2009, Internet, http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/hearing%20u%20helsinskoj%20komisiji.doc, 20/10/2016.

19) Хашки трибунал, не треба сметнути с ума, никада није никога оптужио за злочин против мира, односно за започињање и вођење ратова на просторима некадашње СФРЈ. А основни узрок свих ратних злочина је, подсећа Јован Ћирић, сам рат. „Имајући то у виду, поставља се питање какав допринос сузбијању ратних злочина може дати институција која се не бави питањем одговорности за избијање рата." *Cf.* Jovan Ćirić, „Da li će posle 'Haga' doći do istinskog pomirenja na prostorima bivše SFRJ?", u zborniku: *Haški tribunal između prava i politike*, (priredio: Jovan Ćirić), Institut za uporedno pravo, Beograd, 2013, стр. 171–192.

2. ХАШКИ ТРИБУНАЛ И ПОМИРЕЊЕ НАРОДА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

Када је, пак, реч о међунационалном помирењу донедавно зараћених народа некадашње заједничке државе као евентуалном учинку деловања Хашког трибунала, у њега, чини се, никада нико иоле озбиљније упућен у ту проблематику није веровао. Ратови се, уосталом, ни не окончавају како би се сукобљене стране помириле, иако оне то у постратном периоду, пре или касније и бар на неко време, углавном учине. По окончању сукоба, наиме, много високије позиционирано на агенди националних циљева је, као што и *ex*-југословенски случај недвосмислено потврђује, очување онога што је оружјем стечено и декриминализација начина на који је то учињено, а уколико се узмогне, и на други, не више оружани начин, увећање ратних стечевина. Утолико је реторика помирења на западнобалканским просторима у протеклих две и по деценије била само изнуђени обол политичкој коректности иза које се више или мање вешто скривала намера наставка рата новим, другачијим околностима прилагођеним – медијско-пропагандним, дипломатским и, понајвише, међународно-кривично-правним средствима, које је МКТБЈ све време свога постојања нештедимице смештао у руке свим несрпским актерима ратова за *ex*-југословенску територијалну заоставштину.

Помирење донедавно зараћених народа, ако и када до њега уистину дође, пре ће бити исход компромисерске и конформистичке природе људског живота као таквог, него спољашњих, понајмање „хашкима“ сличних интервенција у његове токове. Штавише, та међународно-кривично-правна интервенција у међунационалне односе на просторима Западног Балкана, размерама своје неправедности могла би створити више претпоставки за обнављање сукоба у ближој или даљој будућности, за неко ново, локална историја подучава – готово закономерно *ратно*, поравнавање рачуна из недавне прошлости, него за стабилан и трајан мир у једном разореном и крвљу пренатопљеном региону.[20]

20) То, уосталом, наговештавају и сами оснивачи Трибунала у чијем *Годишњаку за 1994 годину*, између осталог, стоји и ово: „Уколико се *поштено* суђење не одржи, осећања мржње и огорчености, која тињају под површином, пре или касније излазе на видело и воде у обнављање насиља.“ Наведено према: Mirjana Skočo, Vilijam Vudžer, „Ratni zločini“, нав. дело, стр. 58, курзив М. Р. Овом приликом остављамо по страни увиде великог броја социјалних психолога и психолога политике да ка помирбеним и миротворачким циљевима пре води непосезање *за* и недирање *у* тек превладане трауме, него њихово упорно ретематизовање и наративизација, што је МКТБЈ систематично чинио целих четврт века уназад. „Највише што свако од нас у том смислу може да учини“, упозорава Џефри Бест, „јесте да учи од историчара и истраживача друштва који проучавају узроке оружаних конфликата и оно што њима води; да покушава да идентификује културалне и политичке

Ма како да буде пословно конципиран остатак његовог мандата, а због краткоће истога до крупнијих промена у „магистралним“ токовима његове досадашње правосудне праксе више ни не може доћи, Трибунал неће моћи да скине са себе претешки терет одговорности за стање међунационалних „ствари“ на Западном Балкану, у чијем произвођењу је својом рђавом заоставштином увелико саучествовао.[21]

***

И најзад, ако би српска страна у ратовима за *ex*-југословенско територијално наслеђе из њиховог „хашког“ епилога могла да извуче ишта корисно по себе и своју колективну будућност, то је коначно примање к знању једног древног наука на који је по окончању Другог светског рата подсетио Винстон Черчил. Наиме, сазнавши да је војни суд у Нирнбергу дванаесторицу најближих Хитлерових сарадника осудио на смрт, овај знаменити Енглез се свом оданом официру и доцнијем првом генералном секретару НАТО-а, Хестингсу Измеју, обратио речима: „Дакле, уколико уђете у рат, од пресудног је значаја да га добијете. Изгубите ли, могли бисте се наћи у знатним неприликама.“[22]

За бројчано мале, а војно и политички слабе народе, овај драгоцени увид би морао имати и један не мање важан *appendix* – уколико на својој страни немате моћног савезника, бар донекле моћнијег од оног којег је себи обезбедио ваш противник, у рат, ма колико оправданим вам се чинили разлози за њега, немојте ни улазити.

ЛИТЕРАТУРА

Време, бр. 999, 25.02.2010.

Радојичић Мирјана, „Међународни кривични трибунал за бившу Југославију – између кажњивости и исплативости ратног злочина“, *Политичка ревија,* Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2011, стр. 407–433.

Чарнић Доротеа, „Шта је истина о судбини сведока против Харадинаја?“,

околности које минимализују пре него максимализују ризике њиховог избијања и зла које остављају за собом; следствено томе, да у својој и доступним му државама промовише и подржава политике усмерене ка креирању таквих околности; и да буде припрван да понесе терет непопуларности међу онима који су за 'одлучније' и 'енергичније' приступе.“ *Cf.* Geffrey Best, *War & Law since 1945,* Clarendon Press, Oxford, 2002, стр. 9–10.

21) У прилог томе речито говоре подаци из Галуповог истраживања спроведеног 2010. године према којима Србе својим непријатељима и даље сматра 83 одсто косметских Албанаца, 51 одсто Хрвата, сваки други босански муслиман, а оваква осећања међу етничким Србима су реципрочна. Велики број испитаних је изразио уверење да ће доживети бар још један рат. *Cf. Време*, бр. 999, 25.02.2010.

22) Наведено према: Kirsten Sellers, “The tirrany of human rights”, *The Spectator*, 28.08.1999.

Политика, 31.08.2011.

Best Geffrey, *War & Law since 1945*, Clarendon Press, Oxford, 2002.

Bešlin Milivoj, „Kako se od ratnih zločinaca prave heroji?“, Internet, https://www.slobodnaevropa.org/a/most-kako-se-od-ratnih-zlocinaca-prave-heroji/27311741.html, 20/08/2017.

Biserko Sonja, „Reciklaža istorije“, *Helsinška povelja*, br. 53/2002, стр. 3.

Čivikov Žerminal, *Srebrenica. Krunski svedok*, Albatros Plus, Beograd, 2009.

Ćirić Jovan, „Da li će posle ‘Haga’ doći do istinskog pomirenja na prostorima bivše SFRJ?“, u zborniku: *Haški tribunal između prava i politike* (priredio: Jovan Ćirić), Institut za uporedno pravo, Beograd, 2013, стр. 171–192.

„Hag osudio Srbe na 1125 godina zatvora“, Internet, http://www.nspm.rs/hronika/hag-osudio-srbe-na-1125-godina-zatvora.html, 11/08/2015.

„Hearing u Helsinškoj komisiji“, Američki kongres 2. april 2009, Internet, http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/hearing%20u%20helsinskoj%20komisiji.doc, 20/10/2016.

Herman Edvard S., Peterson David, *The Politics of Genocide*, Monthly Review Press, New York, 2010.

Johnstone Diana, *Fool's Crusade*, Pluto Press, London, 2002.

Jokic Aleksandar, “Genocidalism”, *The Journal of Ethics*, No. 3/2004, стр. 251–297.

Kandić Nataša, “Human Rights in Time of War”, Internet, http://www.spesktruth.org/defend/profiles/profile-22. asp, 10/06/2017.

Najs Džefri, „Bilo je političkih pritisaka na rad Haškog suda“, *Blic*, 03.04.2011.

“Prosecutor *v*. Radislav Krstic: Judgement”, Internet, http://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf, 08/11/2015.

Schabas A. William, “Was Genocide Committed in Bosnia and Herzegovina? First Judgments of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia”, *Fordham Journal of International Law*, No. 1/2001, стр. 23–53.

Sellers Kirsten, “The tirrany of human rights”, *The Spectator*, 28.08.1999.

Skočo Mirjana, Vudžer Vilijam, „Ratni zločini“, u zborniku: *Degradirana moć: mediji i kosovska kriza* (priredili: Filip Hemond i Edvard Herman), Plato, Beograd, 2001, стр. 51–68.

Sob Peter, “The Dynamics of International Criminal Tribunals”, *Nordic Yournal of International Law,* No. 2/1988, стр. 84–99.

Šušnjica Srđan, „Ime i prezime bh. genocida je Republika Srpska“, Internet, http://balkans.aljazeera.net/vijesti/ime-i-prezime-bh-genocida-je-republika-srpska, 20/08/2017.

„Većina ima negativan stav o Hagu“, Internet, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=02&dd=28&nav_id=586388, 22/05/2013.

Mirjana Radojicic

JUSTICE AND POWER – LESSONS OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR THE FORMER YUGOSLAVIA

Resume

The subject of this text is the legacy of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia viewed in the light of the fact that this judicial institution is soon to terminate its several times extended mandate. The author deals with many aspects of this institution's decades-long work, which clearly testify to the prevalence of the political motives of its founders and financiers over the legal and moral ones. This, above all, refers to the Tribunal's punitive policy, of which the author speaks in a "hard" and unrelenting language of numbers. She goes on to treat the practical and political repercussions of the Tribunal's aforesaid policy, bringing them into a relation with the current geopolitical redesigning of the area of the post-Yugoslav Western Balkans. She then continues to thematize the problem of international reconciliation, to which, declaratively speaking, the Tribunal was meant to contribute. The author presents arguments in favour of the stand that wars do not end in order that the conflicting sides should reconcile with one another although, upon termination of conflicts, they mostly do that, sooner or later. What occupies a much more higher position on the agenda of national goals in the post-war period is the preservation of what has been acquired through war and the decriminalization of the manner in which that was done. The reconciliation of the nations which were at war until recently, even if it happens, is rather an outcome of the conformist and compromissory nature of human life as such than of any external intervention which is the least reminiscent of those applied by the Tribunal. The author concludes that by intervening into the inter-ethnic relations in the territory of the former joint state, the Tribunal has created more conditions for the renewal of conflicts in the near or distant future than for a stable and permanent peace in a devastated and blood-soaked region.

Keywords: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, war crimes, justice, power, geopolitics of the Western Balkans

* Овај рад је примљен 01. новембра 2017. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.

УДК 316.752(=163.41)
DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.12
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2018.
год. 25. vol. 59
стр. 225-244

Бојан Продовић
Универзитет Џон Незбит, Београд

Биљана Продовић Милојковић
Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

ХОФСТЕДОВ МОДЕЛ НАЦИОНАЛНИХ ДИМЕНЗИЈА
- са посебним освртом на вредносне димензије српске националне културе

Сажетак

Циљ рада је да се укаже на значај потпуног разумевања утицаја националне културе, позивајући се на анализу шест њених димензија, приступа постављеног од стране холандског аутора Герта Хофстеда. Поред објашњења начина решавања основних питања и проблема друштва, Хофстед је, анализом наведених димензија, дао веома снажан подстицај великом броју интеркултурних истраживања, креирајући тако основу за сва даља проучавања утицаја националне културе на различите аспекте.

Посебан фокус рада усмерен је на анализу вредносних димензија српске националне културе, издвајајући значај Хофстедових претпоставки и реалног стварног стања, уз покушај системског и холистичког објашњења постојећег одступања и њених одлика.

Кључне речи: димензије националне културе, Герт Хофстед, вредносне димензије, Србија

1. ТЕРМИНОЛОШКО ОДРЕЂЕЊЕ ПОЈМА И ЗНАЧАЈ ИСТРАЖИВАЊА НАЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ

Културу, Геерт Хофстед [Hofstede] види као „софтвер ума“[1] тј. „колективно програмирање ума које разликује чланове једне групе или категорије људи од друге“.[2] Он полази од тога да култура у односу на људски колективитет представља исто оно што је

1) Geert Hofstede, *Cultures and organizations: software of the mind*, McGraw-Hill, London, New York, 1991.

2) Geert Hofstede, *Culture's Consequences*, Sage Publications, Thousand Ouks, CA, 2001, стр. 9.

личност за појединца; те да одређује јединственост људске групе на исти начин на који личност одређује јединственост појединца. У основи, термин се може применити на било који људски колективитет или категорију, сматра Хофстед: организацију, професију, старосну групу, читав род или породицу. Културу такође дефинише и као „неписана правила друштвене игре", напомињући да човек већину свог програмирања стиче у својој најранијој младости, пре пубертета, када са великом способношћу прикупљамо информације од наших родитеља, рођака и пријатеља и њихове оквире понашања.[3] Један од извора вредности, као основног садржаја културе, чини *национална култура*.[4]

Услед глобализације и повећане економске и политичке зависности међу нацијама, расте интерес за разумевањем националне културе.[5] Њен утицај на теорију и праксу постао је популаран предмет истраживања током 80-тих и 90-тих година 20. века, са тенденцијом да се то интересовање не смањује ни данас. „Под националном културом подразумева се скуп претпоставки, веровања и вредности које деле припадници једне националне заједнице и који битно одређују њихово разумевање света, као и понашање у њему".[6] Међу најчешће усвојеним је Хофстедеово схватање „о колективном програмирању ума", односно образац мишљења, осећања и деловања које свака особа стекне у детињству и затим

3) Geert Hofstede, Gert Jan Hofstede, *Cultures and organizations: Software of the Mind: Intercultural cooperation and its importance for survival* (revised and expanded 3rd Edition), McGraw-Hill, New York, USA, 2010, стр. 6.

4) Опширније о националном идентитету и националној култури Срба видети у: Душан Достанић, „Значај проучавања културе за модерну политичку мисао", *Политичка ревија*, vol. 28, број 2/2011, стр. 277-300; Јасна Милошевић Ђорђевић, *Човек о нацији: схватање националног идентитета у Србији*, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 5-48; Нада Радушки, „Демографске компоненте националног идентитета", *Српска политичка мисао*, вол. 31, бр.1/2011, стр. 321-336.

5) Проучавање националне културе у почетку је фокус истраживања само антрополога (Клакхон и Стродбек, који су међу првима дефинисали националну културу и одредили димензије које ће постати база за сва каснија научна истраживања) (Florence R. Kluckhohn, Fred L. Strodtbeck, *Variations in value orientations*, Row, Peterson, Evanston, IL, 1961, 2008).

6) Nebojša Janićijević, „Globalizacija i nacionalne kulture zemalja u tranziciji: konvergencija ili divergencija?", *Poslovna politika*, 2002, god. 31, br. 7-8, стр. 16. Припадници исте културе према Јанићијевићу придају једнак значај спољним стимулансима и прихватају и разумеју свет, који их окружује, на исти начин из разлога што деле исте заједничке претпоставке, веровања и вредности (Nebojša Janićijević, *Organizaciona kultura i menadžment*, Univerzitet u Beogradu Ekonomski fakultet, 2013, стр. 305). Ипак, новије истраживање аутора Минкова и Хофстеда спроведено у 28 земаља показује да се утицај културе не може претпоставити када се говори о две земље и да ретко долази до прекограничног мешања када се сврстају у кластер на бази културних вредности. Пример су Мексико и Гватемала које имају заједнички језик, религију, етничке групе, историјско искуство и различите традиције (Michael Minkov, Geert Hofstede, "Is National Culture a Meaningful Concept? Cultural Values Delineate Homogeneous National Clusters of In-Country Regions", *Cross Cultural Research*, 2012, 46(2), стр. 133-159).

примењује кроз читав живот.[7] Многе вредности националне културе су укорењене у вредностима које се науче пре напуњених 10 година живота, деца их уче од родитеља који су те вредности стекли такође пре десете године, због чега су оне релативно стабилне и прихватају их различите генерације.[8]

Значај Хофстедових димензија националне културе, иако су биле подвргнуте критичким подухватима (истичући његов превише поједностављен поглед на сложене димензије културе) остаје и даље веома велики. Његове димензије коришћене су од стране великог броја научника у различитим подручјима,[9] са напоменом да је већина студија развијена уз употребу ограниченог броја држава (нација).[10]

Постављајући димензије националних култура на основу којих су оне могле да се пореде, Хофстед је дао веома снажан подстицај многобројним истраживањима у интер-културалним наукама. Описом димензија најбоље се види да је њихова суштина – *решавање основних питања друштва*. Културне димензије су корисне за објашњавање понашања у различитим културама. На бази Хофстедове анализе одређене су могућности утицаја националне културе у правцу регрутовања људи (у смислу прихватања); постављања одређених циљева, процеса доношења одлука и тако даље, што с друге стране све утиче да се културне разлике приликом судара култура олако превазиђу, и постану извор креативности

7) Geert Hofstede, "Diference and Danger: Cultural Profiles of Nations and Limits to Tolerance", in: *International HRM: Managing Diversity in the Workplace* (ed. Maryann H. Albrecht), Blackwell, London, 2001.

8) Geert Hofstede, "National cultures, organizational cultures, and the role of management", in: *Values and Ethics for the 21st Century* (ed. Francisco González), BBVA, Madrid, Spain, 2011, стр. 459-481.

9) Mikael Sondergaard, "Research Note: Hofstede's Consequences: A Study of Reviews, Citations and Replications", *Organization Studies*, 1994, 15(3), стр. 447-456; Barry Gerhart, Meiyu Fang, "National Culture and Human Resource Management: Assumptions and Evidence", *International Journal of Human Resource Management*, 2005, стр. 971-986.

10) Илустрације ради значајно је споменути бројна спроведена истраживања, у којима су као независне варијабле коришћене Хофстедове димензије националне културе, нпр: Мића Јовановић, Ana Langović-Milicević, *Interkulturni izazovi globalizacije*, Megatrend University, Belgrade, 2006; Мића Јовановић, *Interkulturni menadžment*, Megatrend, Београд, 2004; Biljana Bogićević-Milikić, "The influence of culture on human resource management processes and practices: the propositions for Serbia", *Economic annals*, 2009, Volume LIV, No. 181). Значајне су и друге анализе, попут: Nebojša Janićijević, „Uticaj nacionalne kulture na organizacionu strukturu preduzeća u Srbiji", *Ekonomski anali*, 2003, br. 156, стр. 45-66; Violeta Jovanović, Džejn Paunković, Srđan Žikić, „Prihvatanje koncepta organizacionog učenja i uticaj nacionalne kulture", ERAZ konferencija, *Održivi ekonomski razvoj – savremeni i multidisciplinarni pristup*, Београд, 2015, стр. 278-286; Džejn Paunković, Nebojša Paunković, Slobodan Milutinović, Srđan Žikić, "Education for sustainable development", October *Annual of the University of Mining and Geology* "St. Ivan Rilski", 2007, volume 50; Džejn Paunković, Rodoljub Jovanović, Zoran Stojković, Ivica Stojković, "Sustainable implementation of information and communication Technology in health care. Case study of organizational and cultural factors", *Sibiu Alma Mater University Journals*, Series A. Economic Sciences, 2010, 3(3), September 2010, стр. 1–8; Виолета Јовановић, *Организационо учење као фактор одрживог управљања привредним друштвима*, Докторска дисертација, Факултет за менаџмент, Зајечар, 2016, стр. 53.

и мотивације, да не би у супротном биле извор конфликта и пропадања. Будући да су његова истраживања спроведена седамдесетих година, значајна су и по томе што пружају основу за поређење евентуалних промена у односу на садашње стање.

Уобличавање теоријског оквира рада, као добру основу за извођење хипотеза о променама националне културе у Србији, аутори базирају на два извора. Први чини Хофстедова студија о националним културама и теоријским димензијама културе.[11] Други извор представљају емпиријске студије у Србији и бившој Југославији (углавном засноване на истраживању степена ауторитарности) и савременим истраживачким програмима пројекта ГЛОБЕ (*Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness*). Поред учешћа Југославије у познатом Хофстедовом крос-културном истраживању важност се даје и осталим емпиријским истраживањима. Рот и Хавелка били су међу првима који су применили Адорнову *Ф-скалу ауторитарности* у Србији, приликом истраживања средњошколске омладине.[12] Касније је Пантић, као и Рот и Хавелка, регистровао високу ауторитарност међу младима, употребљавајући скраћену верзију исте скале.[13] Степеном ауторитарности становника Југославије од 1989. до 1991. године бавио се и истраживачки пројекат „*Друштвена свест и квалитет живота*" од стране конзорцијума социолошких института. Висок ниво ауторитарности показали су и резултати новијих истраживања.[14] Као скроман допринос будућем развоју емпиријског проучавања вођства и националне културе у Србији треба споменути и истраживање Душана Мојића, спроведено у 14 предузећа у Србији. Предмет његовог истраживања биле су карактеристике вођства и националне културе међу менаџерима и запосленима поменутих предузећа. Резултати овог истраживања о националној култури у Србији потврдили су налазе Хофстедове студије о високој дистанци моћи и

11) Видети: Geert Hofstede, *Culture's Consequences: International Differences in Work Related Values*. Sage Publications, Beverly Hills, CA, 1980; Geert Hofstede, Gert Jan Hofstede, *Cultures and organizations: Software of the Mind: Intercultural cooperation and its importance for survival*, нав. дело.

12) Никола Рот, Ненад Хавелка, *Национална везаност и вредности код средњошколске омладине*, Београд, Институт за психологију и ИДН, 1973.

13) Драгомир Пантић, *Вредносне оријентације младих у Србији*, Београд, ИИССО, Србија, 1981.

14) Bora Kuzmanović, „Autoritarnost" u: *Razaranje društva* (priredio: Mladen Lazić), Filip Višnjić, Beograd, 1994; Bora Kuzmanović, „Autoritarnost kao socijalno psihološka karakteristika", u: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba* (priredila: Zagorka Golubović), IFDT i Filip Višnjić, Beograd, 1995. Новије истраживање Боре Кузмановића (Bora Kuzmanović, „Stepen i činioci autoritarnosti", u: *Između osporavanja i podrške: Javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije* (priredio: Srećko Mihailović), IDN, Beograd, 1997) открило је нешто нижу ауторитарност у Србији у односу на период неколико година пре тога. Ипак се ти резултати морају узети са резервом с обзиром да нису употребљене идентичне скале и скале са истим бројем ставки као у претходним истраживањима.

избегавању неизвесности, те слабом индивидуализму и мање присутним „мушким“ вредностима.[15]

Међу најзанимљивијим савременим истраживачким програмима истиче се споменути пројекат ГЛОБЕ – временом израстао у вишефазни, вишеметодски истраживачки пројекат у коме више од 170 истраживача из преко 60 земаља сарађује у проучавању међусобног односа националне културе, организационе културе и организационог вођства. Реч је о крос-културном пројекту осмишљеном од стране Роберта Хауса и сарадника.[16] Из наведеног истраживачког програма пажњу свакако заслужују три студије: а) Ден Хартога и сарадника усредсређене на културно условљене имплицитне теорије вођства, у којој се истиче да ће различите културне групе вероватно имати и различите замисли о томе шта би вођство требало да изискује; б) студија Феликс Бродбека и његових бројних сарадника који су поредили оне европске културне кластере који су се појавили на основу општих културних вредности, а чије је постојање откривено у ранијим крос-културним студијама, и представља снажан тест хипотезе да концепт културе и вођства варира; и в) студија Купмана, Ден Хартога, Конрада и других сарадника широм Европе која се усредсређује на профиле европских земаља у погледу социеталне (националне) културе и димензија вођства.[17] Глобални закључци ових студија показују да у погледу највећег броја културних димензија постоји значајна разлика унутар Европе; односно, да другим речима не постоји један типичан европски образац, ни јединствена типична европска култура; те да су резултати делимично у складу са ранијим Хофстедовим радовима (посебно по питању димензије дистанце моћи).

Структурална анализа рада у наставку подразумеваће следећи опис. Поред већ наведеног значаја истраживања националне културе, акценат ће бити стављен на дефинисање и описивање димензија националних култура, онако како их је Хофстед идентификовао.[18] Завршетак рада посвећен је Хофстедовим претпоставка-

15) Опширније видети у: Душан Мојић, *Стилови вођства менаџера у Србији*, Институт за социолошка истраживања, Филозофски факултет, Београд, 2003.

16) Robert House, Norman Wright, Ram N. Aditya, “Cross Cultural Research on Organizational Leadership: A Critical Analysis and a Proposed Theory”, in: *New perspectives in international industrial organizational psychology* (eds. P. Christopher Earley, Miriam Erez), San Francisco New Lexington, 1997.

17) Опширније видети у: Deanne N. Den Hartog, Robert J. House, Paul J. Hanges, et al., “Culture Specific and Cross-Culturally Generalizable Implicit Leadership Theories: Are Attributes of Charismatic/Transformational Leadership Universally Endorsed?”, *Leadership Quarterly*, Vol 10, Issue 2, 1999, стр. 219-256; Felix C. Brodbeck, Michael Frese, Staffan Akerblom, et al., “Cultural variation of leadership prototypes across 22 European countries”, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 73, 2000, стр. 1–29; Paul L. Koopman, Deanne N. Den Hartog, Edvard Konrad, et al., “National Culture and Leadership Profiles in Europe: Some Results From the GLOBE Study”, *European journal of work and organizational psychology*, 8 (4), 1999, стр. 503–520.

18) Видети: Geert Hofstede, *Culture's Consequences: International Differences in Work Related*

ма, карактеристикама и опису стварног стања српске националне културе. Циљ рада јесте управо да се да значај примене холистичког приступа националне културе, те упознавање са димензијама националне културе као јединствене целине. Сам рад је пре свега експлоративног карактера, те има за циљ да припреми будуће емпиријско истраживање једног од аутора. Његово основно ограничење управо је емпиријска основа, с обзиром да је базиран на коришћењу старијих, секундарних извора, анализи случајева (*case study*) као и искуства многобројно наведених референци.

2. ДИМЕНЗИЈЕ НАЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ

Димензије националне културе представљају основне претпоставке које деле чланови једне националне заједнице о кључним питањима са којима је свако друштво суочено. Иако су многе различите димензије културе идентификоване током година,[19] најзначајније, најпознатије а можда и највише коришћене су управо Хофстедове димензије националне културе. Он је, на основу истраживања ставова 116.000 запослених, у мултинационалној компанији ИБМ у филијалама које су биле позициониране у 40 различитих земаља и 3 регије, 1980. године[20] идентификовао четири димензије националних култура,[21] по којима се међусобно разликују и које су по карактеру двополне, што значи да се свака национална култура може позиционирати између екстрема тих димензија. Касније су придодате и пета и шеста (видети табелу бр. 1).

Values. нав. дело; Hofstede, Geert, *Culture's Consequences*, нав. дело.

19) Попут: Shalom Schwartz, "Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries", in: *Advances in Experimental Social Psychology* (ed. Mark P. Zanna), Academic Press, San Diego, CA, 1992, стр. 1-65; Edward Hall, Mildred Hall, *Understanding Cultural Differences*, Intercultural Press, Inc, Yarmouth, MA, 1990; Charles Hampden-Turner, Fons Trompenaars, *Buliding Cross-Cultural Competence: How To Create Wealth from Conflicting Values*, Yale University Press, New Haven, 2000; и други, али су она далеко мање присутне.

20) Основни циљ спроведеног истраживања било је одређивање доминантних димензија националне културе, које су у значајној мери утицале на менаџмент компаније. У научним круговима као недостатак истраживања, све до данас, наводи се то што је истраживање спроведено само у једној компанији па је могућа сумња у веродостојност доминантних димензија националне културе, које су дужи временски период под утицајем снажне организационе културе ИБМ компаније. И поред наведене замерке, неоспорно је да је ово истраживање свакако једно од најобимнијих и најдетаљнијих истраживања спроведених до данас у области националних култура и представља научну основу дисциплини која се назива „интелкултурални менаџмент" (*Cross Cultural Management*).

21) Свака димензија је изведена упоређивањем многих, али не свих, земаља у свету. Налази се могу сажети у шест светских мапа дистрибуције те димензије. Наравно, у стварности ове мапе треба посматрати као грубе „климатске мапе" културе (Geert Hofstede, *Culture's Consequences: International Differences in Work Related Values*, нав. дело; Geert Hofstede, *Culture's Consequences*, нав. дело).

Табела 1: Разлике између димензија националне културе

Ниска дистанца моћи

- Неједнакости у друштву треба да буду минимизиране
- Сви људи треба да буду међузависни
- Хијерархија значи неједнакост улога и позиција
- Подређени сматрају надређене људима као што сам ја
- Надређени су доступни
- Употреба моћи треба да буде легитимна и подлеже процени да ли је извршена у циљу добра или зла
- Сви треба да имају једнака права
- Они који имају моћ треба да изгледају што мање моћни
- Начин да се мења друштво је редистрибуција моћи
- Људи на различитим нивоима моћи се не осећају угроженим и више верују једни другима

Висока дистанца моћи

- Неједнакост треба да постоји да би свако знао своје место у свету
- Само мали број људи треба да буде независан, сви остали треба да буду зависни од њих
- Хијерархија значи егзистенцијалну неједнакост
- Подређени сматрају надређене другачијом врстом људи
- Надређени су недоступни и недодирљиви
- Моћ је базична чињеница у друштву, њена легитимност је ирелевантна и не подлеже процени да ли је употребљена у циљу добра или зла
- Они који имају моћ треба да имају привилегије
- Они који имају моћ треба да изгледају што моћнији
- Начин да се мења друштво је детронизација (збацивање) оних који имају моћ
- Људи се третирају као потенцијална опасност по властиту моћ и не може им се веровати

Ниско избегавање неизвесности

- Незивесност у свакодневном животу се прихвата и сваки дан се узима како долази
- Мање показивање емоција се преферира
- Конфликти конкуренција се могу задржати у оквирима фер плеја и бити конструктивни
- Веће је прихватење неслагања
- Већа толеранција за девијантно понашање
- Низак степен национализма
- Позитивни стаовови према малдим људима
- Релативизам, емпиризам
- Треба да постоји што мање прописа и регула

Високо избегавање неизвесности

- Неизвесност у свакодневном животу се третира као опасност која мора бити одстрањена
- Преферира се веће показивање емоција
- Конфликти конкуренција могу да ослободе агресију и треба да буду елиминисани
- Јака потреба за слагањем и консензусом
- Девијантне особе или идеје се сматрају опасним
- Врло изражен национализам
- Млади су сумњиви
- Потрага за апсолутном, крајњом истином
- Треба да постоји што више прописа и регула

Индивидуализам

- Претпоставља се да је свако одговоран само за себе и за своју ужу породицу
- Доминира "ја" логика
- Нагласак на индивидуалној иницијативи, идеал је лидерство
- Приватни живот појединца је ван утицаја организације
- Веровање у индивидуалне одлуке
- Емоционална независност појединца од организације
- Припадност организацији је питање рачуна (калкулације)
- Идентитет појединца је базиран на његовим личним особинама

Колективизам

- Претпоставља се да је за судбину појединца одговоран колективитет чији је он члан: породица, организација, друштво.
- Доминира "ми" логика
- Нагласак је на припадности организацији, идеал је чланство
- Приватни живот појединца је под утицајем организације којој припада
- Веровање у групне одлуке
- Емоционална зависност појединца од организације
- Припадност организацији је ствар емоција и морала
- Идентитет појединца је базиран на његовој припадности колкетивитету

Женска култура

- Квалитет живота је важан
- Људи и окружење су важни
- Идеал је медјузависност људи
- Саосећа се и симпатише са несрећнима
- Вредност човека се оцењује на основу социјалних веза и статуса у друштву
- Улоге полова су флуидне
- Мало и споро је лепо
- Мушкарац не мора бити само агресиван, може имати и заштитну улогу

Мушка култура

- Резултат се само рачуна
- Новац и ствари су важни
- Идеал је независност од људи
- Поштују се само успешни
- Вредност човека се оцењује према материјалним добрима које је стекао
- Улоге полова су јасно разграничене
- Брзо и велико је лепо
- Мушкарац треба да буде агресиван, жена треба да има заштитну улогу

Извор: Nebojša Janićijević, *Organizaciona kultura – kolektivni um preduzeća*, Ulixes, Novi Sad, 1997.

1) Дистанца моћи (*power distance*) – на основу чијих се усвојених претпоставки решава проблем социјалне неједнакости и однос према ауторитету, представља степен у коме мање моћни чланови институција унутар земље очекују и прихватају неједнаку дистрибуцију моћи као природно и пожељно стање ствари (са једне стране имамо оне који су врло моћни, док са друге оне који уопште немају моћ). Њом се показује како је друштво решило проблем дистрибуције моћи и утицаја; а решења се могу кретати између егалитарности (ниска) и високе ауторитарности (висока дистанца моћи); истовремено илуструјући ставове не само оних моћних, већ и оних који је немају и који су принуђени на послушност. Мери се индексом дистанце моћи (*Power Distance Index PDI*) у распону од 0 до 100.[22] Анализе показују да је степен дистанцираности ауторитета знатно већи у азијским, афричким и јужно америчким заједницама, затим следе источна и део централне Европе, док је најмањи у англосаксонској, нордијским и култури Аустралије.

2) Избегавање неизвесности (*uncertainty avoidance*) – подразумева степен до кога се припадници одређене културе осећају угроженим у условима неизвесности, нејасноћа и различитости.[23] У неким друштвима се промене, неизвесност и непознато третирају као претња, они се избегавају кад год је то могуће. У другим друштвима се иде у сусрет променама, неизвесности и непознатом и они се користе као шанса. Припадници националне културе у којима је степен избегавања неизвесности висок, не воле промене и неизвесност, како у приватном тако и у професионалном животу, и ако имају могућност да бирају неће ризиковати. Разлике се тешко прихватају, присутна је висока доза неповерења према свему што је ново и другачије, а формализација, стандардизација и хијерархија су оно чему се тежи, кроз одређивање строгих закона и правила.[24] Они са високом стопом избегавања неизвесности, у стању су да игноришу проблеме који се појављују, да на време уоче неопходност промене, и да адекватно реагују на саму промену. Избегавање неизвесности мери се Индексом избегавања неизвесности (*Uncertainity Avoidance Index UAI*) у распону од 8 до 112.[25] Највећи степен аверзије према неодређености проналази се у културама Европе (предњаче Грчка и Португал) и Блиског Истока, затим у ан-

22) Violeta Jovanović, Džejn Paunković, Srđan Žikić, *Prihvatanje koncepta organizacionog učenja i uticaj nacionalne kulture*, нав. дело, стр. 282.

23) Nebojša Janićijević, *Uticaj nacionalne kulture na organizacionu strukturu preduzeća u Srbiji*, нав. дело, стр. 50.

24) Geert Hofstede, Gert Jan Hofstede, *Cultures and organizations: Software of the Mind: Intercultural cooperation and its importance for survival*, нав. дело, стр. 187-234.

25) Violeta Jovanović, Džejn Paunković, Srđan Žikić, *Prihvatanje koncepta organizacionog učenja i uticaj nacionalne kulture*, нав. дело, стр. 282.

глосаксонској и нордијској култури, док од неодређености најмање зазиру представници источних култура, као што су Кина, Индија, али и Аустралија.

3) Индивидуализам–колективизам (*individualism–collectivism*) – Ова димензија се базира на круцијалној разлици односа према одговорности за сопствену судбину, тако да у индивидуализму одговорност за себе и своју породицу сноси сваки појединац и базира се на постојању слободне воље, док код колективизма одговорност за судбину је на колективу којем појединац припада.[26] Мери се Индексом индивидуализма (*Individualism versus Collectivism IDV*), у распону од 0 (низак индивидуализам, високи колективизам) до 100 (високи индивидуализам).[27] На врху индивидуалистичке лествице налазе се англосаксонска, али и нордијска и култура држава западне и централне Европе (Италија, Француска, Аустрија, Мађарска, Пољска, Чешка, итд.), док колективизму више теже припадници азијске, културе Блиског Истока, али и Грци и Португалци са подручја ЕУ.

4) Мушке–женске вредности (*masculinity–femininity*) – *Masculinity* националне културе су оне у којима доминирају „мушке“ вредности као што су: агресивност, постигнуће, стицање материјалних добара, хероизам. То су „чинити“ (*doing*) културе у којима се нечија вредност доказује резултатом и стицањем материјалних добара, тако да је уобичајено да се нечија вредност мери количином новца коју је зарадио. *Femininity* националне културе су оне у којима доминирају „женске“ вредности, као што су: међуљудски односи, квалитет живота, баланс и хармонија, односно равнотежа и склад.[28] То су „бити“ (*being*) културе у којима се вредност људи доказује самим постојањем.[29] Мере се *Masculunity* индексом (*MAS*) у распону од 0 до 100.[30] Мужевним културама сматрају се источно азијске (Кина и Јапан), англосаксонске и културе централне Европе, док женске вредности више деле културе Блиског Истока, западне и културе нордијских земаља.

Мајкл Бонд [Bond] је, са својим колегама, истраживањима спроведеним међу студентима из 23 земље, 1991. године увео и

26) Geert Hofstede, Gert Jan Hofstede, *Cultures and organizations: Software of the Mind: Intercultural cooperation and its importance for survival*, нав. дело, стр. 89-133.

27) Violeta Jovanović, Džejn Paunković, Srđan Žikić, *Prihvatanje koncepta organizacionog učenja i uticaj nacionalne kulture*, нав. дело, стр. 282.

28) Geert Hofstede, Gert Jan Hofstede, *Cultures and organizations: Software of the Mind: Intercultural cooperation and its importance for survival*, нав. дело, стр. 135-185.

29) Nebojša Janićijević, *Uticaj nacionalne kulture na organizacionu strukturu preduzeća u Srbiji*, нав. дело, стр. 49.

30) Violeta Jovanović, Džejn Paunković, Srđan Žikić, *Prihvatanje koncepta organizacionog učenja i uticaj nacionalne kulture*, нав. дело, стр. 282.

пету димензију која је базирана на источњачким традиционалним учењима. Реч је о 5) краткорочно–дугорочној перспективи (*short term–long term*)[31] коју карактеришу следеће особености. Код дугорочних оријентација друштва се одликују склоности ка штедњи, истрајности као начина припреме за промењљиве околности у будућности, степен до којег вреднују дугорочне циљеве и прагматично приступају проблему, док је супротна оријентација усмерена нормативно и краткорочно.[32]

На основу *Minkov's World Values Survey*, истраживање светске вредности, и анализе 93 земље, додата је још једна, шеста димензија, која није била обухваћена претходно наведеним и дефинисаним: 6) попуштање против уздржавања (*Indulgence versus Restraint IND*) где попуштање осликава димензију слободног задовољења људских потреба које се односе на живот и уживање, а уздржавање се односи на друштва која потискују задовољење потреба и регулишу их помоћу строгих правила. Димензија дефинише како људи на основу начина на који су одрасли успевају да контролишу своје жеље и импулсе.[33]

Иако је у интеркултурним истраживањима националних култура све присутнији *парцијални карактер*, у смислу да се увек фокусирало на истраживање односа једне или највише две међусобно повезане димензије и одређене друштвене праксе, ипак се важност даје *холистичком или системском приступу* истраживања утицаја националне културе, под којом се не подразумева скуп, већ систем претпоставки и вредности које утичу једна на другу. Зато је утицај целине националне културе на одређену технику или праксу другачији од збира утицаја њених појединачних димензија.[34]

31) Њу је описао још 1988. године боравећи на Далеком Истоку дуго времена, проучавајући људске вредности широм света, и првобитно је називајући – Конфучијска динамичност. Касније је ова димензија преименована у дугорочна насупрот краткорочној оријентацији (*Pragmatic versus Normative PRA*) (Geert Hofstede, Michael Bond, "The Confucius connection: From cultural roots to economic growth", *Organizational Dynamics*, 1988, 16, стр. 4-21).

32) Geert Hofstede, Gert Jan Hofstede, *Cultures and organizations: Software of the Mind: Intercultural cooperation and its importance for survival*, нав. дело, стр. 236-270.

33) Исто, стр. 278-298. Наведене димензије националних култура најчешће су коришћене као независне варијабле у истраживањима (Luis Gomez-Mejia, Leslie Palich, "Cultural Diversity and the Performance of Multinational Firms", *Journal of International Business Studies*, 1997, Vol. 28, No 2, стр. 309-335; Geert Hofstede, "Motivation, Leadership and Organization: do American Theories Apply Abroad?", *Organizational Dynamics, Summer*, 1980, стр. 42-46).

34) У литератури постоје примери разлика између парцијалног и холистичког утицаја националне културе (нпр. Susumu Ueno, Uma Sekaran, "The Influence of Culture on Budget Control Practices in the USA and Japan: An Empirical Study", *Journal of International Business Studies*, 1992, fourth quarter, стр. 659-674, итд).

3. ХОФСТЕДОВЕ ПРЕТПОСТАВКЕ И СТВАРНО СТАЊЕ СРПСКЕ НАЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ

Хофстедово оригинално истраживање националних култура обухватило је (и) бившу Југославију, као једину од Источноевропских, социјалистичких земаља, која се у међувремену, уз грађанске ратове, распала на више самосталних држава. Иако је била контроверзна земља са пуно различитости унутар себе, ипак је, с обзиром на словенско порекло свих највећих нација у бившој Југославији и сличних географских и природних услова развоја, разумно претпоставити да су дубоке културне претпоставке свих нација у бившој Југославији заједничке. То потврђује и сам Хофстед. Он је оригиналне податке о Југославији, након њеног распада, разбио на податке о националној култури Словеније, Хрватске и Србије,[35] при чему су све три културе позиционирane веома близу једна другој дуж димензија националних култура.[36]

Јединствена комбинација српске националне културе према Хофстеду подразумева:[37] *високе дистанце моћи* (за људе је прихватљив хијерархијски поредак у коме је сваком појединцу одређено место; хијерархија рефлектује неједнакост; централизација је веома заступљена, подређени од својих надређених очекује да им се јасно каже шта су њихове обавезе); *високо избегавање неизвесности* (манифестована кроз веома ригидна правила понашања;

35) Напомињемо да је у периоду када је Хофстеде спроводио своја истраживања ИБМ компанија пословала у тадашњој Југославији, што је утицало да земља буде обухваћена истраживањем. Канцеларије ИБМ компаније у Југославији су биле позиционирane у: Љубљани, Загребу и Београду, а то је касније након распада Југославије и формирања самосталних држава, омогућило прилагођавање резултата и одређивање доминантних димензија националних култура Словеније, Хрватске и Србије. Такође су приметне разлике у димензијама националне културе које су се развијале под различитим историјским околностима у којима се држава налазила (опширније видети преглед димензија националне културе република бивше Југославије чији резултати су прилагођени на основу података и алата доступних на сајту The Hofstede Centre) (Geert Hofstede, *Diference and Danger: Cultural Profiles of Nations and Limits to Tolerance*, нав. дело).

36) Током последњих десет година дошло је до дивергентног развоја ове три националне културе, при чему треба наговестити да је то сувише кратак период да би се ове културе данас значајније разликовале. Разумно је, такође, претпоставити да је српска национална култура услед врло спорог процеса транзиције ка политичкој демократији и тржишној економији, најмање промењена у односу на оригинално истраживање, те можемо претпоставити да су подаци о националној култури Југославије валидни у случају Србије (Nebojša Janićijević, *Uticaj nacionalne kulture na organizacionu strukturu preduzeća u Srbiji*, нав. дело, стр. 54). Посматрајући резултате приказане појединачно за републике бивше Југославије закључујмо да су одлике националних култура, сада независних држава, упркос уоченим разликама ипак прилично сличне, уз израженију дистанцу моћи и избегавање неизвесности у српској култури, него у хрватској и словеначкој, које су биле изложеније утицају култура које су долазиле са подручја данас Немачке и Аустрије.

37) Исто, стр. 54.

изражена нетолеранција за неуобичајена понашања и идеје; веома јака емотивна потреба за правила; присутна потреба за напоран и користан рад, личну сигурност, као важан мотиватор и одупирач иновацијама); *колективизам*,[38] односно *низак индивидуализам* (дугорочна изражена блискост са широм породицом, коју везују јаке међусобне везе, при чему је лојалност најважнија и на њој се базира већина друштвених правила и прописа); и *femininity* (Србија припада групи земаља са женским особинама – залагање за консензус, солидарност, квалитет, решавање сукоба компромисом, преговорима; фаворизовани су подстицаји као слободно време и флексибилност; статус се јавно не показује и фокус је на општем благостању (видети табелу 2).

Табела бр. 2: Димензије српске националне културе

ДИМЕНЗИЈА НАЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ		INDEX*	RANG**
1	Дистанца моћи	76 (11-104)	12
2	Избегавање неизвесности	88 (8-112)	8
3	Индивидуализам	27 (6-91)	33-35
4	Masculinity	21 (5-95)	48-49

* Бројеви у загради означавају минимални и максимални индекс 53 земље

** Ранг се креће од 1 до 53 колико је било земаља у узорку

Извор: Geert Hofstede, *Culture's Consequences*, нав. дело.

Пета димензија – прагматизам (52) не постоји јасно одређена за Србију, док шеста – попустљивост (28) показује изражене особине уздржаности српске културе, а карактеристичне особине су песимизам и цинизам.[39]

По својим карактеристикама српска национална култура је најближа земљама Латинске Америке (Чиле, Мексико, Венецуела, Колумбија) и нешто мање, латинским земљама Европе (Француска, Италија, Шпанија). Упоређивања говоре у прилог томе да са латиноевропским и латиноамеричким културама, српска култура дели високу дистанцу моћи и избегавања неизвесности, али, за разлику од латиноевропских култура које су индивидуалистичке, српска национална култура је у значајној мери колективистичка. Супротно од многих култура из групе латиноамеричких култура, српска култура има женске вредности, које дели са скандинавским културама, али се од њих разликује по свим осталим димензијама.

38) Опширније о колективном идентитету у Србији видети у: Јелена Ђурић, „Колективни идентитет у Србији данас", *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, vol. 54, № 4/2016, стр. 31-50.

39) Исто.

Са германским националним културама, српска култура дели високо избегавање неизвесности, али се разликује по високој дистанци моћи и колективизму. Највеће разлике су између српске националне културе и англосаксонских култура са којима се разликује по свим димензијама,[40] што се може видети на графикону бр. 1, где је приказан упоредни преглед доминантних карактеристика националних култура Србије, Америке и Венецуеле.

Графикон бр. 1: Упоредни преглед националне културе Србије, Америке и Венецуеле

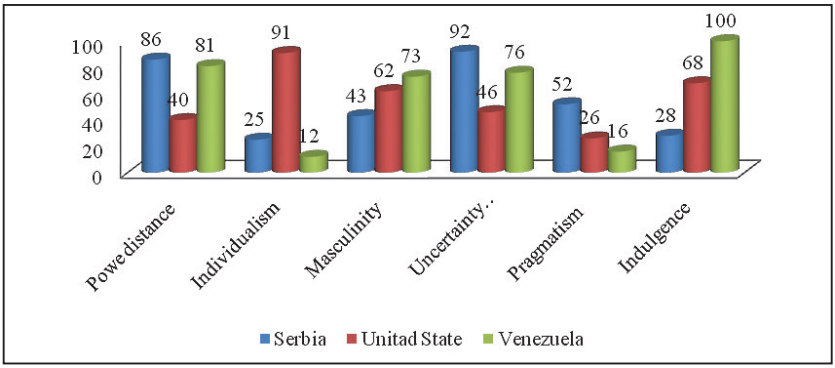

Извор: прилагођено на основу података и алата доступних на сајту *The Hofstede Centre*, Internet, https://www.hofstede-insights.com, 29/11/2017.

3.1. Карактеристике српске националне културе

На развој националне културе Србије значајан утицај имале су: историјске околности (веома бурна историја), ратови и религија. Бројни су фактори који су имали утицаја на формирање карактеристика националне културе током историје: почев од битке на Косову Пољу 1389. године; Османлијске власти која је трајала скоро пет векова; српске револуције која је условила брзо јачање државе у просветном, културном смислу; развоја трговине и занатства; па све до прихватања индустријализације и увођења банкарства у складу са развијеном Европом. У периоду од формирања ФНР Југославије, па све до распада Југославије 1992. године, Србија је била једна од најразвијенијих Република бивше Југославије. Посебно су утицали фактори новијег датума и догађаји од распада Југославије до данашњих дана: ратови, економске санкције, једна од највећих хиперинфлација у свету, бом-

40) Nebojša Janićijević, *Uticaj nacionalne kulture na organizacionu strukturu preduzeća u Srbiji*, нав. дело, стр. 54.

бардовање од стране НАТО-а, економске, политичке и друштвене промене, као и транзиција.

Додатна објашњења високог присуства метафоре породице у српској националној култури можемо пронаћи у историји Србије, још од периода 14–19. века, када је наша земља била под Турском влашћу. Живећи у забаченим пределима/селима без путева, како би се од Турака заштитили, и бавећи се искључиво земљорадњом и сточарством, основа друштвене и економске јединице сачињавала је проширена породица – „задруга“,[41] која је бројала до 100-нак чланова, у ближем и даљем крвном сродству. Њом је управљао отац или најстарији брат и то врло ауторитарно, тако што је материјална добра делио на основи једнакости (*equality*), али и потреби чланова породице, одакле потиче снажан *егалитаризам* српске националне културе, све до данашњих дана. Улоге полова, нису биле тако стриктно одвојене, те отуда потиче висок степен „женских“ вредности у српској националној култури. У таквим условима, с обзиром да има мало промена из године у годину, дошло се до постепеног укорењеног отпора према променама и ризику, па се тако, у дугом периоду обликовала *колективистичка, ауторитарна, егалитарна и „женска“ култура са високим избегавањем неизвесности, промена и ризика*.[42] Врло слични културални образац налазимо у околним земљама, као на пример у Грчкој,[43] али је и колективизам који се развио у Русији имао сличне корене.[44] Током пет стотина година турске окупације српска национална култура је очувана захваљујући народном стваралаштву и то углавном јуначким и родољубивим песмама, у којима се велича снага, умеће и патриотизам српских владара и витезова, уз неприкосновен утицај цркве. Након ослобођења од Турака уследио је прединдустријски период, током којег се српско становништво бавило углавном пољопривредом. Живот је био организован на селу, на бази великих пољопривредних газдинстава на којима је више генерација живело заједно; од деце се очекивало да остану на имању уз своје родитеље и да наставе породичну традицију. Основа је била традиционална породица, односно проширена заједница, у којој је сва својина заједничка; пољопривреда је заједнички извор прихода којој су посвећени сви чланови заједнице, у коме се негује култ старијих, као и главе по-

41) Josip Obradović, *Psihologija i sociologija organizacije*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.

42) Nebojša Janićijević, *Uticaj nacionalne kulture na organizacionu strukturu preduzeća u Srbiji*, нав. дело, стр. 61.

43) James Georgas, "Management in Greece", in: *Management in Western Europe* (ed. David Hickson), Walter De Gruyter, Berlin, 1993.

44) Charalambos Vlachoutsicos, "Russian Communitarianism: An Invisible Fist in the Transformation Process of Russia" in: *Managing Organizational Change in Transition Economies* (ed. Daniel Denison), Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ, 2001.

родице, док је такође и значајна доминација мушкараца над женама. Заједница је та која обезбеђује сигурност и заштиту својим члановима. Каснији развој српског друштва пролазио је кроз одређене фазе промена, али се неке вредности споро мењају или су и даље остале непромењене.[45]

Стање Србије последњих деценија прошлог века умногоме осликава националну културу Србије, која је, интерпретирајући тадашње догађаје, постала хомогенија (с обзиром да је владајући присутни изолационизам искључивао било какву могућност утицаја туђег и другачијег мишљења, прихватајући своје мишљење као једино исправно за цео свет). Генерације младих људи, који су рођени, и који су расли, у таквом окружењу (буквално затворени у својој земљи због ембарга и веома строгог визног режима), нису имали прилику да напусте државу, да путују, школују се или раде, те свет нису посматрали као глобално тржиште које пружа веома широке могућности за едукацију и запошљавања. Наведене промене, поред неразумевања света око себе, негативно могу утицати (читај: и утицале су) и на све остале друштвене погледе, што свакако у дужем временском периоду може негативно да се одрази и на стање целог друштва, суочавајући се са озбиљним последицама које из тога проистичу.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Значај културних чинилаца у објашњавању људског понашања у друштвима (и организацијама) одавно је признат и прихваћен међу западним истраживачима. Међутим, с обзиром да је бивша Југославија учествовала у познатом Хофстедовом истраживачком подухвату, који се бавио карактеристикама националних култура широм света, пружило је довољно основа како за истраживачку процедуру, тако и за поређење добијених резултата. Резултати поменуте студије су показали да се национална култура бивше Југославије одликовала високом дистанцом моћи, високим избегавањем неизвесности, израженим колективизмом и преовладавањем „женских“ вредности. На основу наведених скорова Хофстед је сврстао Југославију у кластер латиноамеричких земаља.

Последњих деценија у Србији су се одиграле драматичне политичке, економске и друштвене промене. Аутори деле став да су ови догађаји и те како утицали на поменуте димензије националне

45) Видети: Саша Марковић, Снежана Бесермењи, „'Културни национализам' у политичкој мисли код Срба почетком 20. века“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, vol. 34, № 4/2011, стр. 377-394.

културе – у смислу израженијих тенденција – снажније дистанце моћи, избегавање неизвесности, колективизам и „женске" вредности. Извор наведених очекивања и понашања везују се за тзв. с*индром ауторитарно-традиционалистичког карактера или менталитета*, који потиче из традиционалне, патријархалне културе.[46]

Промене националне културе су веома споре, али се неоспорно дешавају, па тако промене изазване технолошким напретком и промене које се дешавају у социо-демографској структури становништва (промене полне, старосне, образовне структуре становништва настале из било ког разлога као што су миграције, ратови, емиграције и слично) утичу да димензије националних култура бивају другачије, што ће бити главна преокупација разматрања ауторових будућих истраживања. Анализирајући одлике наше националне културе има велики практични значај због све обухватније и интензивније (свеобухватне и економске) глобализације, чији процеси намећу и боље познавање и разумевање различитих националних култура и њихов утицај. У том погледу су од посебног значаја крос-културна проучавања и истраживања која би укључила и нашу земљу.

ЛИТЕРАТУРА

Достанић Душан, „Значај проучавања културе за модерну политичку мисао", *Политичка ревија*, vol. 28, број 2/2011, стр. 277-300.

Ђурић Јелена, „Колективни идентитет у Србији данас", *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, vol. 54, № 4/2016, стр. 31-50.

Јовановић Виолета, *Организационо учење као фактор одрживог управљања привредним друштвима*, Докторска дисертација, Факултет за менаџмент, Зајечар, 2016.

Марковић Саша, Бесермењи Снежана, „'Културни национализам' у политичкој мисли код Срба почетком 20. века", *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, vol. 34, № 4/2011, стр. 377-394.

Милошевић Ђорђевић Јасна, *Човек о нацији: схватање националног идентитета у Србији*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.

Мојић Душан, *Стилови вођства менаџера у Србији*, Институт за социолошка истраживања, Филозофски факултет, Београд, 2003.

Пантић Драгомир, *Вредносне оријентације младих у Србији*, Београд, ИИССО, Србија, 1981.

Радушки Нада, „Демографске компоненте националног идентитета",

46) Опширније видети у: Душан Мојић, *Стилови вођства менаџера у Србији*, нав. дело.

Српска политичка мисао, вол. 31, бр.1/2011, стр. 321-336.

Рот Никола, Хавелка Ненад, *Национална везаност и вредности код средњошколске омладине*, Београд, Институт за психологију и ИДН, 1973.

Bogićević-Milikić Biljana, "The influence of culture on human resource management processes and practices: the propositions for Serbia", *Economic annals*, 2009, Volume LIV, No. 181.

Brodbeck Felix C., Frese Michael, Akerblom Staffan, et al., "Cultural variation of leadership prototypes across 22 European countries", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 73, 2000, стр. 1–29.

Georgas James, "Management in Greece", in: *Management in Western Europe* (ed. David Hickson), Walter De Gruyter, Berlin, 1993.

Gerhart Barry, Fang Meiyu, "National Culture and Human Resource Management: Assumptions and Evidence", *International Journal of Human Resource Management*, 2005, стр. 971-986.

Gomez-Mejia Luis, Palich Leslie, "Cultural Diversity and the Performance of Multinational Firms", *Journal of International Business Studies*, 1997, Vol. 28, No 2, стр. 309-335.

Hall Edward, Hall Mildred, *Understanding Cultural Differences*, Intercultural Press, Inc, Yarmouth, MA, 1990.

Hampden-Turner Charles, Trompenaars Fons, *Buliding Cross-Cultural Competence: How To Create Wealth from Conflicting Values*, Yale University Press, New Haven, 2000.

Hartog Deanne N. Den, House Robert J., Hanges Paul J., et al., "Culture Specific and Cross-Culturally Generalizable Implicit Leadership Theories: Are Attributes of Charismatic/Transformational Leadership Universally Endorsed?", *Leadership Quarterly*, Vol 10, Issue 2, 1999, стр. 219-256.

Hofstede Geert*, Culture's Consequences: International Differences in Work Related Values*. Sage Publications, Beverly Hills, CA, 1980.

Hofstede Geert, "Motivation, Leadership and Organization: do American Theories Apply Abroad?", *Organizational Dynamics, Summer*, 1980, стр. 42-46.

Hofstede Geert*, Cultures and organizations: software of the mind*, McGraw-Hill, London, New York, 1991.

Hofstede Geert, *Culture's Consequences*. Sage Publications, Thousand Ouks, CA, 2001.

Hofstede Geert, "Diference and Danger: Cultural Profiles of Nations and Limits to Tolerance", in: *International HRM: Managing Diversity in the Workplace* (ed. Maryann H. Albrecht), Blackwell, London, 2001.

Hofstede Geert, Hofstede Gert Jan, *Cultures and organizations: Software of the Mind: Intercultural cooperation and its importance for survival* (revised and expanded 3rd Edition), McGraw-Hill, New York, USA, 2010.

Hofstede, Geert "National cultures, organizational cultures, and the role of management", in: *Values and Ethics for the 21st Century* (ed. Francisco

González), BBVA, Madrid, Spain, 2011, стр. 459-481.

Hofstede Geert, Bond Michael H., "The Confucius connection: From cultural roots to economic growth", *Organizational Dynamics*, 1988, 16, стр. 4-21.

House Robert, Wright Norman, Aditya Ram N., "Cross Cultural Research on Organizational Leadership: A Critical Analysis and a Proposed Theory", in: *New perspectives in international industrial organizational psychology* (eds. P. Christopher Earley, Miriam Erez), San Francisco New Lexington, 1997.

Janićijević Nebojša, *Organizaciona kultura – kolektivni um preduzeća*, Ulixes, Novi Sad, 1997.

Janićijević Nebojša, „Globalizacija i nacionalne kulture zemalja u tranziciji: konvergencija ili divergencija?", *Poslovna politika*, 2002, god. 31, br. 7-8.

Janićijević Nebojša, „Uticaj nacionalne kulture na organizacionu strukturu preduzeća u Srbiji", *Ekonomski anali*, 2003, br. 156, стр. 45-66.

Janićijević Nebojša, *Organizaciona kultura i menadžment*, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, 2013.

Jovanović Mića, *Interkulturni menadžment*, Megatrend, Beograd, 2004.

Jovanović Mića, Langović-Milicević Ana, *Interkulturni izazovi globalizacije*, Megatrend University, Belgrade, 2006.

Jovanović Violeta, Paunković Džejn, Žikić Srđan, „Prihvatanje koncepta organizacionog učenja i uticaj nacionalne kulture", ERAZ konferencija, *Održivi ekonomski razvoj – savremeni i multidisciplinarni pristup*, Beograd, 2015, стр. 278-286.

Kluckhohn Florence R., Strodtbeck Fred L., *Variations in value orientations*, Row, Peterson,Evanston IL, 1961, 2008.

Koopman Paul L., Hartog Deanne N. Den, Konrad Edvard, et al., "National Culture and Leadership Profiles in Europe: Some Results From the GLOBE Study", *European journal of work and organizational psychology*, 8 (4), 1999, стр. 503–520.

Kuzmanović Bora, „Autoritarnost" u: *Razaranje društva* (priredio: Mladen Lazić), Filip Višnjić, Beograd, 1994.

Kuzmanović Bora, „Autoritarnost kao socijalno psihološka karakteristika", u: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba* (priredila: Zagorka Golubović), IFDT i Filip Višnjić, Beograd, 1995.

Kuzmanović Bora, „Stepen i činioci autoritarnosti", u: *Između osporavanja i podrške: Javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije* (priredio: Srećko Mihailović), IDN, Beograd, 1997.

Minkov Michael, Hofstede Geert, "Is National Culture a Meaningful Concept? Cultural Values Delineate Homogeneous National Clusters of In-Country Regions", *Cross Cultural Research*, 2012, 46(2), стр. 133-159.

Obradović Josip *Psihologija i sociologija organizacije*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.

Paunković Džejn, Paunković Nebojša, Milutinović Slobodan, Žikić Srđan,

”Education for sustainable development”, October *Annual of the University of Mining and Geology* “St. Ivan Rilski”, 2007, volume 50.

Paunković Džejn, Jovanović Rodoljub, Stojković Zoran, Stojković Ivica, “Sustainable implementation of information and communication Technology in health care. Case study of organizational and cultural factors”, *Sibiu Alma Mater University Journals*, Series A. Economic Sciences, 2010, 3(3), September 2010, стр. 1–8.

Schwartz Shalom H., “Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries”, in: *Advances in Experimental Social Psychology* (ed. Mark P. Zanna), Academic Press, San Diego, CA, 1992, стр. 1-65.

Sondergaard, Mikael, “Research Note: Hofstede‘s Consequences: A Study of Reviews, Citations and Replications”, *Organization Studies*, 1994, 15(3), стр. 447-456.

The Hofstede Centre, Internet, https://www.hofstede-insights.com, 29/11/2017.

Ueno Susumu, Sekaran Uma, “The Influence of Culture on Budget Control Practices in the USA and Japan: An Empirical Study”, *Journal of International Business Studies*, 1992, fourth quarter, стр. 659–674.

Vlachoutsicos Charalambos, “Russian Communitarianism: An Invisible Fist in the Transformation Process of Russia” in: *Managing Organizational Change in Transition Economies* (ed. Daniel Denison), Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ, 2001.

Bojan Prodovic, Biljana Prodovic Milojkovic

HOFSTED’S MODEL OF NATIONAL DIMENSIONS - with particular reference to value dimensions of Serbian national culture

Resume

In order to emphasize the importance of a full understanding of the impact of national culture, it is necessary to include all its dimensions at the same time in the analysis. In addition to the existence of numerous classifications of the dimensions of national culture, which are used as the basis for individual research, although far less present (such as: Trompenar, Scan, Hola and Schwarz, Klakon and Strodbeek, and others), the paper focuses on the analysis of six dimensions of national culture, set by the Dutch author Gert Hofsted. His model is the most famous model that deals with the research of cultural differences in different countries.

In addition to the description and explanation of the above-mentioned six dimensions, the paper presents an analysis of the value di-

mensions of the Serbian national culture, its significance and the real state, in an attempt to systemically and holistically explain the existing deviation and its features. The unique combination of Serbian national culture implies high power distances, high avoidance of uncertainty, collectivism and femininity. In its characteristics, the Serbian national culture is closest to the countries of Latin America and, to a lesser extent, the Latin countries of Europe.

The theoretical elaboration of work, precisely because it is based on the use of older secondary sources, which lacks the empirical basis, is the greatest of its disadvantages. Hence the work has an exploratory character, as a support for the preparation of future empirical research by one of the authors in the following period.

Keywords: dimensions of national culture, Geert Hofstede, value dimension, Serbia

* Овај рад је примљен 06. новембра 2017. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.

УДК 004.738.5:316.774(497.11)
DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.13
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2018.
год. 25. vol. 59
стр. 245-264

Даница Чигоја Пипер
Факултет за медије и комуникације, Универзитет Сингидунум

МЕДИЈСКО УОКВИРИВАЊЕ СТАБИЛОКРАТИЈЕ НА ИНТЕРНЕТ ПОРТАЛИМА У СРБИЈИ

Сажетак

Предмет рада је анализа односа онлајн медија у Србији према појму стабилократија, а циљеви рада су давање увида у начин медијског уоквиривања стабилократије на интернет порталима као све доминантнијим изворима информисања, указивање на доминантне медијске оквире и наративе о стабилократији и представљање уочених дискурсних стратегија у медијским садржајима. Анализа садржаја и критичка анализа дискурсних стратегија обухватају медијске садржаје о стабилократији који су објављени на интернет порталима у Србији током 2017. године у жижи медијског интересовања за ову тему. Резултати истраживања указују на три доминантна медијска оквира у представљању стабилократије: аналитички, сензационални и оквир директног супротстављања. Утврђени су водећи наративи о стабилократији који су конструисани на основу четири дискурсне стратегије: директна осуда, теорија завере, аналитички приступ и дежурни кривац. Тиме је утврђено да је медијски дискурс о стабилократији заснован на директној осуди пракси стабилократије од стране опозиције и позиције у Србији, као и консултованих аналитичара; на стратегији која подразумева представљање стабилократије као наметнуте од стране великих политичких сила и на константном постављању стабилократије у положај дежурног кривца за све што је негативно и непожељно у актуелном политичком тренутку.

Кључне речи: стабилократија, медијско уоквиривање, дискурс, дискурсне стратегије, интернет портали Србија

1. УВОД: УТИЦАЈ ИНТЕРНЕТ ПОРТАЛА У СРБИЈИ

Интернет портали са јасно одређеном уређивачком и новинарском структуром представљају све важнији канал информисања у савременом друштву. Према Фиску (*Fiske*) улога медија је увек посредничка[1] – медиј је водећи посредник у масовном комуницирању, процесу у којем би требало информисати јавност и изазвати одговарајућу реакцију међу појединцима. Интернет портали то чине готово без прекида, а значај њихове улоге огледа се управо у информисању што већег броја људи о одређеној теми у кратком року, са циљем да (са)знања о тој теми буду на дневном реду јавног мњења.

Показатељ таквог утицаја је и растући број регистрованих редакција интернет портала у Србији. Према подацима доступним у Регистру медија у Агенцији за привредне регистре[2] у Србији је до почетка 2017. године регистровано 308 гласила у форми интернет редакције са уређивачки обликованим садржајем, а ти подаци се константно мењају.[3] И многа истраживања медијских домета онлајн садржаја указују да регистроване интернет редакције непрестано бележе рекордне посете читалаца. Тако је мониторингом медијских садржаја, спроведеним током децембра 2015. године у оквиру научно-истраживачких активности Центра за друштвена и примењена истраживања Факултета политичких наука у Београду, утврђено да „најпосећенији портал Блиц има готово два милиона јединствених корисника, Курир готово милион и седамсто хиљада, Телеграф готово милион и петсто хиљада, Б92 преко милион и двеста хиљада, а преко милион јединствених корисника имају и Новости и Србија данас. Кључни податак јесте да је тренд прогресиван, дакле, сваке године се и број јединствених корисника и посета повећава".[4] Такав развој интернет портала доводи до пораста утицаја њихових медијских садржаја, те активног рада онлајн заједнице на преузимању улоге *вајара* медијског дневног реда[5] у локалној медијског сфери, али и на глобалној мрежи.

1) Џон Фиск, *Популарна култура*, Београд: Clio, 2001.

2) Од 13. фебруара 2015. године уместо Регистра јавних гласила активан је Регистар медија који, у складу са одредбом члана 141. Закона о јавном информисању и медијима (*Службени гласник Републике Србије*, бр. 83/2014), представља јединствену и централизовану базу података о медијима у Републици Србији.

3) Све је више самосталних интернет редакција, као и медијских кућа које уз, већ постојеће, традиционалне медије, одлучују да региструју и интернет портале, а присутан је и тренд регистрације медија невладиних организација и других видова група грађана.

4) Милош Бешић (приредио), *Медија мониторинг политичке комуникације интернет портала у Србији*, Факултет политичких наука, Београд, 2016, стр. 5.

5) Зашто и како неке теме постају видљивије у јавности најбоље објашњава теорија наметања садржаја (*agenda-setting)* која се заснива на објашњењу да за све медије важи правило понављања – што се тема чешће понавља у медијима, она постаје све важнија

Када одређена тема постане актуелна у медијској агенди високо посећених интернет портала, она мањевито доспева у жижу јавности путем друштвених мрежа и преузимањем вести од стране портала који нису директни аутори вести, али је допуњују и даље дистрибуирају у дигиталној сфери. Тако многи *медијски догађаји* постају *тема дана* за интернет заједницу, посебно на друштвеним мрежама Твитер (*Twitter*) и Фејсбук (*Facebook*). Такође, новинари интернет редакција редовно преузимају вести са страних портала, како би обезбедили што разноврсније и бројније медијске садржаје. На тај начин многе теме доспевају у овдашње медије. Управо је стабилократија појам који је светлост дана угледао на једном од блогова угледне британске високошколске установе, затим у британским медијима, а неколико месеци касније достигао је свој зенит и на интернет порталима у Србији.

2. МЕДИЈСКИ СУСРЕТ СА СТАБИЛОКРАТИЈОМ

Појам „стабилократија" скован је у сфери политичких студија крајем 2016. године од стране аутора Срђе Павловића стручњака за историју Европе, посебно за историјске промене на Балкану. Разматрајући тада актуелну политичку ситуацију у Црној Гори, Павловић је конципирао појам стабилократије као објашњење за системе присутне у државама балканског региона, оне у којима не влада демократија са свим очекиваним начелима, али која обезбеђује стабилност у том истом региону и пружа услове за испуњавање важних геополитичких циљева великих политичких сила.[6] Током наредне године овај термин је постао допадљив многим теоретичарима и истраживачима у пољу политичких студија,[7] а уједно и креаторима медијских садржаја.

Најпре су британски медији, попут недељника „Економист" (*The Economist*), објаснили политичку ситуацију у Србији кроз призму стабилократије, а затим су и медији у Србији преузели нови угао за извештавање о раду овдашње позиције и опозиције.

за јавно мњење.

6) Srdja Pavlovic, *Montenegro's 'stabilitocracy': The West's support of Đukanović is damaging the prospects of democratic change*, Internet: http://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2016/12/23/montenegros-stabilitocracy-how-the-wests-support-of-dukanovic-is-damaging-the-prospects-of-democratic-change/, 25/09/2017.

7) Најподробнија досадашња студија која се односи на овај термин објављена је у следећој публикацији: Marko Kmezic, Florian Bieber, *The Crisis of Democracy in the Western Balkans. An Anatomy of Stabilitocracy and the Limits of EU Democracy Promotion*, Balkans in Europe Policy Advisory Group, 2017. Према овим ауторима, стабилократија се дефинише као слаба демократија са аутократским лидерима који обезбеђују неопходни ниво стабилности у региону, али урушавају демократске институције и независне медије, док истовремено подстичу коруптивне радње.

Водећу улогу у информисању јавности о стабилократији преузели су нови медији, интернет портали, на којима је стабилократија добила улогу политичког оружја. У овом раду, биће представљени управо доминантни медијски оквири интернет портала на којима се јавља стабилократија и критичка анализа медијских текстова о стабилократији.

3. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Водеће тезе у раду, да доминантни медијски оквири директно утичу на медијско представљање стабилократије и да извештавање о стабилократији одликују посебне дискурсне стратегије, засноване су на теоријском оквиру који чине два концепта – медијско уоквиривање и критичка анализа дискурса. Појам медијског уоквиривања подразумева одабир одређене теме и истицање исте, а као концепт ,,нуди начин како да опишемо и разумемо моћ текстуално организоване комуникације".[8] Према Роберту Ентману (*Robert Entman*), ,,дати оквир нечему значи изабрати видове опажене стварности и учини[ти] их истакнутим у комуникацијском тексту и то промовисањем појединачних дефиниција проблема каузалног тумачења, моралног процењивања и препорученог третмана описане ставке".[9] Уоквиривање тако утиче на обликовање одређеног погледа на свет, кроз пажљиви и, често стручни, одабир одговарајућег појмовног система, односно језика. ,,И не ради се само о језику. Примарне су идеје, а језик преноси и евоцира те идеје".[10] Оквири су конструкције изражавања, својеврсне шеме и они, као такви, постоје у свим видовима комуникације. Када је реч о медијским оквирима, они подразумевају шематизацију информација. Дакле, ,,медијски оквири су упорне мустре когниције, интерпретације, презентације, селекције, наглашавања, искључивања, помоћу којих они који манипулишу симболима рутински организују дискурс, било да је вербални или визуелни".[11] Овакав начин конципирања информација показује се као неопходан, како би новинари могли рутински да обраде и објаве што више информација. Медијски оквири јесу шеме по којима новинари врше процес извештавања.

8) Robert Entman, ,,Framing: Towards Clarification of a Fractured Paradigm". *Journal of Communication* 43 (4), 1993, стр. 51.

9) Исто, стр. 52.

10) Џорџ Лакоф, ,,Уоквиривање – како повратити јавни дискурс", *Моћ и медији* (приредили: Јован Чекић, Јелисавета Благојевић), Београд: ФМК, 2012, стр. 168.

11) Todd Gitlin *The Whole World is Watching: Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left*, University of California Press, CA: Berkeley, 1980, стр. 7.

Како истиче Ентман, уоквиривање служи да се дијагностикује тема, процени њена важност и да се одреди одговарајући третман те теме. Према томе, процес медијског уоквиривања можемо поделити на неколико основних корака: (1) избор информације, (2) организација и производња информације, (3) публиковање информације. Три наведена корака увек су у значајној мери условљена вредносним системом новинара или извора информације, као и уређивачком политиком медија. Дакле, медијски радници свакодневно доносе бројне одлуке о томе шта и на који начин да кажу, а те одлуке су условљене оквиром који формира њихов вредносни систем, као и садржајем информације која је обликована од стране извора информације. Информација, као таква, садржи, или чини, оквире који се заснивају на основу присуства или одсуства одређених чињеница. У том смислу, објекти медијског уоквиривања, према Ентману, могу бити разне теме, догађаји и учесници (појединци, групе, нације).

Поред теорије медијског уоквиривања разумевање улоге оквира у којима се медијски садржаји представљају омогућено је и критичком анализом дискурса која преиспитује односе моћи у друштву и њихов директни утицај на стварање различитих писаних и усмених дискурса.

Следећи становиште социјалног конструкционизма да не постоји стварност по себи,[12] те да је посредством дискурса конструисано све што можемо именовати, дискурсе схватамо као „референтни оквир тумачења света и давања значења том свету, а ми их интернализујемо процесима друштвене комуникације".[13] Дискурси се идентификују у ономе што је исказано или написано у одређеном контексту, јер „речи и реченице не припадају саме по себи неком одређеном дискурсу: у ствари, значење онога што кажемо зависи од дискурзивног контекста, општег појмовног оквира у који су речи смештене".[14] Дакле, дискурс о стабилократији који је изграђен на интернет порталима у Србији не можемо разумети без најмање двојаке анализе – погледа *унутра*, ка језичкој организацији текстова и погледа *споља*, узимајући у обзир контекст у који је овај појам смештен, односно у којем се јавља.

Развој критичких осврта на дискурс у највећој мери је омогућен на основу рада француског филозофа Мишела Фукоа (*Michel Foucault*) који је дискурс сместио под окриље критичке

12) Вивијен Бер, *Увод у социјални конструкционизам,* Zepter Book World, Београд, 2001.

13) Милена Пешић, Александар Новаковић, „Медијска производња значења: критика једног редукционистичког поимања релације медији – порука – јавност", *Српска политичка мисао*, број 1/2011, год. 18, vol. 31, стр. 130.

14) Вивијен Бер, *Увод у социјални конструкционизам,* нав. дело, стр. 86.

теорије истичући да се „дискурси више не разматрају као скупови знакова (означитељских елемената који упућују на садржаје или на представе), већ као праксе које систематски образују објекте о којима говоре".[15] Фукоово становиште о дискурсу засновано је на тези да дискурс није само део језика, нити пука језичка формулација којом се исказује одређено знање и(ли) моћ, већ је управо извор моћи, односно знања.[16] На трагу Фукоових истраживања дискурса развијена је критичка анализа дискурса којом се трага за одговором на питање како се посредством дискурса конструише стварност.

Када је реч о медијском извештавању, критичка анализа дискурса омогућава анализу пракси које образују медијско представљање одређених појмова, догађаја, појединаца и група. Да бисмо адекватно сагледали медијски и друштвени контекст у којем се извештавање о стабилократији обликује, за потребе овог рада ослонићемо се на приступ критичкој анализи дискурса који је развио Теун Ван Дијк (*Teun Van Dijk*), а који подразумева сагледавање контекста у којем се одређени садржај појављује и актера моћи који директно утичу на обликовање датог садржаја. Према Ван Дијку, они који поседују моћ контролишу јавни дискурс[17] чинећи непрекидно одређене изборе – тема, саговорника, контекста у којем ће тема бити представљена. „За већину говорника ови 'избори' нису свесни ни вољни, већ се најчешће доживљавају као 'природан' и 'неутралан' начин говорења о неком феномену".[18] Како је задатак критичке анализе дискурса да допринесе позитивним друштвеним променама, важан корак у истраживачком процесу критичке анализе дискурса представља разоткривање пракси центара моћи путем којих креирају доминантне дискурсе на основу којих стварају привид натурализације одређеног друштвеног поретка и тако присвајају и задржавају део моћи.

За истраживање медијског представљања стабилократије овај оквир је погодан, јер помаже да се сагледа не само степен присутности стабилократије као медијске теме, већ и да се направи преглед и анализа дискурсних стратегија којима се конструишу наративи о стабилократији у одређеном политичком контексту.

15) Мишел Фуко, *Археологија знања*, Плато, Београд, 1998, стр. 54.

16) Наведено према: Мишел Фуко, *Археологија знања*, нав. дело.

17) Teun Van Dijk, *Discourse and Power*, Palgrave, Houndsmills, UK, 2008.

18) Јелена Пешић, Милена Пешић, „Унапређивање демократских капацитета медијске комуникације и критичка анализа дискурса", *Политичка ревија*, бр. 4/2011, година 10, вол. 30, стр. 482.

4. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

4.1. Обим истраживања

Анализа извештавања о стабилократији показала је велико интересовање интернет заједнице за ову тему.[19] Ово истраживање обухватило је све онлајн портале који су регистровани у Републици Србији као електронски медији на интернету и који објављују садржаје на српском језику. Узорак је прикупљен на основу претраге кључних речи у посматраним медијима у периоду од објављивања првог текста на српском језику у којем се појављује термин стабилократија до последњег текста са овом темом који је објављен у току истраживачког процеса. Укупан период медијског мониторинга на основу кључних речи износио је 4 месеца. Након што је обављено прикупљање медијских садржаја, методом случајног узорка изабрано је 20 текстова за потребе спровођења анализе садржаја и критичке анализе дискурса.

У корпусу истраживања детектовано је 13 интернет портала[20] са којих су узорковани медијски садржаји за даљу анализу. Расподела броја узоркованих текстова према порталима на којима су објављени текстови о стабилократији иде у корист најчитанијих портала, као што су „Блиц“ и „Курир“, док су други портали углавном краткорочно извештавали о овој теми. Наиме, од укупно 20 текстова издвојених за анализу, на порталу „Блиц“ објављено је 5 текстова, на „Куриру“ 3 текста, на порталу „Вечерње новости“ 2 текста, а на осталим порталима по један текст.

4.2. Тема стабилократије

Тема стабилократије била је у главном фокусу у 40% узоркованих текстова, што значи да је 9 текстова од укупно 20 текстова било посвећено искључиво стабилократији. Истраживање је показало да је приближан однос текстова у којима је стабилократија у главном фокусу и текстова у којима је она споредна тема. Наиме, у чак 45% одсто текстова стабилократија је обрађена као као споредна тема, најчешће уз извештавање о европским интеграцијама и унутрашњој политици Србије.

19) Појам „стабилократија“ истовремено је узео маха на интернет порталима у Србији и на друштвеним мрежама, где се стабилократија јављала у више од две стотине објава на Твитеру и у преко стотину објава на Фејсбуку у периоду од четири месеца, што је утврђено током спровођења медијског мониторинга за потребе овог истраживања.

20) Током истраживања посматрани су садржаји на следећим интернет порталима: „Ало“, „Блиц“, БК, Б92, „Вечерње новости“, „Данас“, „Курир“, „Мондо“, „Недељник“, „Њузвик“, „Пешчаник“, „Политика“ и „Слободна Европа“.

Графикон 1. Фокус теме

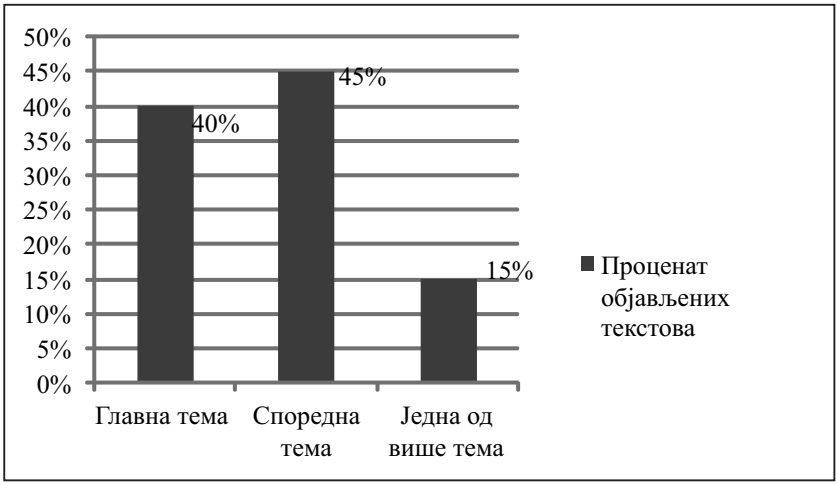

Извор: ауторски истраживачки корпус прикупљен за потребе овог рада

Када је реч о текстовима у којима је стабилократија једна од више тема, таквих текстова има незнатно у односу на садржаје из претходно поменуте две категорије. Само 15% текстова, односно 3 текста, осврћу се на стабилократију уз више других тема, попут посете високог званичника Европске уније Србији, животног стандарда грађана и различитих тема из области унутрашње политике Србије.

4.3. Политички контекст, медијски оквири и повод извештавања

Појам „стабилократија“, у начелу, представља нову политичку форму коју су најважнији политички фактори Европске уније (ЕУ) наменили одређеним државама Југоисточне Европе које још нису чланице ЕУ. За разлику од претходне две деценије када су главни услови за приближавање, а на крају и чланства неке земље у ЕУ, били владавина права, поштовање права мањина, медијске слободе, слободно и отворено тржиште, данас, под теретом како нерешених граничних питања (попут Косова и Метохије), тако и ширег геополитичког контекста (попут мигрантске кризе), стабилократија, то јест, јак владар који није превише заинтересован за поштовање демократских процедура, представља идеално решење за званичан Брисел. Идеалан представник такве политике данас је у Србији председник Републике Александар Вучић. Због своје националистичке прошлости, Вучић је приморан да у излажењу у

сусрет захтевима ЕУ буде предусретљивији него што би биле чак и најлибералније политичке снаге у Србији. Европска унија је то препознала и он, као јак политички вођа који је спреман на овакву сарадњу, представља идеално решење за стабилократску државу по мери Уније.

На основу представљеног политичког контекста у којем је уведен у употребу појам стабилократије, узорковани текстови могу се посматрати као резултати медијске иницијативе за извештавање о стабилократији на основу два водећа повода – први повод је писање британског листа „Економист“ о доминацији стабилократије на Балкану, а други повод је сусрет опозиције у Србији са високим представником ЕУ Дејвидом Мекалистером, који је известилац Европског парламента за Србију. У таквој *расподели снага* видљива су три основна медијска оквира у којима се јавља стабилократија – (1) аналитички оквир, (2) сензационални оквир и (3) оквир директног супротстављања. Под аналитичким оквиром подразумева се темељни истраживачки новинарски приступ одређеној теми, те се у већем делу текстова који су приређени на основу писања листа „Економист” препознаје овакав начин уоквиривања теме. Међутим, поједини портали прибегавају сензационализму и *обогаћују* ово конкретно аналитичко извештавање насловима који имају за циљ да шокирају јавност и позову на читање управо те вести у обиљу осталих понуђених садржаја. Поред тога, призвук сензационализма одликује и наслове текстова који су објављени другим поводима за извештавање. Тако готово 40% узоркованих текстова има сензационалан наслов, а о таквом резултату сведоче следећи примери:

1. *ШТА СЕ ДЕШАВАЛО ИЗА ЗАТВОРЕНИХ ВРАТА: Откривамо ко се жалио, а ко критиковао на састанку европског известиоца са опозицијом*, „Блиц“, 26.08.2017.

2. *Амери потпуно провалили Вучића: представа за западне медије и стране дипломате*, „Курир“, 27.06.2017.

3. *МЕКАЛИСТЕР ОКУПИО ОПОЗИЦИЈУ: Саша Радуловић збрисао пре краја састанка, а ево о чему су причали Чеда, Тадић и Шутановац*, „Курир“, 25.08.2017.

Сензационални оквир видљиво је доминантан код таблоидних портала, као што су „Курир“ и „Ало“, док није присутан у медијима попут „Политике“, „Пешчаника“ и „Слободне Европе“. Такав резултат је логичан, с обзиром на то да је водећа уређивачка политика таблоидних медија заснована на што више медијских садржаја који читаоцима нуде сензацију, док су информативно ре-

ферентнији медији ослоњени на уређивачку политику којој је тачна и проверена информација приоритет.

Оквир директног супротстављања подразумева глас опозиционих личности које употребљавају појам стабилократије како би критиковали потезе актуелне позиције. На тај начин, стабилократија је постала средство политичке борбе и то претежно у служби опозиције. У том смислу, оквир директног супротстављања је присутан у више од 65% текстова, међу којима се највећи број тих текстова односи на сусрет представника опозиције са Мекалистером (80%). Примери за оквире директног супротстављања на основу говора о стабилократији јесу следеће изјаве представника опозиције и наводи новинара у анализираним текстовима:

1. *Стабилократија каква данас постоји у Србији не доноси ни стабилност, ни демократију, угрожене су основне људске вредности, институције не функционишу, а држава је у економском колапсу*. „Недељник", 25.08.2017.

2. *Шутановац је навео да је Мекалистеру јасно рекао да подршка европских званичника европском путу Србије не сме да буде подршка „накарадној стабилократији"*. „Блиц", 24.08.2017.

3. *... за стабилност Србије и региона потребна права и искрена демократија, а не стабилократија која одржава привидну стабилност, а суштински води у нестабилност*. „Ало", 31.05.2017.

У укупном узорку детектован је и случај тематизовања стабилократије ван сфере политичког. Појам стабилократије употребљен је ради критике јавног деловања психотерапеута Зорана Миливојевића који на недељном нивоу иступа у јавност у колумни коју објављује „Политика" (тај медијски садржај доступан је и у штампаном и у онлајн издању овог медија) и који је чест саговорник у медијским извештајима о васпитању деце, партнерским односима, насиљу у породици, интра- и интерперсоналним недоумицама и сличним. На порталу „Пешчаник" објављен је текст у којем аутор полемише о медијским иступима Миливојевића и оштро их критикује употребљавајући управо термин „стабилократија":

Зато нам Миливојевићево писање пружа драгоцен увид у приватни живот стабилократије. Тајна њене стабилности, наиме, налази се управо у томе да се сви приватни односи моћи регулишу тако што се јачем даје право да неконтролисано спроводи своју моћ. Свака побуна од стране или у име слабих, било у име деце, жена, радника или грађана, доживљава се као претња овој стабилности, и зато ју је потребно превентивно осудити и прогласити не само глупом, или наивном, или осуђеном на пропаст, већ

и неправедном. Потлачени морају бити убеђени не само да су слаби и да не могу победити, већ да немају ни право на побуну. „Пешчаник", 26.07.2017.

Наведени пример указује на муњевит уплив стабилократије у различите сфере извештавања, али и међу просторе критичког промишљања друштва и околине чији смо део. Тако је аутор текста у појму који долази из савремене политичке теорије видео потенцијал за објашњење појединачних јавних иступања. И овај пример указао је на присуство оквира директног супротстављања, те је потврђено да термин „стабилократија" има значајан потенцијал као инструмент критике, без обзира на тему поводом које се *примењује.*

4.4. Субјекти и објекти извештавања о стабилократији

Субјекти и објекти медијских садржаја јесу активни и пасивни учесници у медијским садржајима, они који говоре (субјекти), односно они о којима се говори (објекти). Медијски субјекти „имају прилику да говоре, односно да се њихове изјаве цитирају или интерпретирају, па самим тим њихови ставови у великој мери утичу на формирање јавног мњења у вези са одређеном темом".[21] Субјекти медијског извештавања о стабилократији могу се у основи поделити на четири групе – опозиција, позиција, аналитичари и текстови без саговорника. То значи да је медијско представљање стабилократије конструисано на основу ставова представника две политичке струје и аналитичара, као и ставова новинара изнетих у ауторским текстовима.

Резултати истраживања о субјектима у извештавању о стабилократији показују да су доминантни субјекти представници опозиције. Они се јављају у 50% текстова и као такви одређују водеће медијске оквире на основу којих је стабилократија представљена у медијским садржајима, чиме директно утичу на обликовање дискурса о стабилократији. Представници позиције јављају се у мањем броју текстова, тек у 10% текстова од укупног узорка, а иступи о стабилократији код текстова где је позиција у улози субјекта најчешће се јављају као одговор на претходне јавне наступе опозиције у овом контексту.

21) Дејан Пралица, „Европа и европеизација – компаративна анализа извештавања штампаних и електронских медија у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Македонији и Србији", *Европа овде и тамо: Анализа дискурса о европеизацији у медијима Западног Балкана*, Филозофски факултет, Нови Сад, 2013, стр. 76.

Графикон 2. Субјекти извештавања о стабилократији

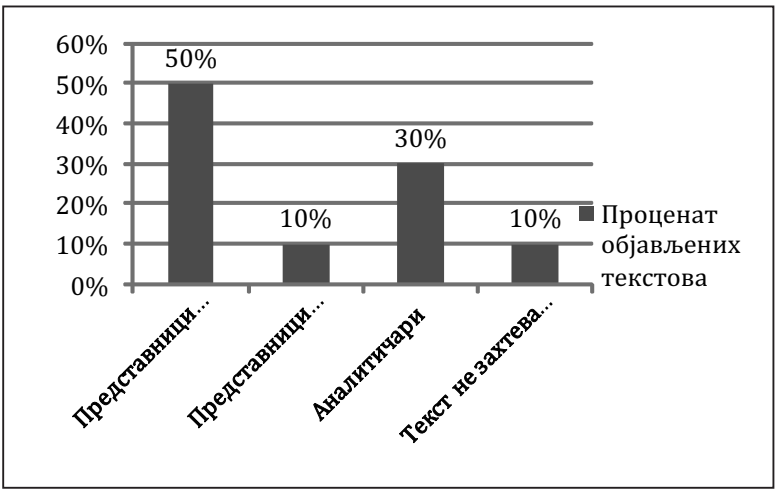

Извор: ауторски истраживачки корпус прикупљен за потребе овог рада

Медијски објекти представљају „оне личности или институције о којима субјекти говоре, односно о којима износе неке своје ставове (позитивне или негативне)".[22] У обраћању субјеката које чине представници опозиције, доминантни објекти јесу представници позиције, тачније актуелни председник Републике Србије Александар Вучић. У том смислу, стабилократија као појам обезбедила је опозицији аргументацију за критику актуелне власти, односно за упућивање протеста на бројне активности позиције, од обезбеђивања изборних услова и угрожених слобода медија, до водећих питања из области спољне политике. С друге стране, у медијском обраћању на тему стабилократије, у улози представника позиције, актуелни председник државе не наводи конкретне објекте, већ се супротставља свеукупној медијској представи о стабилократији; пример за то је следећа изјава:

Такође, како је приметио, не разуме подругивање у смислу навођења, рецимо, да је у Србији на власти стабилократија, што је нешто на тему демократије, али у суштини реч је о стабилности, а у томе нема ништа лоше. „Вечерње новости", 10.07.2017.

Када је у питању вредносни однос субјеката према стабилократији, резултати истраживања указују на податак да опози-

22) Дејан Пралица, „Европа и европеизација – компаративна анализа извештавања штампаних и електронских медија у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Македонији и Србији", нав. дело, стр. 77.

ција има јасно изражен негативан став о стабилократији, позиција је подељена и изражава и негативан и неутралан став, док аналитичари и новинари заузимају претежно неутралан став, опредељујући се управо за положај који је неопходан да се сагледају сви углови теме.

4.5. Дискурсне стратегије

Како је раније у раду наведено, намера овог академског истраживања је да покаже како се посредством дискурсних стратегија конструишу водећи наративи о стабилократији на интернет порталима у Србији. У том смислу, извршена је критичка анализа дискурсних стратегија у оним медијским садржајима који су издвојени током процеса мониторинга медија.

У току процеса информисања, медији непрестано прибегавају низу стратегија за комуницирање са публиком. Медијске дискурзивне праксе зависе од дискурсних стратегија које су активно у употреби и које, као такве, представљају важно поље за истраживање у области истраживања и анализе медијских садржаја. Дискурсне стратегије дефинишу се као стратегије комуникације међу људима и у контексту медијске комуникације односе се на специфичне стратегије којима се различити медијски актери служе у комуникацији са јавношћу.[23] Учесници у интерперсоналној или групној комуникацији „праве стратешке изборе кроз одлуке када да говоре, када да пусте друге да говоре, шта да кажу и како то да кажу".[24] Тако и медији, при свакодневном информисању, врше изборе одређених дискурсних стратегија и тако обликују медијске садржаје у којима фаворизују одређену тему, фокус, угао посматрања и контекстуализацију.

Избором одређених стратегија медији омогућавају видљивост одређених тема, смештају тему у жељени фокус, одређују у ком периоду ће нека информација бити у јавности и колико би требало да буде актуелна.

При критичкој анализи дискурса издвојених текстова уочене су четири доминантно присутне дискурсне стратегије. Међу издвојеним дискурсним стратегијама јесу две стратегије познате из досадашњих истраживања медијских садржаја. Реч је о дискурсној стратегији *директне осуде* и дискурсној стратегији *теорија завере*. Поред већ конципираних дискурсних

23) Marilyn Walker, "Discourse and Deliberation: Testing a Collaborative Strategy", *Coling '94*, Volume 2, Kyoto, 1994, стр. 1205-1211.

24) Исто, стр. 1205.

стратегија, уочене су и именоване две нове стратегије које су карактеристичне за предмет и тему истраживања, а то су: дискурсна стратегија *аналитички приступ* и дискурсна стратегија *дежурни кривац*.

Дискурсна стратегија *директна осуда* доминира у текстовима који се односе на осуду рада владајућих структура од стране опозиције. Све изјаве које се односе на стабилократију заправо јесу директна критика упућена позицији и у том смислу, појам „стабилократија" послужио је као својеврстан алат за протест против власти:

Јасно сам рекао да подршка европских званичника европском путу Србије не сме да буде подршка накарадној стабилократији какву је успоставио Вучић. Блиц, 26.08.2017.

Дискурсне стратегије *теорија завере* и *аналитички приступ* уочене су у текстовима који се односе на покушај дефинисања појма стабилократије са донекле теоријског и истраживачког становишта. У том смислу, поједини аналитичари у текстовима дефинишу стабилократију као посебан облик угњетавања мањих држава од стране великих светских сила, док други истичу различите карактеристике стабилократије, покушавају да дефинишу настанак појма и слично:

1. *Термин је изведен из латинске речи stabilis, што значи чврст и грчке речи kratia – владати.* „БК", 14.08.2017.

2. *Аранжмани са балканским 'стабилократијама' у комбинацији са формалним изискивањем на ЕУ-интеграцијама је дакле утакмица, говорећи фудбалским жаргоном, коју тренутно посматрамо. Проблем у тој утакмици на страни домаће екипе је да 'стабилократије' тендирају ка ауторитаризму који урушава цијела друштва и директно негира вриједности ЕУ те дугорочно не гарантују стабилност, што смо видјели са системом Николе Груевског у Македонији. Дакле, политика толерисања 'стабилократија' може појачати ниво потенцијалног и реалног насиља у земљи и региј*и, „Слободна Европа", 05.07.2017.

3. *Запад је постао саучесник у кршењу принципа владавине права, поделе власти, слободе медија и борбе против корупције.* „БК", 14.08.2017.

4. *Нови појам стабилократија описује проблем који није нов на простору Балкана, наводи Кроши, подсећајући и да су западни лидери у једном тренутку и Слободана Милошевића видели као део решења, а не део проблема.* „Блиц", 21.09.2017.

Дискурсну стратегију *дежурни кривац* могуће је детектовати у готово свим анализираним текстовима, јер је појава коју означава појам „стабилократије" стављена управо у позицију *кривца* који нарушава демократски систем једне државе, па и читавог региона. Стабилократија се третира као изразито негативан појам, а феномен који он означава као нешто што је неопходно медијски осујетити свим снагама; а с друге стране овај појам је сам по себи погодан за напад на непријатељски терен, односно за упућивање критике супротстављеном појединцу или групи:

1. *Све док стабилократија буде била једина замислива друштвена реалност, Миливојевићу неће понестати читалаца, а ни стабилократском режиму гласача.* „Пешчаник", 26.07.2017.

2. *На дуже стазе, стабилократија прети да постане рецепт за нестабилност.* „Курир", 30.06.2017.

3. *Морамо се ослонити на притисак јавности, да скренемо пажњу међународним институцијама попут ODIHR и Савета Европе и уверимо их да је стабилократија по цену слободе и демократије пут у пропаст целог друштва.* „Данас", 30.07.2017.

5. ЗАКЉУЧАК

Анализа извештавања интернет портала у Србији о стабилократији јасно показује да интернет портали предњаче у извештавању о новим политичким појавама, посебно када је реч о темама које су представљене у контексту горућих унутрашњих и спољних политичких питања (Косово и Метохија, мигрантска криза, изборни процес, расцеп опозиције и друго). Наиме, електронски медији у Србији, који су под великим економским утицајем извршне власти, нису стабилократији отворили медијски простор. Ни Јавни сервис, ни приватне телевизије са националном фреквенцијом, нису, у периоду спровођења истраживачког процеса, организовали ниједну телевизијску дебату или сучељавање, како политичара, тако и стручњака из академске јавности, на тему стабилократије. У току истраживања закључено је да су портали, у највећој мери, уочили важност ове теме када је достигла одређени ниво популарности на друштвеним мрежама. Пратили су извештавања иностраних портала, а затим уводили појам стабилократије у сопствене медијске садржаје. Као што је речено, њихове колеге из телевизијских редакција нису биле инспирисане популарношћу стабилократије на друштвеним мрежама. Тиме је потврђена теза раније спроведених истраживања да „новинари у Србији реагују на активизам

на друштвеним мрежама, тако што их најчешће занима оно што се на њима пласира, али те информације не пласирају тако лако у медијском простору".[25]

У раду се образлаже популаризација појма стабилократија на интернет порталима у Србији и начини конструкције дискурса о стабилократији у конкретном друштвено-политичком контексту у Србији. Према резултатима истраживања, стабилократија је, од тренутка када је скован овај термин, крајем 2016. године, доспела у жижу интересовања интернет портала на глобалном нивоу, а посебно у локалној онлајн сфери Србије. Значајно медијско интересовање за стабилократију узроковано је политичким контекстом у Србији, тачније дугогодишњим процесом приступања Србије Европској унији и односом унутрашњих политичких снага у држави. Наиме, како је већ назначено, термин „стабилократија" настао је као погодан за описивање пожељног вида вођства у државама које на одређени начин *преговарају и тргују* са Европском унијом. Стабилократски владари налазе се у вакууму између државе у којој су на власти и ЕУ која неуморно износи низ политичких захтева пред те вође (испуњавање таквих захтева најчешће је главни услов за напредак у преговорима за приступање ЕУ). Тако конципирана, стабилократија је омогућила медијским актерима у Србији (углавном представницима опозиције) да *жонглирају* овим термином, користећи га као средство за постизање одређених медијских ефеката ради испуњавања дугорочнијих политичких циљева.

Новинари водећих онлајн портала у Србији, једни за другима, заинтересовали су се за ову тему и сместили је у три доминантна оквира: аналитички, сензационални и оквир директног супротстављања. Ови медијски оквири у највећој мери су одредили начин медијског представљања стабилократије. Наслови текстова углавном су се ослањали на сензационализам и позивали читаоце да што пре приступе читању вести. Део медијских садржаја одликовао је аналитички приступ који укључује истраживање о појму, консултовање аналитичара из области политичке теорије и пружање шире слике о конкретном појму; текстови шематизовани према аналитичком оквиру налик су изворном медијском аналитичком извештају о стабилократији који је објављен у британском „Економисту". Издвојени оквир директног супротстављања подразумева глас опозиционих личности које употребљавају појам стабилократије како би критиковали потезе актуелне позиције, али укључује и отворене новинарске критике медијских наступа појединаца

25) Милица Јевтић, „Употреба и злоупотреба: ефекти грађанског новинарства у медијима у Србији", *Српска политичка мисао*, број 2/2017, год. 24, vol. 56, стр. 63.

кроз основна полазишта о стабилократији. Овде је важно указати на потенцијал стабилократије као медијске теме и подсетити да је неопходно развити и друге оквире извештавања о овој теми, јер су основни задаци медија да „одрже разноврсност, отвореност, да истражују, да покушају да успоставе равнотежу и објективност".[26] Поред тога, овим истраживањем су потврђене све присутније одлике медијског извештавања на интернет порталима. Резултати истраживања указали су на присуство краткорочно популарних тема, оних које *узбуне* мреже и ширу јавност, а затим утихну. Потврђена је слика о глади онлајн медија за сензацијама које обезбеђују успех у све тежој трци за профитом.

Осим на основу поменутих медијских оквира, текстуални контекст употребе појма „стабилократија" на интернет порталима, конструисан је посредством четири дискурсне стратегије: директна осуда, теорија завере, аналитички приступ и дежурни кривац. Тиме је утврђено да је медијски дискурс о стабилократији заснован на директној осуди пракси стабилократије од стране опозиције и позиције у Србији, као и консултованих аналитичара; на стратегији која подразумева представљање стабилократије као наметнуте од стране моћних држава са Запада и на константном постављању стабилократије у положај дежурног кривца за све што је негативно и непожељно у актуелном политичком тренутку.

Ова анализа, јасно је, није свеобухватни преглед медијских садржаја у Србији, већ је реч о усмереном истраживању које указује на одлике медијског представљања стабилократије у одређеној медијској сфери и на важност контекста у којем се ова тема јавља. Закључено је да политички контекст у Србији и актуелне геополитичке прилике у региону значајно утичу на доминантне медијске представе о стабилократији, чинећи је концептом погодним за одмеравање политичких снага опозиције и позиције, као и за индиректно преговарање на нивоу међународне политике (већ објашњен однос Србије и Европске уније). Узимајући у обзир важност контекста у којем се одређена тема обликује, даља учесталост медијског представљања стабилократије највероватније ће зависити од самог концепта политике коју ће Европска унија спроводити према Србији, при чему ће свако даље одлагање уласка Србије у Унију ојачавати овај појам и уз то га чинити погодним за унутрашњу политичку борбу.

26) Џон Лојд, *Шта медији раде нашој политици*, Самиздат Б92, Београд, 2008, стр. 172.

ЛИТЕРАТУРА

Бер Вивијен, *Увод у социјални конструкционизам,* Zepter Book World, Београд, 2001.

Бешић Милош (приредио), *Медија мониторинг политичке комуникације интернет портала у Србији*, Факултет политичких наука, Београд, 2016.

Закон о јавном информисању и медијима, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 83/2014.

Јевтић Милица, „Употреба и злоупотреба: ефекти грађанског новинарства у медијима у Србији", *Српска политичка мисао*, број 2/2017, год. 24, vol. 56, стр. 49-68.

Лакоф Џорџ, „Уоквиривање – како повратити јавни дискурс", *Моћ и медији*, (приредили: Јован Чекић, Јелисавета Благојевић), Београд: ФМК, 2012, стр. 167-193.

Лојд Џон, *Шта медији раде нашој политици*, Самиздат Б92, Београд, 2008.

Пешић Јелена, Пешић Милена, „Унапређивање демократских капацитета медијске комуникације и критичка анализа дискурса", *Политичка ревија*, бр. 4/2011, година 10, вол. 30, стр. 467-490.

Пешић Милена, Новаковић Александар, „Медијска производња значења: критика једног редукционистичког поимања релације медији – порука – јавност", *Српска политичка мисао*, број 1/2011, год. 18, vol. 31, стр. 115-138.

Пралица Дејан, „Европа и европеизација – компаративна анализа извештавања штампаних и електронских медија у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Македонији и Србији", *Европа овде и тамо: Анализа дискурса о европеизацији у медијима Западног Балкана*, Филозофски факултет, Нови Сад, 2013, стр. 73-81.

Фиск Џон, *Популарна култура*, Београд: Clio, 2001.

Фуко Мишел, *Археологија знања*, Плато, Београд, 1998.

Entman Robert, "Framing: Towards Clarification of a Fractured Paradigm", *Journal of Communication*, 43 (4), 1993, стр. 51-58.

Gitlin Todd, *The Whole World is Watching: Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left*, University of California Press, CA: Berkeley, 1980.

Kmezic Marko, Bieber Florian, *The Crisis of Democracy in the Western Balkans. An Anatomy of Stabilitocracy and the Limits of EU Democracy Promotion*, Balkans in Europe Policy Advisory Group, 2017.

Pavlovic Srdja, *Montenegro's 'stabilitocracy': The West's support of Đukanović is damaging the prospects of democratic change*, Internet: http://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2016/12/23/montenegros-stabilitocracy-how-the-wests-support-of-dukanovic-is-damaging-the-prospects-of-democratic-change/, 25/09/2017.

Van Dijk Teun, *Discourse and Power*, Palgrave, Houndsmills, UK, 2008.

Walker Marilyn, "Discourse and Deliberation: Testing a Collaborative Strategy", *Coling '94*, Volume 2, Kyoto, 1994, стр. 1205-1211.

Danica Cigoja Piper

MEDIA FRAMING OF STABILITOCRACY IN NEW MEDIA IN SERBIA

Resume

This paper analyses media approach to the concept of stabilitocracy on the internet portals in Serbia. The aims of the paper are to provide an insight into the media framing of stabilitocracy on the internet portals as increasingly dominant channels of information, pointing to the dominant media frameworks and narratives about stability, and also presenting the observed discourse strategies in media content. Content analysis and critical analysis of discourse strategies include media content about stabilitocracy that was published on the internet portals in Serbia in 2017.

The theme of the stabilitocracy was in the main focus in 40% of sampled texts, which means that 9 texts out of 20 texts were dedicated exclusively to stability. The research has shown that the relationship between the texts in which the stabilitocracy is in the main focus and the texts in which it is a secondary topic is approximate. Namely, near 45% of the texts of the stabilitocracy have been processed as a secondary topic, most often with the reporting on European integration and internal politics of Serbia.

The research results point to the three dominant media frameworks in the presentation of stability: analytical, sensational and the framework of direct opposition. The leading narratives about stabilitocracy, which were constructed on the basis of four discourse strategies, are: direct conviction, conspiracy theory, analytical approach and duty culprit. It is established that the media discourse on stabilitocracy is based on a direct condemnation of the practice of stabilization by the opposition and the position in Serbia, as well as consulted analysts; on a strategy that implies the introduction of stability as imposed by the great political powers and the constant establishment of stabilitocracy in the position of the duty culprit for anything that is negative and undesirable in the current political moment.

Focusing on the media landscape in Serbia, the research also points to the importance of the role of new media in the political strug-

gle of the opposition and the position at the current political and historical moment – the scene of political media clashes is thus formed in the areas provided by internet portals and that change shows that the significance of new media becomes stronger. In addition, this outcome of media and political action needs to be re-examined and reminiscent of the aforementioned role of the media – it has to be the channel of free reporting, without the pressure of political currents. As a theme, in such a system of information, stabilitocracy would retain the conquered media space, but through a more objective discourse, the one that arises for the purpose of informing rather than conquering the position of power.

Keywords: stabilitocracy, media framing, discourse, discourse strategies, internet portals in Serbia

* Овај рад је примљен 18. октобра 2017. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.

УДК 316.774:316.653-053.81(497.11)]:930.85(497.115)
DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.14
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2018.
год. 25. vol. 59
стр. 265-278

Миљојко Базић
Факултет за културу и медије, Мегатренд универзитет, Београд

Војислав Тодоровић
ОШ „Душан Дугалић“, Београд

МЕДИЈИ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА СТАВОВЕ ОМЛАДИНЕ СРБИЈЕ О КУЛТУРНОМ НАСЛЕЂУ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Сажетак

Предмет истраживања овог рада односи се на утицај медија на формирање ставова омладине Србије о очувању културног наслеђа на Косову и Метохији. У раду се прво објашњава медијска политика и њен значај за очување културног наслеђа. Затим се разматра појам ставова и начин на који се они формирају код младих људи под утицајем друштвене средине, као и на који начин сами медији утичу на промену ставова. Потом се сагледава значај социолошких и комуниколошких теорија, и њихове улоге у схватању утицаја медија у различитим друштвеним околностима.

Циљ истраживања представља анализа извештавања српских медија о културном наслеђу на Косову и Метохији, ради проучавања њиховог утицаја на ставове омладине. На крају се приказују резултати, до којих смо дошли путем методе испитивања, о томе како медији и медијско извештавање утиче на омладину и њихове ставове о културним наслеђу на Косову и Метохији.

Кључне речи: медији, ставови, омладина, културно наслеђе, Косово и Метохија

1. УВОД

Проучавање утицаја медија на ставове омладине Србије о културном наслеђу на Косову и Метохији и проналажење путева за његово очување у склопу савремених европских интеграција, важније је него икада. Проучавање треба да има два правца. Један правац треба да иде према прошлости, други према будућности. Прошлост треба схватити као поучну и подстицајну ради бољег разумевања будућности.

Правац ка будућности треба да уважи „реалност да Срби живе у демократској Европи и стога треба да се прилагоде и укључе у све интеграционе и демократске токове којима тежи Европа. Срби треба да нађу своје право место у Европи и свету јер су им током историје дали велики допринос како на културном, тако и на цивилизацијском пољу. Најбољи пример за то су средњовековни споменици културе који немају само националну, већ европску и светску вредност, са једне стране и са друге стране Европу и свет су задужили својим делима многи Срби од којих се посебно истичу Никола Тесла, Милутин Миланковић и Михаило Пупин. Њихова дела су од непроцењивог значаја за цивилизацијски напредак човечанства.“[1]

Културно наслеђе својим трајањем кроз векове, на најбољи начин сведочи о свим особеностима српског народа; о његовом националном узлету у средњем веку, потом националном паду и ропству под Турцима. Културно наслеђе сведочи и о поновном националном узлету и државном препороду током 19. и првој половини 20. века и прекиду континуитета у националном идентитету након Другог светског рата. Културно наслеђе сведочи о свим најзначајнијим догађајима из српске историје и тако омогућава омладини да сазна какав је била српска култура у прошлости, који су били њени путеви развоја и очувања и како данас омладина гледа на сопствену културу.

Зато у сагледавању улоге медија у изградњи ставова омладине о културном наслеђу, културно наслеђе треба посматрати двојако: као део културе који богати српски национални простор и као елемент који утиче на формирање одређених особина личности. Култура даје основна обележја наслеђу. Она је граничник који одређује да ли је нешто добро или лоше, да ли богати и хуманизује национални живот или тежи његовом назадовању и дезинтеграцији.

Културним наслеђем се обезбеђује преношење тековина између различитих генерација, чиме претходне генерације саопштавају новим своја достигнућа, сазнања и идеје. Оно представља одређену друштвену средину коју свака индивидуа затиче приликом рођења као свет који има одређено значење и одређена правила, којима се прилагођава. Оно одсликава у целости човеков развој, његове културне особености, које је схватао, прихватао и са њима живео у одређеном историјском периоду. Као такво, оно представља нераскидиви део историјског развоја нације, оно је сведок свих

1) Миљојко Базић, *Идентитет и културно наслеђе Срба*, Научна КМД, Београд, 2007. стр. 8.

њених значајних материјалних и духовних тековина, без којих нација не би могла постојати ни у најједноставнијим облицима своје организације. Културно наслеђе, зато, нема само задатак да споља делује на омладину, већ и да је покреће изнутра у смислу њеног духовног богаћења.

Када се анализирају медијска и културна политика у Републици Србији у последњих двадесет и пет година, уочава се да на том плану не постоји јединство и континуитет. Медијска политика наше земље последњих деценија XX века била је окренута искључиво очувању једне идеологије. Међутим, ни од демократских промена 2000. године културна политика у Републици Србији није била у складу са очекивањима оних који су највише желели промене. Иако су Министарство културе и Министарство посвете Републике Србије најодговорније институције за развој деце и омладине у правцу усвајања културних вредности и што бољег познавања сопствене историје и културног наслеђа, култура није добила ону улогу која јој истински и припада у друштву. Једина област културне политике којој се држава Србија у одређеном степену посветила јесте одбрана националних интереса у оквиру Унеска ради заштите културног добра на простору КиМ под покровитељством УН.

Наравно, не можемо а да не поставимо питање да ли је ова културна политика везана за очување културног наслеђа, у вези с политичким преговорима које Влада Републике Србије води с привременим институцијама у Приштини?[2] Одговор би могао да буде позитиван, јер се у случају културних вредности на КиМ не може направити разлика између националне, културне и медијске политике.

2. УТИЦАЈ МЕДИЈА НА ФОРМИРАЊЕ СТАВОВА

На формирање ставова утичу многобројни чиниоци, као што су: породица, образовне-васпитне институције, социјална средина, припадност одређеној друштвеној групи, мас-медији итд. „Многи аутори се слажу да су данас медији најодговорнији за слику младих о свету, да је њихова улога значајнија и од улоге породице, школе и других институција, да својим садржајима креирају свакодневни живот и утичу на обликовање гледишта, мишљења, ставова и понашања.“[3] Медији имају ту моћ јер су њихови садржаји врло препознатљиви, исказани језиком који је разумљив и занимљив широкој

2) Према резолуцији УН 1244 у Покрајини од јуна 1999. године привремену власт надзиру саме Уједињене нације, а безбедност на самом терену и очување српског културног наслеђа поверено је трупама КФОРА.

3) Olivera Gajić, Biljana Lungulov, „Uticaj masovnih medija na moralne vrednosti darovitih“, u zborniku: *Darovitost i moralnost* (priredili: Grozdanka Gojkov, Aleksandar Stojanović), br.

маси. Из широке масе млади се издвајају и препознају као циљна група која најбрже и најлакше прихвата такве медијске садржаје. „У таквој ситуацији, питање којим треба да се бавимо јесте да ли постоји неки начин на који можемо ублажити утицаје медија? Односно како оспособити младе да медијским садржајима приступају критички, да развију свој став и дистанцу према информацијама које чују и виде, јер су оне неретко идеолошки обојене и носе одређене поруке, које, ако се критички не прихвате, могу да изазову различите облике понашања које није у складу с моралним и етичким начелима друштва.“[4]

Младу особу треба да посматрамо као појединца или као личност која се препознаје по сопственим вредностима, веровањима, ставовима, начину обраде информација из спољашње средине итд. То значи да млада особа поседује некакав сопствени систем вредности, који је издваја и разликује од других особа њој сличних. Различитости условљавају да се млади људи на различит и селективан начин излажу масовном комуницирању. Селективно излагање медијима, попут: читања књига, читања дневних новина, слушања радио-програма или гледања различитих телевизијских канала, доводи до задовољавања одређених информативних, образовних, забавних или културних потреба. Самим тим, док се селективно излаже масовним медијима, појединац селективно опажа и селективно памти садржај који се пласира преко мас-медија. То важи и за младе генерације у Србији које прате „савремене токове информисања, окрећући се више новим медијима. Оно што је за нас важно јесте питање да ли различити видови информисања индукују различите ставове што би била логична и интуитивна претпоставка.“[5]

Утицај телевизије на социјално и емоционално понашање омладине већ више деценија је нешто чиме се бави научна јавност. „Обимна, интензивна и методолошки разноврсна истраживачка пракса, о којој јасно сведочи више од две хиљаде реализованих емпиријских студија различитог истраживачког дизајна, превасходно је усмеравана на изучавање различитих аспеката негативних ефеката телевизије, док је разматрање позитивних утицаја телевизијских садржаја углавном остајало изван систематског интересовања научника и истраживача.“[6]

Једно од најзначајнијих истраживања које се бавило утицаји-

17, Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača, Вршац, 2012, стр. 335–347.

4) Исто.

5) Иван Радосављевић, Никола Јовић, „Због чега расте евроскептицизам: ставови младих према Европској унији“, *Српска политичка мисао*, vol. 53, бр. 3/2016, стр. 111.

6) Branislava Popović Ćitić, „Pozitivni uticaji televizijskih sadržaja na emocionalno i socijalno

ма телевизије на ставове, веровања и перцепције гледаоца је истраживање познатог америчког научника Џорџа Гербнера. „Пројекат 'културни индикатори' је део тридесетогодишњег истраживања које је имало за циљ да утврди у којој мери телевизијски програми утичу на формирање представа о свету код публике. У Гербнеровој терминологији разликују се две категорије гледаоца у зависности од времена које посвећују гледању телевизије. 'Тешки' гледаоци, који четири и више сати дневно гледају телевизију, и 'лаки' гледаоци, који мање од четири сата дневно посвећују телевизијским програмима.“[7]

Истраживање Снежане Радић и Драгане Милић показује да телевизија подстиче агресивност код деце, као пример наводе, ако дете гледа филм непримерен његовом узрасту, побркаће стварност с маштом и почеће да мисли како оно што могу ликови из филма може и оно (да лети, буде убијено па оживи и сл.)... „Гледајући телевизијски стил живљења, облике понашања, стил облачења и начине опхођења, деца без размишљања то прихватају и опонашају, удаљавајући се тако од свог система вредности, своје културе и идентитета.“[8] И друга многобројна истраживања указују на међусобну повезаности и узајамност између масовних медија и друштвене стварности.

3. ОДНОС КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ И МЕДИЈА ПРЕМА КУЛТУРНОМ НАСЛЕЂУ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Колико је културно наслеђе присутно у „свести једне нације пре свега зависи, од научне спознаје вредности културног наслеђа и њихове практичне примене у свакодневном васпитно-образовном и културно-забавном животу. Ако нема адекватне научне спознаје или практичне примене, онда њихова вредност губи на значају и супротно. У том односу према културном наслеђу види се не само однос нације према својој прошлости, већ и однос према садашњости, а назире се и однос према будућности. У том односу може се видети да ли нација има континуитет или дисконтинуитет у свом развоју.“[9]

ponašanje dece“, *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, Beograd, br. 1/2012, стр. 123–145.

7) Ивана Ђерић, Рајка Студен, „Стереотипи у медијима и медијско описмењавање младих“, *Зборник Института за педагошка истраживања*, Београд, бр. 2/2016, стр. 456–471.

8) Снежана Радић, Драгана Милић, „Утицај телевизије и филма у естетском, етичком и моралном смислу на развој деце“, *Бијељински методички часопис*, бр. 3/2016, стр. 112–128.

9) Миљојко Базић, Добринка Вељковић, Александар Базић, „Глобализација и културно

Да би се разумела „улога културног наслеђа у идентификацији, морамо културно наслеђе посматрати као чиниоца који утиче на изградњу личности. Личност се укључује у националне токове и њен историјски континуитет, тако што преузима акумулиране тековине културе представљене у културном наслеђу и помоћу њих развија пожељне односе и делатности. При томе индивидуа се суочава са питањем: које су то најпознатије вредности културног наслеђа којем припада? Да би одговорила она мора да има известан оквир оријентације у који спадају одређена знања, веровања, вредности, правила и норме културног наслеђа.“[10]

Без разумевања правих вредности у процесу формирања личности „будући грађанин неће бити у стању да независно расуђује, јер ће лако падати под утицај средстава масовних комуникација које контролишу и усмеравају ка остваривања сопствених циљева разних економских и политичких структура.“[11] Масовни медији као део „медијског система имају највећи утицај на друштвене групе, које као масовна публика имају своју одређеност у карактеристикама масовног комуницирања.“[12] Та сазнања се данас у многоме користе како би се што лакше и што успешније утицало на примаоце порука мас-медија. „Зато су у савременим информатичким и глобализацијским токовима мас-медији тако утицајно средство у креирању слика о спољашњем свету међу примаоцима порука. Они утичу на формирање вредносних система, ставова или и стереотипа, који се касније одражавају на свакодневни живот и понашање грађана.“[13] Ако се пође од претпоставке „да свесно сазнање чини покретачку снагу друштвеног преображаја, то може пружити перспективу и за колективни идентитет у Србији данас“[14] који треба да има што веће упориште у културним вредностима, које су уткане у културном наслеђу на Косову и Метохији.

наслеђе Срба у иностранству“, у зборнику: *Очување и заштита културно историјског наслеђа Србије у иностранству* (III), Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2011, стр. 101.

10) Миљојко Базић, Александар Базић, „Идентификација и културно наслеђе – интердисциплинарни приступ“, у зборнику: *Очување и заштита културно-историјског наслеђа Србије у иностранству* (IV), Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2012. стр. 52.

11) Радослав Гаћиновић, „Институционални оквири политичке доминације“, *Српска политичка мисао*, vol. 55, бр. 1/2017, стр. 18.

12) Мирко Милетић, Невена Милетић, *Комуниколошки лексикон*, Мегатренд универзитет, Београд, 2012, стр. 173.

13) Татјана Лазаревић, Ивана Аритоновић, „Тема као ефективни медијски рам у западним масмедијима – ефекат о стварању и у одржавању негативних стереотипа о Србима са севера Косова и Метохије“, *Социолошки преглед*, бр. XLV/2004, стр. 531–560.

14) Јелена Ђурић, „Колективни идентитет у Србији данас“*, Српска политичка мисао*, vol. 54, бр. 4/2016, стр. 46.

Колики и какав утицај медији су имали или данас имају на идентитет и понашање човека, постоје различита виђења и има неколико доминантних теорија: од оних да медији снажно утичу на друштво, преко других да су медији обичан одраз друштвених дешавања, пре последица него узрок, до тога да се њихов однос посматра као интерактиван и цикличан, без јасног извора утицаја.[15]

Развијајући социокултуролошке теорије о медијима, Ноам Чомски (*N. Chomsky*) поставља многа важна питања од којих издвајамо: Каква је улога медија у ширем друштву? Чомски наводи да медији људе одвлаче од битних ствари. Он издваја многе начине манипулације путем медија као што су: преусмеравање пажње с важних проблема на неважне, стварање одређених друштвених проблема не би ли људи лакше прихватили ограничавање слободе; употреба дечјег језика у обраћању одраслима, чиме се постиже да порука има снажније дејство на људе; стварање раздора између образовних слојева итд. Тако Чомски закључује да се медији у многоме ослањају на психологију не би ли што вештије и што моћније утицали на масовну публику и на тај начин омогућили владарима да што успешније остварују свој систем владавине.[16]

Дакле, медијима масовног комуницирања се дисеминирају одређени културни садржаји који су везани за културне вредности и који су као такви усклађени с преовлађујућим вредносним системом, нормативним поретком и доминантним културним обрасцем у друштву, а све то истовремено обезбеђују њихов идеолошки и економски опстанак.[17] Зато се однос медија и културе у савременом друштву све више продубљује и прожима. О томе говори и пише и руски лингвиста Александар В. Чернов (А. В. Чернов): „Медиј-култура је толико очекивани и очевидни термин да је укључен у комуникацијску и културолошку праксу, а такође неприметно и без видљивих отпора и у широку културну свест. То не може а да не изазове извесну опрезност.“[18] У ком степену ће бити опрезност у многоме зависи од медијског система и његовог места у служби културне политике. Културну политику тешко је, како наводи Бранко Прњат, одвојити од политике државе. Наиме, он каже да се „у културној политици преламају [се] друштвене, политичке и идеолошке супротности савременог света; одражавају се битни циљеви

15) Зоран Јефтовић, Зоран Арацки, „Медијски утицаји, политичке елите и друштвена моћ у Србији на почетку 21. века“, *Култура полиса*, бр. 15/2011, стр. 159–176.

16) Noam Čomski, *Deset strategija manipulacije ljudima*, Internet, http://www.medijskapismenost.net/dokument/comski:-Deset-strategija-manipulacije-ljudima. 24/12/2017.

17) Мирко Милетић, Невена Милетић, *Комуниколошки лексикон*, нав. дело, стр. 173.

18) Александар Валентинович Чернов, *Трагање за културним идентитетом – фактор медија*, Прометеј, 2007, Београд, стр. 79.

друштвеног развоја и политичких борби; одсликава се укупна позиција, слобода или стваралаштво човека; рефлектује се свакодневни живот у безброј видова."[19] Можемо рећи и да се културном политиком задовољавају културне потребе одређених друштвених група. Да ли ће те потребе наћи места и у медијским садржајима, првенствено зависе од модела културне политике дате државе, која се преко масовних медија представља масовној публици.

4. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Научни циљ истраживања огледао се у описивању, откривању и објашњењу узајамних веза и односа који постоје између културног наслеђа на Косову и Метохији и ставова омладине Србије о њиховој важности и очувању. У истраживању су коришћене следеће методе: метода испитивања, метода анализе садржаја, статистичка метода, метода индукције и дедукције. Као техника испитивања коришћено је анкетирање. Као инструмент испитивања коришћен је анкетни лист. Истраживање је извршено у три универзитетска града у Србији и то у: Београду, Новом Саду и Нишу. Испитивањем је обухваћено 278 испитаника оба пола (48% мушког и 52% женског пола).[20]

За потребе овог рада приказаће се како Политика, Вечерње новости, Блиц и Курир извештавају о очувању културног наслеђа на КиМ; како млади оцењују утицај медија на њихово интересовање за културно наслеђе на КиМ; као и да ли интересовање младих за културно наслеђе на КиМ зависи од тога колико медији извештавају о тој теми. Генерална хипотеза од које се пошло у истраживању гласи: *Што је чешће и објективније извештавање медија о културном наслеђу на КиМ, то су ставови које омладина Србије формира о очувању културног наслеђа на КиМ позитивнији, и супротно*.

5. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Штампани медији као што су Политика, Вечерње новости, Блиц и Курир различито извештавају о очувању културног наслеђа на КиМ. Према резултатима истраживања највише испитаника је

19) Бранко Прњат, *Увод у културну политику*, Стилос, Нови Сад, 2006, стр. 49.

20) Истраживање је рађено за потребе докторске дисертације др Војислава Тодоровића под називом *Утицај медија на ставове омладине Србије о очувању културног наслеђа на Косову и Метохији*. Докторска дисертација је одбрањена на Факултету за културу и медије у Београду.

задовољно Политиком, нешто врло мањим процентом је задовољно Вечерњим новостима, док је Блицом и Куриром релативно мали број задовољних. И ако је највише задовољних са Политиком, резултати истраживања указују да тај лист не даје онај допринос очувању културног наслеђа који би требао да има један такав лист од националног и културног значаја.

Извештавањем *Политике* о културном наслеђу на Косову и Метохији у потпуности је задовољно 9,9% испитаника; углавном је задовољно 20,1% испитаника; незадовољно је 17,9% испитаника, док је у потпуности незадовољно 19,8% испитаника. Највећи број испитаника, њих 32,2%, нема став по овом питању. Резултати указују да је нешто мање од једне трећине испитаника који су на било који начин задовољни тиме како Политика пише о културном наслеђу на Косову и Метохији. С друге стране која је негативна, имамо скоро једну трећину испитаника који су незадовољни и једну трећину испитаника који немају став по овом питању.

Нешто слабији резултати су код Вечерњих новости. Њиховим извештавањем о културном наслеђу на Косову и Метохији у потпуности је задовољно 8,8% испитаника; углавном је задовољно 23,8% испитаника; незадовољно је 16,1% испитаника; док је у потпуности незадовољно 17,6% испитаника; И овде највећи број испитаника 33,7%. није имао став, по овом питању.

Одговори испитаника о извештавању *Блица су још негативнији од Политике и Вечерњих новости.* Њиховим извештавањем о културном наслеђу на Косову и Метохији у потпуности је задовољно само 3,7% испитаник; углавном је задовољно 9% испитаника; незадовољно је 21,3% испитаника; док највећи проценат њих 44% у потпуности је незадовољно извештавањем. Свој став о томе како извештава Блиц о културном наслеђу на Косову и Метохији није имало 22% испитаника. Они који су на било који начин задовољни Блицом износи 12,7% испитаника. Овај проценат је и сувише мали у односу на 87,3% испитаника који су незадовољни, или немају свој став.

О извештавању *Курира* о културном наслеђу у потпуности је задовољно само 3,6% испитаника; углавном је задовољно 6,2% испитаника; незадовољно је 16,4% испитаника, док је у потпуности незадовољно више од половине или 52,2% испитаника. Велики број испитаника, њих 21,5% нема став по овом питању. Они који су на било који начин задовољни како Курир извештава о културном наслеђу на Косову и Метохији износи 9,8% испитаника, док они који су незадовољни, или немају свој став износи 90,2% испитаника. У целини посматрано резултати истраживања указују

да су испитаници врло незадовољни начином како штампани медији извештавају о културном наслеђу на Косову и Метохији.

О томе да ли би обимније извештавање медија о културном наслеђу на Косову и Метохији подстакло испитанике да више размишљају о њему добијени су следећи одговори који су приказани на графикону бр. 1.

Графикон бр. 1

Извор: обрада аутора

Из графикона видимо да када би медији више извештавали о културном наслеђу на Косову и Метохији, млади би били више заинтересовани за ову врсту културног наслеђа. Наиме, обимније медијско извештавање у потпуности би подстакло 52.5% испитаника да више размишља о културном наслеђу, делимично би подстакло њих 23.4%; а углавном не би 4,7% испитаника, односно не би уопште подстакло њих 6,1%; при чему 10,8% испитаника није имало став. Резултати истраживања указују да би обимније извештавање медија о културном наслеђу на КиМ подстакло младе у Србији да више размишљају о њему.

На графикону бр. 2 приказани су одговори добијени на тврдњу „Моје интересовање за културно наслеђе на КиМ зависи од тога колико медији извештавају о тој теми“. Највећи број испитаника, њих 25,9%, каже да углавном њихово интересовање за споменике на КиМ је у директној вези с медијским извештајима, док 14,7% испитаник каже да њихово интересовање за споменике на КиМ у потпуности зависи од тога колико медији извештавају

о тој теми; њих 14,4% истиче да њихово интересовање углавном није у директној вези с медијским извештајима; а њих 21,6% како није уопште. Без мишљења по овом питању било је 20,5% испитаника. Да делимично или у потпуности интересовање испитаника за културно наслеђе на КиМ зависи од тога колико медији извештавају о тој теми изјаснило се 40,6% испитаника. Док 37% испитаника сматра да њихово интересовање за културно наслеђе на КиМ уопште или углавном не зависи од тога колико медији извештавају о тој теми. Дакле већина сматра да интересовање за културно наслеђе на КиМ зависи од тога колико медији извештавају о тој теми.

Графикон бр. 2

Извор: обрада аутора

На основу одговора добијених на тврдњу „Моје интересовање за културно наслеђе на КиМ делимично зависи од тога колико медији извештавају о тој теми“, и „Обимније извештавање медија о културном наслеђу подстакло би ме да више размишљам о њему“ видимо да ставови омладине зависе од медија и њиховог извештавања. Када би медији више извештавали о тој теми, млади би били више заинтересовани за културно наслеђе на КиМ (чиме се потврђује главна хипотеза у овом истраживачком поступку).

6. ЗАКЉУЧАК

Културно наслеђе на Косову и Метохији представља нераскидиви део српске културе и као такво приказује историјски развој те културе. Оно својом материјалном и духовном сфером сведочи о свим њеним значајним тековинама. У наслеђу на Косову и Метохији уткани су културни обрасци који су плод историјске кристализације и националног развоја који се одвијао кроз неколико векова. Културно наслеђе зато најчешће сведоче о историјским догађајима и историјским личностима који су имали велики значај за нацију, а понекада и за човечанство у целини.

Србија има изузетно културно наслеђе на Косову и Метохији, од којих поједини споменици својим архитектонским и уметничким вредностима припадају самом светском врху, због чега су сврстани у ризницу светске културне баштине и подлежу међународној заштити. Културно наслеђе на Косову и Метохији је најочигледнији материјални доказ о путевима кретања и развоја српског народа, кроз векове до данас. Да би се разумео утицај медија на изградњу ставова омладине Србије о очувању културног наслеђа, оно се треба посматрати у контексту времена и простора у коме је настајало с једне стране, и његовог утицаја на данашњу омладину са друге стране.

Извештавање штампаних медија у Србији о културном наслеђу на КиМ не треба да буде стихијско и насумице, већ треба да буде део реализације медијске и културне политике Србије. У склопу медијске и културне политике битан сегмент треба да буде политика заштите и очувања културног наслеђа на Косову и Метохији. Таква политика имаће позитивни утицај на ставове омладине Србије о очувању позитивних традиционалних вредности српског идентитета које своје упориште имају у културном наслеђу КиМ.

Резултати истраживања указују да штампани медији треба да имају велику улогу и велики утицај на формирање ставова омладине Србије о културном наслеђу на Косову и Метохији. Из истраживања се види да штампани медији у Србији пре свега Политика, Вечерње новости, Блиц и Курир не пишу о културном наслеђу у оној мери у којој то њихови читаоци очекују. Узимајући све ово у обзир, у нашем истраживачком поступку утврдили смо узајамне везе и односе између медија и културног наслеђа, с једне стране, и ставова омладине Србије, с друге стране.

ЛИТЕРАТУРА

Базић Миљојко, *Идентитет и културно наслеђе Срба*, Научна КМД, Београд, 2007.

Базић Миљојко, Вељковић Добринка, Базић Александар, „Глобализација

и културно наслеђе Срба у иностранству“, у зборнику: *Очување и заштита културно историјског наслеђа Србије у иностранству* III, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2011.

Базић Миљојко, Базић Александар, „Идентификација и културно наслеђе – интердисциплинарни приступ“, у зборнику: *Очување и заштита културно-историјског наслеђа Србије у иностранству* (IV), Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2012.

Гаћиновић Радослав, „Институционални оквири политичке доминације“, *Српска политичка мисао*, vol. 55, бр. 1/2017.

Ђерић Ивана, Студен Рајка, „Стереотипи у медијима и медијско описмењавање младих“, *Зборник Института за педагошка истраживања*, Београд, бр. 2/2016, стр. 456–471.

Ђурић Јелена, „Колективни идентитет у Србији данас“*, Српска политичка мисао*, vol. 54, бр. 4/2016

Јефтовић Зоран, Арацки Зоран, „Медијски утицаји, политичке елите и друштвена моћ у Србији на почетку 21. века“, *Култура полиса*, бр. 15/2011, стр. 159–176.

Лазаревић Татјана, Аритоновић Ивана, „Тема као ефективни медијски рам у западним масмедијима – ефекат о стварању и у одржавању негативних стереотипа о Србима са севера Косова и Метохије“, *Социолошки преглед*, бр. XLV/2004, стр. 531–560.

Милетић Мирко, Милетић Невена, *Комуниколошки лексикон*, Мегатренд универзитет Београд, 2012.

Прњат Бранко, *Увод у културну политику*, Стилос, Нови Сад, 2006.

Радић Снежана, Милић Драгана, „Утицај телевизије и филма у естетском, етичком и моралном смислу на развој деце“, *Бијељински методички часопис*, бр. 3/2016, стр. 112–128.

Радосављевић Иван, Јовић Никола, „Због чега расте евроскептицизам: ставови младих према Европској унији“, *Српска политичка мисао*, vol. 53, бр. 3/2016.

Тодоровић Војислав, *Утицај медија на ставове омладине Србије о очувању културног наслеђа на Косову и Метохији*, докторска дисертација, Факултет за културу и медије, Мегатренд универзитет, Београд, 2016.

Чернов Александар Валентинович, *Трагање за културним идентитетом – фактор медија*, Прометеј, Београд, 2007.

Čomski Noam, *Deset strategija manipulacije ljudima*, Internet, http://www.medijskapismenost.net/dokument/comski:-Deset-strategija-manipulacije-ljudima. 24/12/2017.

Gajić Olivera, Lungulov Biljana, „Uticaj masovnih medija na moralne vrednosti darovitih“, u zborniku: *Darovitost i moralnost* (priredili: Grozdanka Gojkov, Aleksandar Stojanović), br. 17, Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača, Vršac, 2012, стр. 335–347.

Popović Ćitić Branislava, „Pozitivni uticaji televizijskih sadržaja na emocionalno i socijalno ponašanje dece“, *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, Beograd, br. 1/2012, стр. 123–145.

Miljojko Bazic, Vojislav Todorovic

MEDIA AND THEIR IMPACT ON SERBIAN YOUTH ATTITUDES ON CULTURAL HERITAGE IN KOSOVO AND METOHIJA

Resume

The undergoing transition in our society brings new challenges to the way we understand and apply cultural policy, and consequently, media policy. After the Second World War, the Marxist form of government in the former Yugoslavia caused certain traditional values of the Serbian people to be suppressed in the media as well as in the society. The period after the October 5th revolution seemingly brought the freedom of the media, in the way of expressing the cultural values of the society. This research provides insights into the extent to which the young people in Serbia are influenced by the mass media, and their attitudes to the media regarding reports on the cultural heritage of the Serbian people in the territory of Kosovo and Metohija. Young people in Serbia believe that the media do not adequately report on the cultural heritage of the Serbian people in Kosovo and Metohija. When the media upped the coverage of the cultural heritage, it completely encouraged 52,5 % respondents to think more about it, partly encouraged 23.4% and generally 4.7% respondents, while 6.1% of the respondents were not at all encouraged to ponder the issue and 10.8.% respondents stated that they didn't have any particular attitude (did not know the answer). Seven participants did not answer at all. The largest number of respondents, 25.9% said that their interest in the monuments in KiM was not directly related to the media reports, 14.7% of respondents indicated that their interest was not generally correlated with the media coverage while 21.6% respondents reported that it was, and 20.5% that it was partially correlated. There were 40.6%) respondents without opinion on this issue, and 10 participants did not respond. 37 % of the young people that participated in this study believe that the daily paper Kurir pays least attention to the cultural heritage, while 30% of the interviewees believe that Politika is the daily paper that is most attentive to this issue.

Keywords: media, attitudes, youth, cultural heritage, Kosovo and Metohija

* Овај рад је примљен 01. фебруара 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.

УДК 32 Ostojic T.
DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.15
Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 1/2018.
год. 25. vol. 59
стр. 279-292

Саша Марковић
Педагошки факултет, Универзитет у Новом Саду

У ПОТРАЗИ ЗА ПОЛИТИЧКИМ ИДЕЈАМА ТИХОМИРА ОСТОЈИЋА

Сажетак

Тихомир Остојић је један од најзначајнијих представника српске политичке мисли на простору Аустро-Угарске монархије почетком 20. века. Политичка мисао Тихомира Остојића није истраживачки разматрана. Она је, међутим, у његовом стваралаштву присутна и умела је да обоји и његова културолошка и књижевна становишта. У залагању за демократизацију српске политичке мисли, Остојић је тражио упориште у просветитељству Доситеја Обрадовића. Његово национално становиште одударало је од романтичарске слике, али је није и у потпуности одбацивало. Супротстављајући се политици асимилације и страначке раздробљености, Остојић се залагао за продор образовања у најшире слојеве српског народа као јединствену баријеру чија је улога била очување идентитета. Са тим у вези он је, у предвечерје Првог светског рата одлучујуће утицао на делатност Матице српске као најоригиналније српске културне институције. Незадовољан конформизмом и политиканством постојећих српских политичких странака у Монархији, он је предлагао реформу Либералне странке, а потом и учествовао у стварању Српске демократске странке. Иако су политички домети ових странака остали недовољно афирмисани, њихов значај није био занемарљив у неговању демократског процеса артикулације политичке мисли код Срба „пречана“. Тихомир Остојић је у томе имао незаобилазну улогу.

Кључне речи: Тихомир Остојић, просветитељство, патриотизам, национална идеја, политика, култура

1. УВОДНА НАПОМЕНА

Стваралаштво Тихомира Остојића (1865 – 1921) је припадало историјској епохи краја 19. и почетка 20. века, но без обзира на то,

из многобројних разлога остало је актуелно. Инспирисан идејама просветитељства и модерног образовања, националним романтизмом, демократским дискурсом Француске буржоаске револуције, надахнут историјским памћењем и критички оријентисан према традицији и клерикализму, Тихомир Остојић је био представник српске друштвене елите чија је идејна и оперативна блискост могла да се реализује кроз конкретну политичку активност у којој би се артикулисале све оне вредности које су настајале из поменутих инспирација. У томе треба тражити мотив за покушај стварања странке и формулисања њеног програма, националне доктрине и државне визије.

2. БИОГРАФСКИ ОСВРТ, УТИЦАЈИ И УТИСЦИ

Тихомир Остојић је рођен у малом банатском селу које данас носи име по његовом презимену, а тада се звало Tisa Sent Mikloš (*Tisza Szent Miklós*), односно Мали Семиклуш, како су га Срби називали. Читавог живота Остојић је неговао нескривену наклоност према овом месту често га називајући „мили Семликуш“.[1] У осврта на своје родно место, а која је забележио и у дневнику који је водио, Остојић је емотивним сликама сведочио о својој привржености породици и малој српској заједници из које је потекао. Оца Радивоја, због његове преране смрти није памтио. Мајка Јелисавета, пуна разумевања и топлине му је била и дечачко уточиште, и младалачка подршка са неизмерним утицајем на стварање његове личности. О њеној харизми и скромности Тихомир је стално сведочио било конкретним текстом,[2] било поступком широкогрудости трезвеног али и образованог човека чије васпитање није дозвољавало малициозност чак и уколико је она била изазвана.[3] Њих је прихватила Даница, Јелисаветина сестра и омогућила Тихомиру, без обзира на тешке прилике у којима се са мајком нашао прилично нормално детињство. Тетка Даница га није одвајала од својих деветоро деце. Његову склоност према учењу, мајка је била спремна да подржи по сваку цену. Одлазак у Нови Сад и даље гимназијско школовање, после почетних материјалних проблема било је трајно

1) „Ко би описао дивоте и красоте које сам проживио сада о Ускрсу у Семликушу!“; Тихомир Остојић, *Мој дневник 1881-1883*, Рукописно одељење Матице српске (у даљем тексту РОМС), М 5901, стр. 95.

2) „Сирота моја мати! Она се мучи и ради па све за љубав мени. Какво понижење!... Све је своје распродала и дошла са мном у Нови Сад...“; Тихомир Остојић, *Мој дневник 1881-1883*, нав. дело, стр. 13.

3) „Из укрштаја крви сеоске интелигенције и сеоског занатлије... родило се бистро дете које ће, у новосадској гимназији, присвојити облике и начине грађанског живота и постати

збринуто када је образовно старатељство над Тихомиром и материјалну подршку његовој мајци преузео његов професор латинског и немачког језика Јован Грчић. Док је становао код свог професора, Тихомир је имао прилику да се упозна са свакодневним животом интелектуалца патриотски оријентисаног, али и да боље упозна своје школске другове који су такође становали код професора Грчића. Међу њима су били и „Милутин Јакшић, касније професор карловачке богословије, историчар и политичар... Васа Јакшић, адвокат и првак некадање Демократске странке угарских Срба, Милета Јакшић, песник...“.[4] Школовање и узорно понашање професора Грчића[5] пресудно су утицали на формирање интелектуалних ставова и њиховог развоја код младог Остојића.[6] О свему томе исцрпно је сведочио у свом дневнику. Његова интересовања су многобројна и вишеслојна, од народне традиције, преко актуелне националне политике до музике и склоности за неговање фолклора и физичке културе. Поклоник Милетићевих политичких ставова и критичког односа према српском свештеном клеру, Тихомир је трасирао пут својој друштвеној делатности апострофирајући њен уметнички и најшири културни израз. Трудио се да разуме образовну и васпитну поруку својих професора, али је и поштовао истрајне национално-политичке борце попут Светозара Милетића. „Милетић му је идеал народног борца,[7] Змај је народни бард, а са огорченошћу коментарише наименовање Германа Анђелића за патријарха као и држање националних дефетиста а опортуниста према туђинском режиму.“[8]

Преко стипендије Саве Текелије студирао је најпре у Будимпешти, а потом у Бечу. Успешан прелазак у Беч и наставак студија био је снажан подстицај за Остојићев академски развој и формирање политичког погледа. „Ту је упознао Ватрослава Јагића, који је

најбољи и историчар и пропагатор наше грађанске културе.“; Васа Стајић, „Тихомир Остојић“, *Летопис Матице српске*, књига 313, свеска 1-3, јули-август-септембар 1927, стр. 15.

4) Милитар Трива, „Школовање Тихомира Остојића“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига тринаеста, свеска прва, Матица српска, Нови Сад, 1965, стр. 94.

5) „Знаш брате, да је чисто умрла гимназија од како нам Грчића нема овде.“; *Писмо Илије Белеслијина Тихомиру Остојићу, О школским данима у гимназији*, Нови Сад, 7. 02. 1885, РОМС, 4407.

6) „... Ја могу тек разумети каквог сте ви грдног етичног утицаја произвели на мене.“; *Писмо Тихомира Остојића Јовану Грчићу, Захвалност на старању и васпитању*, Будимпешта, 19. октобар 1885, РОМС, 2699.

7) „Милетић дошао из Беча у Нови Сад. Болан је преболан. Умреће. Тешко нама! Ej Србине шта си дочекао! Скитски Мађару! Жртва ти пада! Али чекај, чекај, зајам ти морам вратити већ!“; Тихомир Остојић, *Мој дневник 1881-1883*, нав. дело, стр. 92.

8) Милитар Трива, „Школовање Тихомира Остојића“, нав. дело, стр. 100.

извршио пресудан утицај на његову научну каријеру.“[9] Познанство Тихомира Остојића са професором Јагићем имало је за последицу становиште о јединству српског и хрватског народа које је Остојић прихватио као неприкосновено научно, односно филолошко, етничко и историјско постигнуће свог времена. „Хисторијска је истина, уз коју пристају сви учени нашег и другиех народа, да су Хрвати и Срби од виека два најближа и најсроднија племена једног те истог народа али да је разликост набожног и државног живота течајем виекова раскидала удове истог тела и брата брату отуђила...“[10] Суочавање са различитим правцима историјског развоја, за Јагића није био самостални пут државног развоја националне идеје Хрвата или Срба, већ дело наметнуте „покраинске речи“[11] или „поциепаности државне“,[12] односно изнуђеног партикуларизма који је могао једино да се превазиђе обновљеним јединством у савременом тренутку. Српско-хрватско јединство се већ тада испоставило као професорски идеализам и Остојића, а који је политичку свакодневницу и незанемарљива различита национална и историјска искуства Срба и Хрвата доживљавао као премостив изазов своје научне хипотезе и којој је остао доследан до краја живота. „Кад смо ми Срби, Хрвати и Словенци одиста један народ, ако се гледа на битне особине које чине народе. Тако каже наука, а против научне истине опасно је радити овде, као и у свему другом.“[13]

У Нови Сад се Остојић вратио 1889. и убрзо је постао предавач, а потом и суплент у Гимназији чији је ученик до скора и сам био. Постојеће успомене на предавача и професора Остојића су пуне импресија и узорних опажања. Многи млади људи, будући значајни представници интелектуалне елите су са дужним поштовањем и уз захвалност за причињену помоћ у формирању њихових карактера писали о свом професору – човеку непресушне енергије и надахнутог ентузијазма.[14] Са тим у вези неки од ученика, на сопствено задовољство су стекли утисак да су његова предавања била „национално-пропагандистичка излагања.“[15] Остојић је инсистирао

9) Биљана Шимуновић-Бешлин, „Тихомир Остојић између личног и јавног интереса“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, свеска 1, Матица српска, Нови Сад, 2016, стр. 219.

10) Vatroslav Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga*, Jugoslovenska akademija znanosti i umetnosti, Zagreb, 1867, стр. 3.

11) Исто, стр. 5.

12) Исто, стр. 5.

13) Тихомир Остојић, „Јединство Срба, Хрвата и Словенаца“, *Јединство*, број 9, 1. мај 1919, Нови Сад.

14) „Сећање Остојићевих ђака из новосадске гимназије“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига тринаеста, свеска прва, Матица српска, Нови Сад, 1965, стр. 112.

15) „Сећање Триве Милитара“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига

и да млади људи читају и књижевна и историјска дела и других европских народа јер је то било неизбежно за стицање правилне слике о успеху или неуспеху сународника у прошлости и савременом тренутку. Осим рада у школи, Остојић је проналазио времена и да учествује у раду културно-просветих удружења и установа, између осталог био је и повереник Српске књижевне задруге и сарађивао је са Јованом Скерлићем у *Српском књижевном гласнику*.[16] Трудио се да чита и критички посматра бројне српске часописе који су излазили у Монархији. „Кроз пouку наших листова ми видимо једну интелигенцију без иницијативе и доста апатаичну и непродуктивну.“[17] Своју културну мисију, управо услед уочених бројних недостатака, сматрао је да треба да оствари у најрепрезентативнијој установи српске културе, у Матици српској. Остојић је сматрао да Матица српска под руководством Антонија Хаџића „неплодна“. Његова намера била је да „уплови у њене мирне воде и да их немилосрдно узбурка.“[18] Подржавајући идеју о образовању народа, Тихомир Остојић се залагао за енергичнији и обимнији рад у библиотеци „Књига за народ“ са намером да се оствари процес народног просвећивања. Са Јованом Радоњићем, Станојем Станојевићем, Милутином Јакшићем, Радивојем Врховцем вршио је притисак на матичину управу како би се национални рад поспешио. Са тим у вези је и покретање часописа *Покрет*. Идеја тзв. „Покреташа“ била је заснована на потреби образовања становништва.[19]

3. ПРОСВЕТИТЕЉСТВО, КУЛТУРНА МИСИЈА, РОДОЉУБЉЕ, ПОЛИТИКА...

Остојићево стваралаштво, пре свега било је окренуто историји књижевности и развоју народне уметности. Упоришне тачке у томе биле су изузетне личности којима је Остојић посветио велику пажњу. Свакако да је међу њима био најзначајнији Доситеј Обрадовић, према коме је Остојић неговао искрено поштовање још од

тринаеста, свеска прва, Матица српска, Нови Сад, 1965, стр. 118.

16) *Писмо Јована Скерлића Тихомиру Остојићу, Позив на сарадњу у СКГ*, Београд, 5. 4. 1905, РОМС, 6630.

17) Тихомир Остојић, „Преглед књижевно белетристичких листова“, *Летопис Матице српске*, (приредио: Милан Савић), Матица српска, Нови Сад, књига 202 и 203, 1900, стр. 361.

18) Живан Милисавац, „Тихомир Остојић, реформатор Матице српске“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига тринаеста, свеска прва, Матица српска, Нови Сад, 1965, стр. 171.

19) „Књиге за народ да посредују између науке и књижевности и најширих слојева народних сељака, омладине, радика, занатлија, женског света.“; Живан Милисавац, *Историја Матице српске, 1826 – 1924*, Нови Сад, 1965, стр. 126.

школских дана.[20] Проучавајући историјски развој Срба, Остојић је сматрао да је преломни тренутак за модернизацију Срба уследио након увођења реформи у Хабзбуршком царству током друге половине 18. века. Секуларизација друштва и тенденција потискивања конфесионалне улоге у процесу образовања, а потом и његовог јачања кроз примену егзактних научних метода довела је до преиспитивања постојећих приступа стварности. Остојић је неговао приступ овој епохи који су артикулисали његови класици. „Просвећеност је човеков излазак из малолетности за коју је сам крив. Малолетност је неспособност служења властитим разумом без нечијег вођства.“[21] Просветитељство је покрет против ентропије, а разум је био замајац уобличавања стварности. У одређеним тумачењима, оно је било отклон од уобичајених ставова у вези са начином промене постојећих друштвених односа и вредности које оне укључују.[22] Представљено становиште у вези са што мирнијим прелазом из једне историјске епохе у другу прихватао је и Остојић, и то у намери што успешнијег остварења модернизације српског друштва. Међутим, његов однос према затеченим вредностима није одавао утисак неопходне просветитељске трпељивости. Незадовољство постојећим које је процес просветитељства требао да мења, Остојић је сликовито објаснио као неопходну промену друштва које је „огрезнуло у традицији“,[23] или је „жртва тупог традиционализма.“[24] Традиција је, као што видимо, за Остојића била бескорисна и уколико није могла да издржи „суд здравог разума“ било је потребно да се „одбаци“.[25] Традиција се у сусрету са савременим модификује и постоји могућност њене потпуне трансформације, а потом и нестанка. Остаје нејасно да ли је традиција уколико се осавремени[26] била прихватљива Остојићевом

20) „За сутра имамо задаћу: Од какве је важности књижевни рад Доситејев по Србе и српску књижевност. Врло тешка тема!“; Тихомир Остојић, *Мој дневник 1881-1883*, нав. дело, стр. 57.

21) Имануел Кант, „Одговор на питање: Шта је просвећеност?“, Имануел Кант, Мишел Фуко, Јирген Хаберманс, *О просвећености,* Завод за културу Војводине, Нови Сад, 2004, стр. 7. Ближе види и: Имануел Кант, *Одговор на питање шта је то просветитељство*, цитирано према: Михаило Ђурић, *Утопија измене свет, мит, наука, идеологија,* Службени гласник, Београд, књига 6, 2009*,* стр. 283.

22) „Кант одбацује револуцију као пут постизања просвећености, јер је она погодна само за ослобађање од лоше власти, али не и за промену начина размишљања.“; Имануел Кант, Мишел Фуко, Јирген Хаберманс, *О просвећености*, нав. дело, стр. 43.

23) Тихомир Остојић, *Историја српске књижевности*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1923, стр. 122.

24) Тихомир Остојић, *Живот Доситеја Обрадовића*, Књижара С.Б. Цвијановића, Београд, 1911, стр. 124.

25) Тихомир Остојић, *Историја српске књижевности*, нав. дело, стр. 122.

26) „Не можемо пасивно присвојити сопствену националну традицију. Морамо је осавременити да бисмо је доиста поседовали. Враћање традицији није могуће без њеног стваралчког преиначења.“; Михаило Ђурић, *Србија и Европа*, БИГЗ-Бонарт, Београд, 2003, стр. 56.

концепту модернизације друштва. Његово опсежно и истраживачки посвећено дело *Доситеј Обрадовић у Хопову*, подробно нам описује развој Доситејеве личности, од усхићеног верујућег младића до незаситог научног скептика који промисао Божју није доживљавао једино у спознаји црквених књига. Свештеници и монаси су за Обрадовића, а у тумачењу Остојића[27] пружали неприхватљив отпор додатном образовању мимо црквених књига. „Али у целини беше наше калуђерство без систематског и солидног образовања, без науке, те због тога и без дубљег душевног живота, без виших идеја, без тежње за интензивнијом културом...“[28] Остојић је у више наврата инсистирао да Обрадовић „показује бесполезност манастира у општеству...“[29] Нама, ипак таква готово неподаштавајућа доследност у критици цркве код Обрадовића није уочљива. Ово тим пре, уколико имамо на уму је Доситеј имао позитивно мишљење о појединим духовницима какав је био и игуман манастира Хопово у време његовог боравка. Његових речи: „Нећеш ти навек житија читати... почећеш и друге, паметније књиге читати...“,[30] Доситеј се радо присећао подупирући своју одлучност у борби за што дубљи продор образовања међу Србима. Могући разлог за Остојићеву преокупираност критиком свештенства лежао је вероватно и у мишљењу да постоји, у његовом времену прекомеран утицај Српске православне цркве на културни и политички живот Срба Дунавске Монархије. Са таквим стањем ствари се Остојић није мирио. Порука Доситејева, на којој је Остојић инсистирао тумачећи и његове наследнике је била да се човек тргне из окова зависности од ритуала и обесмишљених обичаја и да поврати слободу избора која би његов етносни фолклор обогатила новим садржајима и приближила другим европским народима. „Он припада оној снажној српској генерацији која је у првој половини 19. века предузела колосалан задатак: да српски народ препороди у књижевности, култури и друштвеном животу, и да га тако изведе из оријенталне запуштености и верске усамљености и уведе у коло европских културних народа и у круг општих човечанских идеја.“[31] Шири појам који је могао да сву препознату различитост међу људи-

27) Остојићево незадовољство својим катихетом из школских дана свакако да је имало утицај на његову каснију скепсу према појединим савременицима који су представљали веру и Српску православну цркву. „Катихета предаје Хришћанску науку, а овамо је грубијан да му нема пара... Својим грубијанством је већ дотле узтеро да је од нас начинио атеисте, а не хришћане.“; Тихомир Остојић, *Мој дневник 1881-1883*, нав. дело, стр. 87.

28) Тихомир Остојић, *Живот Доситеја Обрадовића*, нав. дело, стр. 124.

29) Тихомир Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову, студија из културне и књижене историје*, Матица српска, Нови Сад, 1907, стр. 381.

30) Тихомир Остојић, *Живот Доситеја Обрадовића*, нав. дело, стр. 25.

31) Тихомир Остојић, „О Јовану Стерији Поповићу“, *Летопис Матице српске*, књига 241, Матица српска, Нови Сад, 1907, стр. 6.

ма и народима обједини било је изворно хришћанство чије моралне вредности суочавају и цркву са преиспитивањем својих поступака. „Доситеј стоји на стајалишту еванђеоског, те с њега посматра живот и установе православне цркве.“[32] Остојићево становиште било је заправо трагање за концептом демократског друштва које је плурализам мишљења, институционално требало да каналише у добро промишљену ситуацију и, на основу тога правилно донету одлуку. Неговање овог приступа захтевало је отварање српског друштва и суочавање са постојећим погледима као предуслов успеха процеса просветитељства и развоја националне идеје. „Национална снага једног народа не показује се у тврдоглавом одбацивању свега што је страно, него у самосталности, којом она све што је у битности сродно и употребљиво прилагоди својем бићу, подреди га и стварајући употреби за национална дела.“[33]

Остојићево становиште имало је холистичке намере, а тиме и подршку[34] и карактер националног и политичког окупљања ради очувања нације и растерећенијег очекивања од њеног стратешког развоја. Тадашњи председник Матице српске, Радивоје Врховац је у потпуности био сагласан са овим концептом, у више наврата наглашавајући оно што је и Остојић писао и поздрављајући надахнути идеализам уколико га је било.[35] Интересантно је да је полазиште и Остојићу и Врховцу за апел о народном просвећивању било и дело Ђорђа Натошевића *Зашто наш народ у Аустрији пропада*. Анализирајући врло тешку друштвену, привредну, демографску, породичну и културну ситуацију код Срба, Натошевић је, можда за разлику од устаљеног, за ово неодрживо стање тражио узроке, пре свега у немарности својих сународника.[36] Остојић је био и поштовалац националне идеје у редакцији Уједињене омладине српске, али и свестан њене ограничености у савременом тренутку, преиспитивања и полемичких реаговања.[37]

32) Тихомир Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову, студија из културне и књижене историје*, нав. дело, стр. 392.

33) Тихомир Остојић, *Историја српске књижевности*, нав. дело, стр. 5.

34) „Са становишта етике, родољубље и космополитско осећање се не искључују...“; Васа Стајић, „Песништво и родољубље“, *Летопис Матице српске*, књига 28, свеска 4, Нови Сад, 1912, стр. 9.

35) Радивоје Врховац, „Друштвено и народно просвећивање“, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, књига 293, свеска 3, 1913, стр. 12.

36) „Тако је жалосно стање код нас свуда и у сва чему.“; Ђорђе Натошевић, *За што наш народ у Аустрији пропада*, Библиотека Исидоријана, Београд (фототипско издање), 2007, стр. 70.

37) „Српска Напредна омладина“, *Српска Ријеч*, Сарајево, 13. (26.) јула 1910. (Исечак чланка сачуван од стране Тихомира Остојића међу његовом заоставштином – примедба С.М.).

Конформизам Антонија Хаџића и Милана Савића,[38] председника и секретара Матице српске на прелазу векова била је рефлексија постојећег односа српске политичке елите у Аустро-Угарској монархији и управо са тим се и Остојић није мирио.[39] Њему је понајвише сметао страначки раздор и политикантско уплитање у рад Матице српске, али и у целокупан друштвени и политички живот Срба. „Наши страначки одношаји жалосни су, врло жалосни. Држимо да је то болесно стање и да би требало да гледамо да дођемо до здравих страначких одношаја. ... У здравим политичким приликама странака мора бити и нужно је да их има... Ми Срби у овим крајевима, у нашим страначким одношајима нисмо свагда задахнути чистим родољубљем, већ често ниском себичношћу.“[40]

Образовање је било основа и за поимање родољубља[41] Тихомира Остојића. Он је критиковао традиционално патријархално друштво, не из разлога да негира српски идентитет, већ из намере да га модернизује.[42] Стиче се утисак да је за Остојића могући спој традиције и модерног био неостварив јер је вредност традиционалног српског друштва била проблематична. Овај призвук острашћеног приступа према традицији Тихомира Остојића, са недовољно јасном и разлученом критиком њених постигнућа био је најслабија карика његовог становишта о патриотизму. Чак се и препоручени плурализам доводи у питање с обзиром да је дозвољен само у контексту модернизације. „Патриахално – што у овој прилици значи заостало – схватање и гледање на друштво држи се доста чврсто код нас, и ако смо овде у Угарској већ више од два века под утицајем запада и његових идеја.“[43] Одрицање од историјског континуитета идентитета и слепо поверење у процес модернизације могао је да постане пут у неизвесност.

38) Остојић је често полемисао са Савићем о одговорности према раду Матице српске, али је умео и да одржи коректан однос са њим, на обострано задовољство. „Ја пристајем да се оно што је било баци у заборав и да се наши лични односи поправе.“; *Писмо Тихомира Остојића Милану Савићу, Обнова пријатељских односа*, Нови Сад, 10. (23) август 1909, РОМС, 9629.

39) Тихомир Остојић, „Од чега болује Матица српска“, *Покрет*, свеска 4, Српска манастирска штампарија, 1907, РОМС, М 5948, стр. 1.

40) Тихомир Остојић, „Хоћемо-ли свуда и свагда терати партизанство ?“; *Браник*, број 19, 1. (14.) септембар 1904.

41) „Ми смо били родољуби, али нисмо били патриоте.“; Милан Петровић, *Успомене* (приредила: Биљана Шимуновић-Бешлин), Градска библиотека Нови Сад, Матица српска, Нови Сад, 2016, стр. 180.

42) „Највиши идеал нашега културног настојања треба да буде то: да познамо, да констатујемо и да развијемо све оно што нас чини етничком моралном индивидуом и тако порадимо на стварању посебно типа европске културе која ће имати српски колорит.“; Тихомир Остојић, „Приступ новог уредника“, *Летопис Матице српске*, Матица српска, Нови Сад, свеска број 285, 1912, стр. 19.

43) Тихомир Остојић, „Једно важно културно и социјално питање“, *Летопис Матице српске*, књига 296, свеска 6, Матица српска, Нови Сад, 1913, стр. 3.

Тихомир Остојић је намеравао своју просветитељску мисију да реализује и у конкретном политичком и страначком животу. „Ја сам као Ђак на универзитету симпатисао са главним људима Либералне странке, а нисам симпатисао ни са људима ни са начином рада других наших странака... Са људима, на пр. Радикалне странке ја нисам имао ни онда а ни после, све до данас, никаквих веза....“[44] Временом, Остојић се у потпуности разочарао и у рад Либералне странке. Он је реаговао и једним ширим аналитичким текстом где је формулисао своје примедбе са идејом да се узму у обзир. Остојић је критиковао уобразиљу Либерала о величини и значају своје странке јер за то није било „моралних и умних способности, нити материјалних средства“.[45] Последица ове илузорности било је „занемаривање фактичног стања и реалних, више пута сасвим акутних потреба нашег народа.“[46] Са таквим приступом, активности странке, по мишљењу Остојића сводиле су се на суздржаност и опрезност у деловању што је доводило до њене националне и страначке пасивности, дневнополитичке калкулације[47] и могућности да у најширем народу буде потиснута свест о њеном постојању. „Политика извлачења, политика неинтервенције – и тако се често могла крстити политика Либералне странке.“[48] Страначка неактивност, по Остојићу била је последица лошег одабира чланства, односно спутавања оних који су заиста желели нешто да учине и приклањање лидерској структури којој одговарају послушници чија је водиља, пре свега лична корист. „Стога се нашло у њој много и таквих чланова који нису много марили за опћу корист, за напредак Српства, бар то нису на делу показали, шта више било је случајева кад се то могло и констатовати, то су били људи који су ушли у странком с надом да ће у њој задољити своју амбицију или личне користи.“[49] Млад и пун националног елана, идеалистички посвећен Остојић се није мирио са оваквом страначком летаргијом и незаинтересованошћу.[50] Покретање из пасивности је било

44) *Писмо Тихомира Остојића др Илији Вучетићу, О своме иступању из Либералне странке, 11. јун 1901*, РОМС, 13184.

45) Тихомир Остојић, *Изјава – предлози о реорганизиовању Либералне странке*, рукопис, РОМС, М 5954.

46) Исто.

47) „Презирао је политику схваћену као кафанско-партијску вештину.“; Драган Симеуновић, „Особеност политичке мисли Јована Цвијића“, *Српска политичка мисао*, број 4, 2015, стр. 17.

48) Тихомир Остојић, *Изјава –предлози о реорганизиовању Либералне странке*, нав. дело.

49) Исто.

50) „Најприродније би било – говорио ми је (односи се на Тихомира Остојића – примедба С.М.) као гимназист – кад би наше политичке странке увеле народно просвећивање у програм свог рада, онако како то чини Тома Масарик у Чешкој. Али либерални су за то сувише велика господа, а радикали су сувише велики демагози. Што се пак клерикала

нужно и то кроз општенародни покрет према образовању. Своју просветитељску и образовну, односно најширу културну мисију, за коју се у то време залагао да буде реформаторски правац деловања Матице српске, Остојић је желео да социјално оснажи страначким и политичким деловањем. „Дубоко смо уверени да највише страдамо од слабога образовања, незнања, неспремности, неспособности... На свим линијама морамо ићи за тим да се ниво нашег народа у просвети подигне.“[51] Упоредо са развојем просвете, Остојић је програмски инсистирао и на оним аспектима које је у друштву и спроводио, а то су: економско јачање и организовање певачких друштава, хуманитарне и просветне задруге као и гимнастичких друштава. Та акција треба да се систематски спроводи и у том процесу негује и развија родољубље.[52] На прагу ових промишљања Остојић се укључио и у активности око формирања демократске странке надајући се афирмацији њеног деловања.[53] Постојеће интересовање за политички рад и, након интернације и шиканирања током рата, Остојић је прагматично продубио октобра 1918. када је узео активно учешће у прикључењу Баната, Бачке и Барање (Војводине) Краљевини Србији и стварању југословенске државе.

ЛИТЕРАТУРА

Врховац Радивоје, „Друштвено и народно просвећивање“, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, књига 293, свеска 3, 1913, стр. 1-18.

Ђурић Михаило, *Србија и Европа*, БИГЗ-Бонарт, 2003, Београд.

Кант Имануел, „Одговор на питање: Шта је просвећеност?“, Кант Имануел, Фуко Мишел, Хабермас Јирген, *О просвећености,* Завод за културу Војводине, Нови Сад, 2004.

Кант Имануел, *Одговор на питање шта је то просветитељство*, цитирано према: Ђурић Михаило, *Утопија измене свет, мит, наука, идеологија, Службени гласник, Београд, књига 6,* 2009.

Марковић Саша, „Политиканство или пролегомена демократске странке код војвођанских Срба Аустро-Угарске монархије“, *Истраживања*, број 23, 2012, стр. 415-432.

Милисавац Живан, *Историја Матице српске, 1826 – 1924*, Нови Сад, 1965.

Милисавац Живан, „Тихомир Остојић, реформатор Матице српске“, *Збор-*

тиче, сва је срећа што се у том послу не разумеју... То нису странке, то су клике... То су бранiклије и заставаши.“; Милан, Петровић, *Успомене*, нав. дело, стр. 280, 286.

51) Тихомир Остојић, *Изјава –предлози о реорганизовању Либералне странке*, нав. дело.

52) Исто.

53) Ближе види: Саша Марковић, „Политиканство или пролегомена демократске странке код војвођанских Срба Аустро-Угарске монархије“, *Истраживања*, број 23, 2012, стр. 415-432.

ник Матице српске за књижевност и језик, књига тринаеста, свеска прва, Матица српска, Нови Сад, 1965.

Милитар Трива, „Школовање Тихомира Остојића“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига тринаеста, свеска прва, Матица српска, Нови Сад, 1965.

Натошевић Ђорђе, *За што наш народ у Аустрији пропада*, Библиотека Исидоријана, Београд (фототипско издање), 2007.

Остојић Тихомир, *Мој дневник 1881-1883*, Рукописно одељење Матице српске, М 5901.

Остојић Тихомир, „Преглед књижевно белетристичких листова“, *Летопис Матице српске*, (приредио: Милан Савић), Матица српска, Нови Сад, књига 202 и 203, 1900, стр. 359-372.

Остојић, Тихомир, *Историја српске књижевности*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1923.

Остојић Тихомир, *Живот Доситеја Обрадовића*, Књижара С.Б. Цвијановића, Београд, 1911.

Остојић Тихомир, *Доситеј Обрадовић у Хопову, студија из културне и књижене историје*, Матица српска, Нови Сад, 1907.

Остојић Тихомир, „О Јовану Стерији Поповићу“, *Летопис Матице српске*, књига 241, Матица српска, Нови Сад, 1907, стр. 1-23.

Остојић Тихомир, „Од чега болује Матица српска“, *Покрет*, свеска 4, Српска манастирска штампарија, 1907, Рукописно одељење Матице српске, М 5948.

Остојић Тихомир, „Јединство Срба, Хрвата и Словенаца“, *Јединство*, број 9, 1. мај 1919, Нови Сад.

Остојић Тихомир, „Приступ новог уредника“, *Летопис Матице српске*, Матица српска, Нови Сад, свеска број 285, 1912, стр. 1-22.

Остојић Тихомир, „Једно важно културно и социјално питање“, *Летопис Матице српске*, књига 296, свеска 6, Матица српска, Нови Сад, 1913, стр. 1-14.

Остојић Тихомир, „Хоћемо-ли свуда и свагда терати партизанство?“; *Браник*, број 19, 1. (14.) септембар 1904.

Остојић Тихомир, *Изјава –предлози о реорганизовању Либералне странке*, рукопис, Рукописно одељење Матице српске, М 5954.

Петровић Милан, *Успомене*, (приредила: Биљана Шимуновић-Бешлин), Градска библиотека Нови Сад, Матица српска, Нови Сад, 2016.

Писмо Илије Белеслијина Тихомиру Остојићу, О школским данима у гимназији, Нови Сад, 7. 02. 1885, Рукописно одељење Матице српске, 4407.

Писмо Тихомира Остојића Јовану Грчићу, Захвалност на старању и васпитању, Будимпешта, 19. октобар 1885, Рукописно одељење Матице српске, 2699.

Писмо Јована Скерлића Тихомиру Остојићу, Позив на сарадњу у СКГ,

Београд, 5. 4. 1905, Рукописно одељење Матице српске, 6630.

Писмо Тихомира Остојића Милану Савићу, Обнова пријатељских односа, Нови Сад, 10. (23) август 1909, Рукописно одељење Матице српске, 9629.

Писмо Тихомира Остојића др Илији Вучетићу, О своме иступању из Либералне странке, 11. јун 1901, Рукописно одељење Матице српске, 13184.

„Сећање Остојићевих ђака из новосадске гимназије", *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига тринаеста, свеска прва, Матица српска, Нови Сад, 1965.

„Сећање Триве Милитара", *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига тринаеста, свеска прва, Матица српска, Нови Сад, 1965.

Симеуновић Драган, „Особеност политичке мисли Јована Цвијића", *Српска политичка мисао*, број 4, 2015, стр. 13-31.

„Српска Напредна омладина", *Српска Ријеч*, Сарајево, 13. (26.) јула 1910.

Стајић Васа, „Тихомир Остојић", *Летопис Матице српске*, књига 313, свеска 1-3, јули-август-септембар 1927, стр. 15-46.

Стајић Васа, „Песништво и родољубље", *Летопис Матице српске*, књига 28, свеска 4, Нови Сад, 1912, стр. 1-16.

Шимуновић-Бешлин Биљана, „Тихомир Остојић између личног и јавног интереса", *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, свеска 1, Матица српска, Нови Сад, 2016, стр. 217-231.

Jagić Vatroslav, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga*, Jugoslovenska akademija znanosti i umetnosti, Zagreb, 1867.

Sasa Markovic

QUESTING AFTER POLITICAL IDEAS OF TIHOMIR OSTOJIĆ

Resume

Tihomir Ostojić was one of the most important representatives of Serbian political thought in Austro-Hungarian Empire at the beginning of the 20th century. Considering the fact that his public work had been predominantly connected with Serbian cultural history, Ostojić's opus was primarily researched by literary historians and culturalists. His political thought had not been scientifically researched. Nevertheless, Ostojić's political thought is present in his creative work and sometimes influences his cultural and literary standpoint. Advocating democratisation of Serbian political thought, Ostojić sought support in the enlightening thought of Dositej Obradović, as did members of the United Serbian Youth. His national standpoint stood out from a romanticized pic-

ture, although not rejecting it completely. Ostojić opposed the policy of assimilation and dividedness of political parties, supporting education of all social classes in Serbia in order to build a uniform barrier for identity preservation. Thus, in the eve of the First World War he decisively influenced the activities of Matica Srpska, it being the most original Serbian cultural institution. Dissatisfied with the conformism and petty politics of the existing Serbian political parties in Austro-Hungarian Monarchy, Ostojić suggested reform of the Liberal Party and participated in the foundation of the Serbian Democratic Party. Although political achievements of these parties were not sufficiently acknowledged, they were significant in promoting the democratic process of political thought articulation among Serbs in the Austro-Hungarian Monarchy. Tihomir Ostojić's role in that process was unavoidable.

Keywords: Tihomir Ostojić, enlightenment, patriotism, national idea, politics, culture

* Овај рад је примљен 21. августа 2017. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.

УДК 1(091) Atanasijević K.:172.4
DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.16
Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 1/2018.
год. 25. vol. 59
стр. 293-320

Маринко Лолић
Институт друштвених наука – Центар за филозофију, Београд

АСПЕКТИ ПАЦИФИЗМА У РАДОВИМА КСЕНИЈЕ АТАНАСИЈЕВИЋ*

Сажетак

У овом раду аутор разматра филозофско утемељење и кључне аспекте концепције пацифизма у филозофским списима, Ксеније Атанасијевић, најпознатије српске филозофкиње у првој половини XX века. Схватање пацифизма, Ксеније Атанасијевић, анализирано је из херменеутичке перспективе као теоријска и ангажована мисао у историјском контексту, прве половине прошлог века. У том духовноповесном склопу испитују се, не само утицаји различитих филозофских и религијских европских филозофских традиција, већ и место филозофских доктрина Далеког истока, у ауторкином одређењу модерног појма пацифизма.

Аутор настоји да укаже на теоријске мотиве и историјске околности које су Ксенију Атанасијевић подстакле да се дубље позабави филозофским и практичним проблемима пацифистичких доктрина и њиховим местом у развоју културе мира у савременој цивилизацији. У раду се истиче, да је наша ауторка своје схватање, домете и критику пацифизма посведочила и личним ангажманом у феминистичком покрету, супротстављајући се нацистичкој идеологији рата и антисемитизму, које су снажно захватиле европску, филозофску и друштвену сцену после доласка на власт нацистичке партије у Немачкој, тридесетих година прошлог века.

Кључне речи: филозофија, религија, рат, нацизам, пацифизам, феминизам, етика, ангажман, јавност

1. УВОД

Већина истраживача савремене српске филозофије и културе с правом истиче, да је Ксенија Атанасијевић,[1] уз Аницу Савић Ребац била, не само, најобразованија жена у Србији у првој половини

* Овај рад је настао као део пројекта бр. III 47010 који финансира Министарство просвете,

XX века, већ и наша „најистакнутија филозофска списатељица“[2] и несумњиви лидер феминистичког покрета. Нажалост, њена блиставо започета филозофска каријера на Београдском Универзитету нагло је прекинута, јер је у филозофској афери, која се, још увек, углавном упрошћено,[3] тумачи као трагични сукоб жене интелектуалке са патријархалном средином, која под притиском интрига својих мушких колега, после краће борбе, подноси оставку на место доцента на Филозофском факултету у Београду.

После повлачења са Универзитета, Ксенија Атанасијевић радила је једно време као инспектор просвете у Министарству Краљевине Југославије, а пре одласка у пензију, провела је, неколико година, као библиотекар у Универзитетској и Народној библиотеци Србије. Иако је интересовање првих деценија XXI века за филозофску делатност и животну судбину наше филозофкиње знатно порасло, о њеном разноврсном и веома инспиративном филозофском делу и јавном интелектуалном ангажману још увек не постоји темељан синтетички рад,[4] који би био достојан њеног имена.

Филозофски списи Ксеније Атанасијевић заслужују посебну пажњу истраживача домаће филозофске баштине, књижевне критике и културе уопште, не само због тога што је она по својим идејама, темама, па чак и неговању филозофског фрагмента, као особеног филозофског жанра, била претеча у нашој савременој филозофији и хуманистичкој теоријској култури, већ пре свега зато, што је успела да изгради аутентичан филозофски дискурс по коме је била позната не само код нас, већ и ван граница наше земље.

Неки филозофски списи, Ксеније Атанасијевић у којима је она успела да покаже врхунске могућности нашег језика у артикулацији сложених спекулативних филозофских проблема имају изузетну теоријску вредност. Стога нам се чини да њено филозофско дело, актуелношћу своје филозофске тематике и дубином филозофских увида и данас делује подстицајно, јер је отворено за различите приступе и могућности тумачења и разумевања.

науке и технолошког развоја Републике Србије.

1) Слободан Жунић, *Историја српске филозофије*, друго допуњено и исправљено издање, Завод за уџбенике, Београд, 2014, стр. 266. Уп. Драган Јеремић, *О филозофији код Срба*, ΠΛΑΤΩ, Београд, 1997, стр. 129.

2) Уп. Здравко Кучинар, *Из нашег филозофског живота*, ΠΛΑΤΩ Books, Београд, 2012, стр. 243. Уп. Симо Пандуровић, „Др. Ксенија Атанасијевић“, у: *Разговори о књижевности*, Дело, књ.II, Београд, 1935, стр. 119.

3) На главне недостатке досадашњих истраживања „случаја Ксеније Атансијевић“ критички је указао Здравко Кучинар. Уп. Здравко Кучинар, *Из нашег филозофског живота*, нав. дело, стр. 239-242.

4) Значајне радове који су се последњих деценија појавили о животу и филозофској делатности Ксеније Атанасијевић написали су: Здравко Кучинар, Љиљана Вулетић, Радмила Шајковић, Илија Марић, Ружица Петровић, и др.

У овом раду покушаћемо да размотримо кључне аспекте пацифизма у филозофском делу и јавној интелектуалној делатности Ксеније Атанасијевић, као једног од неразјашњених парадокса њене филозофске мисли и њеног живота, који су битно утицали, не само на њену филозофску каријеру и животну судбину, већ и на оцену и значај целокупне филозофске делатности наше ауторке.

Расветљавање ове филозофске контроверзе као својеврсног теоријског и животног парадокса Ксеније Атанасијевић, требало би да допринесе објективнијој валоризацији, не само њене филозофске концепције пацифизма, већ и њеног целокупног интелектуалног опуса и друштвеног ангажмана, који је у нашој савременој филозофској и културној јавности недовољно познат, или је, углавном представљен на неадекватан начин.

Поред тога, што је, делимично и због свога несналажења у доминантној мушкој интелектуалној средини, и под притиском, њој ненаклоњеног дела утицајне интелектуалне јавности, прекинула наставничку каријеру, Ксенија Атанасијевић имала је и после ове афере, доста неприлика због својих филозофских погледа и политичких уверења. На почетку своје филозофске каријере, наша ауторка, имала је, поред филозофског дара, и велику подршку свога професора, Бранислава Петронијевића, најутицајнијег српског филозофа тога времена. Та подршка трајала је све до тренутка док се није усудила да оспори његову концепцију филозофије. Од тог тренутка ауторитативни Петронијевић, незадовољан њеном лојалношћу, препустио ју је, на милост и немилост, својим филозофским епигонима.

Ова непријатна епизода није једини моменат, који сведочи о интелектуалној голготи Ксеније Атанасијевић. Она ће још једном, у својој филозофској каријери доживети сличну епизоду, са једним другим филозофским властодршцем, од кога ће прво бити подржана, а затим, када се завршетком Другог светског рата промене идеолошке околности, жестоко нападнута и жигосана као представница „реакционарне буржоазије у распадању“.[5] Реч је, о Душану Недељковићу, који ће средином прошлог века, са доласком нове

5) „... извила се фигура нове схоластичарке Ксеније Атанасијевић која је хтела својом мистиком да надвиче све Николаје. Почела је своју каријеру „дипломираног лакеја“ као највернији ученик Петронијевићевог финитизма и моноплурализма, али чим је постала доцент, та јој се слава учинила премалом да проповеда „мализам“, па је ударила у бучну мистику. Пишући и преписујући на свим странама, она буде удаљена са Универзитета, и отад тек настаје најубитачнија и најцрња мистика. Време шестојануарске реакције природно налази у мистичарки *Филозофских фрагмената* свога писца.) А кад Хитлер долази на власт и шестојануаризам постаје монархофашизам, тад емоционални хришћански ирационализам са новим лажним лиризмом проповеда у безбројним чланцима жарке сколастичарке мистику хришћанске послушности као једини спасоносни излаз из ситуације.“ Др Душан Недељковић, *Наша филозофија у борби за*

комунистичке власти, постати неприкосновени филозофски ауторитет у нашој средини, коме Ксенијино заступање ирационалистичког становишта у филозофији, пре Другог светског рата, није било спорно, али када средином XX века на власт дођу комунисти, он ће променити свој став према ирационализму, и прогласити га друштвено опасним. Штавише, као један од водећих домаћих представника стаљинистичког дијамата, 50-их година прошлог века, он је, представнике ирационалистичке струје у нашој филозофији, између два светска рата, жигосао, као сумњиву буржоаску филозофску мисао, коју је, попут Ђерђа Лукача, сматрао једним од главних исходишта нацизма и фашизма.[6] Због тога је наша филозофкиња, суочена с овим претњама, према сведочењу неких њених колега, у првим послератним годинама живела у страху и сталној неизвесности да ће једног дана своје име прочитати на листи народних непријатеља.

Покушаћемо у овом раду да покажемо да је, негативна идеолошка оцена филозофских схватања и политичких опредељења, Ксеније Атанасијевић у потпуном нескладу, не само с њеним теоријским радовима, већ и са њеним моралним принципима и јавним и политичким ангажманом, као и њеним храбрим и часним патриотским држањем[7] у најтежим тренуцима за наш народ.

Треба одмах рећи, да је Ксенија Атанасијевић у међуратном периоду била једна од истакнутих представница југословенског феминизма и, једна од најугледнијих чланица Женског покрета у Београду, који је својим деловањем учинио много на културној и политичкој еманципацији жена у нашој средини, и био међу првима који је у нашој јавности упозорио на опасности које су запретиле са доласком на власт политичких група у Европи, које су заступале фашистичку и нацистичку идеологију.

Поред радова о феминизму, Ксенијини пацифистички и анатимилитаристички списи, који су све донедавно били расути по часописима и дневној штампи,[8] представљају важан део њеног недовољно истраженог филозофског и јавног интелектуалног ан-

социјализам, Српско филозофско друштво, Београд, 1952, стр. 34–35.

6) Ђерђ Лукач, *Разарање ума – пут ирационализма од Шелинга до Хитлера*, Култура, Београд, 1966, стр. 79–106.

7) Ксенија Атанасијевић била је међу оним српским интелектуалцима који су одбили да потпишу Недићев Апел српском народу против комуниста. Уп. Љиљана Вулетић, „Ксенија Атанасијевић: филозофкиња и рат“, у зборнику: *Интелектуалци и рат 1939–1947*, *Зборник радова Десничиних сусрета 2011* (приредили: Драго Роксандић, Ивана Цвијић Јаворина), Филозофски факултет у Загребу, Плејада, Загреб, 2012, стр. 233.

8) Захваљући истраживачком и едиторском раду Љиљане Вулетић, чланци Ксеније Атанасијевић, посвећени проблемима савремене политичке филозофије, феминизма и пацифизма сабрани су и публиковани у две књиге: Ксенија Атанасијевић, *Етика феминизма* (приредила: Љиљана Вулетић), Хелсиншки одбор за људска права, Београд,

гажмана, који ни у нашем времену није ништа изгубио од своје теоријске занимљивости и практичне, друштвене актуелности. У овом раду детаљније ћемо се позабавити само оним филозофским прилозима, који чине теоријску основу ауторкиног схватања пацифизма и њене филозофске критике рата.

Снажан подстицај[9] да се, тридесетих година прошлог века, интензивније посвети проблемима савремене политичке филозофије, Ксенија Атанасијевић пронашла је, у епохалним политичким збивањима[10] која су на европску политичку сцену донели, фашизам и нацизам, две најмрачније тоталитарне идеологије прве половине XX века. Будући да у то време ни у европској ни у светској филозофској литератури није било много значајних радова о овим идеологијама, с правом се може рећи да је наша ауторка, једна од оних, не само српских, већ и европских интелектуалки, које су прве указале на опасности које су запретиле доласком на власт ових мрачних идеологија.

Већ у свом првом раду, посвећеном проблему *филозофије и политике,* Ксенија Атанасијевић показује, да је са порастом глобалне кризе и ратних претњи и у нашој средини почео да расте критички интерес филозофије за светска политичка збивања. Сто-

2008, и Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости* (приредила: Љиљана Вулетић), Жене у црном, Београд, Реконструкција Женски фонд: Центар за женске студије, Нови Сад, 2011.

9) У трагању за личним и општим друштвеним миром, Ксенија Атанасијевић имала је више повода који су били везани за личну егзистенцију, нарушену сукобима на универзитету, и још увек свежом и незалеченом траумом Великог рата, и новим ратним облацима који су се надвијали над Европом. Уп. Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, издање ауторке, Београд, 2005, Слободан Жунић, *Историја Српске филозофије*, нав. дело, Ружица Петровић, *Филозофија утехе Ксеније Атанасијевић,* Пешић и синови, Београд, 2004.

10) Сагледавајући европски, и југословенски идејни, друштвени и политички контекст, између два светска рата, Милутин Јакшић указује на следеће факторе који су довели до ширења пацифизма у нашој средини: „После Светског Рата дошла је свугде изнуреност, али нажалост и усавршавања средстава за борбу толика су, да воде самом уништењу рода људског. Још мало па ће рат моћи желети само лудаци, каквих је немачки писац Хајнрих Ман видео на скуповима неких Хитлероваца. Али, срећом, лудаци нису способни водити рат. Здрав разум и нужда ипак ће, на крају крајева, натерати људе да буду пацифисти. А таквих већ данас има врло много чак и код Немаца, Италијана, Мађара. Неће сви управљачи држава ни моћи дати оружје у руке масама народа, јер све ове неће тако скоро поново дати водити на касапницу, каква је била Светски Рат. Крајње је време да се створи међународни суд, који ће имати и извршне снаге. Није од мале важности ствар да је нападачки рат у светској јавности већ стављен ван закона.
Наша држава је мирољубива. Они који сумњиче да води империјалистичку политику, чине то из разлога што им не уступа своје земље, југословенске по становишту, али које су у прошлости, по несрећи, дуго биле њихове.
Наша држава је за мир, па чак и за разоружање, али уз осигурање безбедности. Све дотле, док се то не оствари, морамо бити на опрезу. Докле год има народа који желе да се присподобе Хунима, не смемо се подавати превеликом оптимизму.“ Милутин Јакшић, „Пацифизам у наше време“, *Летопис Матице српске*, књ. 355, св. 2, 1933, стр. 161.

га је својим списатељским и практичним ангажманом покушала да реафирмише критичку димензију филозофије, која има кључни значај у тумачењу и разумевању политичких феномена нацизма и фашизма. Настојећи да укаже на друштвену улогу филозофије у европској политичкој историји, Ксенија посебно скреће пажњу на важност њене критичке и моралне димензије, коју она види у њеном настојању да „повеже неким смислом и нормама став и исправност човекову према другим личностима и према друштвеним заједницама“.[11]

2. АНТИЧКО И МОДЕРНО СХВАТАЊЕ ЕТИКЕ И ПОЛИТИКЕ

Као изврстан познавалац и угледан тумач античке[12] практичке филозофије, наша ауторка види битну разлику између грчке филозофске мисли и модерног филозофског мишљења у томе што у античком добу филозофске дисциплине нису сасвим диференциране, већ су чврсто повезане са својим етичким темељем. Ксенија наглашава да су у модерној епохи етика и политичка делатност сасвим раздвојене. Насупрот томе, она, с правом истиче, да је код раних грчких мислилаца мудрост о свету била онтолошки утемељена и повезана са космологијом, етиком и политиком, и напомиње, да је такво јединство филозофских дисциплина ретка „појава у системима модерних и савремених филозофа“.[13] Важно обележје, „мисли старих филозофа“, она види у томе, што њихова рана филозофска учења нису само обухватала космос, већ и „ситне и нескладне људске појединости у њему“.[14] Због тога је наша филозофкиња сматрала да су, „етичка и политичка учења“, античких филозофа „имала даље видике и шири осврт, него што га могу имати раздвојена моралисања и политичка испредања“[15] савремених мислилаца.

Ксенија Атанасијевић истиче, не само да је, у модерном друштву, битно измењен положај филозофије као интелектуалне дисциплине, већ и самог филозофа. Промена самог статуса филозофа и филозофије у односу на модерно доба, најбоље се види ако се подсетимо, да „у најстаријем периоду грчке филозофије седморица мудраца истовремено су мислиоци, законодавци и утицајни

11) Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 25.
12) Слободан Жунић, *Историја српске филозофије*, нав. дело, стр. 268.
13) Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 25.
14) Исто.
15) Исто.

политичари“.[16] У својим филозофским максимама, „које се односе на различите облике људског сазнања, они истовремено постављају и основне линије практичне политике свога времена“.[17] У предсократовском добу, Грцима се чинило сасвим разумљивим „да најумнији међу њима воде политику, и да, пре него ико други законе државе треба да пропише гномичар Солон, најбољи познавалац човековог положаја у васељени“.[18] Указујући на фундаментални значај предсократовског филозофског наслеђа за разумевање политичке мисли и политичке праксе грчких полиса, наша ауторка истиче, да „кроз цело развиће грчке филозофије“[19] њени мислиоци нису никада у својим разматрањима губили везу с политиком.

Потврду ове тезе, Ксенија Атанасијевић налази у начину филозофског живота питагорејске филозофске заједнице, која није имала само филозофски, већ и политички карактер, али и у Хераклитовој осуди Ефежана, због тога што су из града изгнали свог најбољег грађанина. Важност грчке филозофије и грчких филозофа за развој политичког мишљења, Ксенија види и у Демокритовом залагању за демократију, као и у уношењу космополитских елемената у грчку политичку културу од стране киничара, коју су стоичари прихватили и даље развили као своју космополитску политичку доктрину. Наведени примери, по ауторкином мишљењу, сведоче не само о постојању уске везе између грчке филозофске мисли и њене политичке теорије и праксе, већ и о присуству једне, не баш увек довољно видљиве, пацифистичке линије у европској античкој и модерној филозофији.

Настојећи да укаже на постојање паралелизма између филозофских начела и политичких интереса, не само у раној, већ и у позној Грчкој култури, наша филозофкиња посебно наглашава филозофски значај политичких учења најзначајнијих грчких мислилаца Платона и Аристотела. Суштински значај Платонових политичких идеала она види у његовом настојању да конституише државу уређену према „принципима аристократског комунизма“[20] у коме дијалектичко образовање представља највишу вредност, где највећи филозоф има врховну власт, а жене су потпуно равноправне са мушкарцима.[21]

Тезу о човековом социјабилном карактеру, Ксенија Атанасијевић темељи на фундаменталном принципу Аристотелове

16) Исто.
17) Исто, стр. 25–26.
18) Исто, стр. 26.
19) Исто.
20) Исто.
21) Исто.

политичке филозофије, који говори о примату државе над породицом. Будући да Аристотел заступа филозофско становиште према којем политичка заједница, треба да омогући врлину грађана, сходно томе њени темељи треба да буду строго етички засновани. Полазећи од овог става, као кључног за Аристотелово поимање политике, наша ауторка, сматра да главно обележје које су политичкој мисли дали велики грчки мислиоци има, „наглашен етички смер".[22]

У свом разумевању политике и политичке филозофије, Ксенија је посебно указивала на значај филозофске образованости за политичку праксу, и истицала важност утемељења политике на етичким филозофским принципима. Вредно је њено критичко запажање да су примери, политичког делања, које се ослања на моралне принципе, ипак веома ретки. Међутим, тај увид код наше ауторке није изазвао резигнацију, већ управо супротан став. Она је сматрала да су због своје реткости, ови примери још драгоценији, јер је начин делања људи, који су се у својој политичкој делатности руководили филозофским принципима и за нас данас веома поучан. Таквим светлим и узвишеним, примером, Ксенија Атанасијевић, сматрала је истакнутог представника римског стоицизма, цара Марка Аурелија, за кога је тврдила да је био „ретко душеван владалац",[23] који је „за време свога управљања спровео незапамћену благост и показао свету коликим се добром издваја владавина основана на расветљеном разумевању судбине и потребе људских бића".[24] Владавином овог римског цара и стоика, Ксенија сматра да је заувек „овековечена (је) човечна бразда, подношења и поправљања људи".[25]

На сличан начин, као и Марко Аурелије, по Ксенијином мишљењу, своје владарске дужности вршио је и цар-филозоф Јулиан Апостата, који је имао амбиције, да поврати животну снагу, већ угроженој античкој култури. Иако је био противник хришћанства, будући филозоф, „задовољио се ироничном критиком хришћанских доктрина и предпоставио је насиљу личну трагедију".[26] Фасцинирана примерима, узвишене моралне владавине, која је, понекад, подразумевала и личну жртву, ових античких владалаца, Ксенија Атанасијевић, била је уверена „да истински просвећени владари и политичари скоро безизузетно благотворно дејствују".[27]

22) Исто, стр. 27.
23) Исто.
24) Исто.
25) Исто.
26) Исто.
27) Исто.

3. ПИЈЕТЕТ КАО МЕРА ПОЛИТИЧКОГ ДЕЛАЊА

Дубоко уверена да је „вођење државе најзамршенија од свих дужности (...) везана са најтежим одговорностима“ Ксенија је сматрала да је „неопходно да они који су на врховима управе имају најпробуђенију и најсигурнију свест“.[28] Стога је, по њеном мишљењу, висока морална свест уједињена са сазнањем, темељ без којег нема исправног политичког делања владаоца.

Међутим, за Ксенију Атанасијевић, урођене етичке диспозиције, биле су само један важан елеменат сложеног хабитуса модерног владаоца. Поред моралних диспозиција, претенденти на владарски престо требало би, по њеном мишљењу, да поседују и „коренито филозофско образовање“.[29] Важност филозофског образовања она је видела у томе што оно развија способност без које владалац не може да „осети истински пиетет према људској личности“, а која је, за нашу филозофкињу, „неприкосновена“.[30]

У чему је супстанцијални значај принципа пијетета и због чега му је Ксенија Атанасијевић придавала тако велику важност у политичком делању? Сама чињеница да пијетет према људској личности „треба да буде полазна тачка сваког етичко-политичког стицаја и процењивања“,[31] показује да осећање пијетета, за нашу ауторку, није било само услов, већ и узор и мера, сваког хуманог политичког делања. Штавише, она је била уверена да човеку када почне да дела у складу с тим филозофским принципом „више неће бити тешко да се загарантује пуна слобода развоја и сваком индивидууму, како најистакнутијем, тако и најнезнатнијем, и свакоме народу, како најмногољуднијем, тако и најмањем“.[32] Поштовањем овог етичког принципа у политичком делању, Ксенија је очекивала да ће нестати „грубе повреде личности, и данас још тако уобичајене, јер су принципи демократије, слободе и правичности званично санкционисани, али су стварно љуске без битности и одјек без садржине, и сва притешњавања и потискивања развоја појединаца, заједница држава и народа имали би да отпадну као чудовишности које даље не могу да се подносе“.[33]

Да би уочени недостаци модерне демократије били превазиђени, Ксенија Атанасијевић, сматра, да је неопходно, да се сви

28) Исто.
29) Исто, стр. 28.
30) Исто.
31) Исто.
32) Исто.
33) Исто.

политички односи поставе на „етичку базу“.[34] Наша филозофкиња веровала је да ће потребе да се „друштвена и државна хијерархија изгради на етичким темељима, најпре и најјасније (...) бити свестан филозоф у правом и најбољем смислу те речи, тј. филозоф и по природном такту, и по култури“.[35]

Своје разумевање политичке филозофије и савремених политичких феномена, инспирисано етичким принципима грчких мислилаца, Ксенија Атанасијевић, средином прошлог века, допунила је истраживањем и практичним заступањем темељних принципа филозофије пацифизма. Строго говорећи, њена концепција пацифизма,[36] веома је сложена и има неколико теоријских аспеката. Сложеност пацифистичке концепције, Ксеније Атанасијевић, потиче делом и због тога што она изворе пацифизма није тражила само у филозофским и политичким теоријама античких стоика и модерних филозофа мира, већ и у учењима твораца великих светских религија Блиског и Далеког истока, настојећи да покаже да међу тим веома хетерогеним учењима и идејама постоји сродност када се она посматрају из пацифистичке перспективе.

О религијском и филозофском утемељењу своје концепције пацифизма, Ксенија, први пут расправља у чланку, *Религијска и философска подлога пацифизма*,[37] у којем констатује да нам животна емпирија и историја људског рода указују да се, један веома важан део међуљудских односа „своди на све облике борбе и сукобљавања“.[38] Ксенија Атанасијевић сматра, да су на основу те хобсовске чињенице многи истраживачи, погрешно закључили, да је „природан и незаменљив узајамни став људи адекватно изражен у оној безнадежној максими о рату свију против сваког“.[39] По њеном мишљењу, ништа нису исправнија ни она схватања у којима се тврди да у „природном стању између људи није искључиво прогањање, него да у њему има и исправних момената“.[40] Тврдња,

34) Исто.

35) Исто.

36) Рејмон Арон наводи да је Макс Шелер 1927. године у свом предавању које је одржао у немачком Министарству рата изнео тезу да постоји осам врста пацифизма, које чине: херојски и индивидуални, хришћански, економски, законски, полу-пацифизам комунизма и марксистичког социјализма, империјалистички, међународни и културни пацифизам. Према Шелеровим одређењима пацифизма, чини се, да је схватање пацифизма Ксеније Атанасијевић најближе културном појму пацифизму, „који потиче од стоицизма, и који окупљајући интелектуалну елиту свих народа, тежи остварењу сталног мира радећи на обавештавању, интелектуалној и моралној реформи и образовању“. Рејмон Арон, „Различите врсте пацифизма“, *Свеске*, Мали Немо, Панчево, бр. 42–43, 1998, стр. 172-173.

37) Овај чланак се појавио у три наставка у листу *Правда*, 21, 22 и 25. децембра 1930. године.

38) Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 29.

39) Исто.

40) Исто.

којом се с правом указује да постоји и филантропска страна људске личности, по мишљењу наше филозофкиње, није, међутим, довољна корекција претходног становишта, и не може да „улепша истину, да је човек егоистично биће у коме се налази као самоникла сопственост љубав према ближњем“.[41]

Попут Хобса и Канта и наша филозофкиња била је уверена да човека управо тај ратоборни егоизам „гони да се, ради лакше самоодбране и напредовања, удружује у мање групе – породице и племена, или у веће – у народе“,[42] како би изашао из природног стања. Међутим, недостатак ових удруживања, наша ауторка види у томе, што су она организована само ради „боље заштите интереса“. Тако уједињени, појединци штите властите интересе иступајући непријатељски према другим сличним заједницама. Политичке заједнице организоване са таквим мотивима, због њихове самодовољности и затворености, Ксенија пореди са Лајбницовим монадама. Знатно пре Карла Попера, и његове познате критике изведене под чувеним слоганом: „непријатеља отвореног друштва“, Ксенија Атанасијевић је истакла, да се главна негативна „карактеристика таквих држава испољава у њиховој окренутости себи, односно затворености“, која се показује у њиховој тежњи да само себи обезбеде „услове за неометано напредовање“.[43]

Посматрано с етичког становишта, по њеном мишљењу, само по себи, ово напредовање, како за заједнице тако и за појединце, потпуно је оправдано. Проблем је, међутим, у томе што „тежње да остваре свој пуни живот, и да по себе најбоље искористе све његове могућности, доводи (...) људски индивидуум и људске заједнице у сукоб са другим индивидуама и заједницама што исто тако хоће да афирмирају себе“.[44]

Главни узрок због којег се јављају сукоби међу људима, Ксенија види у томе „што и човеку, и породици, племену, и држави, није довољно да одрже себе, него се у њима јавља жеља да, преко граница наших потреба, унапређују себе, или да се чак засипају излишностима, на штету или на пропаст других“.[45] Премда је овакво поступање посматрано из етичке перспективе, неодрживо, оно је, по ауторкином мишљењу, у „недопуштеној мери често“.[46] Ксенија Атанасијевић стоји на становишту да историја наше цивилизације показује, било да је реч о појединцима или народима, „да је далеко

41) Исто.
42) Исто.
43) Исто, стр. 30.
44) Исто.
45) Исто.
46) Исто.

мање невоља произашло из оправдане потребе за самоодбраном, него из незајажљивости да се приграби туђа својина“.[47] Ипак, под већином несрећа, по њеном мишљењу, „људи се гуше отуда, што је замах нових егзистенција спутан теретом моментаних или изазаваних сукобљавања“.[48]

Да зла и понижења која доноси ратна стихија темељно деградирају људску личност и обесмишљавају људски живот „види се по томе што (...) човек који се непрестано исцрпљује у одбрани свога положаја, каткад и голог живота неће моћи да се посвети никаквом вишем опредељењу“. Исто важи и за народе који су захваћени ратним збивањима. „Историја свих народа“, по мишљењу наше ауторке, „потврђује да ратовање и све врсте нередовних стања у државама нису нимало згодан оквир за подизање непролазних садржаја“.[49]

Настојећи да темељно истражи корене глобалне мисли о пацифизму, Ксенија Атанасијевић, знатно је проширила своја знања о овом проблему испитујући, не само европску филозофију, већ и филозофска и религијска учења Блиског и Далеког истока. Њена истраживања пацифизма изван европске филозофске традиције, била су у складу са тежњама неких познатих европских интелектуалаца у првој половини XX века, који су настојали да излаз за кризу европског духа пронађу у окриљу индијске и кинеске духовне традиције. У својим истраживањима пацифизма, наша ауторка полази од, како она каже, „мало утешне истине“ да међу људима не постоји наклоност. Стога је сматрала, да до смањења напетости међу људима и државама, може доћи само ако се међу њима развије већи степен међусобног разумевања и емпатије. Могућност духовног преображаја људи, наша ауторка видела је у духовној делатности оснивача великих религија, који су „надахнућем својих пречишћених душа и видовитошћу просветљених свести радили на томе да човечанство одведу једном подношљивијем и солиднијем животу, где ће уместо раздора и крвављења владати узајамна сагласност и поштовање“.[50] Стога је сматрала, да је „пре свега заслуга и тековина верских проповедника и претставника мудрости о свету идеја о отклањању узрока ратовања мирним начином, јер су они створили доктрину о нужности сталног мира и донекле припремили на њу људски род“.[51]

47) Исто.
48) Исто.
49) Исто, стр. 31.
50) Исто, стр. 32.
51) Исто.

Филозофија мира, како је види, наша ауторка, у различитим цивилизацијама има другачију онтолошку основу. Тако она истиче да су „онтолошко-религијска учења Хиндуса, нарочито Будизма свесно натопљена указивањем на обманљивост свих борби између живих бића. Наношење штете другом, човек шкоди себи, јер је живо биће у суштини једно исто, јер су и нападнути и нападач створени од исте животне супстанције.“[52] Према овом тумачењу будистичке доктрине, наше ауторке, следи „обустављање непријатељстава, не само између људи, него и између свега што живи, и васпостављање опште измирености“.[53]

Веома снажне корене пацифизма, Ксенија Атанасијевић, пронашла је и у старој персијској религији, у којој се наговештава да ће „зло бити побеђено (...) и да ће у обновљеном свету завладати вечни мир“.[54] Изузетно важан пацифистички аспект јеврејске религије, наша филозофкиња, видела је у њеном учењу, да је „човек неприкосновен као такав“.[55] Ипак најснажнију поруку мира, по мишљењу наше ауторке, доноси хришћанство. За Ксенију Атанасијевић, „хришћанство је по превасходству религија мира достижног помоћу љубави према Божанству и ближњем и помоћу праштања“.[56] Свој став о изразитом пацифистичком карактеру хришћанства, Ксенија Атанасијевић, темељи на уверењу да је „тежиште Христове делатности на (...) земљи и сврха његове смрти (...) да закрчи мржњу, да изглади раздоре, да очудотвори и крвнике у пријатеље, једном речи да измири људе и народе“.[57]

Износећи критичка запажања о појединим мислиоцима који су се у различитим историјским епохама, са супротних филозофских становишта, бавили проблемом рата и разматрали могућ-

52) Схватање будизма као радикално пацифистичке теолошке доктрине, Ксенија Атанасијевић, види у поимању рата индијског ратника Арџуне. Уп. Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 32–33. На схватање живота које је блиско учењима индијских филозофа подсећа један фрагмент Ксеније Атанасијевић, на који скреће пажњу Сима Пандуровић: „Живот је могућ само ако ништа у свемиру није мртво.“ Сима Пандуровић, *Разговори о књижевности*, Дело, књ. III, Београд, 1935, стр. 123. Позивајући се на индијске истраживаче будизма, Зоран Кинђић, указује на могућност тумачења, Арџуниног става према рату, у кључу Хегеловог схватања „борбе за признање“. Зоран Кинђић, „Рат и духовност“, *Српска политичка мисао*, бр. 1, 2016, стр. 288–290; „Tako već prvu od onih zabrana, zabranu ubijanja, nalazimo izvedenu na način koji nimalo ne zaostaje iza kršćanskog shvaćanja zapovijedi 'da je starima rečeno: ne ubij“. „Kako redovnik stječe svoj udio u ispravnost?“, pita Buddha i sam počinje odgovarati na to pitanje sljedećim rečenicama: „Redovnik odustaje od ubijanja svakog živog bića; on se uzdržava od ubijanja živih bića. (...)“ Уп. Hermann Oldenberg, *Buddha – njegov život, njegovo učenje, njegova zajednica*, Demetra, Zagreb, 2007, стр. 271–285.

53) Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 32.

54) Исто, стр. 33.

55) Исто.

56) Исто, стр. 34.

57) Исто, стр. 35.

ности о успостављању трајног мира, Ксенија Атанасијевић, посебно наглашава, три Хердерова става о рату, у којима познати немачки мислилац осуђује рат као: „најјезовитију несрећу што сналази људски род“,[58] и истиче, да је Хердер оправдавао само одбрамбени рат, а рат који није изнуђена самоодбрана, сматра да је „нечовечно, горе него животињско поступање“.[59] Ксенија нас подсећа, да Хердер у својој критици рата посебно наглашава страхоте ратних последица, које сматра „страшнијим него он сам“.[60]

Поред мишљења оснивача верских учења и твораца филозофских доктрина, који су развијали различите концепције пацифизма, Ксенија у својим антиратним расправама критички излаже и ставове мислилаца који су пропагирали рат тврдећи да је „човек осуђен на ратне сукобе и да не може да изађе из пакла непрестаног сукобљавања и ратова“.[61] Тврдње, познатог критичара Француске револуције, де Местра, да рат има сакросанктна[62] својства и да „Бог ужива када се пролива људска крв“,[63] Ксенија Атанасијевић назива демонским, јер се у њима „ратовање тумачи позивањем на трансцендентне и човеку неухватљиве намере врховног и сведоброга бића“, и одбацује их с индигнацијом као „одвратне и циничне“.[64]

У песимистички интонираним филозофским схватањима међуљудских односа, дозу оптимизма, Ксенија налази код Волтера, једног од најоштријих опсерватора људских мана, који је сматрао да се међу људима не може остварити вечни мир, већ само „трпељивост“.[65] На листи апологета рата, наше ауторке нашао се и Хегел, због његове тврдње да рат „диже морал код људи (...) док их мир ‘размекшава и слаби’“,[66] и његовог уверења да „рат спречава стагнацију народа“.[67] Ипак, у величању рата, по Ксенијином мишљењу, најдаље је отишао Ниче, који је сматрао да рат представља потврду Дарвинове идеје о борби за опстанак, као „нормалноме стању живих бића“[68]

И поред нимало оптимистичног стања, које о рату влада у филозофској теорији истакнутих модерних филозофа, а „још више у практичним односима међу људима“, Ксенија је била уверена да

58) Исто, стр. 38.
59) Исто.
60) Исто.
61) Исто, стр. 39.
62) Исто.
63) Исто.
64) Исто.
65) Исто.
66) Исто.
67) Исто, стр. 40.
68) Исто.

би „као утешна прогноза за будућност, могла да послужи несумњивост чињеница да у најновијем времену, расте број пацифистичких организација које се сваким даном множе у свету“.[69] Стога, она напомиње, да су се „у 19. веку оснивала у Европи и Америци друштва етичко-социјалног смера, која у свој програм уводе као једну од главних тачака, рад на одржавању мира међу народима. Сличне установе подигнуте су на широј бази и првој половини XX века“.[70]

На основу претходног излагања очигледно је, да је веома промишљена критика, не само милитаризма, већ и разматрање корена пацифизма, претходило Ксенијином опредељењу за одбрану идеје мира. Самим тим њено схватање пацифизма не може се никако сматрати некритичким. То показује и ауторкин критички однос према начину рада и „успесима“ пацифистичких организација којима је и сама припадала. Ксенија Атанасијевић, била је добро упозната са делатношћу мировних институција и организација тога времена, и настојећи да унапреди њихов рад, отворено је указивала на њихове недостатке и ограничења. Била је незадовољна радом Хашке конференције о разоружању и сматрала је да Лига народа неће успети да реши међународне сукобе само дипломатском вештином. Главни узрок неуспеха у раду мировних организација, у првој половини 20. века, видела је у томе, што је њихово деловање било „површинско“.[71] Сматрала је да успех ових организација не зависи толико од дипломатских потеза, колико од „лечења корена зла (...) оплемењивања (...) човекове душе, обично усредсређене на личне изгледе, а глуве и слепе за све алтруистичке осврте“.[72]

У закључном делу свог разматрања, Ксенија у кантовском духу говори о важности, стању и перспективама савременог пацифизма. Неки истраживачи пацифизма, полазећи од става „да у рату не ћуте само закони и музе, него да се у њему и њиме кочи сваки човечни, културни и научни елан“, верују да „би сваки истински просвећени човек требало да буде присталица – пацифизма“.[73] Ксенија Атанасијевић била је, међутим, сасвим свесна, да је савремена друштвена реалност другачија, и да модерна наука није донела онај тип просвећености који тежи мирољубивом животу међу људима, већ своја достигнућа и „изуме ставља на расположење државама, и (...) омогућава да се у ратовима све непоштедније уништавају читаве масе људи“.[74]

69) Исто.
70) Исто.
71) Исто.
72) Исто, стр. 41.
73) Исто.
74) Исто.

Стојећи пред суморном сликом савременог света, у чијем темељу се налази наука, наша ауторка сматра да нам једино преостаје да се „тешимо веровањем како ће унапређење не слепе механизације живота, него еминентно продушевљење научности, при чему, прогрес културе има да буде поглавито управљен ублажавању безобзирности и агресивности човека према човеку и народа према народу“.[75] Била је уверена, да „из страховитог круга узајамног пригушивања и истребљивања, човечанство може да спасе, једино снажење филозофскога и научнога сазнања и јачања правих религиозних осећања“.[76] Тек на тако сазданој филозофској подлози она је, очекивала „достизање, истински пацифистичког становишта, далеко наднесеног над безизлазношћу гушења у срединама где сваки човек и сваки народ лудачки јури за утваром сопственог славољубља, ни мало не мислећи при томе, да, сем њега, постоји ико други“.[77]

4. ПАЦИФИЗАМ И ПАЦИФИСТИЧКА КРИТИКА РАТА

У свом филозофском разумевању идеје пацифизма, Ксенија Атанасијевић, била је дубоко уверена да постоје два пута који воде до овог политичког становишта. Први пут, она је сматрала трансцендентним и, по њеном мишљењу, тим путем се „упућује онај ко је апсолутно изгубио интересовање за земаљске догађаје (...) и ко се сав окренуо неком вишем религијском или метафизичком принципу“.[78] „Људи овако исцељених душа“, по њеном мишљењу, су „пацифистички настројени у највећој мери, они не замећу кавгу ни са ким и не примају повод за разрачунавања ни од кога, јер им ништа од таштих земаљских достигнућа није ни потребно“.[79] Такве особе Ксенија назива „сублимирани мироносци“,[80] који су „заувек превазишли свет множине и варљивости“.[81] Мада су јој неки њени критичари приписивали баш овакво схватање пацифизма, Ксенија га је одбацивала, сматрајући га сувише радикалним и, чини се, у реалном свету неделатним.

Други пут, којим се стиже до пацифистичког становишта, по мишљењу наше ауторке, мање је радикалан од претходног, јер

75) Исто.
76) Исто.
77) Исто.
78) Исто.
79) Исто, стр. 41–42.
80) Исто, стр. 42.
81) Исто.

тежи остварењу мира у нашем земаљском животу и достиже се „помоћу улажења у религијске или филозофске истине“.[82] На тим истинама, Ксенија Атанасијевић темељи своје опредељење за другу концепцију пацифизма, с уверењем да је таква врста „алтруизма везана за активност у оквиру учествовања у законима и збивањима овог света“.[83] Уверена у снагу истинољубивости она је истицала, да ће „људи који су се дубоко прожели истином“, и сматрају да им је „прва дужност да осигурају себи и својим ближњима мирну егзистенцију, свесно (ће) подизати темељ једне душевне етике, чије ће прво начело бити неприкосновеност сваког човека, без изузетка“.[84] Ксенија је сматрала да морал заснован на истинољубивости има за последицу „политичку доктрину, која ће прогласити да свака држава пространа исто као и мала има подједнако право на самосталан и слободан живот и на непритешњени развој“.[85]

Као филозофкиња изузетно развијеног моралног сензибилитета,[86] Ксенија је, била свесна бројних недостатака савремене цивилизације. Попут Канта, она је веровала да „тек када култура добије етичко обиљежје, ишчезнуће опасност да се технички проналасци искоришћавају за уништавање и истребљивање људи“.[87] Стога је била дубоко уверена да је „само просветљена свест у стању да обузда егоистичне и отимачке инстинкте човека и народа, и да их уједини у заједничком раду на општем добру“.[88]

На основу вредних филозофских увида у људску природу, које нам пружа филозофско дело Ксеније Атанасијевић, сасвим се поуздано може рећи, да је наглашени песимизам, којим је прожета њена филозофска мисао, у битном смислу одредио, и њен коначни став према пацифизму. Имајући у виду неукротивост људске природе, Ксенија је веома реалистички процењивала човекове изгледе за остварење мира. Највише што је сматрала да можемо да очекујемо на том плану у будућности, јесте да ће „само мудрошћу и вером припитомљени човек моћи (ће) да успостави сходно овосветским могућностима, релативни мир који, разуме се, никад неће бити

82) Исто.

83) Исто.

84) Исто.

85) Исто.

86) Иако не спори вредности „негативне етике“ Ксеније Атанасијевић, Драган Јермић сматра да она била дубоко противречна. „Слабост њене етике је, међутим, у противречности, с којом је она, иако је истицала храброст и потребу одлучног противљења злу, ипак, као последњу и највишу максиму прогласила затварање у себе и равнодушност према свету и збивањима у њему. То је, у ствари, став типичан за хиперсензибилног интелектуалца, који људској злоби противставља само бекство у свој унутрашњи свет.“ Драган Јеремић, *О филозофији код Срба*, нав. дело, стр. 129.

87) Ксенија Атансијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 42.

88) Исто.

неодступно поштован, јер ће се, човекова природа, много пута, и даље отимати испод контроле свести и самилости".[89]

Као што видимо, Ксенија Атанасијевић, није у почетку заступала идеју да је могуће остварење идеалног мира на земљи, који је проповедао Христ или неки модерни мислилац, попут Канта. Неки истраживачи њеног дела сматрају да наша филозофкиња, тек у својим позним списима, почиње све више да верује у могућност о остварењу „пацифистичке утопије".[90] Међутим, чини се, да су у тим прогнозама, њена очекивања била ипак много скромнија. Највише у што је веровала, јесте да ће бити постигнут значајан успех ако се у „будућности бар избегне понављање крвавих и пустошних ратова".[91]

Међутим, за постизање чак и овако скромног циља, по мишљењу наше филозофкиње, неопходне су темељне промене, не само у етици, већ и у онтологији. Стога је сматрала да разрешавање сукоба међу људима није могуће без „улажења у онтолошко космолошке битности и помоћу високих моралних оријентација за практично поступање из њих изведених".[92] Будући да је била уверена да овако висок морални захтев „просвећености могу да испуне само филозофи и пророци", сасвим је логично што је истицала, да би „људима и народима далеко мање штете било нанесено, да су се у државама слушали савети узвишених пророка и мудраца".[93] Стога је веровала да се „изгледи за будућност могу побољшати само ако се у данима што наступају поверује њима (пророцима) пре него свима другима – јер су они једини позвани и оспособљени да исцеле свет миром".[94]

Ксенија Атанасијевић, није у својим размишљањима о пацифизму остала само у сфери високе спекулативне филозофске теорије и теолошке мисли, већ је покушала и практично да реализује своје мировне идеје, о чему сведочи и њен ангажман у Женском покрету, где је била један од лидера југословенског феминизма. О том аспекту интелектуалне делатности наше филозофкиње најбоље сведочи њено предавање и извештај са Светске конференције жена за мир и разоружање, која је одржана у Београду од 17. до 19. маја 1931. године. На овој конференцији, Ксенија се појавила у двострукој улози; као активан учесник Конференције, и затим, као извештач са овог феминистичког скупа.

89) Исто, стр. 42–43.

90) Љиљана Вулетић, „Ксенија Атанасијевић: филозофкиња и рат", нав. дело, стр. 237.

91) Ксенија Атансијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 43.

92) Исто, стр. 43.

93) Исто.

94) Исто.

На конференцији о феминизму, Ксенија Атанасијевић, говорила је о пацифистичком утицају жена на јавно мишљење за време мира. Као филозофкиња и феминисткиња нагласила је, да се покрет жена, у својој тежњи да дођу до својих права „оснива на онтолошко-моралном темељу“.[95] Истакла је да „феминисткиње шире око себе атмосферу слоге и мира“,[96] и заступајући став о „поштовању сваке личности, њихова политичка концепција биће, да се и према слободи сваког народа мора осећати пиетет, јер је сваки странац ближњи“.[97]

У извештају са овог феминистичког скупа, налазе се неки ауторкини ставови, у којима је она, можда, боље него у својим теоријским радовима, осветлила смисао свог јавног интелектуалног ангажмана. Оцењујући, у актуелном политичком контексту, рад конференције о миру, Ксенија није заборавила, да истакне, да је београдска дебата дошла у тренутку када су, широм света, међу државама, расле страховите ратне претње. Била је уверена да су мирољубиве поруке које су се чуле на овој конференцији „заталасале свест и савест оних који су јој присуствовали и (...) утицале да се створи атмосфера, погодна за достизање ‘моралног разоружања’“.[98] Ауторка извештава, да су на овом скупу представнице разних држава, инсистирале на томе, да се жени ода пуна правда, и да се човечанству осигура трајни и унапредитељски мир, који ће благотворно деловати на јачање пацифизма код нас и у свету. У завршним речима њеног извештаја још једном је на сажет начин исказан претходни став. „Блиски контакт са европским и америкaнским пионеркама једне етичније и правичније будућности човечанства, и слушање њихове живе, поштене и темпраментне речи, оставили су благотворнога трага у нашој средини. Због тога се овим великим идеалисткињама исплатио напор дугог путовања до нашег Београда, кога се оне, у својој љубазности, поредиле са најлепшим светским градовима.“[99]

Као искрени поборник пацифизма, Ксенија Атанасијевић, вршила је у нашој средини популаризацију најважнијих филозофских дела која су давала теоријску подлогу пацифистичком покрету. Она је била један од најпознатијих рецензената[100] првог југословенског издања чувеног Кантовог списа о *Вечном миру*, који се, први пут, у

95) Ксенија Атанасијевић, *Етика феминизма*, нав. дело, стр. 75.

96) Исто, стр. 79.

97) Исто.

98) Исто, стр. 77.

99) Исто.

100) Др Ксенија Атанасијевић, „Превод Кантовог *Вечног мира* на наш језик“, *Српски књижевни гласник*, књ. 48, мај-август, 1936, стр. 627–630.

интегралном облику, појавио на нашем језику 1935. године. У свом критичком осврту наша ауторка се не бави само излагањем Кантових мировних идеја, већ покушава, да ово дело ситуира у светску историју пацифизма и истакне његову филозофску релевантност за унапређење теоријске културе о миру у савременом свету. Она истиче, да је мислилац из Кенигсберга у оквиру својих опсежних филозофских и научних истраживања „развио (је) дубље и свој осврт на вечни мир међу народима, као на једну од тачака чије остварење спада у неопходне захтеве практичкога ума“.[101] Кантов спис о *Вечном миру*, по мишљењу Ксеније Атанасијевић, потврђује чињеницу, иначе, „од неких савремених сколастичара узалудно оспоравану: да је, у својој филозофској згради, сам Кант наменио средишно место једноме систему етике, јер је за њега практична мудрост о свету била насушнија од теоријске“.[102] Штавише, наша филозофкиња сматра, да немачки филозоф „вечни мир није схватио само као општечовечански идеал, него и као историјску и социјалну неизбежност“.[103] У ласкавој оцени етичких аспеката Кантовог мировног списа, ауторка напомиње, да својим узвишеним моралним идејама, „највећи немачки пацифиста“, не само да „превазилази све схватање о ставу човека према човеку свога времена“, већ „њиме надмаша и наше доба, које је (...) дивљачки нечовечно и слепо немилосрдно“.[104]

У свом осврту, наша филозофкиња, упутила је и неколико примедби писцу *Вечног мира*, замерајући му што је „безгранично веровао у моћ мисли (која је, у ствари, у државним пословима количина за занемаривање“.[105] Иако је као и Кант, на почетку свог антиратног ангажмана, сматрала да државници у питањима рата и мира треба да се ослоне на мишљења филозофа, Ксенија Атанасијевић је, изгледа, временом постала много скептичнија по том питању, и као да је све више веровала, да ће и Кантови, као и Платонови, апели, остати без резултата.

Кључне принципе Кантове трансценденталне филозофије мира; категорички императив и појам правне дужности, Ксенија је сматрала „сувише секундарним да би зло у човеку, праисконски укорењено, могло у неколико обеснажити“.[106] Ипак, наша филозофкиња је истицала, да Кант и „поред упадљивог удаљавања од реалности

101) Исто, стр. 627.

102) Исто.

103) Исто.

104) Исто, стр. 628.

105) Исто.

106) Исто, стр. 629. Уп. Otfried Höffe, „Einleitung : Der Friede – ein vernachlässigtes Ideal“ in: (Hrsg. Otfried Höffe), *Zum ewigen Frieden*, Akademi Verlag, Berlin, 1995, стр. 5-29; Зоран Кинђић, „Кантова идеја вечног мира“, *Српска политичка мисао*, бр. 2, 2016, стр. 61-92.

има и (...) кратке тренутке оштроумнога, непобитнога песимизма“,[107] који је прегнантно изражен у „његовој напомени да свет неће пропасти, ако злих људи у њему мање буде“.[108] Стога она с правом истиче да је „најгрубље скрнављена“ управо она одредба Кантове концепције вечног мира у којој немачки мислилац захтева да „свака власт има да поступа са људским правом као са светињом“.[109]

Критички се осврћући на неславну судбину Кантове идеје Друштва народа, Ксенија истиче, да је ова миротворна институција, веома брзо, после свог оснивања, доживела потпуну деградацију. Узроке због којих је дошло до њеног краха, ауторка види у томе што „Кант није успео унапред да прозре колико ће у данашњици бити ружно изобличена ова институција, савршено неспособна да пружи заштиту угроженим државама, чији се рад свео на непрегледни низ одвратних политичких и дипломатских махинација“.[110] Ксенија је сматрала да је Кант, због своје моралистичке позиције, „био немоћан да предочи себи како ће се организација, од које се он надао свесрдноме и успешноме раду на васпостављању трајнога мира међу народима, претворити у удружење што гута непрегледне суме новаца – ради личнога обезбеђења својих чланова који, у истини, свесно и рафинирано онемогућују сваки корак што би питање универсалнога мира покренуо са мртве тачке“.[111]

Ауторка се слаже са, Марцелом Шнајдером, преводиоцем и писцем *Предговора* српскохрватског издања Кантовог *Вечног мира*, да је „идеја пацифизма осрамоћена“ и, додаје, да срамоћење ове идеје није било „никад безобзирније него данас, кад се са планом посецају све могућности за какво помирљиво изравнавање претећих отворених спољних и унутрашњих сукоба у државама, и кад ни од куда нема изгледа да се отклони разбуктавање страховито блисков ‘рата свију против сваког’“.[112]

Дубока оданост пацифистичким идејама, Ксенију Атанасијевић, није, међутим, могла да спречи да уочи и препозна лажне пацифисте, који су били систематски лишени подобности за сваку искрену и одлучну хуману акцију, „али зато неупоредиво извежбани у материјалном обезбеђивању у освајању друштвених лествица оних што њима управљају“.[113]

107) Др Ксенија Атанасијевић, „Превод Кантовог *Вечног мира* на наш језик“ нав. дело, стр. 629.
108) Исто.
109) Исто.
110) Исто.
111) Исто.
112) Исто.
113) Исто.

Настојећи да одбрани изворне принципе пацифизма, Ксенија Атанасијевић је кренула у критички обрачун са масовном корупцијом и злоупотребом мировних институција, која је била веома распрострањена тридесетих година прошлог века. Лажне заступнике пацифизма, наша филозофкиња, оштро је критиковала називајући их „'проповедницима' који су етички и интелектуално закржљали".[114]

У свом критичком развијању и продубљивању филозофске концепције пацифизма, Ксенија Атанасијевић у позној фази свога мишљења, доспела је до уверења да је „суштина изворног пацифизма најизразитије стоји сажета у учењу индијске филозофије".[115] Главно обележје ове концепције пацифизма јесте у томе што је она знатно шира од европских пацифистичких концепција, и заступању става да се „не сме уништавати не само човек, него ниједно живо биће – пошто су сва она од исте супстанције саздана".[116]

Ксенија Атанасијевић с великим огорчењем је истицала, да је средином XX века идеја пацифизма доспела у најдубљу кризу. Не без резигнације звуче њене речи у којима има и јасних тонова самокритичности: „пацифистичка концепција остављена је на милост и немилост онима што од ње праве наказну карикатуру".[117] Стога је у Шнајдеровом преводу Кантовог списа о *Вечном миру*, видела покушај супротстављања даљем искривљавању и деградацији пацифистичке мисли у нашој средини. Својом рецензијом овог популарног Кантовог дела, Ксенија је желела да најширој културној јавности укаже на филозофски значај превода несумњиво, најважнијег пацифистичког филозофског списа, у којем је препознала филозофски дух модерног доба. Истицала је да је Кантово схватање пацифизма „саобразније разумевању модернога човека него налози старих мудраца", који су, по мишљењу, једног од првих критичара 'највећег српског метафизичара', били „сувише метафизички, радикални и религијски-сублимирани, и зато далеки данашњем постојању".[118]

Последњи рад, *Рат и филозофија*, у којем наша филозофкиња, расправља о филозофији и политици из пацифистичке перспективе, настао је у предвечерје Другог светског рата. Тај чланак представља једну од њених најоштријих осуда тзв. "kriegsideologie", у коме тврди, да са становишта „еминентно филозофског мишљења, рат се приказује као једна од најодвратнијих

114) Исто.
115) Исто, стр. 630.
116) Исто.
117) Исто.
118) Исто.

и најбезобзирнијих манифестација себичности, заслепљености и свих врста и родова негативности, које су судбоносно укорењене у људску природу".[119] За разлику од различитих апологета рата, Ксенија Атанасијевић истиче, да су те негативне страсти „у миру (...) у неколико каналисане", а рат им пружа шансу „да избију у свој својој ругобности".[120] Осуђујући рат као варварско испољавање бестијалних и деструктивних, људских страсти и нагона, Ксенија је сматрала, да су „аморална и богохулна сва оправдања рата, предузимана са разних становишта, која су увек, свесно или несвесно, тенденциозна".[121] Ипак, чини се, да је суштина Ксенијине критичке анализе и осуде рата, као и целокупне њене антиратне филозофије садржана у њеном уверењу да свака глорификација рата говори о темељном „неразумевању основног етичког става да се личност сваког људског бића мора поштовати, јер и у најгорем од њих тиња, иако пригушена и затрпана, варница свеопштег духа".[122] Сасвим у духу Кантове етике мира и поштовања људског достојанства, Ксенија Атанасијевић је истицала да треба „респектовати живот сваког човека".[123]

Штавише, наша ауторка је уверена, да због непоштовања ових моралних начела, цела наша историја изгледа као „континуирана пометња, сударања, рањављења и истребљивања".[124] Ти сукоби одвијају се између појединаца, група, класа и народа. „Јачи увек насрће на слабијег у духу политичког еволуционизма".[125] Различите облике људског сукобљавања, Ксенија види као последицу „жудње за самопотврђивањем".[126] Главни исходи таквих подвига су „поразни за немоћне, били они личности или народи".[127] Због таквих односа који стално трају, „међу људима на земљи је мрак преовлађивао над светлошћу".[128] То је разлог, због чега наша филозофкиња сасвим у песимистичком тону прожетим теолошким дискурсом истиче, да се „"повесница људска и састоји највећим делом, у регистровању ужаса и огрешењу о принципе љубави и милосрђа".[129]

119) Ксенија Атансијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 111.
120) Исто.
121) Исто.
122) Исто.
123) Исто.
124) Исто.
125) Исто.
126) Исто, стр. 112.
127) Исто.
128) Исто.
129) Исто.

5. ЗАДАТАК ФИЛОЗОФИЈЕ

Ако имамо у виду поразне резултате ове филозофске анализе, неминовно се поставља питање, како ауторка *Филозофских фрагмената* у том контексту види главни задатак филозофије? Чини се, да она сматра да филозофија као и религија, без обзира на њихова ограничења, да би остале верне свом позиву не смеју одступити од темељних принципа свога етоса: љубави и милосрђа. Штавише, истинска филозофија се, по мишљењу наше ауторке, о те принципе није никада ни огрешила. Уствари, Ксенија Атанасијевић била је дубоко уверена да ако жели да одговара свом изворном значењу и остане верна свом изворном појму „истинска филозофија од тих и таквих принципа отступити не може“.[130]

Трагајући за коренима идеје мира, у епохи оптерећеној најтежим егзистенцијалним изазовима и моралним дилемама, Ксенија Атанасијевић, дошла је до сазнања да постоји дубока сличност између моралних начела филозофије и верских доктрина, које, „уче и исповедају да су сви људи заједничког порекла (...), да су сви они сродници и ствараоци једног истог васељенског принципа“.[131] Према томе, „дужност им је као таквима да живе у узајамној доброти, поштењу саосећању и милосрђу и да узајамно помажу једни друге. Пут који препоручује истинска филозофија истоветан је са путем који препоручује религија“.[132] Посматране из пацифистичке перспективе, суштинско обележје и религије и филозофије, како их види Ксенија Атанасијевић, јесте „одбацивање борбе међу људима као најгоре повреде божанског и неугасивог пламена у човеку, због кога његова егзистенција има неког смисла и садржи извесну вредност“.[133]

У том контексту треба схватити Ксенијину оштру критику и осуду свих покушаја оправдавања и уздизања рата у име неке тобожње филозофске или религијске идеологије. Стога, њено одређење мисије филозофије иде у сасвим супротном смеру од оног које су јој давале апологете “kriegsideologie” тридесетих година прошлог века. Она је сматрала да је филозофија одувек имала критички задатак да „скида вео са животне загонетке, оплемењује живот, пречишћава и растерећује човекову душу“.[134] То, по мишљењу Ксеније Атанасијевић, потврђују, не само филозофски системи познатих филозофа, већ и религијски списи оснивача великих религија.

130) Исто.
131) Исто.
132) Исто.
133) Исто.
134) Исто, стр. 113.

С пуно емпатије наша филозофкиња је у својим радовима често подсећала, да „филозофи и оснивачи великих религија траже од људи да живе у узајамној љубави и самилости, а мржњу, раздор и борбу за власт проглашавају за језовите моралне преступе“.[135] Независно од Јасперса делила је његово мишљење, да се сви велики мислиоци „налазе на једној линији – на линији коју чини Кришна, Буда и Христ – у којем је видела „најсветлијег и најобасјанијег од свих проповедника поштовања самилости и свељубави“.[136]

У завршном делу овог чланка, Ксенија Атанасијевић у платоновском духу износи своје схватање филозофије и њене мисије у друштву, истичући, да је „истинска филозофија у најбољим својим представницима, одувек била вођ људи ка светлости, истини, доброти, правичности и складу“.[137] Да би испунила овај свој узвишени позив, Ксенија, међутим, попут Канта сматра да „филозофија (је) мора осуђивати и одбацивати рат“.[138]

С обзиром на њен јавни интелектуални ангажман, сасвим је разумљиво, да су за Ксенију Атанасијевић били веома важни путеви и начини на који се зло искорењује и неутралише из људске душе и друштвене заједнице. Као пацифиста критиковала је сваки насилни метод и залагала се за човечније и достојније путеве – одбацујући чудовишне методе клања и убијања „које у самима себи носе своје проклетство“.[139] У свету мира, за који се, наша филозофкиња, целог свог живота бескомпромисно залагала, била би допуштена само „социјално плодоносна борба међу људима која би се водила у име начела правичности и братства, а не ради пљачкања, освајања и угњетавања других“.[140]

ЛИТЕРАТУРА

Арон Рејмон, „Различите верзије пацифизма”, *Свеске* бр. 42-43, Мали Немо, Панчево, 1988, стр. 172-176.

Атанасијевић Ксенија, „Превод Кантовог Вечног мира на наш језик“, *Српски књижевни гласник*, књ. 48, мај – август, Београд, 1936, стр. 627-630.

Атанасијевић Ксенија, *Етика феминизма*, (приредила: Љиљана Вулетић), Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2008.

135) Исто.

136) Исто, стр. 113. Уп. Карл Јасперс, *Сократ, Буда, Конфуције, Исус*, Вук Караџић, Београд, 1980.

137) Ксенија Атанасијевић, *Етика храбрости*, нав. дело, стр. 113.

138) Исто.

139) Исто.

140) Исто.

Атанасијевић Ксенија, *Етика храбрости*, (приредила: Љиљана Вулетић), Жене у црном: Реконструкција Женски фонд: Центар за женске студије, Београд, 2011.

Вулетић Љиљана, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, издање ауторке, Београд, 2005.

Вулетић Љиљана, „Ксенија Атансијевић: филозофкиња и рат“, у зборнику: *Интелектуалци и рат 1939–1947, Зборник радова Десничиних сусрета 2011*, (приредили: Драго Роксандић, Ивана Цвијић Јаворина), Филозофски факултет у Загребу, Плејада, Загреб, стр. 233–241.

Жуњић Слободан, *Историја српске филозофије*, друго допуњено издање, Завод за уџбенике, Београд, 2014.

Јакшић Милутин, „Пацифизам у наше време“, *Летопис матице српске*, књ. 355, св. 2. Нови Сад, 1933, стр. 158-161.

Јасперс Карл, *Сократ, Буда, Конфуције, Исус*, Вук Караџић, Београд, 1980.

Јеремић Драган, *О филозофији код Срба*, ΠΛΑΤΩ, Београд, 1997.

Кинђић Б. Зоран, „Рат и духовност“ *Српска политичка мисао*, бр. 1, 2016, стр. 279–306.

Кинђић Б. Зоран, „Кантова идеја вечног мира“ *Српска политичка мисао,* бр. 2, 2016, стр. 61–92.

Кучинар Здравко, *Из нашег филозофског живота*, ΠΛΑΤΩ Books, 2012.

Лукач Ђерђ, *Разарање ума – пут ирационализма од Шелинга до Хитлера*, Култура, Београд, 1966.

Недељковић Душан, *Наша филозофија у борби за социјализам*, Српско филозофско друштво, Београд, 1952.

Пандуровић Симо, „Др. Ксенија Атанасијевић“, у: *Разговори о књижевности*, Дело, књ.II, Београд, 1935.

Пандуровић Сима, *Разговори о књижевности*, књ. III, Београд, 1935.

Петровић, Ружица, *Филозофија утехе Ксеније Атанасијевић*, Пешић и синови, Београд, 2004.

Otfried Höffe, „Einleitung : Der Friede – ein vernachlässigtes Ideal“ in: (Hrsg. Otfried Höffe), *Zum ewigen Frieden*, Akademi Verlag, Berlin, 1995.

Oldenberg Hermann, *Buddha – njegov život, njegovo učenje, njegova zajednica*, Demetra, Zagreb, 2007.

Marinko Lolic

THE ASPECTS OF PACIFISM IN THE WORKS OF KSENIJA ATANASIJEVIĆ

Resume

In this paper the author discusses the philosophical foundation and the key aspects of the conception of pacifism in the philosophical writings of Ms Ksenija Atanasijević, the most famous Serbian woman philosopher in the first half of 20 century. Through analysis of the philosophical writings of Ms Ksenija Atanasijević he concludes that her understanding of pacifism represents the synthesis of various philosophical theories and religious doctrines. The pacifism of Ms Ksenija Atanasijević as theory and practical commitment is discussed in its historical context of the first half of 20 century. The pacifist thought of Ms Ksenija Atanasijević, made in very complex historical and intellectual context, was subject to the specific influence of the most important not only European but also eastern philosophical and religious doctrines. Ms Ksenija Atanasijević explores the roots of modern pacifism and discusses the European philosophical thought from the early presoctratics to Kant's doctrine of eternal peace.

The author points out the theoretical motives and historical circumstances which instigated Ms Ksenija Atanasijević to deal profoundly with the philosophical and practical aspects of various pacifist doctrines and their place in the contemporary civilization. The paper underlines that Ms Ksenija Atanasijević personally bore witness to her understanding, political achievement and the criticism of pacifism and through personal public intellectual commitment opposed increasing ascent of ideology of war which dominated strongly over the European philosophical and social scene after the Nazi party had come to power in Germany in 1930s.

As a philosopher of subtle moral sensibility Ms Ksenija Atanasijević was deeply aware of numerous moral shortcomings of the contemporary civilization. She like Kant believed that only morally transformed culture will eliminate danger of abuse of modern technology for exterminating men. Trusting man's spiritual power she was deeply aware that only enlightened consciousness can restrain egoistical and predatory instincts of men and peoples and unite them in work on common good.

After having investigated the main sources of pacifism in the philosophy of Ms Ksenija Atanasijević, we can say with great certainty

that her marked pessimism substantially determined her final attitude to pacifism. Ms Ksenija Atanasijević, having in mind the fierceness of human nature, assessed realistically human chances for making peace. Thus she was convinced that only by wisdom and faith "tamed" man will be able to establish in accordance with world possibilities the relative peace which, of course, will never be absolutely respected because of constant opposition of human nature to control of our consciousness and sympathy.

Keywords: philosophy, religion, war, Nazism, pacifism, feminism, ethics, commitment, public

* Овај рад је примљен 29. јануара 2018. године, а прихваћен на састанку Редакције 26. фебруара 2018. године.

Осврти и приказИ

УДК 329.11(049.3)

DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.17

Осврт

Душан Достанић

Институт за политичке студије, Београд

УПУТСТВО ЗА КОНЗЕРВАТИВЦЕ

Прошлогодишњи избори у Немачкој донели су крупне промене на политичкој сцени ове земље. Алтернатива за Немачку (АфД), странка која до сада није била заступљена у Бундестагу, освојила је 12.6% гласова и тиме постала трећа по снази партија у парламенту, чиме је значајно угрожена доминација сестринских странака ЦДУ и ЦСУ на десној страни политичког спектра. Недуго пре октобарских избора у немачким књижарама појавила се књига једаног од водећих људи АфД-а, Александера Гауланда, под насловом *Упутство за конзервативце* (Alexander Gauland, *Anleitung zum Konservativesein: Zur Geschichte eines Wortes*, Landt Verlag, Berlin, 2017, 138 стр.), у којој је изложио своје политичке ставове. Имајући у виду узбуђење које је изазвао очекивани улазак АфД-а у парламент, те различите реакције које су се могле опазити и у српској јавности, за очекивати би било да су разни новинари, стручњаци и аналитичари барем прелистали Гауландову књигу. Међутим, то се није догодило, па су критичари ове странке, као и неки од оних који су јој наклоњени, о Алтернативи писали и говорили на основу личних импресија, жеља или страхова, односно некритички преузимајући туђе оцене.

Заправо, овде није реч о новој књизи, већ о реиздању књиге из 2002. године. Према ауторовим речима, то овај рад ипак не чини застарелим, јер конзервативизам не живи од онога што је било јуче, него од онога што вечно важи (135).

Из наслова је јасно да се аутор идентификује са конзервативизмом, штавише, он жели да другима пружи упутства како да буду конзервативци у савременом свету. Међутим, имајући у виду да се

овај појам у данашње време користи на најразличитије начине, као ознака за све и сваког од задртих комуниста, преко неолиберала до верских фанатика (7), те да у оквиру конзервативизма постоје различите струје и традиције, поставља се питање на шта тачно Гауланд мисли када говори о конзервативизму? Није ли, уосталом, Панајотис Кондилис у својој чувеној студији о конзервативизму изричито тврдио да је конзервативизам као конкретна историјска појава мртав и погребен? Није ли након њега слично писао и Џон Греј?

Гауланд, за разлику од Кондилиса, припада оној струји која конзервативизам не везује за конкретне идеолошке садржаје, односно за аристократију као њиховог носиоца, већ је он за њега „антрополошка константа“ (7). Као и у својој ранијој књизи (*Was ist Konservativismus?*, 1991) Гауланд и овде показује да стоји на темељу берковске, острвске, традиције конзервативизма, те да је подозрив према немачкој традицији која се везује за политичку романтику. Зато он већ на почетку књиге покушава да понуди своје виђење конзервативизма. У том смислу започиње одређењем конзервативизма, сажетим приказом историје конзервативизма у немачком контексту, одакле прелази на задатке конзерваваца у унутрашњој и спољној политици. Овим радом Гауланд покушава да одговори на питања шта је конзервативизам, каква је његова повест, које су његове грешке из прошлости, али и који су му задаци у будућности, те зашто нам је он данас потребнији него икад. У том смислу, реч је о својеврсном покушају рехабилитације конзервативизма, али не и нерефлективне одбране по сваку цену.

Основна Гауландова теза спада у круг стандардних конзервативних идеја, које на различите начине понављају Берк, Генц или Кирк. Суштина конзервативизма је одржање равнотеже између стабилности и промене, одржања и напретка. Када тај однос бива поремећен тиме што су снаге промене сувише ојачале, потребна је снажна противтежа која ће те снаге промена обуздати како не би дошло до општег хаоса у коме не постоји више ништа чврсто и стабилно, у коме се губе сви оријентири, те се на послетку распада и сама заједница. Према Гауланду, у време у коме живимо ништа нам није нужније од једног таквог успоравања.

Одатле следи да Гауланд на конзервативизам не гледа из позиционе перспективе као на бандоглаво одржање *statusa quo*, него у његовој основи види принцип разборитости. Представник овог конзервативизма је Берк, који је у својој полемици против Француске револуције уобличио и на светло дана изнео конзервативне принципе. Штавише, према Гауланду, Беркове идеје су и данас савремене и актуелне, те нуде одговор на растућу економизацију,

мултикултурализам или глобализацију тржишта и људских права (11-12). Берк је актуелан због свог скептицизма, пре свега своје скептичне антропологије, супротстављања и либералном индивидуализму и ауторитарном колективизму, скепсе према прогресивизму и конструктивистичким апстракцијама, одбране традиције и континуитета, развијеног осећаја за све што је спонтано формирано током историје, те због свог противљења радикалним променама. Такође, он је актуелан јер зна да се из историје не може иступити, да се она не може окончати и да је искуство генерација отелотворено у традицији – том колективном уму – увек сигурнији водич од слабог појединачног разума. Гауланду је посебно стало до тога да покаже како Берк није антипросветитељ и филозоф ирационализма, него неко ко само указује на несавршеност и ограниченост људског разума. „Берк није био зачетник једног новог конзервативног погледа на свет. Беркова порука је порука мере и средине, опрезне реформе уз очување целине“ (17). Према томе, Гауланд за себе заузима позицију класичног конзервативизма, те је код њега узалудно тражити некакве идеје „нове“ или „радикалне“ деснице, што је међу коментаторима чест случај. Његов конзервативизам значи очување и прилагођавање.

Док је овакво одређење конзервативизма у англосаксонском свету мање или више јасно и непроблематично, у послератној Немачкој ствари ипак стоје нешто другачије. Наиме, и Гауланд је свестан да је појам конзервативизма у Немачкој оптерећен тешким наслеђем, те да су конзервативци под оптужбом да су они довели Хитлера на власт. Другим речима, он схвата да су сами немачки конзервативци, или они који су се тако називали, одговорни за положај у коме се налази немачки конзервативизам, као и за тешку појмовну збрку. Међу Немцима су Беркове мисли пале у једну сасвим другачију средину од оне у којој су настале. Зато је Гауланд, како би рехабилитовао конзервативизам, принуђен да одвоји конзервативизам од национализма, што чини позивајући се на Метерниха, Генца и браћу Герлах. Међутим, то једнако значи и критичко сагледавање немачке повести у протеклих 200 година, као и улоге коју су у тој повести играли конзервативци. Реч је о изузетно прецизној критици немачке конзервативне традиције, почевши од романтичара, те, према Гауланду, кобног раскида Немачке традиције са Западом. „Преласком на романтику и развојем просветитељства у идеалистичку метафизику, немачка мисао о држави ступила је на изолационистички пут. Тако је Хегел бранио ум против разума, Адам Милер идеју против појма“ (19). Ништа боље не пролазе ни Клагес, Хајдегер (који представља најекстремнију тачку у бегу

од западноевропског духа, крај класичне немачке филозофије и који не зна шта је слобода [32-33]) и рани Томас Ман. Политичком банкроту немачког конзервативизма претходила је духовна криза (9-10). Гауланд се беспоштедно обрачунава са идејама о немачкој изузетности, односно посебној културној мисији, идејом о Немачкој као мосту између Истока и Запада, као и пренаглашавању националне државе, изједначавању појмова државе и нације, те је за њега спој конзервативизма и антизападног национализма оно што је Немачку и Европу одвело у катастрофу Другог светског рата. Посебно му је стало до тога да се дистанцира од традиције „конзервативне револуције" која је желела да „ствара ствари које су вредне очувања" (Мелер ван ден Брук). Гауланд не само да себе не види као део те немачке традиције конзервативизма, него сматра да је „немачко-пруски конзервативизам" пропао, те да се више ни не може пробудити јер су нестале његове претпоставке (34).

Истовремено, Гауланд упозорава на слабости немачког идентитета у поређењу са енглеским или француским, јер сматра да Немци не поседују некакав „заједнички поглед на свет" или „начин живота", те је немачко друштво друштво без самосвести. У недостатку друге везивне снаге, посегло се за агресивним национализмом. Прихватање Фридриха Великог за симбол немачког идентитета, имало је, према Гауланду, такође озбиљне последице. У спољној политици Фридрих је деловао сасвим супротно од онога како би требало да се понаша конзерватиВац. На основу ових неколико поглавља најбоље се види колико су неосноване бајке о Гауландовом национализму, што посебно долази до изражаја када каже да је Шлезија за Немачку изгубљена исто онако како је и добијена (25). Слично другим савременим конзервативцима (Скрутон), Гауланд није националиста, али јесте патриота. „Осећај за завичај и осећај за свет се међусобно условљавају" (10-11). Овај патриотизам га, ипак, не спречава да критички разматра историју своје земље.

Потребно је још једном истаћи да је Гауландов узор Берк, а не немачки конзервативци, као и то да овде није реч о опортунизму или предизборном трику. Наиме, Гауланд је у круговима немачких конзерватиВаца и раније важио за познатог англофила. Исто разрачунавање са немачким конзервативизмом среће се и у његовој књизи из 1991, а познат је и одговор Ханс-Кристоф Крауса, који је имао више сензибилитета за немачку конзервативну традицију, што доказује да је немачка конзервативна сцена миљама далеко од онакве „хомогености" какву виде овдашњи „експерти".

Након ове критичке анализе немачке конзервативне традиције, Гауланд даље разматра немачки положај после Другог свет-

ског рата. Слабост и нове и старе Савезне Републике се, према Гауланду, огледа у томе да насупрот западноевропским демократијама и САД у Немачкој не постоји једна неупитна, традиционална и у повести укорењена конзервативна позиција (8), која би се могла супротставити силама необуздане модернизације и економизације. То је, иначе, став који са Гауландом дели већина немачких конзерваtиваца, који једнако сматрају да је немачка несрећа у томе што је реч о држави без деснице, која је живела у избегавању конфликата и под „либералном хегемонијом". Чак су и конзервативци калибра једног Гелена и Шелског прихватајући „идеологију принуде ствари" поништили појам политичког за љубав технократије која оптимално функционише (93).

Одатле Гауланд изводи закључак да се ствари и нису превише промениле. Према његовом мишљењу, СР Немачка заиста је представљала место ван историје и ван стварности – државу која је била практично без војске и која се одрекла политике да би уживала у високом стандарду. Заправо, идеја о немачкој изузетности је преживела Хитлера, само у измењеној форми. То више није био империјализам више расе, него „морални империјализам" нације која се због своје историјске кривице одрекла патриотизма, историје и политике, те која верује да за њу не важи оно што важи за остале народе. Немци су се одрекли метафизике и прихватили прагматизам, без одговорности, поверовали су да су постали најбољи народ на свету, и желели су да и друге поведу својим путем. Њима нису били важни ни сопствена прошлост, ни култура, ни идентитет; довољни су били дуги годишњи одмори и социјално осигурање. Гауланду је јасно да везивање за Запад „претпоставља сопствени прихваћени идентитет", па је „самосакаћење дубљи разлог недостатка воље за животом (*Existenzwille*) и спремности на деловање" које су уочљиве у Савезној Републици (37). Таква Немачка доживела је уједињење и постала најснажнија држава Европе, а на њеном челу били су „трећеразредни" политичари као Хелмут Кол. Такође, велики проблем Савезне Републике, који је такође у вези са недостатком конзервативизма, је и недостајућа национална симболика, коју модерна држава није у стању сама да створи. Национална симболика важна је као интегративни фактор, посебно у време убрзане глобализације, јер она одговара на људске потребе за припадношћу. То има посебну тежину у Немачкој, у којој нема јединственог немачког „начина живота" и у којој се људи у недостатку нечег дубљег, идентификују са индустријским и социјалним тековинама. Оно што држи Немачку на окупу нису дељене вредности, него економска способност. Речју, Немачка има великих проблема

са идејом континуитета, повесном свешћу, односно са „естетизацијом политичког“ и самопредстављањем. „Перманентна револуција, коју је произвело слободно тржиште, одузело је прошлости њен ауторитет“, што је за последицу имало „менталну слабост“ која Немце онемогућава у „обликовању политике“ (49). Покушај да се стари конфликти забораве, а Европа обнови преко тржишта и људских права, за Гауланда је „интелектуална реварваризација“. Када се према својим суседима опходе без сећања на прошлост, односно аисторијски, Немци стоје на прагу новог „посебног пута“ (51), изричит је Гауланд.

Поред осталих штетних последица безграничне модернизације, Гауланд помиње и пораст конзумеризма, премоћ привреде која делује против нације и националне традиције, проблеме са имиграцијом, пад образовања и пропаст образованог грађанства, потискивање друштвених наука, замену елите, губитак митова... Све то значи да је стара Савезна Република дошла до краја, те да „умире у боловима“, у чему су јој помогли канцелар Шредер и министар спољних послова Фишер (66).

Гауланд је без сумње оштар критичар. Немачка не може да испуни своју улогу у Европи, ако не одустане од идеја о сопственој изузетности и положају ван историје. Она мора да се врати у историју, а то значи у стварност живота. До ове промене у немачком понашању на плану спољне политике може доћи само кроз промену у унутрашњој политици, а ту на сцену ступају конзервативци.

Према Гауландовом мишљењу, Немачка без снажне конзервативне политике неће преживети. Ако је живот под стакленим звоном након рата и био могућ, сада то више није случај – слатки сан се завршио (69). Силе промене су се умножиле толико да је и сам опстанак доведен у опасност. Заправо, силе напретка и модернизације су се до пада Берлинског зида, у страху од комунизма, још држале суздржано и умерено. Пад комунизма отворио је широм врата либералној хегемонији, конзумеризму и глобализацији. Зато, сматра Гауланд, ако конзервативци не обуздају прогресивце, Европу чека време револуција. А пошто су све утопије потрошене, то значи да је дугорочни избор или снажна конзервативна противструја, која помоћу преосталих, традиционалних предмодерних институција обуздава слободно тржиште, модернизацију и економизацију живота, или анархија (43-44).

Након дијагнозе стања, Гауланд, у складу са оним што је научио од Берка и Генца, каже да је потребно повратити равнотежу. Силе прогреса су предоминантне и зато је потребно да неко точак напретка ухвати за жбице, пре него што се све заврши у катастро-

фи. То је посао за конзервативце. Они треба да помогну оне снаге које ће припитомити тржиште, цивилизовати економију и спречити економизацију живота. Конзервативци из повести знају да економија није све и да задовољење економских потреба није довољно за равнотежу у друштву (69). Реч је, дакле, о старом аргументу да се не живи само од хлеба. Од Берка је Гауланд научио да су ирационалност, понос, предрасуде, вера и национални идентитет једнако важне човекове потребе, те да он никада неће моћи да се сведе само на ниво „рационалног привредног субјекта". Зато су породица, завичај, нација и друге конзервативне вредности противтежа економији, које би се, када не би постојале, морале измислити. Морални ауторитет ових институција спречава да се друштво претвори у друштво вукова (70). Дезинтеграцију друштва неће спречити ни „пермисивно-цинична елита забаве", ни економска рационалност, него држање за старе и у последњих 1000 година потврђене институције. Заправо, то су основе на којима почива модерна, уставна држава, иако не може сама да их створи (Бекенферде). Најважнија међу тим установама је породица, а њену заштиту Гауланд изводи из убеђења да су појединцу потребне људске везе, као би издржао изазове модерне (75). У Гауландовој интерпретацији, ова породична политика, за коју се он залаже, подразумева снажну регулацију и ограничења логике тржишта.

Слично се може рећи и за људску потребу за завичајем и очувањем старих навика које у време свеопштих промена човеку дају ослонац и сигурност. Људи не живе само од хлеба, него и од навика. Тако и традиција и старе врлине служе стабилизовању и одржању друштва, посебно у кризним временима када заташкавају привредне и социјалне дефиците, делују умирујуће на борбу око расподеле ресурса, одржавају осећај достојанства код човека и спречавају негативне последице претеране индивидуализације. Оне су извор одакле власти добијају легитимитет. При томе за Гауланда није превише битно да ли су традиције прадавне или нешто млађе, спонтано настале или конструисане. Оно што је битно је њихов психолошки значај (82). Где традиције недостају, на њихово место долазе „терапеути". Супротно разним еманципаторима, Гауланд, сасвим берковски, закључује да је човек снажнији када је окружен традицијама него када је без њих. Будући да се у модерном свету отуђење не може избећи, те да је безконфликтно друштво само пуста маштарија, традиција ће играти све битнију улогу у друштву.

Исту компензаторску улогу према Гауланду игра и уметност, која се такође може посматрати као растерећење, као искакање из „окамењеног кућишта рационалности", те, дакле, поново као кон-

зервативни ослонац против модерног отуђења (85). Из реченог је јасно ауторово противљење комерцијализацији и индустријализацији уметности, иако он то не наводи експлицитно. Међутим, Гауланд је свестан да се у уметности огледа дезинтеграција друштва, те према томе и њених ограничених могућности у контексту конзервативних циљева. Она више служи као „термометар", транспортује утопијске потенцијале и служи индивидуалном растерећењу, али као конзервативни ослонац уметност постиже премало.

Међутим, сама компензација није у стању да обузда центрифугалне силе у друштву. Зато је потребно успорити промене, односно ублажити културни шок који настаје модернизацијом, те омогућити да се људи на њих навикну (87). Превелика брзина социјалних и културних промена чини да старе традиције застаревају брже него што се нове формирају. Речју, будући да су наши како индивидуални, тако и институционални капацитети за обраду иновација ограничени, нужно је успорити овај иновативни процес. Дакле, поново је реч о идеји равнотеже између сила промена и сила које чине промене подношљивим, јер напредак има и своје негативне последице. Потребно је повратити равнотежу између јединстава и мноштва, еманципације и рационалног дисциплиновања, општег добра и појединачне користи. Све што успорава и припитомљава глобализацију је добро и исправно: традиције, митови, исповедање вере, културе, етније и границе, па чак и предрасуде (као и код Берка), уколико нису повезане са насиљем, имају стабилизирајуће дејство. Модерна се може издржати само ако се обескорењеност привредног субјекта допуни његовим збрињавањем у оквиру повести и културе.

Овакав став има јасне практичне последице. Конзервативци, према Гауланду, разумеју да сопствено мора имати предност над страним. Самим тим и имиграција има не само економске, него и културне границе, које су чак важније од ових првих. Такође, у том контексту нестаје и разлика између структурног и вредносног конзервативизма, јер вредности могу преживети само у оквиру одређених структура, чије разарање неће бити без утицаја на вредности. Речју, не може се бити „вредносни конзерватиВац" који се залаже за очување породице, а не тражити ограничење времена рада продавница. На несрећу конзерватиВаца, њих не очекује само битка за радно време, него и изазови на пољу сурогат материнства, манипулације генима, еутаназије, односно онога што Гауланд назива „изродима морално необузданог либерализма", новог савеза капитала и еманципације (92). Од тих питања не може се побећи, нити помаже ако се она маркирају као неполитичка. Питање еу-

таназије је политичко питање, те стога и конзервативци треба да заузму јасну вредносну позицију. Својевремено је Кол обећао духовно-морални заокрет, али је изневерио конзервативце.

Гауланд не прећуткује ни још једну значајну последицу свог основног става. Наиме из његове књиге је сасвим јасно да супротности између либералне, социјалистичке и конзервативне позиције нису нестале, нити су се смањиле. Напротив, глобализација их је ојачала и поново пробудила – истина на нов начин. Самим тим ни идеолошки релативизам и еклектицизам великих европских партија не може рачунати на изгледну будућност. Дакле, конзервативци треба да поново постану самосвесни конзервативци (у смислу Берка и Токвила), и да при томе не залутају у простор „конзервативне револуције". Ипак, у Гауландовом случају се конзервативизам не редукује на једну странку. Реч је више о сукобу два менталитета, са једне стране либерално-индивидуалистичког, који подржава имиграцију, морални релативизам, признање сваке врсте самоостварења и са друге стране конзервативног, који почива на моралним начелима и западним традицијама и који је скептичан према економским нужностима те научним успесима. Дакле, борба се не води између грађанског табора и социјал-демократа, него између конзервативаца и либерала у свим партијама (97). У суштини, реч је о идеји „попречног фронта", где леви и десни антикапиталисти имају заједничког непријатеља у „турбо капитализму". Самим тим и схема лево – десно губи на значају.[1] Поново није тешко приметити Гауландов дуг острвској традицији конзервативизма једне нације, односно тори демократије.

Гауланд књигу завршава разматрањем конзервативне, односно немачке спољне политике. Овај део књиге је посебно занимљив с обзиром да је реч о човеку који је изучавао историју међународних односа, те који у оквиру своје странке важи за архитекту спољнополитичке оријентације. У складу са оним што је изнео о унутрашњој политици, Гауланд скицира и своју спољнополитичку позицију, при чему наглашава да не постоји „конзервативна спољна политика" него само добра и лоша спољна политика, с обзиром на интересе земље. Дакле, и конзервативци и социјалисти могу погрешно проценити положај и интересе своје земље, те према томе водити погрешну спољну политику. Основу Гауландове визије не-

1) Ово је важан моменат, ако се има у виду да је својевремено пред изборе у Бранденбургу Гауланд написао писмо гласачима у коме је хвалио Сару Вагенкнехт из Левице. Медији су писмо осудили као најгори популизам и предизборни трик, не водећи рачуна о томе да је Гауланд годинама пре формирања АфД-а, и пре него што је и мислио да ће бити кандидат на покрајинским изборима из дубоких, светоназорних разлога заступао идеју „попречног фронта".

мачке спољне политике чини идеја о повратку историје. Ово се пре свега односи на државе источне Европе, које после Другог светског рата и комунистичке окупације поново настоје да се повежу са својим међуратним наслеђем. То, према Гауланду, ипак није разлог за превелик оптимизам с обзиром да су међуратне структуре биле изузетно лабилне. Он такође наглашава да источној Европи недостаје културно јединство, те да је реч о простору који ни пре комунизма није припадао западној заједници вредности (101).

У контексту „повратка историје“ и посебног статуса источне Европе, Гауланд даје контуре немачке спољне оријентације према Русији, Француској, Европи, Чешкој, Балкану и Блиском истоку. Уочљиво је да Гауланд, у складу са својим напред изнесеним схватањем конзервативизма, претежну важност полаже на културне и историјске детерминанте, много више него што расправља о економским детаљима или што се држи апстрактних принципа. Тако он за право народа на самоопредељење, односно стварање сопствене државе, каже да је оно ограничено способношћу народа да формира своју државу. Међународна заједница није обавезна да субвенционише образовање држава оних народа који на основу сопствених снага за то нису способни (106). Повест је кључна реч конзервативне спољне политике и разумети историјске силе, те их укључити у обликовање једне интересима вођене политике је највећи изазов уједињене Немачке (107). У складу с тим, за његову оријентацију, на пример, ка Русији је од одлучујуће важности то што Русија није ни европска, ни азијска држава, него посебан континент са засебном историјом и културним идентитетом (102), те то што никада није била класична национална држава, већ империја, и која никада неће постати либерално-демократска држава (105). У складу с тим, Гауланд сматра да Русију треба прихватити такву каква је, незападну, недемократску и нелибералну, са својом легитимном интересном сфером. Исто разумевање показује и према Француској и њиховим искуствима са Немачком. Такође, његово разматрање европске политике показује да Гауланд није начелни противник европског пројекта и приближавања европских држава, посебно као контратега Америци. Европа ће додуше увек бити савезник САД, пише Гауланд, али се времена слепог послушништва приближавају свом крају (116). Са друге стране, ако европски пројекат пропадне, Гауланд предвиђа поновно одвајање Немачке од Запада. Тако је он зарад европске будућности спреман да уз све немачке патње, од Бенешових декрета не ствара „камен спотицања“ (120). Поново се, дакле, показује да није реч о немачком националисти.

Што се Балкана тиче, Гауланд и ту показује разумевање. Он не жели рестаурацију ни Хабзбуршког царства, нити неку нову Југославију. Ако балкански народи желе своје националне државе, зашто их у томе спречавати и на силу их гурати у неодрживе мултинационалне творевине? По питању разграничења, његов предлог је конференција заинтересованих страна (рачунајући ту и Русију, Грчку и Турску) где би се утврдиле границе. Зашто би Американци и Европљани одржавали у животу Босну и Херцеговину, коју њени грађани не желе (122)?

У поговору се Гауланд враћа на питање Европе, односно неуспех монетарне уније и заједничке валуте, мигрантску кризу, урушавање правне државе и даљи губитак конзервативног идентитета двојца ЦДУ/ЦСУ, те на отпоре који су уочљиви међу становништвом. Реч је о споју конзервативних и демократских снага (торијевска демократија), при чему Гауланд недвосмислено има у виду странку којој припада. У том смислу, његов поговор је нека врста објашњења зашто је напустио ЦДУ и постао суоснивач АфД. Ако ЦДУ никада није била конзервативна партија, ипак је дуго важила за странку која је окупљала и конзервативце. Након што се померила сувише у лево, конзервативци су морали сами да се организују и пронађу алтернативу. Другим речима, нема напетости и раскорака између Гауланда из 2002. и 2017. Оно што се променило су околности.

У Гауландовој интерпретацији, бити конзервативац значи не чинити све што је могуће, него очувати и успорити, држати у равнотежи и одолевати духу времена, супротстављати се „софистима, економистима и калкулантима“, који лепоте земље претварају у новац (92). У основи реч је о песимистичном ставу где се за принципе бори онолико колико је то могуће, и дају концесије када не може другачије (131). Ако се већ сваки пут не може спречити да ствари оду доњавола, то се барем може успорити, а курс понешто изменити, тек толико да се избегне оно најгоре. Све то не звучи импресивно, али као што је својевремено приметио британски конзервативац Роџер Скрутон, левичарске идеје су узбудљиве, али погрешне, конзервативне су мање занимљиве, али исправне. На том трагу, Гауланд не обећава решења за све проблеме, нити нуди „лака решења“ – за шта су он и његова странка, иначе као наводни популисти, стално оптуживани. Уместо општег „ослобођења“, он нуди чвршћа убеђења, догме и табуе, очување и традицију, што је све само не мода. Он зна да је добре ствари лакше разорити него их створити. Такав конзервативизам, који почива на идеји равнотеже и који признаје културне, националне и идентитетске силе,

за аутора постаје животна неопходност, односно једини начин хуманог људског развоја. То је конзервативизам који не жели да сруши модерну, него да је припитоми. Он надмоћи науке, привреде и циљном рационализму, супротставља другачији ум чији су извори у свакодневном уму, животној мудрости и залихама традиције. Он није пусто придржавање за оно што је било јуче, него живи од онога што је вечно. Напослетку, то је конзервативизам који озбиљно узима човекову укорењеност у историји и који прихвата као очигледну истину да ниједан народ не може преживети ако му недостаје самосвести, ако није укорењен у сопственој повести, везан за симболе и митове и ако је савладан малодушношћу и сумњом у себе. У немачком случају то значи да она мора прихватити себе и постати нормална, европска држава.

Гауланд у овој књизи доноси оно што је и обећао и са те тачке гледишта му се мало тога може замерити, осим можда недостатак референци. Његов конзервативизам је торијевска демократија. Међутим, за конзервативце остају бројна отворена питања о којима Гауланд не говори. Тако је, на пример, упадљиво да је пропустио да поред осталих компензаторских установа пажњу поклони и цркви, чиме би отворио питање политичког деловања цркава на Западу. Такође, пропустио је и да детаљније разради своје виђење идеје „попречног фронта“, што је значајно питање будући да на другој страни очигледно недостаје слуха за такве замисли. Ако већ постоји пакт између привреде и левице, коме се конзервативци супротстављају, онда ће они у свом „попречном фронту“ остати усамљени. Ни у вези очувања породице и традиција Гауланд не иде довољно далеко. Њему је, наравно, јасно да су оне институције које он жели да очува прилично уздрмане, ако не и потпуно уништене, јер поставља се питање шта значи очување породице у светлу озакоњења истополних бракова? Међутим, институцију породице не угрожава само логика тржишта, него и пренапрегнута држава благостања, која награђује нерад и недисциплину. Дакле, чак и када би „попречни фронт“ у који би ушли противници „турбокапитализма“ био могућ, остаје питање његових реалних домета у смислу остварења конзервативних циљева. Жеља да се човек и његов живот спасу од свођења на економију и утилитаризам је стари конзервативни циљ, остаје међутим питање средстава којима се у новим околностима бори за старе циљеве.

УДК 336.227(075.8)(049.3)

DOI: https://doi.org/10.22182/spm.5912018.18

Приказ

Биљана Витковић
Министарство финансија
Републике Србије, Београд

МЕЂУНАРОДНО ПОРЕСКО ПРАВО И МЕЂУНАРОДНА ПОЛИТИКА

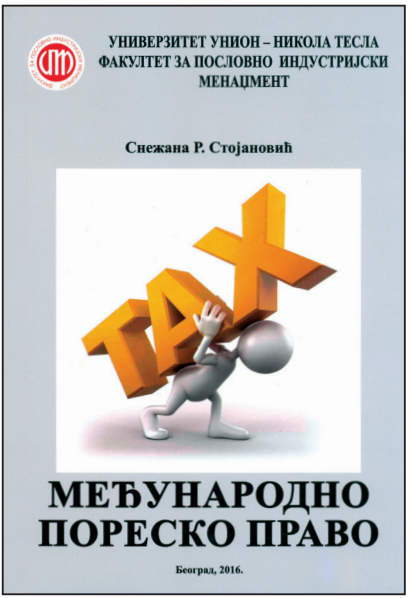

Снежана Р. Стојановић,
Међународно пореско право,
Факултет за пословно индустријски менаџмент Универзитета Унион – Никола Тесла, Београд, 2016, 169 стр.

Опорезивање није техничко питање. Реч је о особито политичком и филозофском питању. Без пореза, друштво нема заједничку судбину и колективну могућност деловања. Одувек је било тако. Пореска револуција лежи у средишту сваког значајног политичког преокрета. Стари режим нестао је када су револуционарне скупштине изгласале укидање пореских привилегија за племство и клер и установиле универзално и модерно опорезивање. Америчка револуција родила се кад су поданици британских колонија одлучили да узму судбину у своје руке и установе сопствени порез („No taxation without representation“). Контекст се променио током два века, али је суштина и данас остала иста. Феномен опорезивања је сувише значајан да би био препуштен само економистима, правницима, социолозима, историчарима, филозофима... Он је од важности за конкретну државу, а због глобализације, употребе интернета, све већег обављања пословне активности *on-line* и све већег броја мултинационалних компанија добија и међународну димензију, али свакако и веома изражену субјективну и психолошку димензију. Логично, конкретна форма коју имају порези, у свим је друштвима, неизбежно – у самом средишту политичког сукобљавања. Циљ је постићи сагласност о томе ко шта мора да плати и у име којих принципа – што није лако – јер се људи разликују у бројним димензијама, почев од дохотка и капитала. По-

себно, у свим друштвима постоје особе које наслеђују мало, али имају велики доходак од рада, и обрнуто. Тешко је замислити да све нације света успоставе пореску скалу која би се примењивала на сва богатства у свету, и да затим складно расподеле приходе међу свим земљама.

Како сачувати економску отвореност и глобализацију – ефикасно регулишући и праведно делећи корист унутар и између земаља, какво опорезивање би омогућило да се избегне бескрајна спирала неједнакости и да се ефикасно регулише забрињавајућа динамика глобалне концентрације богатства – питања су о којима се веома често и веома живо расправља у медијима, на институтима, факултетима, стручним конференцијама и научним трибинама као и у кулоарима економских институција. Имајући у виду наведена питања – која су у фокусу друштвене и академске расправе – могло би се рећи да смо на почетку 21. века, на неки начин, у истој позицији у којој су били наши претходници у 19. веку. Сведоци смо импресивних промена – као последице глобалних изазова који су додали нове функције националним јавним финансијама у контексту реакције на глобализацију њених главних активности и компетенција (преосмишљена је пожељност развоја јавних финансија према националним параметрима) – и веома је тешко да сазнамо докле оне могу ићи и на шта ће за неколико деценија личити опорезивање унутар и између земаља. Економисти 19. века имају огромну заслугу: поставили су питање међународних финансијских односа у средиште анализе, и настојали да проуче дугорочне тенденције. Њихови одговори нису увек били задовољавајући, али су барем постављали права питања.

Коментаришући међународни порески садржај у интервалу првих деценија 21. века, стручњаци из ове области сагласни су да је еквивалент за светски порески систем данас неуравнотеженост и дисхармонија. Исцрпним објашњењем и анализом кључних института међународног пореског права, др Стојановић је у студији *Међународно пореско право* истакла начин на који дисхармонија актуелних пореских процедура утиче на ефикасност и правичност међународног опорезивања и тиме покушала да приближи читаоцима процесе који се одвијају унутар глобалног пореског пејзажа – у обиму већем од онога обухваћеног студијама о Пореском праву.

Предмет истраживања студије најконкретније одређује сам наслов дела. У књизи је прецизно успостављен оквир у коме ће се кретати разрада истраживања која је највећим делом посвећена структури нормативног поретка, тј. обавезујућим правилима садржаним у међународним по-

реским и другим међународним уговорима као и правилима садржаним у самим националним (пореским и другим) законима.

Актуелност проблема којим се студија бави произилази и из чињенице да међународно опорезивање, као део реалне стварности која је значајна за друштво, његове односе и функционисање, у савременом друштву наилази на многобројне изазове. Имајући у виду свеопшту глобализацију, све већи значај међународне трговине и прекограничног кретања добара, али и пословне активности, капитала и људи, међународно пореско право, а посебно међународни порески уговори, постају све значајнији.

Ниво сазнања од којег се полази у истраживачком процесу јасно је истакнут у студији. Најзначајнији резултати досадашњих истраживања интерпретирани су на нов начин, тако да су проблеми међународног пореског права и позиција Србије у међународним оквирима када је у питању анализирана проблематика сагледани у новом светлу.

Научни значај дела проистиче из потребе да се унапреди теоријско-аналитички приступ разумевању међународног пореског права, које је део шире науке о пореском праву, што је значајно за продубљивање или проширивање научног сазнања о предмету истраживања, те методологији као науци – применљивости и поузданости метода, техника и инструмената истраживања.

Друштвени значај студије, између осталог, проистиче из доприноса решавању друштвених проблема у оквиру предмета истраживања.

Настојање студије да пружи приказ темеља међународног пореског права, са посебним освртом на циљеве које имају различите правне одредбе, налагало је анализу, разумевање и тумачење у нас ретко виђеног дијапазона извора, класичне и савремене литературе, те обраду савремених методолошких праваца и њихове сугестије у овој области, као и истраживачке контроверзе.

Материја међународног опорезивања презентирана је приступачно и директно на стотину седамдесет страница – оптималном обиму за разумевање суштине овог огранка пореског права. Књига садржи Предговор, који читаоце јасно и прегледно уводи у најзначајније расправе, дешавања и проблеме који обликују међународно пореско право. Рад је структуиран у три логички добро постављене и повезане целине, које се састоје од по неколико глава – у којима је дата синтеза рационалних и сврсисходних, међусобно сагласних и функционално повезаних ставова, судова и закључака о предмету истраживања. Садржајем књиге обухваћена су питања која се, иначе, изучавају у оквиру материје међународног опорези-

вања на светским универзитетима: међународно двоструко опорезивање и уговори о избегавању двоструког опорезивања, као и њихов однос према националном праву, међународно пореско планирање и проблем злоупотреба пореских уговора и мера које се против њих предузимају. Садржина дела је организована тако да читалац може одабрати одговарајући одељак и тако ће проучити било који аспект међународног пореског права.

Унутар првог дела књиге „Међународно пореско право и међународни порески уговори", који се састоји од три главе: „Појам међународних пореских уговора"; „Неутралност увоза капитала *versus* неутралност извоза капитала" и „Двоструко опорезивање и чињенице за одређивање пореске надлежности", ауторка објашњава разлоге за појаву међународног двоструког опорезивања, односно чињенице за одређивање пореске надлежности и указује на методе и мере за његово отклањање.

У другом делу уџбеника „Модели уговора о избегавању двоструког опорезивања", који обухвата шест глава: „Значај модела"; „Настанак и развој модел конвенција"; „Структура и међусобни однос модел конвенција *OECD*-а и УН о порезима на доходак и имовину"; „Модел конвенција САД о порезу на доходак"; „*OECD* модел конвенција о порезима на имовину, наслеђе и поклон" и „Уговори Републике Србије о избегавању двоструког опорезивања", детаљно је изложена садржина три модела уговора о избегавању двоструког опорезивања (*OECD*, УН и САД), са посебним освртом на уговоре Републике Србије о избегавању двоструког опорезивања.

Трећи део студије „Међународно пореско планирање, злоупотребе пореских уговора и противмере", који се састоји од три главе: „Пореско планирање и међународно пореско планирање"; „Злоупотребе пореских уговора" и „Мере против злоупотреба пореских уговора", посвећен је анализи међународног пореског планирања и злоупотреби пореских споразума, као и мерама које се на глобалном плану предузимају како би се спречиле различите пореске злоупотребе од стране пореских обвезника (мултинационалних компанија и богатих појединаца). Ради се о пројекту *BEPS* који на иницијативу и уз надзор Групе 20 спроводи *OECD*, америчком закону *FATCA* и усвајању од стране великог броја држава глобалног стандарда о размени финансијских информација у пореске сврхе.

На крају књиге, приложена је Библиографија аутора, радова и релевантне нове литературе – који су дали највећи допринос у достизању сазнања у области међународног пореског права – са интернет адресама на који-

ма читаоци који се занимају за одређену област (критичка размишљања, извештаје, акте међународних институција, изворе документације и података који се налазе у специјализованим државним установама...) могу пронаћи додатне информације. Списак коришћене литературе чини 58 извора. Ауторка је нашла упориште за највећи део ове студије у страним изворима. Уџбеник садржи графичке прилоге (блок схеме, табеле...) који пружају потпунији увид у кључне тезе, те места на којима су оне изнете у књизи. Разумевање изложених закључака у студији употпуњено је илустрацијом кратких примера који нису детаљно образлагани да би се избегло оптерећивање текста и како читалац не би изгубио нит.

Дело је писано академским и прецизним језиком – једноставно и интересантно – уз употребу сликовитих термина и јасно одређених концепата, што је и разумљиво, будући да је у питању универзитетски уџбеник. Укупном квалитету садржине уџбеника доприносе цитати употребљени у тексту, техничка педантност и начин излагања који је одмерен и скројен с подједнаком пажњом за крупне друштвене токове и посебности које ова тема налаже.

Књига *Међународно порesко право* ауторке др Снежане Р. Стојановић – која је већ писала кључне радове из области фискалних односа између нивоа власти, фискалне децентрализације, локалних финансија, буџетског и пореског права[1] и као предавач дала немерљив допринос разумевању јавних финансија и (европског и међународног) пореског права – упознаје читаоце са комплексном и актуелном проблематиком из домена међународних пореских односа на методичан начин. Књига је превасходно намењена студентима основних академских студија Пословног и правног факултета[2] Универзитета „Унион – Никола Тесла“, а као изборни предмет, Међународно пореско право изучава се на студијском програму „Право“.

Изложена материја може бити од велике користи истраживачима у свим дисциплинама друштвених наука, новинарима и коментаторима, политичким активистима свих оријентација, привредницима, предузетницима и посебно пореским службеницима који раде на решавању пореских случајева са међуна-

1) Ауторка је објавила следеће студије: *Пореско планирање мултинационалних компанија – изазови и ограничења* (2017 – у штампи), *Европско пореско право* (2016), *Финансије и финансијско право* (2016), *Пореско право* (2016), *Неправична пореска конкуренција у Европској унији* (2010), *Финансирање Европске уније* (2008), *Фискални федерализам* (2005) и *Заједница прихода у пореском систему Србије* (2002), али и бројне радове у домаћим и међународним научним и стручним часописима.

2) Факултет за пословно индустријски менаџент је у току 2016. године променио назив, тако да почев од 1. јануара 2017. послује под називом Пословни и правни факултет.

родним елементом, пореским консултантима и запосленима у сектору финансија – који могу допринети да корпорација или физичко лице остваре значајне пореске уштеде, а да прописи не буду повређени, а надасве образованим читаоцима који желе да унапреде своје знање и вештине из области пореза, као и грађанима за које би ваљало да се озбиљно интересују за чињенице о опорезивању: појави и развоју, тј. историји пореза, сврси убирања пореза, особинама појединих пореза (врстама пореске стопе), типовима пореза, избегавању плаћања пореза и феномену сукоба пореских јурисдикција. Студија представља посебно корисно штиво свима који, боравећи у једној, а радећи или инвестирајући капитал у другој земљи, излажу свој доходак или своју имовину ризику двоструког опорезивања.

Студија *Међународно пореско право* појављује се као новина у домаћој пореској литератури и значајни је помак у домену јавних финансија и пореског права у Србији. Књига ће свакако привући велику пажњу домаће пореске јавности, али и шире публике јер је ауторка једноставним речима објаснила врло сложене међународне пореске феномене и тиме приказала главне токове и процесе у међународном пореском праву, што ће несумњиво помоћи разумевању савремених дешавања у сфери међународног двоструког опорезивања и пореске евазије и представљати важан подстицај за даља истраживања у овој области.

Република Србија је, као и све државе, заинтересована да путем закључивања уговора, првенствено са државама које су њени најзначајнији економски партнери, а затим и са другим државама, елиминише проблем међународног двоструког опорезивања и тиме олакша укључивање у међународну поделу рада и интензивира своје економске и финансијске односе на светском плану. Оригиналном систематски спроведеном анализом, др Стојановић је нашој земљи осветлила простор за побољшање пореског система бољом практичном применом важећих правила, допуном постојећих, као и усвајањем недостајућих правила неопходних за што боље укључивање Србије у светске економске и финансијске токове, чиме би се могао омогућити „заокрет“ у пореским односима – као најзначајнијем облику јавних прихода – и постизање веће финансијске ефикасности на националном и на међународном плану, али и значајне конкурентске предности.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција часописа *Српска политичка мисао* прихвата радове који су уређени на следећи начин.

Радови који нису усклађени са датим упутствима неће бити разматрани за објављивање у часопису.

За писање рада користити **ћирилично писмо**.

Текст писати у фонту Times New Roman, величина фонта **12**, са увученим пасусима и проредом **1,5** и маргинама **Normal 2,5 cm**.

Обим рада не сме бити већи од 36.000 карактера са размаком (приликом провере броја карактера користити: Review/Word Count/ Character (with spaces) - активирати опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*.

Име и презиме аутора се пише на средини, малим словима – *Bold* и *Italic* (фонт 12).

Афилијација се пише испод имена аутора на средини, малим словима – *Italic* (фонт 12). Уколико је аутор запослен на факултету, након навођења факултета, наводи се и универзитет (нпр. *Факултет политичких наука, Универзитет у Београду*). Уколико је аутор запослен на институту, наводи се и град у коме се институт налази (нпр. *Институт за политичке студије, Београд*).

Наслов се пише на средини, великим словима – *Bold* (фонт 14). Фуснота поред наслова служи за навођење назива и броја пројекта у оквиру кога је чланак написан.

Сажетак се пише испод наслова на средини малим словима величина фонта 12. Испод тога пише се текст сажетка у обиму од 100 до 250 речи - фонт 12, *Justify*. Сажетак садржи предмет анализе, циљ рада, коришћене теоријско-методолошке приступе, резултате и закључке рада.

Кључне речи се пишу испод текста сажетка малим словима (фонт 12), и одвајају зарезом. Наводи се од 5 до 10 кључних речи.

Поднаслови се пишу на средини, великим словима - Bold (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима Bold (фонт 12).

Начин цитирања:

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте уносити командом *Insert – Reference – Footnote*. Фусноте се пишу у фонту ***Times New Roman,* величина слова 10**. Фусноте треба поравнати по левој и десној маргини, односно изабрати опцију *Justify*

Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

- **приликом навођења *монографије/књиге* фуснота мора садржати:**
  - Име и презиме аутора, наслов рада курзивом (*Italic*), назив издавача, место, годину издања и број стране.
  - **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54.
- **приликом навођења *чланака из часописа*:**
  - Име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа курзивом (*Italic*), назив издавача, место издавања, број, година излажења и број стране.
  - **Пример:** Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликата до њихових решења“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67.
- **приликом навођења *зборника радова/поглавља из књиге*:**
  - Име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника/поглавља курзивом (*Italic*), имена и презимена приређивача зборника у загради, назив издавача, место издања, година издања, број стране.
  - **Пример**: Дејана Вукчевић, „Србија и придруживање Европској унији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239.
- **приликом навођења извора са Интернета** (не смеју прећи више од **10%** коришћене литературе):
  - Име и презиме аутора, наслов чланка курзивом (*Italic*), пуну интернет адресу и датум приступа.
  - **Пример**: Karen Devine, *Stretching the IR theoretical spectrum of debate on Irish neutrality: arguments and evidence in favor of a critical social constructivist framework of understanding*, Internet, http://doras.dcu.ie/609/1/int_pol_sci_29_4_2008.pdf, 05/03/2013
- **приликом навођења *архивске грађе***:
  - мора да садржи назив институције у којој се грађа чува, фонд, фасциклу (уколико има), назив документа (ако нема назива документа одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?), место, датум.

- **Пример**: Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894, Извештај Министарства иностраних дела о постављењу конзула, Београд, 19. април 1888.

- **приликом навођења *прописа/закона***:
  - Пуним називом прописа/закона, курзивом гласило у коме је пропис објављен, број и година објављивања.
  - **Пример:** Закон о извршном поступку – ЗИП, *Службени гласник РС*, бр. 125/04.
- **приликом навођења *публикација у новинама***:
  - Име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив новине курзивом, датум објављивања
  - **Пример**: Слободан Кљакић, „Черчилов рат звезда против Хитлера“, *Политика*, 21. 12. 2004.
- **Код поновљеног цитирања истог извора узастопно на истој страни користити:**
  - Исто, број стране
  - **Пример**: Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54. Исто, стр. 55
- **Код поновљеног цитирања истог извора уколико није узастопно и на истој страни користити**:
  - Име, презиме аутора, назив извора, нав.дело, број стране.
  - **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54.
    Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, нав. дело, стр. 54.

Код уноса табела и графикона користити:

Изнад табеле/графикона центрирано пише се Табела/Графикон, редни број, назив табеле, величина фонта 10.

Испод табеле/графикона пише се Извор: навести извор по правилима цитирања за фусноте, величина фонта 10.

Литература се наводи на исти начин као и у фуснотама, с тим што се прво наводи презиме, па име аутора. Литература је поређана по азбучном реду за изворе на ћириличном писму, који се први наводе, а затим по абецедном реду за изворе на латиници.

За чланке из часописа, зборника као и за поглавља у књигама потребно је навести од које до које стране је чланак или поглавље у зборнику/књизи.

Литература садржи само изворе који су наведени у фуснотама.

Након литературе, латиничним писмом навести **име и презиме аутора** на средини - *Bold* (фонт 12), испод тога наслов рада на енглеском великим словима - *Bold* (фонт 14).

Резиме (Resume) се пише на средини, малим словима – *Bold* (фонт 12). Испод тога пише се текст резимеа на енглеском језику у обиму до **1/10** дужине чланка. Резиме садржи резултате и закључке истраживања до којих је аутор дошао у свом раду и то знатно шире него у сажетку.

Кључне речи (Keywords) се пишу малим словима (фонт 12) и одвајају зарезом.

Радови који се предају за објављивање морају да се заснивају на новијој литератури, посебно на изворима, тј. радовима који су објављени у научним часописима политиколошке тематике.

Рокови за достављање радова су: **1. фебруар, 1. мај, 1. август, 1. новембар**.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе и изјаву да тај рад није раније објављиван, тј да рад није аутоплагијат или плагијат. Изјава може да се преузме на интернет презентацији часописа, www.spmbeograd.rs.

Текстове слати у електронском облику на адресу:
redakcija@spmbeo-grad.rs.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензената је да доприносе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу**.

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публиковању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада Име, презиме и научно звање рецензента:

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао / главни и одговорни уредник Живојин Ђурић. Vol. 1, br. 1/4 (1994) -. - Београд (Светозара Марковића 36): Институт за политичке студије, 1994 - (Београд: Birograf comp.). 23 см

Тромесечно. - Има издање на другом медијуму: Српска политичка мисао (CD-ROM изд.) = ISSN 1452-3108. Има издање на другом језику; Serbian Political Thought = ISSN 1450-5460
ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао (Штампано изд.)
COBISS.SR ID 102782215